

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

Diplomaták, hitújítók és katonák

ALMÁSI GÁBOR

*A vallásos különút lehetőségei
a 16. században*

BENDA BORBÁLA

*Egy uradalmi központ
egy korabeli étrend tükrében*

DÁVID PÉTER

*Losonczy Bánffy György,
Erdély kormányzója*

KÁRMÁN GÁBOR

Kísérlet a misztikus alapú külpolitikára?

TÓTH HAJNALKA

*Adalékok a török 1683. évi
magyarországi felvonulásához*

TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ

Hódoltsági török várak őrsége

23. évf.

2008

4. szám

Bemutatjuk Tüdős S. Kinga történészt

Következő számunk tartalmából

URBÁN ALADÁR

Herceg Esterházy Pál a Batthyány-kormányban

HERMANN RÓBERT

A miniszterelnök és a honvéd őrnagy: Batthyány és Görgei

VELKEY FERENC

Batthyány és Széchenyi

EGYED ÁKOS

Wesselényi Miklós és a miniszterelnök

GAVLIK ISTVÁN

Adattár Kossuth Lajos díszpolgárságának történetéhez

ZSIGMOND GÁBOR

Az Osztrák–Magyar Lloyd története

Bemutatjuk Urbán Aladárt

23. évfolyam

2008. 4. sz.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A kiadványt szerkesztette:

PAPP SÁNDOR

A kiadvány

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,

Nemzeti Kulturális Alaprogram,
Nemzeti Civil Alaprogram,
József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány,
Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar,
Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(főszerkesztő-helyettes)

BENCSIK PÉTER
GALAMB GYÖRGY

KOSZTA LÁSZLÓ

PAPP SÁNDOR

PELYACH ISTVÁN

SZÁSZ GÉZA

TOMKA BÉLA

TÓTH SZERGEJ

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA
(olvasószerkesztő)

Tartalom

Tanulmányok

ALMÁSI GÁBOR A vallásos különút lehetőségei a 16. században: Dudith András és a konfesszionalizáció	5
BENDA BORBÁLA Egy uradalmi központ egy korabeli éttrend tükrében (Csejte, 1623. november 1–1625. augusztus 31.)	24
DÁVID PÉTER Losonczy Bánffy György, Erdély kormányzója	47
KÁRMÁN GÁBOR Kísérlet a misztikus alapú külpolitikára? (Bengt Skytte útja a Rákó- cziakhoz 1651–1652)	65
TÓTH HAJNALKA Adalékok a török 1683. évi magyarországi felvonulásához (Gyöngyösi Nagy Ferenc vicegenerális levelei alapján)	83
TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ Hódoltsági török várak őrsege egy 1576–1590. évi német összeírás- ban	99

Műhely

ALBERT ANDRÁS A wolffianizmus Erdélyben	129
KEREKES DÓRA Tradicionalis birodalom – modern birodalom (Az Oszmán Biroda- lom a 17. század első felében)	140

Elmélet és módszer

LUCIAN HÖLSCHER Új annalizmus (Történelemelméleti vázlat) <i>Kisantal Tamás</i> fordítása	158
--	-----

Múltidéző

ERDAL ÇOBAN Egy balkáni eredetű népcsoport a koppányi szandzsákban: a vlahok (Az 1570. évi török összeírások alapján)	173
---	-----

Határainkon túl

A valóság és a fantázia mezsgyéjén éltük meg a magyarságot (Beszél- getés Tüdős S. Kingával)	191
Tüdős S. Kinga műveinek válogatott bibliográfiája	203

TÜDŐS S. KINGA	
A székely örökség háramlása a 16–17. századi végrendeletek tükrében	205
<i>Figyelő</i>	
„Nekünk Mohács kell”	
(B. Szabó János: <i>A mohácsi csata Corvina Tudástár, Budapest 2006.</i>)	
BAGI ZOLTÁN	223
A helytörténet helye	
(Németh Ildikó: <i>Sopron középfokú és középszintű iskolái a 19. században. Dissertationes Soproniensis 1. Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, Sopron, 2005.</i>)	
BOLGÁR DÁNIEL	227
Végek dicsérete	
(Vicze Károly: <i>„Az vég Temesvárbán ...” Szórvány Alapítvány. Temesvár, 2006.</i>)	
CZIRÁKI ZSUZSANNA	232
Iszlám – cseh kontextusban	
(Miloš Mendel–Bronislav Ostřanský–Tomáš Rataj: <i>Islám v srdci Evropy. Vlivy islamské civilizace na dějiny a současnost českých zemí, Academia, Praha, 2007.</i>)	
DEMMELNÉ KISS CSILLA	236
Az 1664. évi szentgotthárdi csata nemzetközi vonatkozásai magyar szemmel	
(Tóth Ferenc: <i>Saint-Gotthard 1664. Une bataille européenne. Charles Lavauzelle, Paris, 2007.</i>)	
KOVÁCS ZSOLT	240
Mind magyar, mind horvát	
(A Zrínyiek a magyar és a horvát történetében. Szerk.: Bene Sándor – Hausner Gábor. Zrínyi Kiadó, Budapest, 2007.)	
TÓTH HAJNALKA	246
Politikai kommunikáció a 16–17. századi Európában	
(Luise Schorn-Schütte (Hrsg.): <i>Aspekte der politischen Kommunikation im Europa des 16. und 17. Jahrhunderts (=Historische Zeitschrift, Beiheft 39). R. Oldenburg Verlag, München, 2004.</i>)	
VARSÁNYI KRISZTINA	253
<i>Számunk szerzői</i>	257

ALMÁSI GÁBOR

A vallásos különút lehetőségei a 16. században: Dudith András és a konfesszionalizáció*

A Cicerónak tulajdonított beszéd, a *Consolatio* 1583-as felfedezése hatalmas port kevert a *respublica litteraria* berkeiben. Alig akadt a tudóstársadalomban olyan művelt férfi, aki ne nyilvánított volna véleményt; Sbardelláti Dudith Andrást (1533–1589) is többen kérték, hogy foglaljon állást a kérdésben.¹ Dudith egy Prágában működő itáliai doktornak adott válaszában igyekezett az efféle filológiai vitáktól elhatárolódní, és megpróbálta érzékeltetni, szellemileg milyen kérdésekkel (és embercsoportosulásokkal) tud azonosulni: „Ami a *Consolatio*-könyvecskét illeti, pár nappal ezelőtt [Johannes Michael] Brutus úr is írt nekem ez ügyben. De ki vagyok én ahhoz, hogy be kelljen vagy egyáltalán be tudjak vonulni a dicső és súlyos cenzorok seregébe? Soha nem töltöttem annyi időt efféle tanulmányokkal, hogy valami dicsőre méltót tudjak írni, és nem is törekedtem arra, hogy e területen nevet szerezzek magamnak. Egészen azóta, amióta Párizsban tanultam (és később Itáliában sokkal hosszabb ideig), aminek már csaknem 30 éve, egyre inkább érzékelem, hogy sokkal jobb dolgokkal foglalkozni, mint szavakkal és beszédművészzel, így hát elkezdtem megfoghatóbb dolgokat tanulmányozni, amelyekre, mikor ebben az udvari és legátusi megbízásaim nem akadályoztak, mindig is nagy kedvvel áldoztam időt, így aztán, ha a fiatalkori tanulmányaim után egy kevésbé zöldfüllű is maradtam (amint ezt mondani szokás), biztosíthatom róla, hogy mostanra már teljesen kontárrá váltam, minthogy már jó néhány éve nem vettem kezembe hasonló szerzőket, hacsak nem nagy ritkán. Annyira beleszerettem a filozófiába és az önök orvostudományába, és a teológiába, de mind ennek, mind annak leginkább a skolasztikus művelt részébe (a skolasztikus írás ugyanis fejleszti értelmünket és nyelvi készségeinket), hogy még kedvem sem igen támad, más könyveket is kezembe venni, hacsak nem néha-néha, egy-egy matematika könyv nyújtotta szórakozás miatt, hogy a fiamat e szép és rendezett tudományba bevezessem ...”²

* Ez a tanulmány angol nyelven a következő helyen jelenik meg: De Landtsheer, Jeanine – Henk, Nellen (eds.): *Between scylla and charybdis. Learned Letter Writers Navigating th Reefs of Religious and Political Controversy in Early Modern Europe (1500–1700)*.

¹ [Cicero]: *Consolatio*. Venetiis, 1583. A vitáról lásd McCuaig, William Wallace: *Carlo Sigonio. The Changing World of Late Renaissance*. Princeton, 1989. 303–346. A publikáció visszhangja hatalmas volt; feltehetőleg több száz levél is íródott a vita során.

² „Quanto al libretto de Consolatione, me ne scrisse alquanti di sono anco il Sig. Bruto; ma chi son'io che possi, o debba, entrare nella schiera dei lodati et gravi censori? Non passai in questi studií mai innanzi tanto, ch'io potessi scriver cosa, che meritasse lode, né mi curai d'acquistarmi in ciò nome alcuno. Per ciò cominciando a conoscer sin dal tempo ch'io studiai in Parigi, che sono poco men di 30 anni, et poi in Italia molto più, che molto meglio era d'attendere alle cose, che alle parole et ornamenti del dire, mi voltai allo studio di cose più sode, alle quali, sempre che li

A század egyik kivételes tehetségű humanistájának ez a számtalan értelmezési lehetőségre módot adó vallomása meglehetősen humanizmusellenesnek tűnik, legalábbis azzal a féle késő tizenhatodik századi Itáliában művelt filológiai orientációjú, egyre inkább öncélúnak tűnő tudományossággal fordult szembe, mely a szigorodó cenzúra miatt a fontosabb vallási, társadalmi és filozófiai problémákkal legfeljebb csak az utalások szintjén foglalkozott. Dudith András ezzel szemben elmondhatta magáról, hogy korának legfontosabb kérdései határozták meg érdeklődését, és egy jó ideig a nyilvánosságtól sem riadt vissza. Sokba került neki ez a szabadság, és sokra is értékelt, hogy mindez szabadságában állt.

Dudith András kimondottan közép-európai jelenség volt: egy itáliai anyától és egy horvát apától Budán született.³ Míg apja csupán egy földnélküli nemes, aki korai halálát a török elleni harcokban lelte, anyai nagybátyja Sbardellati Ágoston, az ország egyik legbefolyásosabb és legműveltebb egyházi személyisége volt. Dudith András viszonylag keveset publikált, de a nagy terjedelemben megmaradt levelezésében számtalan vallási, filozófiai, orvosi, csillagászati és egyéb kérdésben foglalt állást, és szállt vitába kortársaival.⁴ Levelezőtársai között a 16. század második felének legjelesebb tudósai találhatók: Justus Lipsius, Abraham Ortelius, Henry és Thomas Savile, Robert Sidney, a két Joachim Camerarius, Johannes Sturm, Theodore Zwinger, Theodorus Beza, Hieronymus Wolf, Henricus Stephanus, Adrian Turnèbe, Jean Dorat, Joachim Périon, Pierre Ramus, Paulus Manutius, Antonius Muretus, Gianvincenzo Pinelli, Johannes Crato, Thomas Erastus, Johannes Praetorius, Hubertus Languetus, Jean Matal és sokan mások. Számunkra ennél is fontosabb, hogy kapcsolatai között ott voltak a vallási heterodoxia legjelesebb képviselői, úgy mint Caelio Secondo Curione, Matteo Gribaldi, Faustus Sozzinus, Jacobus Palaeologus, Francesco Stan-carò, Giorgio Biandrata, Francesco Pucci, Christian Francken és mások.

negotii di corte et legazioni me l'hanno permesso, ho atteso con mio gran gusto, et se pur per li studii miei giovanili ne restai un poco infarinato, come si suol dire, le prometto ch'hora ne sono del tutto <i>netto, perciocché da molti anni in qua non piglio simili scrittori in mano, se non di rado, essendomi tanto innamorato della philosophia et della vostra medicina et di teologia et questa poi come quella per lo più scolastica, come ella vien chiamata (la quale maniera di scriver affina l'intelletto et ingrossa la lingue) che non mi vien né anco voglia se non a caso di maneggiar altri libri, se non fosse alle volte per diporto qualche libro matematico per introdurre mio figlio a questa bella et ben ordinata scienza ..." (Dudith levele Giacomo Scutellarihoz 1583. december 20-án.) Kiadja McCuaig: *Carlo Sigonio*, 339.

³ Dudith András megmaradt, több mint ezerháromszáz darabot számláló levelezése európai viszonylatban is tekintélyesnek számít. A hetedik és egyben utolsó kötetet kivéve a levelezés megjelent Lech Szczucki és Szepessy Tibor szerkesztésében. Ezúton is hálásan köszönöm a szerkesztőknek, hogy a még publikálás előtt álló kötetekbe megengedték, hogy belenézsek! E tanulmányban hivatkoztam esztergomi, brüsszeli, berlini levéltárakban lévő leveleket engedelmükkel olvashattam. Dudithius, Andreas: *Epistolae*. Pars I. 1554–1567. Budapest, 1992.; Pars II. 1568–1573. Budapest, 1995.; Pars III. 1574. Budapest, 2000.; Pars IV. 1575. Budapest, 1998; Pars V. 1576. Budapest, 2005.; Pars VI. 1577–1580. Budapest, 2002.

⁴ Dudith mindmáig legalaposabb monográfiája Pierre Costil műve, mely Dudith műveinek kimerítő listáját adja. Costil, Pierre: *André Dudith. Humaniste Hongrois. 1533–1589. Sa vie, son oeuvre et ses manuscrits grecs*. Paris, 1935. A tanulmány biográfiai megállapításaihoz lásd: Almási Gábor: *Két magyarországi humanista a császári udvar szolgálatában: Dudith András (1533–1589) és Zsámboky János (1531–1584)*. Századok, 139. évf. (2005) 4. sz. 889–922. és 5. sz. 1131–1157. További bibliográfiához lásd: Jankovics József–Monok István: *Dudith András könyvtára. The library of Andreas Dudith*. Szeged, 1993. 204–207.; Tedeschi, John: *The Italian Reformation of the Sixteenth Century and the Diffusion of Renaissance Culture. A Bibliography of the Secondary Literature*. Modena, 2000. 264–269.

Fiatal korában Dudith tízéves tanulmányúton vett részt, melynek fő állomásai a pádovai és a párizsi egyetem voltak. Rövid időn belül vált a velencei humanista nyomdász Paulus Manutius körében a jövő egyik zseniüregévé. Tehetsége legendaszámba ment, olyanira, hogy Cicero műveit állítólag háromszor másolta le saját kezével.⁵ Nyelvési tehetségét Dionysius Halicarnassus egy görög szövegének latinra fordításával igazolta.⁶ Vallási individualizmusa szempontjából meghatározó jelentőségű lehetett, hogy külföldi egyetemjárását megszakítva Dudith csaknem két évig élt Reginald Pole kardinális, az itáliai katolikus megújhódás egyik karizmatikus figurájának házában.⁷

Magyarországra visszatérve Ferdinánd király jóvoltából Dudith hamarosan püspök lett, és rövidesen ebben a minőségben kamatoztathatta megszerzett szónoki tudását a tridenti zsinaton. Az itt elmondott, a katolikus megújhódást sürgető beszédei tovább növelték hírnevét, de ugyanakkor Rómában is számos ellenséget szereztek számára.⁸ A tridenti személyes sikerek ellenére a zsinatról a katolicizmus ügyében csalódottan távozott, és egyházi hivatalát a továbbiakban a politikai karrierjét támogató bevételforrásnak tekintette. Egy rövidnek szánt lengyelországi kiküldetés örökre elsodorta a császári udvartól, vagyis a birodalmi politika központjából. Ugyan a diplomácia hatalmi harcaiba belefeledkező püspök-humanista a lengyel tartózkodás elején szinte teljesen elvágta a *respublica litterariá*hoz fűződő korábbi szálakat, a Habsburg dinasztia szolgálatába befektetett rengeteg munka mégsem tűnt számára kifizetődőnek: sem intellektuálisan, sem a karrier szempontjából. 1567-ben, négy évvel a trentói zsinat vége után az időközben püspökség nélkül maradt pécsi püspök botrányos körülmények között szakított az egyházi karrierrel: szerelemből feleségül vett egy lengyel udvarhölgyet. Az egyházi pályáról való lemondását ugyanakkor nem szánta az udvari karrierjével való szakításnak; mégis, mintegy öt évre Dudith politikailag és részben társadalmilag is légüres térben maradt. Ebben az időszakban a művelt emberek szellemi körébe való ismételt bekapcsolódása nem csak szellemi, hanem egzisztenciális igénye is volt: az elszigeteltségből, a mellözöttségéből jelentette a kiutat. Ezúttal azonban már nem a humanista tehetség jelent meg a nyilvánosság előtt, hanem a volt katolikus püspök és a vallási-társadalmi gondolkodó.

Dudith András mindmáig meghatározó poszthumusz portréját a kálvinista német teológus Quirinus Reuter, Zacharias Ursinus követője rajzolta meg.⁹ Reuter egész életében Heidelbergben és annak környékén élt, kivéve azt a két évet, melyet az 1578-ban Sziléziában, Boroszlóban teleleplülő, az udvari szolgálattól gyakorlatilag visszavonuló Dudith környezetében töltött. Lehetőségeit, pedagógiai és lelkesítő pályafutását meglehetősen lehatárolták a pfalzi választófejedelemség konfesszionalizációs politikáját képviselő nagyhatalmú egyházi tanácsok. Huszonegy évvel Dudith András halála után és közel a sajátjához Reuter

⁵ Valóban, Dudith elegáns, cicerói stílusban is tudott írni (Szepešy Tibor véleménye). Thou, Jacques Auguste: *Iac. Aug. Thuani Historiarum sui temporis*. Aurelianae, 1620. liber XCVI, 478. Az információ Henry Savile-tól származik (lásd Costil: *André Dudith*, 77, 1. jegyzet).

⁶ Halicarnassus, Dionysius: *De Thucydidis Historia iudicium*. Venetiis, 1560.

⁷ Reginald Pole világról lásd: Mayer, Thomas F.: *Reginald Pole: Prince and Prophet*. Cambridge, 2000.; Furey, Constance M.: *Erasmus, Contarini, and the Religious Republic of Letters*. Cambridge, 2006.

⁸ Dudith zsinati szerepléséhez lásd: Szczycki, Lech: *Miedzy ortodoksja a nikodemizmen (Andrzej Dudycz na soborze trydenckim)*. Odrodzenie i Reformacja w Polsce, vol. 29. 1984. 49–90.; Zipser Sándor: *Dudith András a tridenti zsinaton*. Budapest, 1938.

⁹ Reuterhez lásd: Adam, Melchior: *Vitae Germanorum Theologorum qui superiori seculo Ecclesiam Christi ... propagarunt ...* Haidelbergae, 1620. 820–827.

egy Dudithra emlékező kiadványt jelentetett meg.¹⁰ A könyv középpontjába mégsem kizárólag korábbi patrónusát helyezte, bár az ő életrajzával nyitja, hanem a tridenti zsinatot (melynek határozatai sok helyen csak ekkor kezdtek érvényre jutni), és csak azon belül Dudith szereplését. A könyv üzenete az volt, hogy a katolikus egyház nem volt képes a tridenti zsinaton a vallási megegyezés irányába tett javaslatokkal élni, és így a vallási megosztottságot tovább növelte. Reuter egyik legfőbb érve emellett éppen maga Dudith András, az autentikus vallásos egyén lett, akinek szavai és tettei a tökéletes harmóniában voltak egymással, és akinek későbbi házassága ebben a kontextusban a vallását mélyen megélő ember gesztusává minősült. Biográfiájában elmondja, hogy Dudith már Tridentben látni kezdte az evangélium fényét, amint ez az eucharisziáról tartott beszédéből is kitűnik, az igazi megvilágosodás azonban csak a házasság irányába tett lépésével következett be, amikor „az Antikrisztus erődjét elhagyva azokhoz az egyházakhoz ment át, melyek Krisztus nevét nyíltan és fondorlat nélkül hirdetik”.¹¹ Nem véletlen, hogy Reuter többes számot használt: „azokhoz az egyházakhoz” (*ad Ecclesias eas*). Egyfelől Dudith későbbi felekezeti hovatartozásának meglehetősen kényes kérdését jobb volt nem bolygatni, másfelől a megreformált egyházak együttes említése a mű katolikusellenes, protestáns irénikus üzenetét erősítette.¹²

Dudith András figuráját és gondolatait nem Reuter próbálta meg először a saját céljaira kisajátítani és felhasználni. Ez már életében is ismételten megtörtént. Ettől függetlenül, a Reuter által megjelenített személyiséggéppel fő vonalaiban valószínűleg egyetértett volna,¹³ hiszen saját írásaiban is az autentikus személyiség megformálására törekedett, és gyakran sugallta, hogy élete fordulatainak gyökereit szinte kizárólag a világról alkotott elképzeléseiben, teológiai nézeteiben, vallási türelmességében és humanista értéksemlelemben kell keresnünk. Ami már bizonyára kevésbé tetszett volna neki, ha módja lett volna Reuter írásának elolvasására, az a fokozatos vallási megvilágosodásáról előadott tanmese volt. Valószínűleg biográfusa elfogultan katolikusellenes megközelítésével sem igen értett volna egyet. Bármennyire is visszafogottnak számított ez a 17. század elején, Reuter protestáns irénizmusa néhány évtizeddel korábban mindenképpen szűknek hatott volna egy nem elhanyagolható katolikus múlttal (és családi háttérrel) rendelkező, a *respublica litteraria* mindkét vallási táborát ismerő ember számára, aki sosem szűnt meg egyetemes keresztény ideákban és fogalmakban gondolkodni. Jó példa e két ember eltérő látásmódjára az az 1583-as levél, amit Dudith a tőle már több mint egy éve a pfalzi Neustadtba visszatért, korábban gyerekeit oktató Reuternek írt: „Nagyon szeretném, ha kifejtenéd, miért Genfbe és nem egy másik városba igyekszel tanulás céljából. Ki van ott [Theodor] Bezán kívül? Rá-

¹⁰ Reuter, Quirinus: *Andreae Dudithii de Horehowiza quondam episcopi Quinque-ecclesiensis ... orationes*. Offenbachi, 1610. f. b.

¹¹ „Cracoviaeque sedem fixit: atque testatus est, se ex Antichristianorum castris ad Ecclesias eas transisse, quae Christi nomen sine fuco et fallaciis profitentur.” Reuter: *Andreae Dudithii*, f. b4r.

¹² A 17. század eleji német irénizmushoz lásd Hotson, Howard: *Irenism in the Confessional Age. The Holy Roman Empire, 1563–1648*. In: Louthan, Howard P.–Zachman, Randall C. (eds.): *Conciliation and Confession: the Struggle for Unity in the Age of Reform, 1415–1648*. Notre Dame, 2004. 228–267. Ennek az irénizmusnak (melynek egyik fő jellemzője a katolikusellenesség volt) szellemében fogantak Reuter biográfusa, Melchior Adam művei is. Lásd James M. Weiss: *The Harvest of German Humanism. Melchior Adam's Collective Biographies as Cultural History*. In: Fleischer, Manfred P. (ed.): *The Harvest of Humanism in Central Europe: Essays in Honor of Lewis W. Spitz*. St. Louis, 1992. 341–350.

¹³ Elsősorban Dudith „Dialogusára” gondolok itt, melyben házasságának motívumait próbálja a nagyobb nyilvánosság előtt indokolni, és amelyet Reuter kisebb változtatásokkal átvész. Lásd: Szepessy Tibor: *Marginalia Dudithiana*. Irodalomtörténeti Közlemények, 94. évf. (1990) 75–81.

adásul az ő írásai már széles körben ismertek, melyekből bármilyen vitás kérdés kapcsán a véleménye világosan kivethető. Jobb szeretném, ha olyan helyekre igyekeznél, amelyek hozzásegítenének, hogy tudásodat elmélyítsd és értelmeket élesebbé tegyed. Ha a helyedben lennék, Párizsba mennék a sorbonistákat és a jezsuitákat hallgatni. Nem tréfálok. Gyakran nagy emberek és kiváló filozófusok bújnak meg ezek között az emberek között, valamint a domonkosok és ferencesek rendjében, akikkel vitába szállni és az értelmünket élesíteni módfelett hasznos. Mindazok az emberek, akik nagy és híres filozófusok és teológusok voltak a mi korunkban és a megelőző időkben, s mindenkinek a figyelmét magukra vonták, mikor elegáns írásaikkal és megalapozott tudásukkal az ellenséggel megmérkőztek, mind azok közül kerültek ki a küzdőtérre, akiket említettem.”¹⁴ Ez a néhány sor természetesen épp annyira volt provokatív, amennyire Dudith általában lenni szokott. A jezsuiták dicsérete tabunak számított, és Dudith nem kevésbé tartott előretörésüktől, mint mások. Azzal is tisztában kellett lennie, hogy Reuter esetleges párizsi tartózkodása több gyakorlati nehézséget is magában rejtett, akárcsak Johann Kasimir herceg ehhez szükséges engedélye vagy a magas párizsi árak.¹⁵ Szavai mégis jól tükrözték, mennyire szűknek találta a konfesszionalizálódó Európa egyre inkább bezáruló mentális világát.

A felekezetekre szakadó keresztény lét egyre nyilvánvalóbb visszasságai álltak annak a vitának a középpontjában is, melyet Dudith András kora legnagyobb kálvinista autoritásával, Kálvin genfi követőjével, a már említett Theodor Bezával kezdeményezett. E csaknem két évtizeden keresztül húzódo levelezés a legnagyobb nyilvánosság előtt zajlott, főbb darabjait már a kortársak is szélében-hosszában olvasták. Lényegében átfogja azt az időszakot, melyben Dudith számára a vallásról való gondolkozás, a helyes vallási állásfoglalás és viselkedés kulcskérdésekké váltak.¹⁶ E levelezés alábbi elemzése során két fő kérdésre fogok koncentrálni: az egyéni vallásszabadságot megjelenítő dudithi retorika sajátosságaira, illetve növekvő szkepticismusának természetére.

Amikor Dudith András első ízben próbált Bezával kapcsolatot teremteni, házasságkötése óta már több mint egy év telt el. Miksa király nevét viselő első fia éppen csak megszületett, de a családi élet örömein kívül más nemigen boldogította az apostata püspököt. Házassága nemcsak legtöbb katolikus barátjának elvesztését jelentette, hanem óriási csalódás

¹⁴ „Cur Genevam, non autem alio malis studiorum causa proficisci, ex te discere aueo. Quis ibi est praeter Bezam? Et huius quoque scripta iam sunt multa pervulgata, ex quibus sententia eius de omni controversia plene intelligi potest. Mallem te in ea loca conferres, quae te augere doctrina possint et acumine. Ego si tuo loco essem, Lutetiam ad audiendum Sorbonistas et Iesuitas abirem. Non iocor, magni saepe viri et φιλόσοφοι eximii in hoc hominum genere et in illo Dominicanorum et Franciscanorum sodalitia delitescunt, cum quibus conferre disputationibusque animum acuere fructuosissimum est. Qui magni et celebres nostra et superiore aetate φιλόσοφοι et theologi fuerunt atque omnium in se ora converterunt, scriptisque elegantia ac solida doctrina contra adversarios dimicaverunt, ex illorum, quos dixi, palaestra prodierunt.” (1583. október 28.) Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár [továbbiakban: FSzK], Cat. V Tit. IV/d, p. 111.

¹⁵ Kasimir fejedelem (a Casimirianum alapítójának) tanácsosai engedélyezték Reuter számára már azt is, hogy Dudith András szolgálatába álljon, és Kasimir hívásának engedelmeskedve tért meg később Pfaltzba. Adam: *Vitae Germanorum*, 822.

¹⁶ Három fontos 16. századi publikáció jelent meg álnéven, melyek középpontjában Beza és Dudith levéltraktátusai álltak. Celsis, Minus: *De Haereticis coercendis quatenus progredi liceat*. Bale, 1577.; *De Haereticis Capitali supplicio non adficiendis*. Bale, 1584.; *An ecclesiae nomen soli reformatae conveniat*. Heidelberg, 1593. (Ez utóbbi címe már a heidelbergi irenisták szellemét tükrözi.)

volt a király számára is.¹⁷ Jóllehet sikerült rábírnia legfőbb patrónusát, a királyt, hogy egy (a korábbiakhoz képest) szerény évi apanázt továbbra is folyósítson számára, szolgálataira nem tartott igényt sem Lengyelországban, sem – ami leginkább fájdalmasan érintette – hazájában, Magyarországon. Hosszú, önkéntes száműzetésben töltött hónapok után végül Dudith visszaköltözött Krakkóba, de elszigeteltsége mit sem csökkent.¹⁸ Seholy nem volt már az a magas társadalmi rang, amit korábban mint pécsi püspök és lengyelországi császári követ élvezett. A pápa törvényszéki ügyet csinált esetéből és kiadatását követelte, melyet szerencsére II. Zsigmond Ágost lengyel király megtagadott, de az eljárás eredményeképpen Dudithot a pápa kiátkozta, halálra ítélte és képét nyilvános elégettette Rómában.¹⁹ Ugyanakkor a volt pécsi püspökből egy csapásra híres és tiszteletreméltó ember lett protestáns berkekben. Alig néhány hónap telt el házassága óta, mikor a lengyel püspök és későbbi alkancellár Piotr Myszkowski már arról számolt be, hogy Dudith tehetségét ki-kisajátítási céljainak szolgálatába szeretné állítani, és az emberek arra buzdították, hogy további lépéseket tegyen a katolikusok rovására. Ám nem csak kálvinisták, lutheránusok és ariánusok (vagyis antitrinitáriusok) buzgólkodtak Dudith lelkének üdvén, hanem egy ideig még a katolikusok sem mondtak le visszahódításáról.²⁰

Amikor Dudith először kereste meg levelével Bezát, a hivatkozási alapot közös humanista műveltségük nyújtotta.²¹ Dicsérte a genfi egyházatya tehetségét és arra biztatta, ne törődjék ellenségeinek kritikájával, akik megrótták néhány fiatalkori versének obszcén tartalma miatt. Minthogy e levele megválaszolatlan maradt, Dudith egy szellemes, provokatív írással próbálta a kálvinista teológust válaszra bírni. Ebben a második levélben a volt püspök, aki korábban Trentóban oly ügyesen érvelt a két szín alatt áldozás katolikus gyakorlata mellett, azt állította, hogy absztinens, és most, a katolikus egyházat elhagyva, szomorúan tapasztalja, hogy a borral való bármilyen kapcsolat komoly fizikai tüneteket vált ki. *Quid faciam?* – kérdezte Bezát. „Ha távol maradok az Úr asztalától, sem a keresztény ember kötelességének nem teszek kellően eleget, sem magamnak, és megsértem a testvéreket, akik azt szeretnék, hogy a keresztény milícia e szimbólumában velük közösködjek.”²² Másfelől,

¹⁷ Jóllehet Dudith számított az elszigeteltségre, se ő, se püspök kollégái nem gondolták, hogy ez annyira hosszú és kellemetlen lesz, mint ahogy történt. Lásd: Verantius, Antonius: *Opera*. Vol. 9. 1563–1569. Ed.: Szalay László–Wenzel Gusztáv (Monumenta Hungariae Historica, Scriptores 20). Pest, 1870. 262.

¹⁸ A pontos időpontok bizonytalanok. Egészen biztosan volt már határozat Dudith ügyében 1568. február 6-án, de ennek tartalma nem világos. (Ez a Corsini Könyvtár – Accademia Nazionale dei Lincei – anyagának regesztái alapján tudható: *Decreta Consistorialia* 40. G. 12. fol. 88, G. 16. fol. 145.) Lásd: Kollányi Ferenc: *Regesták a római és pármái levéltárakból*. Történelmi Tár, 6. (1905) 370.

¹⁹ Paulus Manutius például törölte és csillaggal helyettesítette Dudith nevét *Epistolaruma* minden későbbi kiadásában. Lásd még Verancsics levelét Dudithhoz (1571. szeptember 3.): Dudithius: *Epistolae*, II. 281–282.

²⁰ A Dudith megnyerésére tett katolikus próbálkozásokhoz lásd: Dudithius: *Epistolae*, II. 116–119. és 116. 2. jegyzet.

²¹ Az első Bezának írt levél elveszett, de Beza válaszából rekonstruálható. Dudithius: *Epistolae*, II. 67–70.

²² „*A mensa Domini si abstineo, neque satis officio Christiani viri fungor neque mihi satisfacio et fratres, qui hanc mihi Christianae militiae tesseram communem esse secum vellent, offendo.*” Dudithius: *Epistolae*, II. 56. Bármennyire nehéz is elhinni, hogy Dudith ténylegesen rosszul lett a borivástól, több mint tíz évvel később ugyanezt a kérdést intézte Jordán Tamáson keresztül a cseh testvér, humanista tanító Esrom Rüdigerhez. Ugyanakkor levelében ekkor megerősíti, hogy absz-

tette hozzá, ha csak az úrvacsora felét fogyasztaná el, úgy tűnne, hogy vissza kíván csúszni a katolicizmusba, és az Írásoknak is ellent mondana.

Dudith verbális gesztusaiért cserébe Beza válaszával együtt megküldte szóban forgó versgyűjteményének egy példányát. Gratulált Dudithnak házasságához, és gratulált annak az egyháznak is, melyhez Dudith csatlakozni fog. Az aposztata püspök provokációját azonban Bezának semmi kedve nem volt elbogatellizálni vagy szándékosan félreérteni. Kijelentette, hogy semmi sem lehet annál rosszabb, minthogy valaki úgy döntsön, hogy az úrvacsorát ezentúl nem kívánja két szín alatt magához venni. Minthogy Dudith már megkezdte a Sátán elleni harcot és belépett Krisztus erődjébe, a továbbiakban is ehhez kellene tartania magát: „Szeretném, hogy elgondolkozz azon, hogy a legártatlanabb keresztény ember az, aki a legegyszerűbb. Ebből következik, hogy nincs annál ártalmasabb lelki beállítottság, mint az a kötözködő és szentségtelen hozzáállás, amellyel valaki az elismert (*orthodoxae*) egyházak nyilvánosan elfogadott hitvallásával meg nem elégedve új, idegen tanokat farigcsál a maga számára, és nem szűnik meg az igazságkeresés buzgalmának hamis álcájában saját magát és másokat zaklatni ...”²³

Beza nemsokára nagyvonalú gesztust tett a Krakóban élő humanista irányában: neki ajánlotta verseinek második kiadását, mely az obszcén darabokat is tartalmazta, Dudith tanácsával egyezően.²⁴ Ez a gesztus világosan megmutatta, Beza milyen fontos szerepet szánt az ex püspököknek a lengyelországi protestáns mozgalomban. Cserében Dudithnak el kellett szenvednie, hogy a verseskötet előszavában Beza a kálvinista ügy hőségé avassa a már jól ismert módon: az aposztata püspök végre rátalált az üdvözüléshez vezető útra és csatlakozott az igaz egyházhoz; házassága pedig mindenki előtt nyilvánvalóvá tette, hogy sem a karrierizmus, sem a tridenti zsinat gonosz szelleme, sem a cölibátus babonája nem tudta megfertőzni.²⁵ Beza mindezt már az előszó ajánló soraiba belevéte: „... a tridenti zsinatokskán a magyar pszeudoklérus egykori szónokának, Jézus Krisztus most már igazhitű szolgájának, Dudith András Úrnak ...”²⁶

Nemcsak Beza számított Dudithra a kálvinista ügy előmozdításában, hanem Zürich fő teológusai, Josias Simmler és Johann Wolf is.²⁷ Házasságkötése óta immáron két év telt el, és Dudithnak kezdett elege lenni abból, ahogy különféle felekezetek vetekedtek érte. Johann Wolf közeledését már meglehetősen erősen fogalmazó levéllel válaszolta meg,

tinens, amit egy héttel később Wenceslaus Raphanusnak is mint tudott dolgot említ: Dudithius: *Epistolae*, VI. 219. (1579. május 21.).

²³ „*Velim autem et illud cogites: eum esse purissimum Christianismum, qui sit quam simplicissimus, ac proinde nulla esse magis noxia ingenia quam curiosa illa et profana, quae publica testataque ecclesiarum orthodoxarum confessione non contenta novas sibi et peregrinas opiniones fabricare et se ipsos aliosque turbare inquirendae veritatis studium falso praetextentes non desinunt, quos egregie passim apostolus, imprimis autem altera ad Timotheum epistula depingit.*” Dudithius: *Epistolae*, II. 69. Beza mindenesetre egy külön lapon kifejtette véleményét a valódi absztinensek esetéről (Dudithius: *Epistolae*, II. 77–78.), amiből látszik, hogy Dudith kérdésének elméleti súlyát nem tagadta. Itt Kálvinra hivatkozva kifejti, hogy bármilyen folyadékkal (vízzel) is helyettesítjük, a bor továbbra is Krisztus vérének fogja reprezentálni.

²⁴ Beza Vezelius, Theodorus: *Poematum editio secunda ab eo recognita*. Genevae, 1569. Dudithius: *Epistolae*, II. 90–101. Lásd még: 90., 1. jegyzet.

²⁵ Dudithius: *Epistolae*, II. 100.

²⁶ „... *domino Andreae Dudithio, dudum quidem Hungarici pseudocleri in Tridentino conciliabulo oratori, nunc vero fido Iesu Christi servo ...*” Uo.

²⁷ Wolf és Simmler kelet-európai kapcsolataihoz lásd: Taplin, Mark: *The Italian Reformers and the Zurich Church, 1540–1620*. Aldershot, 2003. 170–214. Bár leveleik elvesztek, Wolf levelének rövid összegzése megmaradt. Dudithius: *Epistolae*, II. 104. 5. jegyzet és 115. old.

melyben kikérte magának a protestáns egyházak arroganciáját: „Éppen úgy van, ahogyan írod: bizony erős lélekkel kivettem lábamat a Római Egyház erődjéből. De nem akarom elhallgatni, hogy minden szerencsétlenség közül semmi nem tud annyi keserűséggel eltölteni, mint az a fájdalom, amit akkor szoktam érezni, amikor csak arra gondolok, mennyire sokan vannak, mennyire harcosok és mennyire egymásnak ellenségei az egyházak mind ebben a királyságban, mind máshol; egyházak, amelyek mindennek ellenére protestánsnak akarnak látszani, és annak akarják hívni magukat. Te is kitértél erre a leveledben. Mindenesetre az, ami engem sért és kínoz, abból te, úgy tűnik, éppen hited tüzeit és rendíthetetlenségét veszed ...”²⁸ Hacsak Isten szét nem választja a világosságot a sötétségtől, folytatta Dudith, a vallás olyan káoszba fog visszasüllyedni, hogy nem lesz értelme tovább élni.²⁹ Oly sok és egymásnak annyira ellentmondó vallásos nézet között hol marad egy megdönthetetlen, állandó nézet?³⁰ Az igazságot körülvevő, annyira különböző és ellenséges meg hasonlások között hol lehet fellelni az egy igaz egyházat? Pedig az igazság csak egy lehet, és egyetlen talapzaton állhat.³¹ A végén az ember szívesebben tartozik a Katolikus Egyházhoz (akármilyen borzalmas eszközökkel éljen is), ahol legalább konszenzus van, állandóság, tiszteletreméltó múlt és rendezett hierarchia.³² Servet Mihály meggyilkolása, Giovanni Valentino Gentile halálra ítélése, Bernardino Ochino elűzése után már morális szempontból sem vélhetik magukat a kálvinisták jobbakká. Nem azt hajtogatjuk, hogy a „mi vitézkedésünk fegyverei nem testiek”? Nem azt ismételtjük, hogy a hitet nem lehet kényszeríteni, hogy biztosítani kell a lelkiismeret-szabadságot, és a hite miatt senkit sem szabad üldözni? – zárta Dudith a levelét.³³

²⁸ „*Ita est, ut scribis: magno equidem et forti animo extra Romanae ecclesiae castra pedem extuli. Sed illud dissimulare nolo, mi Wolphi, ex omnibus adversis rebus nihil mihi ita acerbum accidere posse quod eum dolorem aequare possit, quem capere soleo, quoties animo repeto quam multae, quam pugnantes, quam adversariae sint, tum alibi tum in hoc regno, ecclesiae, quae tamen reformati vocari et haeri volunt. Id tu quoque in litteris tuis attigisti. Quamvis, quod me offendit et excruciat, inde tu fidei robur et firmitatem petere videare ...*” (1569. május 29.) Dudithius: *Epistolae*, II. 105.

²⁹ „*Ac nisi Deus lucem a tenebris discriminet, in eam perturbationem confusionemque religio adducetur ut non sit cur quisquam bonus vir vivere amplius velit.*” Dudithius: *Epistolae*, II. 105.

³⁰ „*In tantis enim tamque contrariis de pietate sententiis quo se alio vertant ubi sit constans et perpetua in sententia permansio?*” Dudithius: *Epistolae*, II. 107.

³¹ „*Unam esse veritatem, unam veritatis columnam et fundamentum necesse est. In tanta autem ecclesiarum varietate, in tam dissimilibus et hosteliter discrepantibus de veritate sententiis, quibus oculis, quae una illa et vera sit ecclesia, discernam?*” (*Ibid.*) Dudith ehhez hozzátette, hogy Wolf nem hivatkozhat az egyházatyák közötti egyenlenségekre, hiszen ezek kevésbé voltak fontosak és nem az igazság volt a tétjük, továbbá ezeket a zsinatok vagy a pápák sikeresen megoldották.

³² Dudithius: *Epistolae*, II. 106–107., 59–72. sorok.

³³ „*Dicemusne »arma nostra spiritualia, non carnalia esse?« Iactabimusne amplius fidem cogi non oportere, libertatem conscientiae permittendam esse, neminem in causa religionis ferro et igne persequendum esse? Sed nolo in hac parte molestior esse; id tantum, quod inicio dicebam, ripeto, magnum me ex communi calamitate atque opprobrium varietate et acerbum dolorem capere.*” Dudithius: *Epistolae*, II. 110. Lásd: 2Kor 10,4; „*nam arma militiae nostrae non carnalia*” (Károli Gáspár fordításában).

Dudith nemcsak Wolfot akarta levelével provokálni, hanem Bezát is, akinek elküldte másolatban.³⁴ A genfi teológus ismét komolyan vette a kihívást: válaszában akkora fontosságot tulajdonított, hogy három év múlva a vallásos levelezését egybefogó könyv első darabjaként publikálta.³⁵ Először is arra volt kíváncsi, miért zavarták Dudithot olyannyira az egymásnak ellentmondó hitek és nézetek. Ilyenek örök időktől fogva léteztek a kereszténységben, és ettől még az igazat a hamistól mindig is szét lehetett választani. Beza tagadta, hogy saját felekezetén belül oly súlyos hitbeli különbségek lennének, bár azt egyáltalán nem találta sportszerűnek, hogy az egyházban belüli konfliktusokat egy külső szemlélő ítélje meg. Ha a kereszténységben belül nincs egység, az véleménye szerint leginkább a pápistáknak és az ariánusoknak róható fel, mindenesetre addig nem is lesz egység, amíg nem gondolja mindenki mindenről minden szempontból ugyanazt.³⁶ Ha Dudith hallgatna művelt és vallásos férfiakra és eljárna az istentiszteletekre, „ahol Isten megbocsátásáért szent imádságokkal könyörögnek, és az úrvacsorát, a hit erősítésének és növelésének orgánumát, a megfelelő módon veszik magukhoz”, akkor mindjárt tisztábban látna és megtalálná belső békéjét.³⁷ Mégis, ami Dudith vádjai közül a leginkább érzékenyen érintette Bezát, az az eretnek Servet, Gentile, Ochino, Stancaró és Osiander ellen tett intézkedések felhánytorgatása volt. Nem helyes, állította a kálvinista egyházfő, ha a lelkiismeret-szabadság retorikáját valaki arra használja, hogy egyéni módon tisztelje Istent. Ami e téren Lengyelországban és Erdélyben történik, az teljesen helytelen: „Ördögi az a szabadság, amely annyi pestist zúdított Lengyelországra és Erdélyre, amit sehol máshol a földön nem túrnének.”³⁸ Felhívta Dudith figyelmét arra, hogy ez a *diabolica libertas* például a francia hugenották között mennyire romboló hatású lenne, akik mindeddig példás önfegyelemről tettek tanúbizonyságot. Az eretnekeket nem kell üldözni – jelentette ki Beza –, de a városi tanács minden eszközzel azon kell legyen, hogy megfegyelmezze őket: „ha erre nálatok és a szerencsétlen erdélyiek-nél legalább próbálkozást tennének, nem lennétek abban az elmaradott állapotban, melyet én nem kevésbé tartok nyomorúságosnak, mint a mohamedánizmust, mint azt az idő majd megmutatja; és nem épülne most nálatok egy új Babilon, ahonnét majd a Sátán várhatóan a Nyugat többi részét fogja támadni – amennyire erejéből futja.”³⁹

³⁴ Dudith elmagyarázta, hogy a Wolfhoz intézett levél célja az volt, hogy kiprovokálja a választ, amelyet a későbbiekben, ha hasonlókkal vádolnák, maga is fel tudna használni. (1569. június 23-ai levél.) Dudithius: *Epistolae*, II. 113–116.

³⁵ Beza Vezelius, Theodorus: *Epistolarum theologicarum Theodori Bezae Vezelii liber unus*. Genevae, 1573. 1–23.

³⁶ Ez a levélben később következnek: „nullam unitatem [agnoscimus], nisi qua omnes de omnibus idem per omnia sentiunt”. Dudithius: *Epistolae*, II. 145., 160. sor (1570. június 18.)

³⁷ „... ubi sollemnibus precibus Dei gratia postulatur, ubi cena Domini augendae ac confirmandae fidei organon rite celebratur ...” Dudithius: *Epistolae*, II. 138. 218–219. sorok.

³⁸ „Et illa est diabolica libertas, quae Poloniam et Transsilvaniam hodie tot pestibus implevit quas nullae alioqui sub sole regiones tolerarent.” Dudithius: *Epistolae*, II. 147. 513–515. sorok.

³⁹ „... non persequendos, sed modis omnibus a magistratu coercendos censeo; quod si apud vos et miseros Transsilvanos tentatum saltem esset, non essetis in eam condicionem redacti, quam ego ipso Mahumetismo nihilominus miserabilem esse iudico, et tempus ipsum ostendet; neque nunc nova Babylon iam istic exaedificaretur, ex qua in reliquum occidentem probabile est satanam impetum pro viribus facturum.” Dudithius: *Epistolae*, II. 148. 559–564. sorok.

Dudith Bezának küldött válaszából a vallásszabadságról írt első hosszabb lélegzetű levéltraktátusa kerekedett.⁴⁰ Hasonló éles hangot használva kifejtette, mennyire őszinte és jogos volt az egyházak arroganciája és az egymásnak ellentmondó nézetek feletti elkeseredése. A vallási különbségek már nemzeteket fordítottak egymás ellen! Mindenki a saját céljaira használja a Szentírást, mindenki eretneknek tartja a másként gondolkozót, és ha egy különálló jogot formál a Biblia tanulmányozására vagy egy elhallgatott teológiai probléma kutatására, zaklatás, üldözés a válasz. Dudith tehát nem mást ítélt el, mint a reformáció nyomában megjelenő konfesszionalizációt, mely szerinte egyáltalán nem a Krisztushoz vezető út megtalálásáról szól. Levelének mégsem csupán a szigorú svájci egyházfegyelmi politika erasmista elítélése volt a célja. Egy másik fontos cél az egyéni székesziszre való jogalap megteremtése lehetett: „Miért kellene inkább rád, mint egy ariánusra hallgassak?” – kérdezte vitapartnerét. „Én sem vagyok neked próféta, te se nekem. [...] Nekem is, úgy, mint neked, a szabadság tetszik. Te kihúztad magad a járom alól, én sem fogok alámenni.”⁴¹ Levelében újra és újra ugyanahhoz a kérdéshez tért vissza: annyi ellentmondó hit között ki fogja eldönteni, melyik az igaz? Konklúzióként Dudith leszögezte, egyáltalán nem véletlen, hogy mindeddig nem tudott dönteni, mely felekezethez csatlakozzék.

Míg ez a levél azt sugallja, hogy Dudith szkepticizmusa mögött olyan életstratégia húzódott, melynek célja eddigi kényelmes, a vallási intézmények ellenőrzésétől mentes pozíciójának megőrzése volt, más információk alapján arra lehet következtetni, hogy 1570-re bizonyos vallási kérdésekben már korántsem volt annyira szkeptikus, mint amilyennek mutatta magát. A lengyel és az erdélyi antitrinitáriusok (különösen Dávid Ferenc és Biandrata György) épp ebben az időben voltak rá a legnagyobb hatással.⁴² Dudith egy ideig még abban a reményben is osztozkodni látszott az ariánusokkal, hogy a reformáció különböző szárnyait éppen a szentháromság-tagadó nézetek és az azokat megalapozó egezetikai eljárás elfogadása tehetné egységessé.⁴³ A lengyel reformáció történetében olyannyira fontos sandomierzi zsinatnak éppen a konszenzus megtalálása volt a célja, és Dudithot arra a nemes feladatra kérték fel, hogy egy közösen elfogadható hitvallást fogalmazzon meg. Erre személyesen a krakkói nádor kérte fel, azzal, hogy „ne keressen kifogásokat, hanem támogassa ezzel az országot”.⁴⁴ Elfogadta a megbízást, és megígérte, hogy olyan hitvallást fog készíteni, amely minden félnek tetszeni fog, ami katolikus megfigyelők szerint teljesen ne-

⁴⁰ 1570. augusztus 1-i levél. Dudithius: *Epistolae*, II. 158–182. Ez a levél azonban, úgy tűnik, helytelenül van datálva, és valójában csak néhány hónappal később íródott. Lásd Dudith autográf levelét 1570. október 9-ről: Dudithius: *Epistolae*, II. 237.

⁴¹ „*Tu me, ego te prophetam esse negabo. [...] Mihi autem quae tibi libertas placet. Tu iugum excussisti, ne ego quidem illud subibo ...*” Dudithius: *Epistolae*, II. 176. 458–462. sorok.

⁴² *De falsa et vera unius Dei Patris, Filii et Spiritus Sancti cognitione libri duo*. Alba Juliae, [1568]. Modern kiadását és a keletkezéséről, illetve a szerzőségéről lásd: Balázs Mihály: *Bevezető*. In idem (kiad.): *Két könyv az Egyedülvaló Atyaistennek, a Fiúnak és a Szentléleknek hamis és igaz ismeretéről*. Kolozsvár, 2002. 9–29.

⁴³ Dudith efféle reményei, ha voltak is, nem tarthattak sokáig. Lásd Károlyi Péterhez (Carolinushoz) írt levelét 1572. augusztus 1-jéről: Dudith, *Epistulae*, II. 339–344. (kül. 94–100. sorok). A dolog iróniája, hogy ha valami, akkor éppen a szentháromság-tagadó nézetek elutasítása (vagyis az „ariánus pestis” feletti közösen eljátszott megrökönyödés) jelentette a legnagyobb közös nevezőt a lutheránusok és a kálvinisták között. Jellemző módon a rendkívül toleráns Miksa királynak is az ariánus kérdés jelentette a határt.

⁴⁴ Lásd Stanislaw Grzepski levelét Martin Kromerhez 1570. március 28-ról, melyet egy rendkívül fontos lánbjegyzetben idéznek a kiadók. Dudithius: *Epistolae*, II. 347–348.: „... rogavit ne se excusaret, sed susciperet provinciam scribendae confessionis ...”

vetséges igyekezet volt. Nekik lett igazuk. A híres és gesztusértékű sandomierzi konszenzus (amelyhez végül, úgy tűnik, Dudith közreműködése nem köthető) elenyésző politikai jelentőséggel bírt, és nem volt képes betölteni a neki szánt vallási–politikai szerepet, hogy közös alapként szolgáljon a lengyelországi protestánsok (a lengyel és litván reformátusok, a bohém testvérek és a lutheránusok) között.⁴⁵ A lengyel reformáció továbbra is megosztott maradt, csupán a konszenzus szükségessége tudatosodott egyesekben. Ezt leginkább az arianizmus terjedése tette nyilvánvalóvá; egyfelől a lengyel kálvinisták félték, hogy a gyarapodó számú ariánusok megkérdőjelezzik egyházuk hitelét, másfelől tartottak is a teológiai-lag magasabb szinten álló szentháromság-tagadóktól.⁴⁶ Jellemző módon a lengyel protestánsok kiegyezése útjában a legnagyobb akadályt a (Dudith számára is kulcsfontosságú) eucharisztia különféle értelmezései jelentették.

Ebbe a kontextusba helyezve, könnyen juthatunk arra a következtetésre, hogy Dudith számára a Bezával folytatott vitában az egyéni vallási út tétje igazából az antitrinitárius nézetek követése volt. Ezt támasztja alá az a hasonló volumenű, az antitrinitarizmus mellett érvelő levéltraktátusa is, melyet az imént ismertetett, a vallásszabadság védelmébe szálló levél után nem sokkal írhatott. Ez a szintén Bezának címzett mű tartalmazott egy antitrinitárius hitvallást is, és tisztázni próbálta az ezt megalapozó egezetikai szabályokat is.⁴⁷ Ezt a könyvecskét azonban nem küldte el Genfbe, jöllehet ettől függetlenül egy másolat később eljutott a kálvinista teológushoz.⁴⁸ Mire elolvasta, más forrásokból már pontosan tudhatta, hogy Dudith az ariánusokkal szimpatizál, elsősorban abból a levélből, amelyet Dudith a lengyel kálvinista teológus/történésznek, Jan Lasickinek (Johannes Lazitiusnak) írt.⁴⁹ Érdemes e levelet történeti kontextusába helyezni, mert jól érzékelteti, az ariánus kérdés mennyire központi problémájává vált a reformációs folyamatnak az 1560-as évek Európájában.

Dudith antitrinitárius szimpátiájának nyilvánosságra hozatalát éppen Lasicki provokálta ki, aki ezidőben Heidelbergben és Wittenbergben tartózkodott. Lasickit az arianizmus terjedésétől tartó lengyel kálvinisták küldték Németországba azzal a feladattal, hogy olyan teológiai érvekkel vértesse fel magát, melyek hatásosan védhetik meg álláspontjukat az olasz és erdélyi antitrinitáriusokkal szemben. A magával vitt erdélyi antitrinitárius publiká-

⁴⁵ Sokkal fontosabb volt nála a pár évvel későbbi Varsói Konföderáció, mely jogilag biztosította a nemeseknek a vallásszabadságot. Sandomierzhez lásd: Augustyniak, Urszula: *Confessio Sandomiriensis. Eine historische Einführung*. Warszawa, 1994. 3–35. A konfesszió visszafogott értékeléséhez lásd: Petkūnas, Darius: *Consensus of Sandomierz – a Unique Ecumenical Document in 16th Century Polish–Lithuanian Protestant Christianity*. Tiltai/Bridges, vol. 9. (2005) no. 1. 182–200.

⁴⁶ A lengyel reformációhoz és antitrinitarizmushoz lásd Miller, James: *The Origins of Polish Arianism*. Sixteenth Century Journal, Vol. 16. (1985) no. 2. 229–256.; Kloczowski, Jerzy: *A history of Polish Christianity*. Cambridge, 2000. 84–125.; Petkūnas, Darius: *Holy Communion Rites in the Polish and Lithuanian Reformed Agendas of the 16th and Early 17th Centuries* (doktori disszertáció az interneten). Helsinki, 2004. 11–43.; Fox, Paul: *The Reformation in Poland. Some Social and Economic Aspects*. Baltimore, 1924. További bibliográfiához lásd: Tedeschi: *The Italian Reformation*, 740–758.

⁴⁷ Ezt a könyvecskét később megmutatták Báthory István lengyel királynak is 1583-ban. Lásd: Dudithius: *Epistolae*, II. 348. és 174. 417–418. sorok.

⁴⁸ Lásd Beza levelét Dudithhoz 1577. december 15-éről. Dudithius: *Epistolae*, VI. 81–84.

⁴⁹ Jan Lasicki levele és Dudith válasza több példányban cirkulált Európában, míg végül 1590-ben publikálták őket. (Dudith, Andreas: *Epistola ad Joanem Lasicium equitem Polonum. In qua de divina Triade disputatur*. [Cracoviae], 1590.) Dudithius: *Epistolae*, II. 247–279., lásd még: 283–284. Lasickihez lásd Barycz, Henryk: *Le premiers contacts de Jan Lasicki avec la culture occidentale* (Acta Poloniae Historica, vol. 25). Warszawa, 1972.

ciók azonban nem csak megrökönyödést, hanem egyesekből éppen lelkesedést váltottak ki. Ezáltal Lasicki feltételezhetően hozzájárult az arianizmus heidelbergi terjedéséhez és az azt követő botrányhoz.⁵⁰ Érdekes módon az antitrinitarizmus, a tolerancia és az egyházfegyelem nemcsak Dudith fejében függtek össze, hanem a heidelbergi vallási életben is. A genfi párthoz tartozó heidelbergi *Kirchenrat* növekvő hatalma (melynek élén Girolamo Zanchi állt, mögötte pedig III. Frigyes választófejedelem) számos téren ellenállásba ütközött, de mindenekelőtt a svájci típusú egyházfegyelem bevezetése folytán. Így az ellenállást képviselő, teológiaiailag jól képzett és népszerű prédikátorok ellen felhozott ariánus vádak legfőbb célja az akció legitimitásának és támogatottságának növelése volt. Joannes Sylvanus kivégzése, továbbá Adam Neuser és az Erdélyben megtelepedő Matthias Vehe(-Glirius) meghurcolása tehát nem elsősorban az arianizmus terjedéséről szólt (hiszen ezek a prédikátorok nyilvánosan nem feltétlen beszéltek ariánus szellemben), hanem az ő kirekesztésükről és a vitatható teológiai kérdések körének az erő pozíciójából való lehatárolásáról.⁵¹

Abban a vallási (és politikai) helyzetben, mely Lengyelországot és Heidelberget jellemezte, nem csoda, hogy Dudith vallástürelemre vonatkozó gondolataival már senki sem törődött. Amiről az emberek Dudith kapcsán elhűlve suttoztak, az az eretnesség újabb győzelme volt. Jóllehet leginkább maga tehetett arról, hogy az ariánusok közé kezdtek sorolni, Dudithot ez egyáltalán nem érintette kellemesen. Pontosan tudta, hogy Lengyelországot és Erdélyt leszámítva egy ariánus bármiféle jobb társaságban szalonképtelennek minősülne. Egy olyan ember, aki továbbra is a Habsburg udvar szolgálatában látta jövőjét, és ráadásul a *respublica litteraria*ban is fenn szerette volna tartani korábbi tekintélyét, nemigen engedhette meg magának, hogy ariánusnak könyveljék el. Vallásos beskatulyázása ugyanakkor kétségbe vonta azt a pártatlannak tűnő szerepkört is, amelynek a sandomierzi zsinatra szóló hitvallás készítésének irigylésreméltó feladatát is köszönhette. Katolikus főméltósága ellenére a vallási viszályok felett álló pártatlan bíró szerepe már házassága előtt is vonzó volt Dudith számára. Erről tanúskodik a kiemelkedő lengyel humanista Andrzej Frycz Modrzewskinek a lengyel királyhoz szóló 1565. végi előszava, amelyben friss élményként számol be találkozásáról Dudith Andrással, aki „tagadta, hogy az ember, aki az egyik vagy a másik fél véleményét követi valamely kérdésben, legyen az a szentháromság vagy más, képes lehetne a felek között közvetíteni, a vitát eldönteni vagy lecsendesíteni”.⁵² Bár Dudith egyre nagyobb rokonszenvet érzett az antitrinitáriusok iránt, nem kívánt semmiféle felekezeti kényszerzubbonyt magára öltetni. Éppen erre utal az is, ahogy a meglehetősen ar-

⁵⁰ Wilbur, E. Morse: *A History of Unitarianism, Socianism and its Antecedents*. Cambridge (Mass.), 1946. 158–264.; Dán Róbert (kiad., utószó): *Vehe-Glirius, Matthias: Istenismeret és más írások*. Budapest, 1984. 5–35., 241–269.; Burchill, Christopher J.: *The Heidelberg Antitrinitarians: Johann Sylvan, Adam Neuser, Matthias Vehe, Jacob Suter, and Johann Hasler*. (Bibliotheca Dissidentium, vol. 11.) Baden-Baden–Bouxwiller, 1989. 21–105.; Philippi, Paul: *Sylvanus und Transsylvanien: ein Stück Toleranzgeschichte zwischen Heidelberg und Siebenbürgen*. In: Doerr, W. (Hrg.): *Semper Apertus. 600 Jahre Ruprecht-Karls-Universität Heidelberg 1386–1986*. Band 1. Berlin, 1985. 213–230.

⁵¹ Lásd: Burchill, Christopher J.: *Heidelberg and the Trinity: Comments on the Ideological Formation of the Palatine Reformation*. A „Sixteenth Century Studies Conference”-en felolvasott előadás (St. Louis, MO; 1999 októbere) az interneten.

⁵² Lásd Andrzej Frycz Modrzewski Zsigmond Ágosthoz írt előszavát (1565 decemberéből). Modrevius, Andreas Fricius: *Silvae quatuor*. Basileae, 1590. B1v: „*Is [Dudith] negabat, eum, qui alterutri, seu de Trinitate, seu de quavis re alia, sententiae adhaerescat, medium se inter partes ipsas inferre, controversiamque dirimere atque sedare posse.*” A szerzőhöz lásd: Balázs Mihály: *Andrzej Frycz-Modrzewski: Halálának négy századik évfordulójára*. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum (Acta Univ. Szegediensis), Tom. 13. (1973) 63–73.

rogáns antitrinitáriussal, Francesco Stancaróval vitába bocsátkozva számos fontos kérdésben különvéleményének adott hangot. Többek között (ekkorra már meglehetősen konzervatív módon) tagadta a héber (és a szír⁵³) nyelvek bibliaértelmezésbeli hasznosságát, sőt általában véve megkérdőjelezte az Ótestamentum hitelét és fontosságát.⁵⁴

Az arianizmus melletti kiállásával lényegében le is zárult Dudith életének az a négy éves időszaka, melyet szinte kizárólag a vallási és felekezeti kérdéseknek szentelt, és figyelme egyre inkább természettudományi problémák felé terelődött. A változás oka nem csak korábbi (kálvinista) levelezőpartnereinek elfordulása volt, hanem a politikai helyzet megváltozása Lengyelországban. Egyfelől Zsigmond Ágost 1572-es halálával a viszonylagos vallás-szabadság jövője bizonytalanná vált, másfelől az *interregnum* kivételes érvényesülési lehetőségek ígéretével kecsegtette a munkanélküli császári ügynököt. Fokozatosan sikerült ismét a Habsburgok hivatalos képviselőjévé felküzdenie magát, ami természetesen korábbi vallási hozzáállásának felülvizsgálatával járt. Csendet parancsolt a szájának, sem nem érvelt, sem nem keveredett vitákba – tájékoztatta később egyik közeli barátját, a radikális vallási gondolkodót, Jacobus Palaeologust.⁵⁵ Következményképp, az emberek már megint nem tudták vallásilag „hova tenni”: 1573-ban a spanyol követ azt jelentette Bécsből, hogy egyesek kálvinistának, mások ariánusnak gondolják.⁵⁶ Úgy tűnik azonban, egy adott pillanatban nyilvánosan is el kellett határolnia magát az arianizmustól.⁵⁷ A genfi és heidelbergi vallási vezetők, Theodor Beza és Girolamo Zanchi alig győztek „visszatéréséhez” gratulálni, de a tekintélyes Habsburg követ – aki a lengyel választási küzdelemben hatalmas pénzek leosztójává vált, és akinek második házassága Lengyelország legelőkelőbb családjába jelentett belépőt – válaszra sem méltatta leveleiket.⁵⁸ Beza hiába sürgette az elfoglalt diplomatát, még verseskötete harmadik kiadásának változatlanul Dudithhoz szóló előszava sem tett semmilyen hatást.⁵⁹

⁵³ Lásd Dudith Quirinus Reuterhez írt levelét 1583. augusztus 27-ről. Esztergom, FSzK, Cat. V Tit. IV/d, pp. 106–109.

⁵⁴ 1571. szeptember 14/22-i levél. Dudithius: *Epistolae*, II. 285–318. „*Quare nihil vetera ista vestra moramur, quae nihil ad nos pertinere intellegimus, sive ad instruendum fidem, sive etiam vitam instituendam.*” (513–515 sorok.) Ennek a rendkívül nehéz, sok héber betéttel rendelkező levélnek kiváló elemzését adja Dán Róbert: *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*. Budapest, 1973. 89–102. Dán szerint az ariánusok nem mondhattak le oly könnyen az Ótestamentum tekintélyéről, mint Dudith, mert a néphez való eljutáshoz szükségük volt az ótestamentumi egyszerűbb logikára és terminológiára.

⁵⁵ Dudithius: *Epistolae*, V. 306. 118. sor. (1576. december 31.) Palaeologushoz lásd: Landsteiner, Carl: *Jacobus Palaeologus. Eine Studie*. Wien, 1873.; Pirnát, Antal: *Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570er Jahren*. Budapest, 1961. 180–193.; Firpo, Massimo: *Antitrinitari nell'Europa orientale del'500. Nuovi testi di Szymon Budny, Niccolo Paruta, e Jacopo Paleologo*. Firenze, 1977.; Balázs Mihály: *Előszó*. In Balázs M. (kiad.): *Földi és égi hitviták. Válogatás Jacobus Palaeologus munkáiból*. Budapest–Kolozsvár, 2003. 7–34.

⁵⁶ Comes de Montagudo II. Fülöphöz (1573. október 18.) Meysztowicz, V. (ed.): *Documenta polonica ex Archivio Generali Hispaniae in Simancas*. Pars 2. (Elementa ad fontium editions XI.) Romae, 1964. 59.

⁵⁷ Ennek oka valószínűleg a Zborowski családba való beházasodása lehetett, amelyre nem sokkal korábban került sor.

⁵⁸ Beza Dudithhoz 1574. szeptember 6-án. Dudithius: *Epistolae*, III. 242–243. Girolamo Zanchi Dudithhoz 1574. szeptember 11-én: idem, 246–247. Lásd még Beza levelét 1575. október 7-ről. Dudithius: *Epistolae*, IV. 395.

⁵⁹ Beza, Theodorus: *Poemata: Psalmi Davidici XXX. Sylvae. Elegiae ...* Genevae, 1576.

Dudith a királyválasztások idején kifejtett tevékenységének hála (a végső kudarc ellenére) visszanyerte korábbi politikai elismertségének egy részét, sőt jelentős vagyonra is szert tett. 1577-ben, tehát a választások elbukása után két évvel (amikor a jövőbeli lengyel politikai szerepvállalásához fűzött remények már egyértelműen szertefoszlottak) végül ismét felvette a kapcsolatot Bezával, aki értelemszerűen újfent másképp tekintett rá. További levelezésük kevés új vallási gondolatot tartalmazott, és mindkettőjük számára egészen más fontossággal bírt, mint korábban. Ennek oka nem abban rejlett, hogy Dudith megoldást talált volna arra a szellemi krízisre, amely a megkérdőjelezhetetlen autoritások hiányából fakadt. Amióta csak a vallási felekezetek közötti választás édes szabadságának birtokában volt, e szabadság szüntelen fejfájásra adott okot. Egy bizalmas levelében barátjának, Palaeologusnak a következőképp vallott 1576 szilveszterén: „Hermafrodita ceremóniák és elképzelések terjednek erre, egyféle keverék lutheranizmus és furcsa katolicizmus között élek. Megelégszem azzal, hogy a gyakorlatot a népre hagyom, amint ezt mondani szokás, és a tudást magamnak megtartom. Bántja a lelkemet, hogy a kereszténységben, minden felekezetnél annyi sok eltérő vélemény van. Ha az igazság egy, miért van ennyi ellentmondás, hol van az igazság a Szentírásban? Hogyan kéne azt megtaláljam ennyi különböző bibliaértelmező között? Hiszen mindenki magának akarja az igazságot. Ismerem a szokásos válaszokat ezekre a kérdésekre, de ezek a válaszok mindenkinek jól jönnek és közhelyesek...”⁶⁰

Míg Dudith szkepszisét hasonló retorikával fejezte ki, mint hat évvel korábban, ez a szkepszis egészen más fontossággal bírt most. Egyrészt az erdélyi antitrinitáriusok iránt érzett korábbi lelkesedése az ott felmerülő viszályok eredményeképp elpárolgott. Különösen kiábrándító volt számára, amikor Biandrata elérte János Zsigmondnál Dávid Ferenc bebörtönzését.⁶¹ Másrészt Dudith valószínűleg rájött, hogy egyes teológiai kérdéseire sohasem fog megnyugtató válaszokat kapni, és ekkorra már valóban a „megfoghatóbb dolgok” tanulmányozása kezdte foglalkoztatni: mindenekelőtt a csillagászat és az orvostudomány.⁶² Eredeti gondolkodásának köszönhetően hamarosan helyet talált kora leghaladottabb természettudósainak, Georg Rheticusnak, Johannes Praetoriusnak, Paulus Wittichnek, Thadaeus Hageciusnak és Henry Savile-nek a társaságában. Mind az 1577–1578-as üstökösről szóló írásaiban, mind orvosi leveleiben Dudith különös figyelmet fordított annak az állításnak az igazolására, hogy a természettudományok területén vallási megfontolások és „előítéletek” nem játszhatnak szerepet.⁶³ Thomas Erastushoz szóló egyik levelében, melyhez az

⁶⁰ „... hic intersum ceremoniis et concionibus hermaphroditicis et un certo recipe di lutheranismo e papismo mirabile, basta usum populo permitto, come dice colui, scientiam mihi reservo. Me ofende l'animo tanta varietà d'openioni nel cristianesimo, in tutte le sette. Se la verità è una, perché tante contrarietà, ubi est igitur nella Scrittura? Come l'intenderò in tanta varietà interpretum? Ognuno la vuole per sé. So ben quel che si risponde a questo, ma sono cose che servono ad ogni parte, sono luoghi comuni, ecc.” Dudithius: *Epistolae*, V. 306.

⁶¹ Lásd Jordán Tamáshoz írt levelét 1579. augusztus 16-ról. Dudithius: *Epistolae*, VI. 241. „Numquamne tot disputationum ac dissensionum finem videbimus? Illud sane putidum videtur, ad ea illos quoque arma confugere, quibus pontifices et, si qui in eo pontifices imitantur, impie ac contra Dei iussa uti clamitant.” Az erdélyi antitrinitarizmusához lásd: Balázs Mihály: *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*. Budapest, 1988.

⁶² Vö. a tanulmány elején lévő idézettel, melyben Dudith azt állítja, hogy ezirányú tanulmányai ifjúkorára nyúlnak vissza.

⁶³ Lásd például Jordán Tamáshoz írt 1579. február 1-i levelét. „Soli hunc theologiae honorem habemus ut, quod ex sacris monumentis profert, id nos sine ulla dubitatione pro sacrosancta et firma veritate recipiamus. Liberum in aliis artibus atque <in> primis in philosophia naturali iudicium ingeniosis et politis hominibus relinquimus.” Dudithius: *Epistolae*, VI. 200. 56–59. sorok. Az üstökösről szóló értekezése két kiadást élt meg rövid időn belül: *Andr. Dudithii viri Clariss. de*

üstökösről szóló értekezését is csatolta, határozottan kiállt a tapasztalat elsőbbsége mellett: „Gyerünk hát, és te is szállj le és csodáld meg azt, amiről beszéltem, a világnak e szépséges színházát (*theatrum orbis*)! A saját szemekkel és érzékszerveiddel tanulmányozd a természetet, és ne másokéval! [...] Ez nem a pythagoreusok vagy teológusok iskolája, ahol az értelemnek fejet kell hajtania a tekintély előtt. Ez a megtisztelés csak a teológiának jár ki, ahol azt, ami a szent írásokból ered, mi kételkedés nélkül szent és megdönthetetlen igazságnak kell elfogadjuk. Más tudományterületeken – és különösen a természettudományokban – a szabad ítélkezés jogát a tehetséges és művelt emberek számára tartjuk fenn.”⁶⁴ Dudith természettudományos és teológiai gondolkozása egymással szoros összefüggésben fejlődött.⁶⁵ Nem csak azt tagadta, hogy az üstökösök csodálatos, „égi” jelenségek, hanem egyúttal látszólag – jócskán kora előtt járva – az újtestamentumbeli csodák történetiségét is kétségbe vonta.⁶⁶ Ugyan a természettudományok területén a szkepszis jótékony módon a kutatás előmozdítója lehetett,⁶⁷ az alapokat illetően nem volt kételkedésnek helye: „*omnis nostra notitia, omnis cognitio a sensibus est*” – állította egyik levelében.⁶⁸ Ezzel gyökerelesen ellentétben, a teológia teljesen hiányában volt a biztos hermeneutikai eszközöknek – fejtette ki a híres ariánus Faustus Sozzinushoz írt levelében, amelyben újfent visszatért örök kérdésére: annyi ellentmondó bibliaértelmezés között hogyan lehet az igazat megtalálni, és ami ebből következik: hogyan lehet az igaz egyházat fellelni? Sozzinus azonban megértette Dudith retorikájának élet, és visszakérdezett: Dudith miért gondolja, hogy „lennie kellene egy cáfolhatatlan *látható* egyháznak, mely a vallási kérdésekről való gondolkodásban vezetőnk és tanítómesterünk lehet”.⁶⁹

cometarum significatione commentariolus ... Basileae, 1579. 13–50.; De Cometis dissertationes novae clariss. virorum Thom. Erasti. Andr. Dudithii, Marc. Squarcialupi, Symon Grynaei [Basileae], 1580. 167–196. Modern kiadásban: Dudithius: Epistolae, VI. 108–133.

⁶⁴ „*Age igitur, descende tu quoque in admirandum hoc pulcherrimum, quod dixi, orbis theatrum. Tuis oculis, non alienis, naturam intueri, tuos sensus adhibe. [...] Non haec Pythagoreorum est schola, non theologorum, in quibus auctoritas pro ratione admitti debeat. Soli hunc theologiae honorem habemus ut, quod ex sacris monumentis profert, id nos sine ulla dubitatione pro sacrosancta et firma veritate recipiamus. Liberum in aliis artibus atque <in> primis in philosophia naturali iudicium ingeniosis et politis hominibus relinquimus.*” 1579. február 1-i levél. Dudithius: *Epistolae*, VI. 200. 50–59. sorok.

⁶⁵ Dudith esete Popkin elméletét is megerősíteni látszik: a tudományos forradalom nem kis mértékben a vallási szkepticizmus táptalajából nőtt ki. Popkin, Richard H.: *The history of scepticism from Erasmus to Descartes*. Assen, 1964.

⁶⁶ Lásd Faustus Socinus levelét Dudithhoz 1582. június 10-ről. *Bibliotheca Fratrum Polonorum*. Tomus I. Irenopoli [Amsterdam], 1656. 501–508.

⁶⁷ A matematikus barátjához, Johannes Praetoriushoz íródott egyik levelében (1581. augusztus 28.) Dudith kifejti, hogy tetszett neki Praetorius véleménye Kopernikusról, de hozzáteszi, hogy mindegy igaznak vagy hamisnak bizonyul-e, mert csak a kérdéseinkből tanulhatunk. („*Placet, quod de hypothesis Copernicianis scribis; verae sint, an falsae, non magni interest, modo id, quod quaerimus, nos doceant.*”) Brüsszel, Bibliothèque Royale (a továbbiakban: BR), ms. 19306, cah. 49, n° 83, f. 103v.

⁶⁸ Lásd Thaddeus Hageciushoz (Tadeáš Hájekhez) írt levelét az üstökösről 1580. szeptember 26-ról. Dudithius: *Epistolae*, VI. 366. 103. sor.

⁶⁹ „*Illud praeterea miror te, quemadmodum et ex his tuis verbis et multo magis ex aliis deinde sequentibus colligi potest, tamquam indubitatum ponere exstare semper visibilem aliquam ecclesiam debere, quae in rerum divinarum cognitione dux nobis et magistra sit. At cui fundamento hypothesis istam tuam superstruis? Illi fortassis, quod ad ostendendum ecclesiam errare non posse dixisti de nullo nos dogmate certos alioquin futuros? Sed respondeo non esse necessum, ut*

Dudith élete utolsó tíz évét a lutheránus Boroszlóban töltötte, mely híres volt jelentős kryptokálvínista közösségéről. Eleinte viszonylagos szabadságnak örvendett, még akkor is, ha jól tudta, a hatóságok és a város szemmel tartja.⁷⁰ Ennek ellenére a vallási hovatarozás leplezésének kérdése hamarosan személyesen megélt problémává vált, éppen ezért újabb polémiát kezdeményezett a nikodémizmusról, ezúttal Beza egyik németországi jogtudós barátjával, Christoph Hardesheimmel. Míg Hardesheim (és egy rövid levelében Beza, akit Dudith ismét megpróbált bevonni) az egyház békéje érdekében hajlandónak mutatkozott bizonyos mértékű vallási színlelést tolerálni, Dudith azt állította, hogy egy vallásosan megélt, morális élet számára a vallási szimuláció nem lehet alternatíva. „Ha azt gondold, hogy véleményünket lepleznünk kellene – írta Bezának –, csak gondolj bele, mennyi lehetőséget nyújtasz ezzel a nikodémistáknak mindenféle rossz elkövetésére.”⁷¹ Nem lehet szempont az (ami Bezát valószínűleg a leginkább foglalkoztatta), ha a vallási individualizmus a közösség békéjét zavarja: „Nem lehet a béke annyira fontos, hogy Krisztus parancsa és példája ellenében kellene cselekednünk.”⁷²

Kérdés mégis, hogy a személyes vallási meggyőződés luxusa vajon megért-e mindent. Dudith levelei egyre nagyobb óvatosságról tanúskodnak, sőt óvatossága néha már nem elővigyázatosságból, hanem félelemből fakadt. Ez az attitűdváltozás érhető tetten abban is, ahogy a korábbi vallási vitákban való szereplését kezdi átértelmezni. Amikor 1571-ben elhatározta, hogy megvallja ariánus érzelmeit, azt állította, hogy mindenféle vallási tettetést megvet: ha szimulálni akarna ugyanis, és az akadémikusok szokása szerint pro és kontra érvelgetni, csakhogy végül azt találja igaznak, ami megegyezik a katolikus egyház véleményével, akkor nem kellett volna ilyen radikálisan megváltoztatni az életét és lemondania az udvari élet csillogásáról.⁷³ Egy tizenkét évvel későbbi, 1583-as levele szerint még a legegyszerűbb kérdésekről is csak úgy beszél, hogy senki ne kényszeríthesse, hogy nyilvános vitában kelljen álláspontját megvédenie. Ez azonban – mutatott rá levelében – nem volt mindig így. Régen aktívabb volt, és gyakran érvelt mindenféle dolgokról *in utramque partem*, csakhogy „gyakorolja képességeit, és tanuljon” e vitákból.⁷⁴

de dogmatibus certi simus, nisi iis, sine quibus salutem consequi nequimus.” *Bibliotheca Fratrum Polonorum*, 506.

⁷⁰ Crato von Kraffttheimhez íródott 1582. augusztus 8-i levelében Dudith beszámol róla, hogy igyekszik Boroszlóban nem kelteni feltűnést, és alapvető vallási kérdésekről nem nyilatkozik, bár nem tartotta titokban véleményét az eucharisztiaőről vagy a jó cselekedetek természetéről, amikor ezekről tanult emberek faggatták. Idézi Gillet, J. F. U.: *Crato von Craffttheim und seine Freunde. Ein Beitrag zur Kirchengeschichte*. Band 2. Frankfurt am Main, 1860. 336–337.

⁷¹ „*Si dissimulandam esse sententiam existimes, vide quantam Nicodemitis ad mala multa fenestram aperias.*” Dudithius: *Epistolae*, VI. 330–331. (1580. június 12.)

⁷² „*Nulla autem tanti esse debet pax ut contra Christi mandatum atque exemplum venire debeamus.*” (1580. december 24.) Dudithius: *Epistolae*, VI. 418. 195. sor. Ezt azonban nem a non-konformizmusra való felszólítás céljával írta, hanem ismételten a vallási intolerancia elleni tiltakozásképp: „*Neque enim multum interesse puto, si quis vere neget aut dissimulatione tegat sententiam suam. Multo etiam maius esse crimen suspicor publice, coram populo, ad eos te accessisse ostendere spectandumque praebere, qui tuos cives ac fratres diaboli martyres, Mahometanos, Epicureos, impios, blasphemus esse perpetuo proclamant.*” Dudithius: *Epistolae*, VI. 415. 108–112. sorok.

⁷³ Jan Lasickihez írt levele: Dudithius: *Epistolae*, II. 256. (kül. 26–36. sorok).

⁷⁴ Jordán Tamáshoz 1583. április 22-ről. „*Nunc quidem illa, quae nobis maxime cordi esse deberent et salutaria studia ita tracto, ut non facile, etiam provocatus, de ullo religionis nostrae controverso capite in arenam descendam. Fuit olim, cum impiger ad hoc certamen essem in utramque*

Az 1580-as évek elejétől Dudith nem győzte ismételtetni, mennyire vágyik a békére,⁷⁵ és másokat is óvva intett, hogy vitába bocsátkozzanak, különösen a jezsuitákkal: újabban a pápa keze túlságosan messzire ér.⁷⁶ 1582-ben félelmei beigazolódtak. Az inkvizíció befolyásos cseh patrónusa házából vitte el Rómába barátját, Jacobus Palaeologust, ahol is a törvénytörés döntésére meggyilkolták.⁷⁷ Ezekben az időkben személyesen is veszélyben érezte magát: „És ha eszébe jutna a pápának, hogy engem is elégessen – kérdezte Johannes Cratótól –, ki akadályozná meg, hogy engem is átadjanak mézárszéké számára?”⁷⁸ Jóllehet a nikodémizmusról írt leveleiben dicsérte a mártírokat, amiért nem leplezték vallási meggyőződéseiket, most kijelentette, hogy semmi kedve a pápa karmai között végezni.⁷⁹

Minden óvatosság ellenére néhány éven belül boroszlói otthonát már sokan az eretnek-ség melegágyának tartották.⁸⁰ A városi tanács gyanakodva nézte az ünnepnapokon a házában tartott összejöveteleket – vagyis elítélte a Dudith által képviselt személyes vallásgyakorlatot –, és végül magyarázatot követelt.⁸¹ Ugyan megmaradt udvari kapcsolatai megmentették a száműzetéstől, ezután a vallásszabadságért vívott harc legenyhébb formájának is vége szakadt. Ha jobban vigyázott volna korábban – írta 1583-ban Jordán Tamás humanista–orvos barátjának – most nem kellene állandóan a következményektől szenvednie.⁸² Nem csoda, ha megrémült, amikor 1585-ben tudomására jutott, hogy Beza a vele való levelezésének újbóli (tőle független) kiadása ürügyén ismét fel kívánja venni a kesztyűt, és 1570-es levelét meg kívánja válaszolni. Megesküdött rá, hogy erre egyáltalán semmilyen szükség nincs: „Amikor belebotlottam abba a levélbe, amelyet, ha nem tévedek, tizenöt évvel ezelőtt írtam – nem tudom mi bírt rá – nagyon szégyelltem és fájlaltam.”⁸³ Egyedül már

partem saepe disserens exercendi ingenii ac discendi causa. Schlosser, F. Ch.: *Leben des Theodor de Beza und des Peter Martyr Vermili.* Heidelberg, 1809. 333.

⁷⁵ Lásd Petrus Monaviushoz írt 1580. július 19-i levelét: „*Omnes meae cogitationes, studia omnia quietem spectant, quam qui perturbare conabuntur, deos ultores habebunt.*” Dudithius: *Epistolae*, VI. 343. 21–22. sorok.

⁷⁶ Hageciushoz írt 1581. február 21-i levél: „*Missos fac Iesuitas ac theologicas disputationes et tuam Spartam orna. Habes philosophiam, habes medicinam, mathematicam scientiam. In iis artibus multa sunt obscura, multa eiusmodi, in quibus explicandis praeclarum ingenium, eruditionem tuam exercere et de litterarum studiosis bene mereri poteris.*” Gillet: *Crato von Crafftheim*, II. 306.

⁷⁷ Lásd Dudith leveleit Thadeus Hageciushoz: Gillet: *Crato von Crafftheim*, II. 330., 335–336.

⁷⁸ „*Si Pontifici in mentem veniat me quoque ad flammam expetere, quid prohibet quin ego quoque ipsi ad lanienam dedar?*” Gillet: *Crato von Crafftheim*, II. 336.

⁷⁹ Faustus Socinus 1583. március 10-i válasza: *Bibliotheca Fratrum Polonorum*, 509.

⁸⁰ Lásd Petrus Monaviushoz írt 1584. július 27-i levelét: „*Certe qui in eas inciderint, cum me in eum modum traduci domumque meam perniciosorum dogmatum et horum haereticorum latebras, in qua spargendis haeresibus et propagandis idonea fiant conventicula, vocari videbunt me longe alium, quam equidem me esse sentio, existimabunt.*” Brüsszel, BR, ms. 19306, cah. 57, n° 99.

⁸¹ Praetorius Georg Michael Lingelsheimhez 1607. szeptember 1-jén. Mieg, Ludwig Christian: *Monumenta pietatis & literaria virorum in re publica & literaria illustrium, selecta.* Frankofurti, 1702. 128. Lásd még Dudith panaszeit a Nicolaus Rhedigerhez írt levelében 1586-ból: Berlin, Staatsbibliothek, R 402, n° 50, f. 90r. Lásd még Dudith Lipsiushoz írt levelét 1587. március 1-jéről. *Iusti Lipsi Epistolae.* Pars II. Eds.: A. Gerlo, M. A. Nauwelaerts, H. D. L. Vervliet. Brussel, 1983. 334–336.

⁸² Jordán Tamáshoz írt idézett levele. Schlosser: *Leben des Theodor de Beza*, 333.

⁸³ „*Cum in epistolam illam incidi, quam ante XV, ni fallor, annos, nescio quo genio impellente, ad te dederam, et pudore et dolore summo affectus sum.*” 1585. január 13-i levél. Gillet: *Crato von Crafftheim*, II. 543.

csak azt tartja belőle továbbra is érvényesnek – állította –, hogy az eretnekeket nem szabad megölni.

Dudith András szkepticizmusa végül is, úgy tűnik, több volt, mint retorikai póz vagy a tudományos kutatást motiváló eszköz, még ha élete során különböző kontextusokban különböző szerepet töltött is be. Esete megerősíteni látszik azt a véleményt, miszerint a 16. században a vallási tolerancia melletti egyre erőteljesebb kiállás nagymértékben a szkeptikus gondolkodás térhódításából táplálkozott.⁸⁴ Még abban az időben is, amikor Dudith buzgón kiállt az ariánusok mellett, nem szűnt meg bizonyos vallási kérdésekben kételkedő álláspontra helyezkedni. Ugyanakkor nem szabad megfeledkezni arról, hogy szkepsze továbbra is stratégiai haszonnal járt, hiszen még politikai rehabilitációja és a *respublica litteraria* újbóli meghódítása után sem kívánt felekezeti szempontból elköteleződni. Mint befolyásos humanista, bizonyára szívesen tetszelgett is a vallási viszálykodások felett álló pártatlan döntőbíró szerepében. Ugyanakkor Dudith nemcsak az egyéni vallásos interpretációhoz követelt magának jogot, hanem az istentisztelet egyéni gyakorlatához is.⁸⁵ Éppen a radikális szkepszis stratégiája és a kompromisszumok elutasítása tette számára lehetővé, hogy az üdvözüléshez egyéni utakon járhasson.

Dudith vallási nonkonformizmusa egészen kivételesnek tekinthető. A Szentírás egyéni értelmezéséhez való jog követelésében nem volt semmi új, de a bármilyen intézményi kontrolltól mentes keresztény lét melletti kiállás már egyáltalán nem mondható szokványosnak. Számot kell azonban vetni azzal, hogy ez a követelés erőteljesen elitista színezetű volt, mely a lengyel reformációt általában is jellemezte. Dudith ráadásul a Habsburg udvar nemes és viszonylag gazdag kliense volt, aki nemcsak a császárok, hanem a lengyel király támogatását is élvezte. Emellett Európának abban a felében élt, ahol az emberi együttélés paradigmája továbbra sem a városi egymásrautaltság komformizmusa, hanem az öntörvényű vidéki nemesi lét szabadsága volt, ahol ennek jegyében a vallásszabadság a legfőbb politikai erő, a nemesség kiemelt követelései közé tartozott, és ahol ráadásul a konfesszionalizáció igazi fájdalmait még csak tompítottan lehetett érezni. Ebből a helyzetből is következik, hogy Dudithból sohasem lett lipsiusi politikai gondolkodó, és megengedhette magának azt a luxust, hogy megmaradjon moralistának. Irénizmusa abban a hitben gyökerezett, mely szerint az egyéni vallási elképzelések és gyakorlatok nem feltétlen kell ellenségeskedéshez vezessenek. Európában nem kevesen gondolkodtak hasonlóképp, de mások (főleg a hatalom berkein belül), mint Bezákék, ezt az irénizmust naivnak, sőt veszedelmesnek tartották. Hogy Dudith irénizmusa kiterjedt-e addig a pontig, amit a vallásszabadságról szóló, a nyilvánosság előtt nem terjesztett themisztiuszi beszéd parafrázisában megfogalmaz, hogy az egymással diszharmóniában lévő vallási elképzelések egy istennek tetsző harmóniát alkotnak (*concordia discors*), az mindennek ellenére sem tűnik valószínűnek, az azonban biztos, hogy sohasem fogadta el, hogy a nagyobb vallási konszenzus érdekében megengedett le-

⁸⁴ Lásd: Levine, Alan: *Introduction: The Prehistory of Toleration and Varieties of Skepticism*. In: idem (ed.): *Early Modern Skepticism and the Origins of Toleration*. Oxford, 1999. 1–16.

⁸⁵ Privát istentiszteletről lásd: Kaplan, Benjamin J.: *Fictions of Privacy: House Chapels and the Spatial Accommodation of Religious Dissent in Early Modern Europe*. *American Historical Review*, vol. 107. (2002) 1031–1064.; Pollman, Judith: *The bond of Christian piety: the individual practice of tolerance and intolerance in the Dutch Republic*. In: Po-Chia Hsia–R. Van Nierop, Henk (eds.): *Calvinism and Religious Toleration in Dutch Golden Age*. Cambridge, 2002. 53–71.

gyen a hatalom eszközeivel élni.⁸⁶ És minthogy tisztán látta, hogy lehetetlen objektív kritikák alapján ítélni és megegyezésre jutni a keresztény vallás számos fontos kérdésében, azt is megértette, hogy a konfesszionalizáció, vagyis a társadalmat polarizáló retorikára építő keresztény ideológia feletti harc elsősorban kisebb vagy nagyobb hatalmi játékok eszköze.

GÁBOR ALMÁSI

The Prospects of Religious Heterodoxy in the Sixteenth Century: Andreas Dudith and Confessionalization

Focusing on the correspondence with Theodore Beza, the paper analyzes the heterodox religious ideas of the late sixteenth-century apostate bishop of Hungary, Andreas Dudith. Dudith's plea for individual religious freedom and his growing skepticism were deeply rooted in his education, his Erasmian attitude and were also profoundly linked to his intertwining scientific and theological thinking. His case seems to confirm the assertion that late sixteenth-century ideas about religious tolerance were largely influenced by the growth of skeptical thinking. Nevertheless, Dudith's skepticism continued to have strategic uses throughout his life. As a prestigious humanist, he could not afford being stigmatized as an Arian, and he also liked to be seen as an impartial judge who can easily overcome dogmatic squabbles. Furthermore, Dudith demanded more than the right of individual religious thinking: he apparently also wished to worship in an individual way. It was the strategy of radical skepticism and of refuting Nicodemism or any compromise in ecclesiastical questions that enabled him to follow a personal path to salvation and refrain from joining any religious establishment. Yet his demand for individual religious thinking and practice was made from a privileged position and had an elitist coloring, typical of a Polish Reformation dominated by the noble estate.

⁸⁶ Dudith András: *Pseudo-Themistios Valens császárhoz a vallások ügyében 1570 körül*. Fordította Szepessy Tibor. In: Klaniczay Tibor (szerk.): *Janus Pannonius. Magyarországi humanisták*. Budapest, 1982. 934–941. Lásd még: Almási Gábor: *The riddle of Themistius' "Twelfth oration" and the question of religious tolerance in the sixteenth century*. *Central Europe*, vol. 2. (2004) no. 2. 83–108. Dudith parafrázisa rengeteg értelmezési problémát vet fel. Themistius gondolataival (különösképp a vallási pluralizmus pozitív értelmezésével) valószínűleg mint egyetlen 16. századi kortársa sem (elsősorban Jean Bodinra és Thomas More-ra gondolok), ő sem tudott maradéktalanul azonosulni. Ez a pluralizmus, mint Dudith annyiszor kifejtette, csak viszálykodásra, háborúra adott okot, a krisztusi úthoz nem vitt közelebb. Ezzel ellentmondásban arra sem volt hajlandó, hogy a pluralizmus előfeltételét, a gondolat- és lelkiismeret-szabadságot bármilyen formában is megkérdőjelezze.

BENDA BORBÁLA

Egy uradalmi központ egy korabeli étrend tükrében

*Csejte, 1623. november 1–1625. augusztus 31.**

A jelen tanulmányt kísérletnek szánom. E kísérlet lényege, hogy egy maga nemében egyedülálló forrásból kiindulva, vagyis tulajdonképpen egyetlen forrásra alapozva megkísérlem a múlt egy szeletének megragadását. Arra keresem a választ, hogy e nagyon különleges forráson keresztül mi fogható meg a múltbéli mindennapokból. Ha reményeim beválnak, bár egyfajta speciális nézőpontból és speciális szűrőn keresztül, de látható lesz valami a 17. századi egyszerű ember mindennapjaiból és az azt megszakító különleges eseményekből, az őt körülvevő társadalmi környezetből.

Az elemzésemhez használni kívánt forrás egyedisége abban áll, hogy a 17. századból magyar nyelven, a Magyar Királyság területéről nem ismerünk több ilyen hosszúságú és ilyen részlet gazdag étrendet.¹ Ez a huszonegy hónapot felölelő étrend nemcsak azt sorolja fel, hogy milyen ételeket főztek egy-egy napra ebédre és vacsorára egy uradalmi központban (nevezetesen Csejtén), hanem azt is, hogy kik voltak jelen az étkezéseken, illetve viszonylag elég gyakran azt is, hogy kik érkeztek és kik távoztak éppen aznap. Ezenkívül az irat szerzője mindig leírja, hogy mennyi marhahúst, baromfit használt fel az étkezésekhez. Időnként feljegyzi, ha bárányt, kecskét vagy disznót vágtak le, ha szalonnát vagy vajas edényt² kezdtek meg. Az érkezőknél többnyire feljegyzi, honnan jöttek, a távozóknál, hogy hová mentek.

Az étrend sokféle elemzésre ad alkalmat: huszonegy hónapon át lehet vizsgálni egy uradalmi étkezési szokásait: milyen ételeket ettek, hány tál ételt főztek egy-egy étkezésen, mekkora húsadag esik egy személyre, van-e összefüggés a személyek és az ételek száma között, milyen szezonális változások figyelhetők meg, van-e jelentősége az ünnepeknek az étkezésben. A jelenlévők pontos ismerete pedig lehetővé teszi, hogy megállapítsuk, egy-egy

* A tanulmány egy változata korábban megjelent: Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára. Szerk. Erdélyi Gabriella – Tusor Péter. Történelmi Szemle, 49. évf. (2007) 2. sz. CD melléklet.

¹ Lelőhelye: Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) E 156 (Magyar Kamara Archivuma. Nádasdy levéltár). Gazdasági iratok. Vegyes anyag. No. 350–498. Ebből az étrendből már megjelent három hónap: *Benda Borbála: Uradalmi étrend Csejtéről 1623–1625-ből.* Történelmi Szemle, 38 évf. (1996) 2–3. sz. 277–314.

² Ekkoriban a vajat a főzéshez használták, főleg rántottak benne. Csejtén a majorságok az előállított vajat változó nagyságú vendékekben és fazekakban tárolták. A feljegyzések szerint az egyik vendélen 6 icce (majd 6 liter), másikban 12 (kb. 11 liter) icce vaj fért. Ugyanígy az egyik fazékba 4 icce (majd 4 liter), másikba 7,5 icce (kb. 7 liter). Sajnos a vaj fogyásának feljegyzése is rendszertelen, így nem tudjuk, mennyi vaj fogyott naponta vagy hetente. Néha viszont megállapítható, hogy 18 nap alatt 6 icce, vagyis majd hat liter fogyott. Ez körülbelül napi 30 dl fogyasztást feltételez.

prominensebb vendég érkezésekor milyen változások következnek be az étrendben. A mind- eddig feltett kérdések első ránézésre adódnak egy ilyen jellegű forrásnál. Azonban úgy vé- lem még ennél többet is nyújthat e feljegyzés: nyomon lehet követni egy uradalmi központ életét abból a szempontból is, hogy kik töltötték itt mindennapjaikat, e huszonnégy hónap alatt kik jöttek ide (milyen rangú és beosztású emberek), milyen gyakorisággal és hány napra, és esetleg megtudni, mi célból. Ez a forrás lehetővé teszi, hogy benyomást szerez- zünk arról, hogyan éltek egy uradalmi központban, ahová a főúr (nevezetesen Nádasdy Pál) az adott huszonnégy hónap alatt kétszer látogatott el hosszabb időre (néhány hétre), vagyis ő tulajdonképpen csak látogatónak számított (az étrend itt létében megszakad). Mintegy Csejtén időzve figyelhetjük meg, mi szakította meg a mindennapok egyhangúnak tűnő so- rát, milyen események mozdították ki az itt élőket mindennapjaikból. De valamelyest re- konstruálhatjuk azt is, hogy hogyan jelentek meg a környező világban zajló események itt. Természetesen sohasem szabad elfelejtenünk, hogy mindezeket az uradalom étkezésén, méghozzá konyhájának „működésén” keresztül próbáljuk megtenni, kiegészítve azt más fellelhető forrásokkal, amelyeknek száma azonban csekély. Ezért is neveztem ezt az írást egyfajta kísérletnek a múlt egy darabjának megragadására egy speciális szűrőn keresztül.

Az étrenden kívül felhasználtam néhány Csejtével, illetve a Nádasdy familiárisokkal kapcsolatos forrást: Csejte korabeli urbáriumait,³ az 1617-ben készült leírást az egy évvel korábbi felosztásáról,⁴ a Nádasdy familiárisok 1614-ben készült jegyzékét (ami azonban nem teljes!),⁵ illetve a család inscriptiós könyveit.⁶

Helyszín – az étrend keletkezésének helye

Az étrend elején nincs feltüntetve keletkezésének helye, elolvasása után azonban az ott elej- tett megjegyzésekből következtethetünk rá. Például „Prefektus uram vendiglén Forgacz uram ónagságát itt csejteji kastilban.” Vagy „Eodem die Ostrosicz uram ónagsága írkezett Csejtire, attam élest.” Tehát egyértelmű, hogy Csejtén vagyunk.

Csejte neve ismerősen cseng nemcsak a történészek, hanem a rémtörténetekre fogé- kony emberek előtt is. Báthory Erzsébetnek, a „csejteji várúrnőnek” köszönhető, akinek his- tóriájáról számos tanulmányt, könyvet írtak,⁷ és aki állítólagos rémtetteinek egy részét itt, Csejtén követte el.

Csejte mezőváros önmagában nem igazán említésreméltó hely. Sohasem volt itt egyet- len családnak sem jelentős rezidenciája, vára sem játszott soha semmilyen szerepet a törté- nelemben. Az étrend keletkezésének idején (1623–1625) Nádasdy Pál és Homonnay Dru- geth György birtokában volt. A Nádasdy család 1568-ban szerezte meg: ekkor kapta meg zálogként ötezer forint lefizetése és Kanizsa várának átengedéséért cserébe Borsmonostor- ral együtt Nádasdy Ferenc, Báthory Erzsébet férje. Néhány évtizeddel később, 1602-ben

³ Csejte urbárium. 1628. (MOL, E 156 [Magyar Kamara Archivuma, Urbaria et conscriptiones] fasc. 4. No 2.), Csejte urbárium 1661 (kb. 1670) (MOL, E 156 fasc 4. No 3.), Kosztolan urbárium (Ocskay-féle birtok). 1626. (MOL, E 156 fasc. 97. No 15.)

⁴ Limitati divisio arcis Csejthe. 1617. (MOL, P 507 [Nádasdy család] 1211. cs. 11. t.)

⁵ MOL, E 185. Gazdasági iratok. Sárvár. Konventiók 1614-ből 1589–1624, fol. 512r–537v.

⁶ MOL, E 185 Inscriptiós könyvek.

⁷ Csak néhány a teljesség igénye nélkül: Péter Katalin: *A csejteji várúrnő: Báthory Erzsébet*. Buda- pest, 1985.; Szádeczky-Kardoss Irma: *Báthory Erzsébet igazsága. A koncepció jelei Báthory Er- zsébet ügyében*. Budapest 1993.; Thorne, Tony: „Countess Dracula.” *The life and times of the blood countess, Elisabeth Báthory*. London, 1997.; Kočíš, Jozef: *Alžbeta Báthoryová a palatín Thurzo. Pravda o čachtickej panej*. Vydavateľsto Blaha, 1996.

Nádasdy harminchatezer forintért megszerezte az örökös birtokjogot is Csejte felett. Ekortól kezdve a házaspár évente kevesebb-hosszabb időt töltött itt, bár fő rezidenciájuk továbbra is Sárvár maradt.

A következő említésreméltó év 1610. Thurzó nádor ez év márciusában parancslevélben rendelt el nyomozást az ügyben, hogy Báthory Erzsébet „több leányt és szűzet és más nőket, akik a lakostályában tartózkodtak, kegyetlenül és a halál különböző neveivel megölt és megöletett”.⁸ Ez év őszén Báthory Erzsébet átvitte mozdítható értékeit Sárvárról Csejterre, amit a történettudomány úgy értékelt, hogy átköltözött Csejterre. Egyes vélemények szerint menekülni készült, mások szerint – és ez a valószínűbb – fia, Nádasdy Pál nagykorúvá válása után a család fő rezidenciájának számító Sárvárt átengedve fiának Csejtét választotta lakóhelyéül.⁹ Thurzó parancsára nem sokkal Csejterre költözése után, december 29-én „megfogták vacsora fölött és más nap várba vitték.”¹⁰ Ettől kezdve a csejteji várban élt bezárva. Ott halt meg 1614. augusztus 21-én.

Csejtét nem sokkal Báthory Erzsébet elfogása után, 1611. október 8-án felosztották örökösei, név szerint Nádasdy Pál és Zrínyi Miklós, vagyis Nádasdy Anna férje között. Majd három évvel később (1614. augusztus 8-án) pedig a harmadik testvér, Nádasdy Katalin férje, Homonnay Drugeth György is megkapta Nádasdy Páltól örökrészüket a csejteji jószágból. Néhány nap múlva (1614. augusztus 21.) meghalt Báthory Erzsébet, majd egy év múlva (1615. augusztus 18-án) meghalt Nádasdy Anna. Ezután 1616. március 9-én Csejtét újra felosztották, ezúttal Nádasdy Pál és Homonnay Drugeth György között.¹¹ Egyikük sem lakott itt, Nádasdy Pál például, mint már említettük, az adott huszonkét hónap alatt kétszer látogatott ide, csupán néhány hetet időzve itt.

Csejte tehát nem rezidencia, hanem uradalmi központ volt. A csejteji uradalomhoz, amit ugyancsak megosztottak, a következő települések tartoztak 1628-ban: Csejte oppidum (mezőváros), Komarnó, Zsolnafalva, Czasztkóc, Leszete, Koritno, Veszete, Verbó oppidum, Kosztolány oppidum, Brezova, Mieva, Krajna, Kosztolna, Vagyóc, Dubova, Lubika, Bodfalva, Alsóbotfalva.¹² Ekkoriban tehát – az 1628-as urbárium szerint – a viszonylag közeli és ugyancsak Nyitra vármegyei Beckó¹³ nem volt még a csejteji uradalom része. 1617 márciusában a már említett felosztás részeként Beckó avagy Bolondos vár és tartozékai is kétfelé jutottak: Nádasdy Pálnak és Homonnay Drugeth Györgynek.¹⁴ Az urbáriumok alapján úgy tűnik, hogy Beckó mezőváros és a vár 1645 és 1695 között tartozott a csejteji uradalomhoz.¹⁵

Csejtén a Nádasdyak két nagyobb épületet birtokoltak ebben az időszakban: a vár felét és egy kastélyt. A csejteji várat két részre osztották 1616-ban, de bizonyos részei, például a konyha közös használatban maradt. A másik épület, amelyet az étrend leírója kastélynak nevez, Kanizsay Orsolya (Nádasdy Tamás felesége) pedig 1570-ben, nem sokkal a birtokba vétel után kúriának titulál, a felosztást rögzítő, 1617-ben készült szöveg szerint udvarház, és Nádasdy Pál a tulajdonosa. Inventárium nem készült ebből az időszakból, építkezésekről

⁸ Péter: *A csejteji várúrnő*, 32.

⁹ Várkonyi Gábor: Újabb források Báthory Erzsébet életéhez. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 43. évf. (1999) 1-2. sz. 188–189.

¹⁰ Szádeczky-Kardoss: *Báthory Erzsébet igazsága*, 10.

¹¹ *Adatok Csejte történetéhez*. Közli: Komáromy András. *Történelmi Tár*, 22. 1899. 723.

¹² Csejte urbárium. 1628. (MOL, E 156 fasc. 4. No 2.)

¹³ Beckó azért érdekes, mert többször is érkeztek onnan ide uradalmi alkalmazottak.

¹⁴ MOL, E 156 fasc. 2. No 7.

¹⁵ Csejteji uradalom urbárium. 1645. február 12. (MOL E 156 fasc. 77. és No 7[a]), 1671. április 6. és augusztus (MOL E 156 fasc. 4. No 5.), 1695. március 5. (MOL E 156 fasc. 4. No 8.)

nem tudunk, de mi maradunk az étrendben szereplő elnevezésénél, vagyis kastélynak fogjuk hívni ezt az épületet, ahol az étrendben leírt ételeket megfőzték, majd feltálták: „itt csejtei kastilban”.

Időpont – az étrend keletkezésének ideje

A fennmaradt étrend kezdő dátuma 1623. november 1. Vagyis kilenc évvel, két hónappal és tíz nappal özvegy Báthory Erzsébet itt bekövetkezett halála után vagyunk. Az utolsó bejegyzés 1625. augusztus 31-én készült.

A Homonnay Drugeth levéltárban fennmaradt egy feljegyzés „Némely jeles dolgok, az kik az elmúlt sasculumban csejthei dominiumban történtek” címmel.¹⁶ Eszerint a vizsgált időszakban a következő lejegyzésre méltó események történtek Csejtén: 1624. február 22-én „Révayné asszonyom megholt Holicsban.” Ugyanezen év április 24-én temették el Homonnay Drugeth Györgyöt anyósával együtt Nagyszombaton. Június 5-én „kozákok ütöttek Ujhelyre és Csejthére és sok embert levágtak”. Június 21-én „Forgách hada beszállott lovas 400, gyalog 250”, augusztus 3-án „Forgách hada elment Komjáth felé.”¹⁷ Nádasdy Pál 1620-ban vette feleségül Révay Juditot. Feltehetőleg az ő anyjának, vagyis Forgách Máriának¹⁸ a haláláról van szó. Az étrendben csak annyi bejegyzés olvasható Révayné halálának idején, hogy február 27. előtt Révay Judit átutazott Csejtén Szklabinya (a Révay család birtoka) felé menet, majd február 27-én követte őt Jónás nevezetű komornyikja. A temetésről viszont egy rövid feljegyzés található: április 22-én a prefektus parancsára „élés”-t küldenek Homonnay temetésére: két nyulat, 50 tojást, 2 fiatal bárányt és 14 icce vajjat. Ez a jelentéktelen mennyiség csak jelképes hozzájárulás lehetett a halotti torhoz.

A csejtei „napló” szerint tehát 1624. június 5-én kozákok jöttek Csejtére, és sok embert megöltek. Ez időben Nádasdy Pál is Csejtén tartózkodott udvara népével és három nappal később távoztak. Az étrend nem ír erről semmit, mivel Nádasdy ittléte alatt (május 17. és június 8. között) nincs bejegyzés.

Néhány hét múlva, június 21-én a napló szerint Forgách hada szállt meg Csejtén, és augusztus 3-ig maradt. Az étrendből kiderül, hogy Forgách Miklósról, felső-magyarországi főkapitány-helyettesről és seregéről van szó. Forgách már 20-án megérkezhetett Csejtére, mivel aznap délelőtt kapott egy borjút, 14 cipót és 13 icce (körülbelül 12 liter) bort, vacsorára pedig nyolc icce (majd 8 liter) bort. Két nap múlva, 22-én zabot adtak neki. Június 25-én pedig a prefektus megvendégelte a csejtei kastélyban. Forgáchon kívül még négy hadnagy volt a vendég. Legközelebb július 5-én említi az étrend a főkapitány-helytestet, amikor a prefektussal a nádorhoz ment, és az útra pisztrángot utaltak ki számára.

Július 30-án Esterházy Miklós érkezett a csejtei kastélyba Nádasdy Pállal és Révay Judittal egyetemben, akik udvaruk népével érkeztek. Ekkor a konyhára 18 pisztrángot, 16 libra húst, 16 tyúkot és 6 lúdfiat adnak. Feltehetőleg gyorsan tovább mehettek, mert az étrend nem szakad meg, az itt élők kapják a szokásos ebédet, vacsorát. Augusztus 7-én értesülünk arról, hogy Gáspár deák elment Nádasdyhoz, de az étrendben most nem jegyezték fel, hogy mikor távozott Nádasdy. Forgáchék távozásáról sem maradt feljegyzés.

¹⁶ Az első bejegyzés 1603. április 15-ről való, amikor Nádasdy Ferenc „statuálja magát csejthei jószágban”, az utolsó pedig 1695. februárban, amikor Szelepcsényi György meghalván, az általa megvásárolt uradalom Nádasdy-Homonay részét a pesti ispotályra hagyta, a Nádasdy rész pedig a királyra szállott, akitől Erdődy Kristóf száztízezer forintot megvette. (722–724.)

¹⁷ *Adatok Csejte történetéhez*. Közli: Komáromy András. Történelmi Tár, 1899. 723.

¹⁸ Forgách Mária 1577. március 31-én született, és 1598. április 1-jén ment feleségül Révay Péterhez, Révay Judit apjához. Forgách Imre naplója. Történelmi Tár, 12. 1889. 76–77.

Az 1623–1624-es telet a kortársak úgy írják le, hogy nagy mennyiségű hó esett, amely a hosszú hideg miatt lassan és sokára olvadt el. Még húsvétkor (április 7.) is jelentős hó fedte a földeket és csupán 10-e körül indult meg az olvadás. Az erre következő nyár aszályos volt, emiatt az 1624-es esztendőben kevés széna termett, a gabonatermés közepes volt.¹⁹

Az 1623-as esztendőt a szepességi krónika szerint két csapás jellemezte: a pestis és a drágaság. Az elkövetkező két évben is sűrűn emlegeti a naplóíró a drágaságot. A következő, az 1624–1625-ös tél nem hozott semmilyen szélsőséget.²⁰

Az uradalom mindennapjai

Az állandóan itt étkezők – az uradalom személyzete

Először is a feljegyző személyéről, illetve az uradalomban betöltött tisztségéről kell néhány szót szólnunk. A szövegben sehol sem szerepel, illetve sehol sem történik utalás arra, hogy ki készítette a feljegyzést. Abból, hogy az író mindig úgy fogalmaz: „főztem”, arra lehet következtetni, hogy tiszte kapcsolatban állt az étékkészítéssel, de nem maga készítette azt. Ha Nádasdy Pál és udvara menüjéről lenne szó, elég valószínű lenne, hogy a konyhamester hagyta ránk ezt a feljegyzést. De a konyhamester a főúr udvari környezetéhez tartozó familiáris volt, és egy uradalomban nem egy ilyen rangos személy foglalkozott a konyha ügyeivel. Feltételezésünk szerint esetleg a konyhasáfárról lehet szó, ha ebben az uradalomban alkalmaztak ilyet, és nem valaki más végezte el annak feladatait, ami az élelmiszerek beszerzéséből, felügyeléséből, majd a konyhára való átadásából, illetve egyes helyeken a prebenda kiosztásából állt. Konyhamester hiányában lehetett ő, aki „főzetett”. A különféle időszakból való konvenciók jegyzékek vagy egyéb összeírások egyszer sem említik, hogy valaha lett volna itt ilyen tisztű ember. Egy dátum nélküli, de a 17. század első feléből való összeírásban szereplő személyek közül például leginkább a számtartó vagy valamelyik, csak néven nevezett személy lehetséges feljegyzőként.²¹ Azonban sem a számtartó, sem más néven nevezett személy nem volt minden étkezésen jelen, pedig mindig az szerepel, hogy „főztem”, vagyis elméletileg jelen kellett volna lennie. Igaz, elképzelhető, hogy csupán kiadta az asznapi menü megfőzésére a parancsot és dolgára ment, majd később társaitól külön evett. Mint majd alább látjuk, az uradalom feltételezett szakácsa sem szerepel mindig a jelenlévők listáján, pedig neki tényleg illett mindig itt lennie. Tehát nem tudjuk eldönteni, hogy ki készítette a feljegyzést.

Az étrendben egyes hónapok (22 hónapból 10-nek) elejére felírták, hogy az adott hónapban kik „ették” Nádasdy „kenyerét”, vagyis kiknek járt állandó ellátás az uradalomban. Őket nevezhetjük az uradalom „kosztosainak”. Nevüket egy táblázatban foglaltuk össze, jelezvén, hogy kit mikor említenek:

¹⁹ Réthly Antal: *Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig*. 1962. 62.

²⁰ Szepességi avagy lőcsei krónika és évkönyv a kedves utókor számára. Összeállította: Hain Gáspár. Budapest, 1988. 158–160.

²¹ MOL, E 185 Gazdasági iratok. Csejte.

1. sz. táblázat
 A CSEJTEI URADALOM „KOSZTOSAI”
 1623. november – 1625. augusztus

	23.11	23.12	24.06	24.07.	24.08	24.12	25.02.	25.03.	25.04.	25.07.
prefektus				van	2 szolg.					
udvarbíró + 1 sz. ²²	van	van	van	van	van	van	van	van	van	van
Horváth Mihály + 1 sz.	van	van	van	van	egyedül	van	van	van	van	van
Gáspár deák + 2 sz.	van	van	van	van		van	van	szolgái	szolgái	van
Turoci Jónás + 1 sz.			van							
Farkas Ferenc + 1 sz.			van	van	egyedül	R ²³	R	R	R	
Jankovics				van	van	1 sz.	van	van	van	
Kopitlansky János 1 sz.	van									
Kopitlansky Kristóf								van		
Mager István		van	van	van	van	van		van	van	
Kulesár	van	van	van	van	van	van	van	van	van	van
Kis Mihály	van	van	van	van	van	van		van	van	van
Hubaty György	van	van	van	van	van	van		van	van	van
Csiba Mátyás	van	van								
Bohdal András	van	van	van	van	van	van		van	van	
Sabijan	van									
Julius uram lovasa	van									
Balázs deák (Alumnus)	van	van	van	van	van		van	van	van	van
Vincellér	van		van	van	van	van	van	van	van	van
sütő asszony		van	van	van	van	van				
sütő asszony leánykája		van		van		van				
Sütő					van					
rab (várban)	3	1	2			4	4	4 + 3	6	2
rab (kastélyban)						2	1			
Szabados			4		4					
Madaras								van	sz.	
Drabantok							3			
Szakács							van			
Vénasszony leánykástól							van			

Forrás: MOL E156 Magyar Kamara Archivuma. Nádasdy Levéltár. Gazdasági iratok. Vegyes anyag. No. 350-498.

²² sz. – szolgál

²³ r. – rabként

E táblázat alapján megállapíthatjuk, hogy az udvarbíró, kulcsár, vincellér az, aki minden listán szerepel. Majdnem minden alkalommal felírták Gáspár deákat, Kis Mihályt, Hubaty Györgyöt, Bohdal Andrást, Balázs deákat és rabokat. Ők tekinthetők tehát a csejtei uradalom azon állandó alkalmazottainak (kivéve a rabokat), akiknek naponta meghatározott mennyiségű prebenda,²⁴ vagyis ételmiszer járt. Közülük azonban a vincellér és a rabok nevét csak nagyobb lakomák alkalmával találjuk meg az étkezéseken jelenlévők között. Ebből arra következtethetünk, hogy nekik – akárcsak a havi összeírásokban ritkábban szereplő sütő asszonynak –, konvenciójuk szerint nem járt asztal, vagyis főzött étel a konyháról, csupán adott mennyiségű ételmiszer.

Az éttrend alapján az is megfigyelhető, hogy a fentiek közül csupán három személy tartózkodott folyamatosan az uradalomban, ők feltehetőleg a kastélyban laktak. E három személy ugyanis majd minden étkezésen (azok 80–90%-án) jelen volt: az udvarbíró az éttrendben leírt 1221 étkezésből 1060 alkalommal evett itt, a kulcsár 1064-szer, Kis Mihály 1075-ször.

Az éttrendet leíró személy az itt élők közül az udvarbíró szinte mindig a felsorolás elejére helyezi, és sohasem nevezi nevén. Az udvarbíró (tisztartó, racionista) irányította az uradalmat. Alátartoztak az uradalom többi alkalmazottai: felügyelte munkájukat, amivel aztán neki kellett elszámolnia az úrral. Vagyis az urát képviselte az uradalomban, az uradalmat pedig az úr előtt. Személyére más forrásokból következtethetünk: eszerint a Csejten lakó nemesről, Kertészi Jánosról van szó.²⁵ Az udvarbírónak volt egy szobája a kastélyban, ami arra utal, hogy itt is aludhatott, ha szükséges volt.²⁶ A gyakoriságban őt követő kulcsár és Kis Mihály szinte mindig a névsor végén szerepel. A kulcsárt sem említik soha név szerint. Érthető állandó itt léte, mivel munkája, a borok felügyelése ide kötötte. Kis Mihály feladata nem ismerjük.²⁷

A „kosztosok” másik csoportja csak időnként étkezett itt: Gáspár deák például 429 alkalommal, azaz körülbelül az étkezések egyharmadán volt itt. Ennél kevesebbszer Horváth Mihály, aki 358-szor, Hubaty György, aki 209-szer evett itt, és Jankovics György, aki 216-szor. Gáspár deák két szolgálóval szolgált, és feltehetőleg munkája csak időnként szólította ide, és több uradalomban is megfordulhatott. Koltai András szerint a familiárisok közé tartozó deákok többsége a gazdasági élet irányítói mellett működött,²⁸ főleg ha ezek írástudatlanok voltak, ami ekkoriban még előfordult. Egyébként is ők végezték az írásos teendők egy részét. Gáspár deák is feltehetőleg az itteni uradalom írásos ügyeit kezelte. Sárváron 1614-ben szolgált egy Gáspár deák, igaz, csak egy szolgálóval. Nem kizárt az azonosság, de nem is bizonyos. Horváth Mihály a Báthory Erzsébet ellen folyó per tanúkihallgatásai idején

²⁴ Minden ember, aki szolgálatba lépett, kapott egy konvenciót (szerződést), amelyben rögzítették, hogy mennyi készpénz és mennyi természetbeni juttatás, vagyis ruházat és ételmiszer jár neki.

²⁵ Az *inscriptiós* könyv tanúsága szerint Csejten 1621 és 1624 között Kertészi János a provizor (tisztartó, udvarbíró). Az 1617-es dátumú felosztás szerint a Nádasdy Pálnak jutott személyek között Csejten lakott az egy seshálóval rendelkező, nemesi rangú Kertészi János provizor.

Az 1628-as urbárium is mint Csejten „curiával” rendelkező nemes írja össze.

²⁶ Az éttrendben az egyik nagyobb lakoma alkalmával az alacsonyabb rangúak az udvarbíró házában (szobája) étkeztek. Az 1617-es felosztás nem említi, hogy a várban volna ilyen, ezért feltételezzük, hogy ez az udvarházban volt.

²⁷ Kis Mihály talán a kasznár lehetett, aki a gabonát kezelte, és akinek emiatt ugyancsak állandóan itt kellett tartózkodnia. Az, hogy őt néven nevezik, a kulcsárt pedig nem, ebben a forrásban nem tűnik következetlenségnek.

²⁸ Koltai András: *Batthyány Ádám és udvara. 1625–1659*. PhD értekezés. ELTE Budapest, 1999. Urak és szolgálók. Az udvari társadalom című fejezet 62. oldala.

számtartó volt.²⁹ A számtartó ekkoriban az udvarbíró alárendeltje és a pénzügyvédelmek kezelője volt. Az 1617-es felosztáskor Nádasdy Pál részén összeírtak egy Horváth Mihályt Czeszkochon, aki az 1628-as urbárium szerint egyike az itt lakó két nemesnek. Lehetséges a két személy azonossága, de nem bizonyos. Hubaty György pedig Csejte mezővárosban lakó zsellér volt, aki feltételezésünk szerint szakácsként szolgált az uradalomban.³⁰ Jankovics György a „kosztosok” listán 1624 júliusától 1625 áprilisáig szerepel, és csupán ebben a majd’ egyévnvi időtartamban tűnik fel az étrendben is a neve. Ez idő alatt minden hónapban itt evett néhányszor: ez azt jelenti, hogy minden hónapban itt töltött két-három napot, s többször csupán egy-egy étkezésnyi időre érkezett. A Czezkoczban lakó Jankovics György zsellér az 1617-es felosztás során Nádasdy Pálhoz került, majd 1628-ban mint házánál lakó zsellért írják össze ugyanitt. Feltételezhetőleg ő kapott címeres levelet 1648-ban III. Ferdinánd királytól.³¹ Nem tudjuk, milyen feladatkörben alkalmazták, de az biztos, hogy Csejten kívül is járt ennek teljesítése közben. 1625. február 20-án például 1 mérő (*mettr*) zabot kapott az útra, amikor Sárvárra ment Nádasdyhoz. 1625. március 2-án ugyancsak 1 mérőt Körmöncbányára menet.

E körbe sorolható még a kosztosok között egyszer (1624. június hónap) szereplő prefektus, aki viszonylag keveset tartózkodik itt (116 étkezés), de ez érthető, mivel egy prefektushoz több uradalom is tartozott. Az is érthető, hogy magas rangú vendég hiányában mindig az első helyen szerepel a neve, hiszen a legrangosabb gazdasági alkalmazott volt. E korszakban e tisztséget Fitter Gyula töltötte be, ezért is nevezi a feljegyző időnként csak Julius uramnak. Fitter Gyula Nádasdy Pál egyik főember szolgája, vagyis magas rangú familiárisa volt. Szolgálatait számos adománnyal honorálta ura.³² Rangját az is jól mutatja, hogy vendégségek, lakomák alkalmával mindig az első asztalnál kapott helyet. 1624. június 25-én ura távollétében ő vendégelte meg Forgách Miklóst a csejtei kastélyban. Ő tartotta az úri-székeket 1623. december 2-án és 1625. június 4-én Csejten. Ezenkívül az országgyűléseken is megjelent. 1623. december 3-án Csejtéről ment Nagyszombatba, ahol Bethlen Gábor hirdetett országgyűlést még november 19-re. Fitter még 11-én is ott tartózkodott és élelmiszert küldtek neki (3 lúd, 5 tyúk, 4 icce vaj, 2 icce só, 3 icce lencse, 13 icce borsó, 13 icce kása, 5 darab túró, egy fél szalonna és 9 darab kenyér). 19-én viszont már minden szolgájával Újhelybe ment. 1624. július 21-én pedig egy másik familiáris, Ocskay Gáspár társaságában a nádorhoz utazott, feltehetőleg ura képviselőjében vagy üzenetével.

Érdekes az 1624 június–júliusában egy szolgálóval a kosztosok listáján szereplő Farkas Ferenc személye, aki többször is huzamosabb ideig étkezik itt (összesen 153 alkalommal). Először 1623. december 11-én Sárvárról, Nádasdy Páltól érkezett, és január 10-ig maradt. Másodszor 1624. május 6-án ismét Sárvárról jött, és tíz napig, 16-áig maradt. Ezután viszonylag hamar ismét visszatért, és június 9-től 26-ig tartózkodik Csejten, és Gáspár deákkal távozik hintón. 1624 decemberében viszont a csejtei vár börtönében találjuk negyedik magával. Egészen 1625. április 16-ig tartották itt, amikor is harmadmagával megszökött.

²⁹ Péter: *A csejtei várúrnő*, 37.

³⁰ Ugyanis az 1617-es felosztás összeírásában szerepel Csejte oppidumban a zsellérek között egy Hubaty György, akinek a neve mellé odaírták, hogy szakács. Az 1628-as urbárium mint zsellért emlegeti. Erre utal az is, hogy mindegyik havi összeírásban szerepel, egy kivételével, akkor viszont szerepel egy szakács, máskor viszont nem. Ugyanakkor furcsa, hogy szakácsként nem evett minden nap velük.

³¹ „1646. szeptember 28-én Pozsonyban III. Ferdinánd király címeres nemes levelet ad Jankovith Györnek és testvérének, Jánosnak. Kihirdeti a megye 1647. szeptember 4-én Nyitrán.” Szluha Márton: *Nyitra vármegye nemes családjai*. Budapest, 2003. 531.

³² MOL, E 185 Inscriptiós könyvek, 5. kötet 83–87.

Feltételezésünk szerint Farkas Ferenc Nádasdy alacsonyabb rangú familiárisai közé tartozott (csak két lóval szolgált!), akit különféle feladatokkal bízott meg ura, ezért tartózkodott időnként Csejtén. Erre utal például, hogy 1623. január 7. és február 18. között Fűzéren inventált; ilyen feladatokat elsősorban familiárisok végeztek. Feltehetőleg rokona lehetett az a Farkas István, aki egyszer ugyancsak Csejtén étkezett.³³

Bohdal András csejtei kosztosként elég keveset étkezett itt: összesen csak 56 alkalommal. Egy-egy hónapban csupán egy-két napot töltött itt, kivétel 1624 decembere, amikor 24-től egészen 31-ig itt maradt. Nem tudjuk, mi feladata lehetett, de az biztos, hogy a legalacsonyabb rangúak közé tartozott még az uradalmi alkalmazottak között is: ha jelen van az étkezéseken, akkor a lista legvégén, a kulcsár mögött szerepel a neve, és az 1625. június 7-i nagy lakomán az utolsó, negyedik asztalnál kapott helyet. Nincs rá adatunk, hogy a környéken lakott volna.

A Csejtén házban lakó zsellér, Magyar (Mager, Magyer) István is nagyon ritkán (huszonkétszer) kapott ételt a konyháról, ahhoz képest, hogy szinte folyamatosan felírták a nevét a kosztosok listájára. Egyszer, 1624. augusztus 14-én feljegyezték, hogy Nyitrára ment Nádasdy Pál után Horváth Mihállyal, de szolgálatának mibenlétét nem ismerjük.

Nem tartozott a kosztosok és a csejtei uradalmi alkalmazottak közé, mégis érdekes megemlíteni Lethenyey Mártont, aki 1614-ben sáfár volt Sárváron.³⁴ Nádasdy Pál 1629-ben sőmjéni földjére adott szabadságlevelében főember szolgájának nevezi, de nem említi, hogy viselne valamilyen tisztséget. Csejtére 1624. május 2-án vacsorára érkezett Nádasdytól, majd május 9-én ment tovább Szklabinyára a prefektussal Révay Ferenc temetésére. Közben 5-én és 6-án Szakolcán tartózkodott. Szklabinyára indulván jelentős mennyiségű élelmiszert kaptak, tehát feltehetőleg kísérettel utaztak a temetésre: hat nagy kenyeret, nyolcvan cipót, háromnegyed akó bort, egy borjút, 2 bárányt, 2 db túrót, 12 libra (6 kg) tehénhúst, egy nyulat és 12 kappant (kappan elvétele került az uradalmiak asztalára, összesen 13 darab a huszonkét hónap alatt!).

Nem szerepel egyszer sem a kosztosok listáján a hegyközi ispán, pedig a már említett 17. század eleji konvenciók listán szerepel 24 ft-os fizetéssel, tehát ő is az uradalom alkalmazásában állt, de nem járt neki *prebenda* (búza, zab, ártány, bor sem járt neki), de ha be kellett jönnie szolgálatának ügyében Csejtére, akkor kapott ételt. Ezen a listán szerepel még a csejtei ispán, aki lehet, hogy az étrendben szereplő Kelemen ispán. Ő ezen a néven (Kelemen ispán) szerepel a Nádasdynak jutott csejtei jobbágyságok között. Szinte minden hónapban bejött a kastélyba étkezni néhányszor, és összesen 192 alkalommal fogyasztott itt ebédet vagy vacsorát. Ünnepi alkalmakkor az alacsonyabb rangú asztalnál kapott helyett. Ugyanígy kaptak enni más uradalmak alkalmazottai, így a beckóiak,³⁵ illetve a bicsei tisztartó (kétszer).

Az uradalom mindennapi étkezései

Az étrend ételeinek részletes elemzése túlnőne e tanulmány keretein, ezért csupán néhány jellegzetes dolgot emelünk ki belőle. Mivel az étrend huszonkét hónapot, vagyis majd két

³³ Feltehetőleg ugyancsak rokona volt az 1614-ben két lóval Sárváron szolgáló Farkas Mihály, akinek Csepregen volt háza. MOL, E 156. Gazdasági iratok, Sárvár 512-r–537v. 1655-ben pedig egy Farkas Ádám szolgált vicebortöltőként Nádasdy Ferenc udvarában. MOL, E 185. Utasítások, 60. sz. 221. folio.

³⁴ MOL, E 185. Gazdasági iratok. Sárvár. Konvenciók 1614-ből 1589–1624. 32.

³⁵ A beckói tisztartó és számtartó többször (háromszor-háromszor, de nem egy időben) is, a beckói asztalgyártó és lakatgyártó egyszer-egyszer.

évet ölel fel, megfigyelhetők a különböző évszakokhoz kapcsolódó jellegzetességek, illetve minden évben ismétlődő jelenségek. Ezért évszakokra bontva foglalkozunk az étrend tükrözte táplálkozási szokásokkal. Ezt megelőzően kiemelten tárgyaljuk a húsfogyasztást, mégpedig azért, mert a húsfogyasztás egész évben egyenletes volt, vagyis kiegyensúlyozottnak tekinthető, az év során csak kis arányban változott. A húsfogyasztáson belül viszont időszakonként változott a különféle húsok aránya, erre az évszakoknál utalunk.

Húsfogyasztás

A Csejten étkezők számára feltalált ételeknek átlagosan a fele valamilyen egyszerű formán (sütve vagy simán megfőzve) vagy szósszal elkészített hús volt. A legnagyobb mennyiségben marhahúst (tehénhúst) fogyasztottak, méghozzá egész évben. A marhahúst leginkább simán megfőzve ették, vagyis csak annyi áll az étrendben, hogy „főztem tehénhúst”. Kisebbségi arányban ették a pecsenyét is simán megsütve.³⁶ A Nádasdy familiárisok,³⁷ illetve Thurzó Szaniszló számára³⁸ sokkal változatosabban készítették el a tehénhúst: kukrejtellel, tormával vagy petrezselyemmel ízesítették. Ez az uradalmiak számára készült étrend abban is eltér a többiekétől, hogy nem figyelhető meg rendszer a marhahúsos ételeket illetően. Ugyanis a familiárisok és Thurzó asztalára is minden ebédre egy fajta marhahúsos étel került, vacsorára pedig mindig kettő. Vacsorán az egyik szinte mindig tehénhús pecsenye volt. Ezenkívül mind ebédre, mind vacsorára készítettek egy zöldséges ételt (káposzta vagy répa) tehénhússal. A csejteiek asztalára viszont nem került minden nap tehénhús, s ha került, akkor is csak egyfajta. Ezenkívül a zöldséges ételeket szalonnával és nem tehénhússal ették. Pedig a káposzta tehénhússal, „Magyar- és Horvátország címeré”³⁹ az egyik legnépszerűbb ételfajta volt a 17. században.⁴⁰ Ami a hús mennyiségét illeti (mivel minden alkalommal jelölték, hogy mennyi marhahúsból készült az étel), a tehénhúsos ételek elkészítéséhez többnyire (52%-ban) két librát (kb. 1 kg) használtak fel, de igen gyakran (42%-ban) három librát (kb. 1,5 kg).⁴¹ Nem mutatható ki összefüggés a felhasznált húsmennyiség és a személyek száma között, vagyis nem állapítható meg előírt fejadag: az egy személyre eső napi átlag 0,3 és 0,6 libra (0,15 kg és 0,30 kg) között váltakozott. Júliusban volt a legmagasabb, 0,8 libra (0,40 kg).

A marhahúst a 17. században a főúri udvarok vagy uradalmak konyhái számára a környékbeli falvak vagy városok mészárszékeiben dolgozó mészárosoktól vásárolták be. A mészárosok különféle szolgáltatásokkal tartoztak az uradalom birtokosának. Csejte oppidum

³⁶ Ritkán készítették kukrejtellel (egyszer 1624 júniusában), vagy vadalmával (négyyszer 1624 júliusában).

³⁷ Ugyancsak a Nádasdy levéltárból való egy három hónapos (október 1 – december 31.) étrend, amely valószínűleg 1650-ben készült Sárváron. Az étrend az ott élő familiárisok számára készült. Bővebben lásd: Benda Borbála: *Nádasdy-alkalmazottak étrendje a 17. század közepéről*. Századok, 138. évf. (2004) 4. sz. 931–956.

³⁸ *Thurzó Szaniszló étlapja Galgóc várában 1603 januárjából*. In: Régi magyar szakácskönyvek. Közli Radvánszky Béla. Budapest, 1893. 325–391.

³⁹ *Szakács mesterségnek könyvecskéje*. Szerk: Király Erzsébet. Budapest, 1981. 147.

⁴⁰ „A sós-káposztás hús máig is minden csemege-specialénál kedvesebb étel előttem. Istennek hála, a gyomrom is jól emésztí” – írta naplójában Bethlen Miklós. *Bethlen Miklós Önéletírása. I. Sajtó alá rend.*, a jegyzeteket írta V. Windisch Éva. Budapest, 1955. 128.

⁴¹ A napi adagok havi átlaga 2,5–3 libra, vagyis 1,4–2 kg között mozgott. (Decembertől januárig és áprilisban 2,5 libra, vagyis 1,4 kg. Augusztusban, októberben és májusban 3 libra, vagyis másfél kiló.) Kivéve júliusban, amikor 5,8 libra, vagyis majdnem 3 kg, illetve márciusban és júniusban, amikor 1 kiló alatti.

1628-ból való urbáriumában öt mézárszéket írtak össze: egy zálogban volt, kettő pusztán állt, a másik kettő után a mézárosok külön-külön 25 font fagyút fizettek. A csejtei uradalmi konyhára felváltva három mézáróstól szereztek be a marhahúst: Vaskótól, Motus Mihálytól vagy Okjenkotól (többnyire nem írják fel, hogy melyiktől, de ez a három név fordul elő az időnkénti említésekben). E nevek az urbáriumokban nem szerepelnek. 1625. július 28-án a marhahús fontját 5 dénárért vették, máskor nincs adatunk a hús áráról. Ez az 5 dénáros ár magasnak számít: a század során a 3 dénár volt a jellemző.

Visszatérve a már említett szalonnához: Csejtén egész évben ették. A menüsorokat leíró személy igyekezett feljegyezni, hogy mikor kezdett meg egy-egy szalonnát, szerintünk azonban itt is jelentős hiányosságok vannak, vagyis nem írta fel azt rendszeresen. A szalonnákat a leltárakban is darab számra adták meg. „Egy-egy tábla szalonna alatt egy-egy állatról lefejtett teljes kétoldali szalonnát értettek.”⁴² Eddig két forrásban találtuk nyomát, hogy ezek mekkora súlyúak lehetnek. Az egyik forrás szerint a szalonna 17 libra súlyú (8 és fél kg) éppúgy lehetett, mint 63 librás (31,5 kg); a legnagyobb arányban 34 és 52 libra közöttiek, vagyis átlagosan 42 librások (kb. 23–24 kg) voltak.⁴³

Bár a csejtei étrendből néha kiderül, hogy egy-egy szalonna 15, 39 vagy 41 napig tartott, de ha még rendszeresen feljegyezték is volna a szalonnák fogyását, akkor sem tudnánk, mennyi kelt el átlagban, mert mint látjuk, eltérő volt akkoriban egy-egy szalonna súlya.

A második legtöbbit készített húsfajta a baromfi volt, ami ebben az esetben többnyire tyúkot jelent. Egyes időszakokban, például télen vagy nyáron többet ettek belőle, de májusban keveset. A baromfit változatosan készítették el, leggyakrabban tisztaborssal.⁴⁴ A tisztaborss olyan fűszeres mártás, aminek csak egyik alkotóeleme a bors, rajta kívül szerepel még benne petrezselyem, fokhagyma, szerecsendió-virág, gyömbér. A tyúk tisztaborssal egyszerű étel: a fenti fűszereket a megfelelő időben az egészben vagy darabolva fővő tyúkhoz kellett adni.⁴⁵ Minden társadalmi réteg kedvelt étele volt.

A bárány- és disznófogyasztásról, szezonális lévén, az adott évszaknál beszélünk. Feltűnő, hogy mennyire nincs jelen vadhús az itteni étlapon még ünnepnapokon, vendégségek idején sem. A familiárisok asztalára legalább karácsony első napján (december 25.), illetve az azt követő napokon (december 26–28.) került őzhús.⁴⁶ A csejteieknek időnként nyulat készítettek vérevel vagy címerét megsütve, illetve apró madarakat vagy foglyot általában havonta egyszer-kétszer, de nem minden hónapban. Thurzó asztalára januárban is került őzhús, méghozzá öt alkalommal, változatos módon elkészítve.⁴⁷ A madarak közül pedig császármadár⁴⁸ és galambfi⁴⁹ színesítette az étkezést. Egy alkalommal különlegességként hódfarkat készítettek gyümölcslével.⁵⁰

⁴² Sugár István: *Az egri vár gazdálkodása az 1594-95. évi számadás tükrében*. Agrártörténeti Szemle, 26. évf. (1982) 516.

⁴³ Egy a murányi uradalomban (Wesselényi udvar) készült fél éves időtartalmú számadásról van szó, amely 1660-ból való (MOL, E 199 [Wesselényi család levéltára] 12. cs. 280.)

⁴⁴ Emellett másfajta szószokkal: kásás lével, törött lével, éles lével, illetve sütve.

⁴⁵ „A tyúkot megmellyesztvén, tisztogatván csak úgy egészen tedd fel sóban, vízben, annak idejében abárod meg, szép vékonyon hasogatott petrezselyemgyökeret tégy belé, és ha vagon, zöld petrezselyemlevelet is, egynéhány darabocská szalonnát is, szép vékonyon szeltenként, két vagy három fő foghagymát egészen, és mikor megfő, egy kevés szerecsendió-virágot dörzsölj belé, bors, gyömbér, jó melegen ad fel.” A kolozsvári szakácskönyvben (*Szakács mesterségnek könyvecskéje*, 292.), a csáktornyaiában kappannal szerepel, és fahéjjal és szegfűszeggel is kellett fűszerezni. (Uo. 149.)

⁴⁶ Benda: *Nádasdy-alkalmazottak étrendje*, 952–953.

⁴⁷ *Thurzó Szaniszló étlapja Galgóc várában 1603. januárjából*, 330., 335., 336., 340. 388.

⁴⁸ *Thurzó Szaniszló étlapja Galgóc várában 1603. januárjából*, 328., 331., 344.

Évszakok Csejtén

Tél. Az 1623–1624-es hosszú tél kihatott az étkezésre is: elsősorban a tavaszi étkezésekre, de természetesen a télin is érezte hatását, elsősorban a halfogyasztás tekintetében. A hal, bár egyike volt az alapvető böjti élelmiszereknek, nem csupán a böjti napok étkezéseit jellemezte. A 17. században szívesen ettek halat húsos ételek társaságában is. Bár a legtöbb halat nem télen fogyasztották, hanem tavasszal, ebben az évszakban is jelentős súlyt képezett a táplálkozásban. Egész évben szívesen horgásztak, halásztak. A mindenhol megtalálható, többnyire mesterséges tavakat még a tél beállta előtt,⁵¹ illetve ha lehetőség volt rá, már januárban elkezdték lehalászni.⁵² 1623–1624 különösen zord télen azonban feltehetőleg nem volt módjuk elég halat beszerezni, mert éppen, hogy csak böjti napokon találkoznak halas ételekkel, akkor is igen csekély arányban (3–4%-a az összes ételeknek). A másik évben ez az arány magasabb: decemberben 10%, majd februárban lecsökken 7% alá.

A téli hús fogyasztás egyik jellegzetessége a disznóhús és a disznó különböző aprólékjának (láb, köröm, fej, tüdő, illetve a kolbász és hurkák) az étlapon való megjelenése. Disznót novembertől januárig vágtak. Ilyenkor a környező falvakban élő mészárosok közül hívtak be (feltételezéseink szerint kettőt), és velük végeztették el a munkákat: nemcsak leölték, de fel is dolgozták az állatokat, vagyis szalonnát, hurkát és kolbászt készítettek belőlük. A disznóölések⁵³ időpontját az étrendben csak 1623–1624 télen jegyezték fel. E feljegyzésekből kiderül, hogy a mészárosoknak prebendaként 2 cipó és 1 icce kása járt (bár ezt nem mindig jegyezték fel). Egy alkalommal a feldolgozáshoz felhasznált só mennyiségét is leírták.

A disznókat az uradalomhoz vagy az uradalom falvaihoz tartozó malmokban hízlalták. Kosztolányban 1626-ban például két malom volt, tulajdonosaik disznóhizlalással tartoztak, a disznót pedig az allódiumból kapták.⁵⁴ Ugyanakkor a többi faluban is álltak olyan malmok, amelyek sertéshizlalással tartoztak. Évente összesen 14–18 sertés kerülhetett be így módon az uradalomba, ahol ekkoriban disznópásztort is fizettek, feltehetőleg azért, mert ott is tartottak disznót. 1623–1624 télen hat disznót öltek le a konyha szükségére.⁵⁵ A többit feltehetőleg eladták vagy elküldték Nádasdy udvartartásának élelmezésére.

Disznóhús, disznóköröm, disznófej és disznógyomor, illetve kolbász és hurka a disznóölés napján és az azt követő néhány napon került az étlapra.⁵⁶ Nemcsak a disznó aprólékját,

⁴⁹ Thurzó Szaniszló *étlapja Galgóc várában 1603. januárjából*, 388.

⁵⁰ Thurzó Szaniszló *étlapja Galgóc várában 1603. januárjából*, 327.

⁵¹ Révai Kata Szidónia írta férjének november 10-én, hogy nem tudta lehalászni a tavukat, mert az éj-jel befagyott. Ilava, 1656. november 10. Révai Kata Szidónia levelei férjéhez. I. közlemény. Közli: Komáromy András. *Történelmi Tár*, 12. 1889 151. A lehalászás ebben az esetben azt jelentette, hogy a tóról leengedték a vizet és a meder alján való halakat összegyűjtötték.

⁵² A Nádasdyak kapuvári uradalmának egyik tavában, a borbáti tóban (1587–1589) január elejétől március elejéig, közepéig halásztak. MOL E 185. Gazdasági iratok, Kapuvár.

⁵³ A feljegyző szinte mindig ártányokról, vagyis herélt sertésekről beszél.

⁵⁴ MOL, E 156 fasc. 97. No. 15.

⁵⁵ Mieván a falu és az uradalom közösen birtokolta a malmot. Az uradalomra eső részén egy disznót kellett hizlalni. Brezován négy malom tartozott disznóhizlalással (nem tudjuk, mennyivel). A Verbón lévő közös tulajdonú Felső-Malomban a Nádasdyra eső részen két disznót hizlaltak, egy másik malomban egyet. Krajnán, Dubován és Kosztolnán egy-egy földesúri malomban két-két sertést hizlaltak. Vagyócon, Lubikán is kettőt, Bodfalván egyet. A csejtei malmok egy része a pap jövedelmét egészítették ki. 14–18 disznó évente. Csejte urbárium. 1628. MOL, E 156 fasc. 4. No. 2.

⁵⁶ Murányban 1660-ban november 28-án 30, december 16-án 40 disznót vágtak, itt márciusban is öltek le disznókat: március 23-án 42 darabot, 25-én 1 darabot. MOL, E 199 12. cs. 280. Szalónakon

hanem a kolbászt és a hurkát sem tudták akkoriban hosszú ideig tárolni (erre utal a leltárakban való hiányuk is), így mindig frissen ették.⁵⁷

Érdekes, hogy a hideg telű évben a baromfiból készült ételek aránya viszonylag magas, miközben a második évben közepes. Talán az a feltételezés kockáztható meg, hogy az első évben a halat igyekeztek pótolni az ugyancsak könnyebb ételnek számító baromfival.

A zöldségek közül, érthető módon, télen az eltarthatóak kerültek előtérbe: így a főleg savanyítással tartósított káposzta és a lencse.

Tavaszi. Tavasszal jelentős mértékben megváltozott az uradalom menüje. Az egyik legszembetűnőbb eltérés a halfogyasztás arányának növekedése, az idényjellegű zöldségek térhódítása és ezekkel összefüggésben a húsos ételek arányának csökkenése. Az idényjellegű zöldségek közül ebben az évszakban eleinte (március, április) babból, a végén pedig parajból főztek leginkább. Mindkét növény valószínűleg az uradalomhoz tartozó valamelyik major veteményeskertjében nőtt, legvalószínűbb, hogy a Csejten a kastélyhoz vagy a réginek nevezett majorhoz tartozókban. A babot az étrend tanúsága szerint csak egyszerűen friss vízben megfőzték, majd sóval ízesítették, ahogy ez Lippay szerint elterjedt volt a Magyar Királyságban.⁵⁸ A parajt viszont hol tejföllel, hol vajjal ízesítették.

Mint már említettem, a hal fontos szerepet töltött be a kora újkori ember táplálkozásában. Az uradalmakhoz mindenhol számos halastó, tilalmas patak tartozott, amelyek feladata elsősorban a főúr konyhájának friss hallal való ellátása volt, de többnyire az alacsonyabb rangúak asztalára is juttatott elegendő halat. Sok helyen építettek mesterséges halastavakat. Ezekre zsilipet is építettek, hogy a víz leengedése által könnyen lehalászható legyen. Csejten 1617-ben két elhanyagolt, vagyis ahogy a leírás fogalmaz, „puszta halastó” létezett, az egyik Nádasdyé, a másik Homonnayé lett. Ezek még 1628-ban is „puszták”, viszont van egy élőnek tűnő a gyümölcsöskertben, melyet a „kastélyt övező folyócska” vize táplált. Az 1617-es felosztás szerint a csasztkóci és kosztolányi halastók is elhanyagoltak voltak. Ezek közösek maradtak, és a megállapodás szerint a két rész tisztartóinak közösen, közös költségen kellett volna megújítani és halakkal benépesíteni azokat. A későbbi urbáriumok és leltárak azonban már meg sem említik e tavak létezését.

Az 1628-as urbárium szerint több településen (Bodfalva, Lubika, Kosztolány, Csejte) található volt tilalmas, vagyis csak a földesúr számára halászható pisztrángos és rákos patak.⁵⁹ Az étrend ritkán nevezi meg, hogy a halas ételek milyen fajta halból készültek. E ritka kivétel a pisztráng, amelyet viszont szinte mindig csak akkor tálaltak fel, amikor előkelőbb vendég étkezett. Például 1624. március 24-én este, amikor számos főember, rangos familiáris vacsorázott itt. E tilalmas patakok pisztrángjai tehát nem annyira az uradalmi konyhára, mint a főúrra szolgáltattak halat. Rák az uradalmi alkalmazottak asztalára is került: fő-

1606. december 4. és 1607. január 23. között 56, 1607. december 15-én 10, 20-án 10, 31-én 14 arányt (herélt sertést) öltek le. (MOL, P 1322 Számadások)

⁵⁷ *A munkácsi udvarbró 1646-iki utasítása.* Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, 4. évf. (1897) 510–520., 514. Lásd még: „Az disznó orja és lábai bizon ha sokáig álnak elvesznek.” Udvardy György levelei Nádasdy Tamás nádorhoz. [Magyar levelek a XVI. századból negyedik közlemény] Közli: Komáromy András. Történelmi Tár, Új folyam, 9. [1908] 196–227., 211–212.

⁵⁸ Lippay János: *Posoni kert.* Faksimile kiadás. Budapest, 1966. [1664] 200.

⁵⁹ A patakok nevét többnyire nem ismerjük. Lipszky 19. század elején készült térképe alapján egyértelmű, hogy a többi településen is voltak patakok, amelyek azonban nem voltak tilalmasak. Lipszky János: *A Magyar Királyság és társországainak térképe és adattára. 1804–1810.* Mieva esetén konkrétan tudjuk, hogy a Myawa nevű patak folyik rajta keresztül, amelyből egy 1641-es urbárium szerint hegyi pisztrángokat és rákokat lehetett kifogni. MOL, E 156 fasc. 119. No 8.

leg májustól augusztusig, vagyis inkább nyári ételnek számított. De ezekben a patakokban nem kizárólag csak pisztrángok éltek, s mivel halastóban szűkölködött az uradalom, feltehetőleg részben ezek a patakok biztosították a halellátást. Ezt támasztja alá, hogy az ekkor ugyancsak Nádasdy birtoknak számító Füzéren 1625-ben a konyha szükségére ugyancsak a környező patakról hozatnak többször is halat.⁶⁰ Sajnos nem állapítható meg, hogy milyen fajta halakat ettek. Legvalószínűbbnek az egyszerű csík látszik, de ezt konkrét adattal nem tudjuk bizonyítani.⁶¹ A halat Csejtén is haltartóban⁶² tartották frissen.

A csejteit alkalmazottak számára három-ötféle módon, leggyakrabban tisztaborssal és sóban készítették el a halakat.⁶³ A Nádasdy familiáris étrendben egy-egy hónap során kilenc-tízféle módon főzték–sütötték meg a halat, leggyakrabban tisztaborssal és káposztalével ízesítették.⁶⁴

A halfogyasztásról írt sorok után kívánczok a tavaszi időszak étkezését nagymértékben befolyásoló negyvennapos böjt kérdésének tárgyalása. Nádasdy Pál uradalmában, lévén az úr ekkor református, nem tartották meg a negyvennapos böjtöt. Mégis a böjti időszak alatt mindkét évben több a hús nélküli étel a menüben, néha csupán egy húsos étel árulkodik arról, hogy aznap nem böjtöltek. 1624-ben a böjti időszakban a megszokott péntek mellett még négyszer böjtölnek: ezek közül az egyik a nagyszombat. 1625-ben viszont március 20–28. között minden nap böjtöltek (leszámítva 23-át, amikor ebédre szalonnával ették a káposztát). Ebből 27-e és 28-a nagypéntek, illetve nagyszombat. A legfurcsább, hogy a két év nem mutat egyezést a negyvennapos böjt alatti böjtölési szokásokat illetően.

Természetesen Csejtén sem, mint ahogy sehol a korabeli Magyar Királyságban, nem számúzták teljesen a böjtöt: hetente egyszer, pénteken itt sem ettek húst. A böjti napokon a legtöbb ételt halból készítették még akkor is, ha alacsony volt egyébként a halas ételek aránya az adott időszakban. Ezenkívül ettek még zöldségeket (káposztát, lencsét) vajjal, másokat (babot, borsót, gombát, parajt) főleg simán elkészítve, kását és túrósétket és elvéve aszalt gyümölcsöt. Jellegzetes böjti étel ezek közül – abban az értelemben, hogy szinte kizárólag böjti napon ették – a kása és a vajjal elkészített káposzta és lencse. Meglepő, de a túrósételt többségében húsos napokon készítették fél vagy egy egész túróból,⁶⁵ és nem böjti napokon.

Nyár. A nyárra legjellemzőbb a bárányhús és a rák fogyasztásának megnövekedett aránya. A rák esetén már említettük, hogy a környező falvak tilalmas patakjaiban halászhatták. Valószínűleg egyszerűen csak megfőzték („főztem rákot”). Mindkét évben májusban hatszor-hétszer ettek, júniusban tizenegyszer-tizenkétszer, júliusban pedig ötször, illetve tizenhat-szor.

⁶⁰ „Hal és csík vétel az konyha szükségére.” 1625. MOL, E 185 Gazdasági iratok. Füzérre vonatkozó iratok

⁶¹ A csík az egyik legköznapiabb halfajta volt, vödör számra vagy iccében, pintben adták meg a mennyiségét, annyira kicsi volt a mérete. Thurzó Szaniszló asztalára januárban minden nap került belőle (ez az étrend nevezi meg a leggyakrabban a halak fajtáját)

⁶² *Limitati divisio arcis Csejthe ...* 1617. (MOL, P 507 1211. cs. 11.t.)

⁶³ Ezenkívül szószokkal (káposztalével, törött lével), a szárított halat tormával is.

⁶⁴ Ezenkívül különféle szószokkal (németlével, éleslével, töröttlével, égélével, borsólével) és rántva, sültve. Benda: *Nádasdy-alkalmazottak étrendje*, 938–955.

⁶⁵ A túrók egy részét összepréselték, és kis csomócskákban kiszárították, majd így tárolták. A túrósételt úgy készítették, hogy e túrókat vajjal és tojással összekeverték, apróra vágott vöröshagymát tettek bele, majd folytonos kevergetés közben megfőzték. *Az erdélyi fejedelem udvari szakácskönyve a XVI. századból.* In: Régi magyar szakácskönyvek, 218.

A bárányhúsos ételek aránya a tavasz végén nő meg,⁶⁶ majd nyáron magas (az összes tál étel 10-23%), októberig jelentős arányú (10-11%), s utána csekély (0-4%). A két év tendenciái hasonlóak, csupán egy hónapos „lemaradás” figyelhető meg az első, a hidegebb telű évben: 1624-ben júniusban a legnagyobb (23% arányú a fogyasztása), 1625-ben májusban (22%).

Az étrendben szerepel, hogy mikor öletett bárányt a feljegyzés készítője. A bárányölések természetesen összhangban vannak a bárányhús-fogyasztás alakulásával.⁶⁷ Érdekes, hogy 1623 decemberében kétszer is ölték bárányt, míg 1624-ben egyszer sem. 1625 májusában kecskét is vágtak. A kecskevágás és a kecskehúsos étel fogyasztása nem esik egybe: ugyanis csak egyszer készítettek kecskehúsból ételt. Nem tudjuk, mi lett a sorsa a levágott kecskének. Különös, hogy 20-án, 24-én és 27-én csak fiatal kecskét vágtak le, mégis folyamatosan bárányhúsos ételeket főztek. Nemcsak akkor ettek bárányhúst, amikor bárányt ölték, de egyértelmű, hogy többet ettek, amikor maguk ölték le az állatot. Mások feltehetőleg vásárolták a bárányhúst, legalábbis erre utal az az 1625. február 18-i bejegyzés, miszerint 9 libra (4,5 kg) bárányhúst vásároltak a prefektus számára. Két nappal később pedig egy fertályt (negyed), ami 8 és fél libra súlyú volt, bárányhúst adtak ugyancsak neki, miközben nem jegyezték fel báránývágást. A bárányhúst szerették változatosan elkészíteni. Amikor jelentős mennyiségben fogyasztották, sokféle ételt készítettek belőle: a legnépszerűbb a bárányhús pecsenye volt, meg a bárányhús espékkel (ispékkel).⁶⁸ De ették ecettel és különféle szószokkal, például az egres idényében egres szósszal.⁶⁹

Időnként, főleg a bárányhús pecsenyék esetén feljegyezték, hogy kettő, illetve három libra (egy és másfél kiló) húsból készültek. Feltételezésünk szerint a többi esetén egy librát (fél kilót) használhattak fel, ezért nem írták fel a mennyiséget.

A bárányok feltehetőleg a majorságok juhállományából származottak. Sajnos ezekből az évekből nincs adatunk arra, hogy az uradalom melyik majorságában volt és mennyi juh. Későbbi évekből az derül ki, hogy elsősorban a miavai majorságban tartottak juhot és bárányt, legalábbis itt 1645-ben és 1661-ben is összeírtak ilyen állatokat. A falvakban viszont biztosan tartottak juhot, hiszen 1628-ban majd mindegyikben kellett juhakol váltságot fizetniük.

A nyár jellegzetességének tekinthető az egresszós is, amellyel júniustól augusztusig készítettek bárányhúst, csirkét és ludat.

⁶⁶ Sugár István állapítja meg, hogy a bárány tavaszi idénycikk volt, szerinte füstöléssel tartósították az év további hónapjaira. Sugár: *Az egri vár gazdálkodása*, 518.

⁶⁷ 1624-ben február 5-én jegyezték fel az első bárányölést, 1625-ben április 14-én. 1624-ben februárban, áprilisban és májusban egy, márciusban két bárányt ölték le. Viszont júniusban már kilencet, júliusban és augusztusban hatot, majd szeptemberben és októberben megint csak egyet-egyét. 1625-ben az első vágás április 14-re esett, majd májusban már négyszer vágtak bárányt és háromszor kecskét. Júniusban és júliusban csak három-három alkalommal vágtak bárányt, az előbbi hónapban két nap egymás után, amikor is lakomát tartottak. Augusztusban ötször kerül sor bárány „leölésére”. Ennek megfelelően augusztusban a legmagasabb a bárányhúsos ételek aránya a három hónap közül.

⁶⁸ Gundel Károly szerint az espékelés, ispékelés szalonnával való tűzdelést vagy a szalonna egyéb felhasználását jelenti. Gundel Károly: *A konyha fejlődése és a magyar szakácskönyvirodalom a XVIII. század végéig*. In: *A magyar vendéglátóipar története. Első kötet. A honfoglalás századától az 1848/49. szabadságharcig*. Szerk.: Ballai Károly. Budapest, 1943/1988. 298.

⁶⁹ Más elemzések szerint a bárányhús fogyasztása tavaszra jellemző. De ették kaszás lével, kásás lével, tiszta borssal, vadalmás szósszal.

A nyár végéhez köthetők tizenkét, a Csejten lévő szőlőskertben⁷⁰ végzett és feljegyzett munkák. 1624 júliusában és augusztusában összesen kilenc alkalommal leírták, hogy „munkások” dolgoztak a szőlőkben, feltehetőleg azért, mert a feljegyző adta ki számukra a napi *prebendájukat*, ami főznievaló kásából és a kenyérből állt. Munkájukkal kapcsolatban kétszer említik, hogy a szőlőket kötözték. Július 16-án, 18–19-én, 23–27. között, augusztus 1-jén, 2-án 9-én dolgoztak, számuk általában 43–49 között váltakozott. Változó mennyiségű kása és kenyér járt nekik (de nem minden nap jegyezték fel, hogy mennyi). Július 16-án például 46 munkás kapott 96 kenyeret, július 23-án pedig 48 fő. A többi esetben a fejenkénti két cipó a jellemző. A kása mennyiségét kétszer jegyezték fel: eszerint egyszer 46 munkás kapott 14 iccét, máskor 45-en 8 iccét. A megfogalmazás szerint hol maguknak kellett megfőzni: „attam nekik főzni”, máskor pedig elkészítették számukra az ételt: „főztem kását.” Az 1628-as urbárium szerint a csejteji szőlők közül négyet Verbó falu jobbágyainak kellett gondozniuk, s a csejteji zselléreknek (*inquilinusoknak*) is a kertek és a szőlők gondozása volt a feladatuk. Feltehetőleg tehát ők lehettek a „munkások”.

Július 18-án újkeresztények is dolgoztak a szőlőkben, ők szőlőt kötözték. Az újkeresztények *prebendája* kicsit eltér a többi munkásától, amennyiben vacsorára 2 darab túróból készített túrósétket kaptak. Az újkeresztények számát nem tudjuk, viszonyításul azért megemlítjük, hogy az étrendben 1 vagy fél túróból készítették a túrósétket. Kása az újkeresztényeknek is járt: ebédre és vacsorára egyaránt 2 iccét adtak nekik.

Megmagyarázhatatlan, hogy 1625-ben miért nem jegyezték fel a szőlőkben munkát végző munkások számát és a nekik járó *prebendát*. Ahogy az is különös, hogy szőlőszüret idején egyszer sem említenek ide érkező munkásokat.

Nyár végi munka az aratás is. Aratókról is csak 1624-ben tesznek említést: augusztus 5-én és 9-én jelentek meg. 5-én tudható, hogy 18-an voltak, és fejenként 2 cipót kaptak.

Ősz. A többi évszakhoz képest az ősz nem rendelkezik kiemelhető jellegzetességgel. Talán csak annyi érdemel említést, hogy novemberben elkezdődött a disznóvágás időszaka.

Különleges alkalmak az uradalmak életében

Úriszék

Az úriszék vagyis a földesúri jogszolgáltatási fórum többször is megjelenik az étrend lapjaiban. 1623. december 2-án és 4-én, illetve 1625. június 4-én Csejten a prefektus „törvényt szolgáltatatta” „uram őnagysága szíkin”. 1625. július 29-én pedig Nyitrára ment „szikbe”. Az úriszéken környékbeli nemesek és jobbágyok egyaránt résztvettek, és azt a földesúr távollétében helyettese, jelen esetben a prefektus tartotta.

Az 1623. december 2-án tartott úriszék idején Csejtére az uradalom községeiben lakó nemesek érkeztek és vettek majd részt az étkezéseken is: a Kosztolánt 1626-ban zálogként bíró Ocskay család három tagja: Gáspár, János és Imre; a Verbón lakó Szluha Mátyás, a Leszethén lakó Andóczy János, a Csejten lakó Fehérváry János, Cszasztkócon lakó Töttösy Mátyás,⁷¹ aki egy időben a csejteji uradalomnak Zrínyi Miklóshoz tartozó részén volt tisztartó. Ezenkívül Leöwey György hajdani csejteji provizor.

Az 1625. június 4-én tartott úriszéken itt volt az egész csejteji tanács (12 fő), a fent említettek közül Töttösy Mátyás. Ezenkívül a csejteji Jelen Mátyás és Komáromi Pál nemesek,

⁷⁰ Roznó, Kicsman, Martondijakovski szőlőket említik név szerint.

⁷¹ Ő az 1625 júniusában tartott úriszéken és az akkoriban tartott nagyobb étkezéseken is jelen volt, méghozzá fiával együtt.

Tattay Gáspár, aki 1616-ban csejteji főporkoláb volt, de nem tudjuk, hogy ekkoriban is betöltötte-e még ezt a tisztséget. További három itt megjelent személyről feltételezhető, hogy ő vagy családja környékbeli volt: Foglár György, Kopitlanszky János és Eny János. Foglár György nemesként szerepel évtizedekkel később, 1651-ben két Csejtén tartott úriszéken. 1617-ben és 1628-ban Csejtén csak egy Foglár nevezetű egyént, méghozzá Foglár Jánost írtak össze a zsellérek között. A Kopitlanszky nemesi családról is úgy véljük, hogy az uradalom valamelyik falujában lakott e században, és több tagja is szolgált időnként az uradalomban.⁷² Kopitlanszky János például feltehetőleg 1623 novemberre és 1624 májusa között.⁷³ Utána sem szakadt meg teljesen a kapcsolat, hiszen megjelent még néhányszor Csejtén. Például az 1625. június 4-én tartott úriszéken és a néhány napra rá (7-én) tartott nagy vendégségen, ahol is az első rangú két asztal egyikénél kapott helyet, vagyis rangosabb familiárisok között. Eny János néhány évtizeddel később már biztosan csejteji lakos, de korábban nincs ennek nyoma az összeírásokban.⁷⁴ Főleg 1625-ben jelent meg többször az uradalmon, és töltött itt néhány napot (összesen 51-t). Jelen voltak még az úriszék napjának ebédjén nem a környékről való nemesek: Kürthy János,⁷⁵ Rudnai István⁷⁶ és olyanok, akiket eddig nem sikerült azonosítanunk: Peczkai Imre, Litvay Miklós,⁷⁷ Podhradszky György⁷⁸ és Lantos László. Ezenkívül Gáspár deák mellett András deák is itt étkezett, aki nem tartozott az uradalom „kosztosai” közé, de szinte minden hónapban megjelent Csejtén. Egyes hónapokban többször is, de megfigyelhető, hogy a hónap vége felé mindig eljött egy-egy napra.⁷⁹ Feltehetőleg valami havi elszámolás átvételére vagy ellenőrzésére érkezhetett, de ezenkívül is lehetett rendszeres teendője az uradalomban. Rá is érvényes, amit Gáspár deákról írtunk, vagyis, hogy az udvar népéhez tartozó deákok az uradalmi tiszteket segítették munkájukban.

Megállapítható, hogy az úriszéken résztvevők közül a környékbeli nemesek és az uradalom szolgálatában állók kaptak ételt az uradalmi konyháról. Nem valószínű ugyanis, hogy jobbágyok egyik úriszéken sem lettek volna jelen nagyobb számban.

⁷² 1617-ben az uradalom egyik falujában, Zsolnafalván élt egy Kopitlanszky Mihály nemes, 1628-ban már nincs nyoma e családnak e településen. Viszont később ismét találkozhatunk a családdal Csejtén: Kopitlanszky Kristóf részt vett 1653-ban az itt tartott úriszéken, a család pedig 1669-ben ismét rendelkezett házzal itt. Kopitlanszky János 1623 novemberében, Kopitlanszky Kristóf 1625 márciusában kosztos volt Csejtén, de ez utóbbi viszonylag kevésszer étkezett itt.

⁷³ 1623 novemberében szerepel a „kosztosok” listáján, és 1623. november és 1624. februárig étkezett itt többször és hosszabban egy-egy hónapban (összesen 119 alkalommal), utána májusig csak négyszer-ötször evett itt. A fennmaradó hónapokban csak alkalmakként bukkant fel (például 1624 augusztusában és szeptemberében egyszer-egyszer).

⁷⁴ 1652. május 23-án és 1653-ban is részt vett az itteni úriszéken. *Úriszék XVI–XVII. századi perszövegek*. Szerk: Varga Endre. Budapest, 1958. 747.

⁷⁵ Kürthy István (generosus) ítélmester, Vas vármegye jegyzője volt, 1635. szeptember 7-én mondott le hivataláról. A család tehát feltehetőleg Vas megyei volt.

⁷⁶ Egy Rudnai István 1641 és 1642 között Batthyány I. Ádám familiárisa volt, és három lóval (két szolgával) szolgált).

⁷⁷ Litvay Miklós mindig másodmagával étkezett itt, csak e vendégségek idején (3-tól 8-ig).

⁷⁸ Podhradszky főleg e néhány napos vendégség alatt volt itt (3-tól 8-ig) és még négyszer máskor. A nagy vendégségek idején (3-án) az első rangú asztalnál foglalhatott helyet, ami arra enged következtetni, hogy a familiárisok közé tartozott.

⁷⁹ Októberben 24-én, novemberben, decemberben, januárban, februárban 23-án tartózkodott itt. Márciusban, áprilisban és szeptemberben 26-án; augusztusban 25-én. Májusban nincs, júniusban 13-án, júliusban 11-én. E három hónapot leszámítva elmondható, hogy a hónapok végén mindig jött, előfordult, hogy vacsorára is itt maradt. A legtöbbet decemberben evett itt.

Ünnepi étkezések, nagyobb vendégségek

Az első érdekes nagyobb vendégségre 1623. december 10-én került sor, amikor a prefektus, Kövér István újhelyi kapitány a csejteji kapitány négy hadnagyával, Novák Miklós, Töttösy Mihály, Sándor László, az udvarbíró és a beckói tisztartó ebédelt itt. Ezek szerint ekkor szolgált kapitány a csejteji várban (később nincs rá adat). Sándor László ekkor Nyitra megye főjegyzője (1618–1626), később alispánja (1626–1631).⁸⁰ Lehet, hogy a megyei csapatok mozgósításáról tárgyaltak, hiszen ez egybeesik Bethlen Gábor Nagyszombatig való előrenyomulásával. Ebédre hét tál ételt kaptak, két-két tehénhúsosat (tehénhúst és tehénhúspescsenyét) és baromfihúsosat (ludat tiszta borssal és tyúkot éles lével), egy-egy nyulast (nyúl sütve), káposztásat (orjával) és egy disznófejet. Sándor László, Novák Miklós, Töttösy Mihály és a beckói tisztartó maradtak vacsorára is, és öt tál ételt kaptak. Sándor László összesen hét nap jött ide, és mindig egy napot maradt, háromszor vacsorát is fogyasztott. Más alkalmakkor azonban nem tűnik úgy, hogy valami különös eseményre érkezett volna.

1624. január 10-én a megszokott öt-hat ember helyett tizenötön ebédeltek Csejtén: vendégként Kőszeghy Márton, Eny János, Tizedes Balázs, Sziles János és István, Lantos Menyhárt prefektus és inasa. Délután a prefektus már tovább is ment Újhelybe (Vágújhelybe) azokkal, akikkel jött, kivéve Tizedes Balázst, aki vacsorára is maradt. Kőszeghy Márton öt alkalommal étkezett itt, mindig a prefektussal érkezett, feltehetőleg az ő kísérelője volt.⁸¹ Eny János még ötvenegyszer látogat Csejtére, többnyire ő is a prefektussal érkezett (13 alkalom kivételével). Nem találtuk nyomát, hogy ekkoriban a környéken lakna, de 1652-ben már háza volt Csejtén,⁸² és egy évvel később nemesként részt vett az itt tartott úriszéken.⁸³ A többiek csak ezen egyetlen alkalommal jártak itt, és nem tudunk róluk semmit, kivéve Sziles Jánost, aki a már említett, dátum nélküli, 17. század első feléből való összeírásban szerepel a „csejteji udvarháznál való szolgálk” között 100 forintos fizetéssel, ami jelentősnek mondható, mivel az udvarbíró fizetése ekkor 120 ft volt itt.⁸⁴

Ebédkor hat tál ételt adtak fel egy asztalra, köztük kétféle nyúlhúsból készített ételt (véreben elkészítve, illetve nyúl címerét sütve) és apró madárkát és fogolymadarat. Ez a négyfajta étel csak külön-külön és elvétve szerepelt az itt élők asztalán. Így együtt, egy ebédre való elkészítésük az étkezők rangjának köszönhető. A prefektus jelenléte, aki, mint írtuk, viszonylag többször járt itt (116 alkalom), nem járt együtt ilyen különlegesebb menüvel, tehát feltehetőleg a több familiáris együttes jelenlétét tisztelték meg ily módon.

1624. március végén és április elején familiárisok egy csoportjának átutazása, amely együtt járt néhány napos itt tartózkodásukkal, jelentett eseményt a csejteji uradalom életében. 1624. március 23-án Nádasdy udvarából a következő „főemberek” érkeztek néhány napra Csejtére: Vághy István, Ferenci Péter, Récsy Bálint, Niczky Ferenc és Komáromi Imre. 23-án és 24-én étkeztek itt, majd 25-én továbbmentek a Turóc vármegyei Szklabinyára, amely a Révay család birtoka volt. Az öt köznemes közül három családja (Vághy,

⁸⁰ *Nyitra vármegye főispánjai és alispánjai az Árpádok korától. Adalék nyitra vármegye történetéhez.* Közli: Tóth Lipcsei Fabricius Endre. Budapest, 1943. 62.

⁸¹ A Vas megyei család két tagja, Imre és Balázs nemesi címerlevelét az 1610. május 15-én tartott közgyűlésen hirdették ki. Tóth Péter: *Vas vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái. II. 1601–1620.* Szombathely, 1992. 96.

⁸² Kőszeghy Márton Madarász Markótól vett Beczkón egy házat egy jobbággal és zsellérral négy száz forintért, amit 1640-ben özvegye Mednyánszky Jónásnak adott el ugyanennyiért. MOL, E 185 Nádasdy inscriptiós könyvek. 5. kötet 127–128.

⁸³ *Úriszék XVI–XVII. századi perszövegek*, 743.

⁸⁴ MOL, E 185 Gazdasági iratok. Csejte.

Récsey, Niczky) Vas, Zala és Sopron megye törvényhatósági birtokos nemesi voltak, és már nemzedékek óta a Nádasdyak familiárisai közé tartoztak. Vághy István, néhai Vághy György Zala megyei alispán (1601–1607)⁸⁵ fia Nádasdy Pált képviselte az 1623. október 23-án Körmenten tartott Zala megyei közgyűlésen.⁸⁶ Később, 1629-ben tagja volt annak a bizottságnak, amelyet Nádasdy Pál hozott létre az egyik gazdatisztje elleni vádak kivizsgálására.⁸⁷ E szolgálataiért adományt is kapott urától.⁸⁸ Feltehetőleg rokona a Csejtén házzal bíró Vághy Tamás nemes, aki néha (35 alkalommal) vendége volt az uradalmi konyhának.⁸⁹

A Zala és Sopron vármegyében birtokokkal rendelkező Récsey családot már a 16. század végén is a Nádasdyak szolgálatában találjuk. A Sopron vármegyei Galosházán lakó⁹⁰ Récsey Bálint 1614-ben ötlovas főemberként szolgált Sárváron, és 1637 körül bekövetkezett haláláig több adományt is kapott szolgálataiért urától. 1629-től haláláig a Zala megyei alispán tisztségét töltötte be, de azelőtt is aktívan részt vett a megyei közéletben, többször volt vármegyei követ is. Niczky Ferenc többször járt el Vas megye követeként különféle ügyekben. Ferenci Péterről csak annyit tudunk, hogy Nádasdy Pál többször bízta meg feladatokkal Récsey Bálinttal együtt. Komáromi Imre pedig kétlovas familiáris volt 1614-ben, és talán rokona lehetett az a Komáromi Pál nemes, akinek Csejtén volt háza, és 1625-ben néhány alkalommal Csejtén étkezett.

Első nap ebéden és vacsorán kilencen voltak jelen, és egy asztalra főztek. Ez azt jelenti, hogy feltehetőleg mindenki egyidőben ehetett a felsorolt ételek közül. Az állandóan itt étkezők közül Kis Mihály, a kulcsár és az udvarbíró voltak ekkor is itt. Másnap viszont már 21 főnek főztek és két asztalra. Mivel a második asztalhoz az alacsonyabb rangúakat osztották be, egyértelmű, hogy a két asztalra való főzés ebben az esetben is azt jelenti: két különböző rangú asztalra főztek. Nem különítik el, hogy mit főztek az egyik, illetve a másik asztalra, feltételezésünk szerint a második asztalra egyszerűen kevesebb tál ételt adhattak fel. Itt evett még az itteniek közül Hubaty, Horváth Mihály hegyközi ispán. A négy inas és a fullajtár bizonyára Nádasdy Pál familiárisainak kíséretét adták. Hargas György máskor⁹¹ is evett itt, és feltehetőleg azonos azzal a Hargas György zsellérral, aki egy Malik János nevezetű ember házában lakott Csejtén 1628-ban.⁹² 24-én vacsorán már csak tizennyolcan voltak.⁹³

Az előkelő familiárisok jelenléte alatt nem tálatlak fel különleges, az itt megszokottól eltérő ételeket. Viszont jóval több tál ételt készítettek, ami nem csak azzal függött össze, hogy többen étkeztek itt. A tálak száma ebben az időszakban egyben az étkezők rangját is tükrözte: a legtöbb tál étel mindig a főúri asztalra került, őt követték a familiárisok és így to-

⁸⁵ A családról lásd bővebben Dominkovits Péter: *Főúri familiárisok. Sopron vármegye alispánjai a 17. században*. In: *Idővel paloták. Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Budapest, 2005. 516.

⁸⁶ Turbully Éva: *Zala vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái. II. 1611–1655*. Zalai gyűjtemény 39. Zalaegerszeg, 1996. 44.

⁸⁷ Hettyési István: *A Nádasdy-uradalom gazdatisztjeinek termelési és elszámolási vitája 1623/24-ben*. *Agrártörténeti Szemle*, 10. évf. (1967) 479.

⁸⁸ Nádasdy Pál 1629-es *inscriptiójában* „*primarii n[ost]ri familiaris*”-nak nevezte, és hú szolgálataiért Kövesden jobbgytelkeket, zsellértelkeket és a peresztégi határban egy malmot adományozott számára. *MOL*, E 185. Nádasdy *inscriptiós könyvek* 4. kötet 157–158.

⁸⁹ Legtöbbször 1625 januárjában, ekkor hétszer járt itt, és kilencszer étkezett.

⁹⁰ *Báthory Erzsébet végrendelete*. 1620. szeptember 3. In: Radvánszky Béla: *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században*. Harmadik kötet. Budapest, 1896. 237.

⁹¹ Harmincötször a húsz hónap alatt.

⁹² A még ekkor itt étkező Erős Gergely máskor is eszik itt a két év alatt, Fodor Imre csak most egyszer. Egyikről sem tudunk semmit.

⁹³ Újonnan étkező Sikel István is, róla nem tudunk semmit.

vább.⁹⁴ Csejtén az uradalmi alkalmazottak átlagosan 3 tál ételt kaptak (2 és 6 között váltakozik), tehát az ekkor felszolgált hét–tizenegy tál étel jelzi, hogy előkelő familiárisokról van szó.

A főrangú familiárisok 1624. április 5-én, nagypénteken ebéd után tértek vissza Szklabinyáról. Ekkor már itt tartózkodott a nem állandó étkezők közül Vrana János, Topos György, Sikel István, Erős Gergely és Szluha János, akik hat tál böjti ételt kaptak ebédre. Topos György ugyancsak Nádasdy familiárisa, aki többször is járt ez időszak alatt Csejtén, egyszer feltehetően ura megbízásából végzett el itt valamilyen feladatot,⁹⁵ majd pedig Füzérbe menet töltött itt néhány napot.⁹⁶ Topos az előző évben is eltöltött egy hónapot Füzéren (augusztus 12-től szeptember 6-ig), és ő képviselte Révay Juditot február 20-án a Vas megyei közgyűlésen.

A nagypénteki vacsorán, bár jelen voltak Vághyék, mégis csupán három tál böjti étel került az asztalra. Lehetséges, hogy későn értesítették az illetékest, hogy jönnek, így ők is csak az aznapra már meghatározott menüt kapták. Másnap, hatodikán viszont már 9 tál böjti ételt tálaltak tizenöt személyre: Vághy és kísérete, illetve a már említett itt lévő, nem állandóan itt étkezők mellett az udvarbíró, Kis Mihály, Gáspár deák kapott helyet az asztalnál. Külön étkeztek, de feltehetően ugyanezeket az ételeket fogyasztották, az extrák elnevezés alatt felsoroltakat, egyrészt a vendégekkel érkezett négy inas és Lorina kocsis két fullajtárral illetve az itteni kosztosok közül a kulcsár, Mager István, Bohdal, Balázs deák és Hubaty.⁹⁷ Vacsorán ugyanazok a személyek vettek részt, mint ebédén, most 7 tál ételt kaptak, köztük pisztrángot sóban és csukát tormával, amelyeket bizonyára a familiárisok számára készítettek az ünnep tiszteletére.

A legnevezetesebb vendégség Csejtén az étrend keletkezésének idejében, 1624. június 25-én zajlott. Ekkor a prefektus Forgách Miklóst vendégelte meg „itt csejtei kastélyban”. Két helyen folyt az étkezés. Az egyik feltehetőleg a kastély ebédlőterme volt, a másik a feljegyzés szerint az udvarbíró háza. Az első helyen evett Forgách Miklós négy hadnaggyal, a prefektus, az udvarbíró, Tattay Gáspár, Lengyel Jónás, Gáspár deák, Erdélyi István és még három, feltehetőleg Forgách udvartartásából való főember, akiket nem neveznek meg. Az udvarbíró házában evett a vendégek közül Forgách kilenc szolgája, Foglár György, 4 drabant, a kosztosok közül Farkas Ferenc, Jankowicz, Kis Mihály, Horváth Mihály kulcsár és Kelemen ispán. Ez az elkülönülés jól mutatja, hogy az itt megforduló familiárisok közül Tattay, Lengyel, Gáspár deák és Erdélyi István a magasabb rangúak, a főuraimék közé tartoztak, míg Farkas Ferenc az alacsonyabb rangú viceuraimékhoz. A vendégségre 18 tál ételt készítettek: egy-egy ludas, tyúkos és lúdfis ételt, kettő-kettő pisztrángos és borjúhúsos

⁹⁴ Csáky István (1643) napjában ebédre és vacsorára is 25-25 tál (Csáky István utasítása konyhamesterének, 1643. In: Koltai András: *Magyar udvari rendtartás. Utasítások és rendeletek 1617-1708*. Milleniumi Magyar Történelem, Források, Budapest, 2001. 189–191.; Batthyány II. Ádám (1691) ebédre 16, vacsorára 12 tál étket rendelt. Batthyány II. Ádám (1691) az uraimék asztalára ebédre 7, vacsorára 6 étket szánt. (Batthyány II. Ádám utasítása és ordinárium a konyhamesterének és pohárnokának, Winizer Mihálynak. Bozsok, 1692. október 16–1692. december. In: uo. 204–205.) A Nádasdy udvarban a familiárisok 5-8 tálalt kaptak étkezéseként. Benda: *Nádasdy-alkalmazottak étrendje*, 940.

⁹⁵ Először Gáspár deákkal érkezik és majd egy hónapot (április 3–28.) tölt itt. Közben néhány napra Sárvárra ment ugyancsak Gáspár deákkal, itt hagyva lovas legényeit.

⁹⁶ Július 21. és 24. között ismét itt tartózkodott, Abram Ferencsel érkezett, akivel Füzérbe mentek tovább.

⁹⁷ És Urbenko, akiről nem tudjuk, kicsoda, csak azt, hogy 1625 márciusában szerepel a kosztosok listáján.

ételt, meggyet borban főzve, malacot egészben sütvé. Ez utóbbi kifejezetten úriás ételnek számított, de ez mondható el a baromfiból és borjúból készült ételek magas arányáról is. Viszont különös, hogy nincs vadhús (ebben az esetben őz, szarvas vagy vaddisznó húására gondolunk) a menüben, pedig az hozzá tartozott egy főúr étkezéséhez, főleg, ha vendégségről volt szó. Feltehetőleg az ünnepi ételnek számító egészben megsütött vaddisznó helyett sütöttek meg egy egész malacot. A vadhús hiánya jelezheti, hogy az uradalom székhelye nem volt berendezkedve nagyvad elejtésére 1623–1625-ben, vagyis feltehetőleg csak akkor kerülhetett nagyvad az itteni asztalra ha vásároltak, vagy ha az úr itt tartózkodott udvara népével.

1625 nyarán, június 2-től kezdve több vendégség is lezajlott Csejten. Ezen a napon érkeztek meg a *censorok*, akiket Nádasdy parancsára a prefektus hívott ide Leöwey György ügyében. Leöwey György 1618-ban még biztosan Csejte provizora volt, és feltehetőleg Kertészi János közvetlen elődje lehetett. Nem tudjuk pontosan, mit értettek a korban a *censorok* elnevezés alatt, de úgy gondoljuk, ez esetben ők ellenőrizték a tisztéről leköszönt provizor számadásait. Ugyanis az udvarbírók, miután letették tisztüket, kötelesek voltak elszámolást készíteni. Ezek tartalmát nem ismerjük, csak tudjuk például, hogy az e tisztséget 1624-ig betöltő Kertészi János 1631-ben készítette el a szükséges elszámolást. Az ellenőrzést feltehetőleg saját familiáris társai végezték, hiszen az ez alkalomból Csejterre érkezők vagy Nádasdy familiárisok voltak, vagy más módon álltak Nádasdy szolgálatában: június 3-án az első asztalnál a prefektus, Rakopulszki János,⁹⁸ Némedi Bálint, Rajmanus János,⁹⁹ Tattay Gáspár,¹⁰⁰ Mednyánszky Jónás, Podhadszky György, Jelen Mátyás, Komáromi Pál, Foglár György és Litvay Miklós másodmagával foglaltak helyet. Mednyánszky Jónás később a Rákócziak bizalmi embere volt, de ekkoriban még a Nádasdyak szolgálatában állt.¹⁰¹ A Jelen vagy Jelenffy régóta Csejten élő család,¹⁰² akik 1582-ben kaptak címeres levelet. A Nádasdyak előtt az uradalom alkalmazásában állt egyik tagjuk: 1550-ben Jelen Bálint udvarbíróként szolgált. Az itt felbukkanó Jelen Mátyás csak e pár napban fordul itt meg, Jelen Bálint pedig egyszer más alkalommal. Vacsorán már nincsenek jelen a familiárisok, csupán Litvay Miklós másodmagával és a kosztosok a prefektussal. Összesen 12 ember volt jelen, mert a prefektus két inasa, két kőműves és egy rab is helyet kapott az asztalnál. A vacsora ünnepi vacsorának néz ki annak ellenére, hogy erre a napra nem esett ünnep: kilenc tál ételt adtak fel, két borjúhúsos ételt (borjúhús pecsenyét, borjúhúst tiszta borssal), nyulat sütvé, két halas ételt és három csirkét éles lével. Két nappal később rajta kívül még Foglár György marad a megszokott étkezők mellett az uradalmon, még a prefektus is elment, csak szolgálja

⁹⁸ Rakopulszky Gáspár 1623 szeptemberében kapott hét száz forint ellenében a Csejte melletti Komárnó faluban egy „jóságot,” amelyhez egy udvarház, major és négy zsellérház tartozott. MOL, E 156 Inscriptiós könyvek.

⁹⁹ Ebből kiderül például, hogy a Rajmanus család egy tagjának, Istvánnak a Becskón voltak földjei.

¹⁰⁰ A Rakopulszki, Némedi, Rajmanus, Tattay család előfordul a Nádasdyak inscriptiós könyvében, igaz, nem személy szerint a fenti emberek. MOL, E 156 Inskriptiós könyvek. 5. kötet 327–328.

¹⁰¹ Nádasdy Ferenc 1639-ben, 1640-ben és 1642-ben adott különféle adományokat Mednyánszky Jónás főember szolgájának, aki különösen a Fűzér jósággal kapcsolatos perben nyújtott nagyon hasznos segítséget. MOL, E 185 Inscriptiós könyvek 5. kötet 125–131.

¹⁰² 1617-ben Csejten Jelen Bálint nemes élt, Zsolnalfalván Jelen György és János. 1628-ban Zsolnalfalván Jelenffy György, 1640-ben Jelen Bálint özvegye. 1651-ben Jelen Mihály a csejteji úriszék tagja. (*Úriszék XVI–XVII. századi perszövegek*, 743.) „Az 1640 évi megyei összeíráskor Jelenffy Ven-cel, Pál, valamint Bálint és István szerepel, valamint Zsolnalfalván Jelen Zsigmond és Mihály, 1664-ben Csejten Jelen Bálint és István özvegye, valamint Jelenffy Zsigmond és Mihály szerepel.” Szluha: *Nyitra vármegye nemes családjai*, 537.

ebédelt itt. Ezen az ebéden is hat fogást adtak fel, köztük két borjúhúsos ételt (borjúhús pecsényét és borjúhúst espikel). Vacsorán nyolcan voltak jelen, Litvay Miklós és kísérete mellett Eny János, a prefektus, az udvarbíró a rangosabbak közül. Ismét hat tál étel került az asztalra: egy-egy borjúhúsos, bányahúsos, nyulas és halast étel. 6-án tartották a legnagyobb létszámú vendégfogadást: két asztalra főztek, és Mednyánszkyt leszámítva többnyire a 3-án jelenlévő előkelők vettek részt rajta. Mint általában a nagyobb lakomákon, itt is asztalhoz ülhettek a rabok (hármat a várban, egyet a kastélyban tartottak fogva) három drabant és a vendégek tizenkét szolgájának társaságában. Összesen tíz tál, méghozzá, péntek lévén, böjti ételt tálaltak fel. Ebben az esetben is a pizstrángból készült étel tűnik a legelőkelőbb ételfajtának. Vacsorát már csak a rangosabb személyek kaptak, de így is kilenc tál böjti ételt, köztük öt halas ételt adtak fel. Pizstráng ismét került az asztalra, a halakat pedig sütvé, rántva, sóban és tiszta borssal készítették el.

Összegzés

Ez a Csejtén készült, uradalmi alkalmazottak étkezését tükröző étrend számos érdekes megfigyelést tesz lehetővé: Bár az uradalom alkalmazottainak *prebenda* részeként járt az itt főzött étel, csupán néhányan étkeztek itt rendszeresen. A többiek, akiket munkájuk nem kötött Csejtéhez, időszakosan jelentek csak meg. A 22 hónap legtöbb napján tehát csupán az itt élő, itt dolgozó uradalmi alkalmazottak számára főztek. Azonban az uradalmi alkalmazottakon kívül időnként más, nem az uradalom alkalmazásában álló emberek is itt kaptak ebédet, vacsorát. Ezeknek az embereknek a többsége familiárisi kapcsolatban állt Csejte urával, Nádasdy Pállal, és valamilyen szolgálat teljesítése közben, annak okán töltött el itt bizonyos időt. Nekik itt konvenciójuk szerint asztal járt. De megfigyelhető, hogy többnyire nem járt nekik különös elbánás az ételeket illetően, vagyis nem kaptak lényegesen másfajta ételt, mint az itt élők. Pedig rezidenciákon, ahol egy helyen éltek familiárisok, várbeli és udvari alkalmazottak, jól megfigyelhető, hogy a familiárisoknak több tál étel jár (ez itt is tetten érhető), másrészt másfajta alapanyagból, fogalmazzunk úgy, hogy rangosabb ételeket készítettek számukra. A fent megnevezett familiárisok egy része főrangú lévén az udvarban, Nádasdy társaságában, az ő asztalánál étkezett, vagyis egyértelműen a legjobb ételek jutottak számukra is. Gondolunk itt akár a vadhúsra, a többféle halra vagy a tehénhúsos zöldségre. Ez utóbbi hiánya a familiárisok ittlétekor azért is különös, mert a káposzta tehénhússal nem tűnik nehezen előállítható ételnek, különösen drága sem volt, és különben ettek tehénhúst. Eddigi kutatásaink alapján egyértelmű, hogy az udvarban a familiárisok rangján már a tehénhúsos változat „járt”. Még egy ide érkező főúrnak, Forgách Miklósnak sem tálaltak fel a szokásostól eltérő ételeket, például vadhúst sem. Úgy tűnik, saját keretük, lehetőségeik szerint tették kicsit ünnepélyesebbé, rangosabbá a vendégségek étkezését: az általuk ritkán, de fogyasztott előkelőbbnek számító ételeket adták fel egyszerre nagyobb számban, illetve a környéken bőségesen található tilalmas patakok pizstrángjaiból ilyen alkalmakkor e konyhára is szállítottak.

Meglepő, hogy az ünnepek (karácsony, húsvét) sem jártak különleges ételekkel. Az uradalmi alkalmazottak egy része itt töltötte ezeket az ünnepeket, de nem kaptak a szokásostól eltérő ételeket, ami lehet, hogy a fent már említett okokra vezethető vissza.

Megállapítható, hogy bár nem tartották be a negyvennapos böjtöt, mégis abban az időszakban könnyedebb ételeket és kevesebb húst ettek. Mintegy igazolva azt, hogy a negyvennapos böjt egyházi szabálya mögött egyfajta természetes szükséglet állt, amelyet a természet is támogatott azzal, hogy „gyümölcsseivel” lehetővé tette ennek véghezvitelét. A tél

után a 17. századi ember is valami könnyedebb, friss élelmiszerekből álló étkezésre vágyott, ennek érezte szükségét.

Mivel az étrend majd két év időtartalmú, rámutat arra is, hogy egy rövidebb időszakra vonatkozó forrás mennyi tévedési lehetőséget rejt magában. Például ha csupán az első év téli halfogyasztását ismernénk, könnyen arra a következtetésre juthatnánk, hogy télen az alacsony volt. Pedig ez csak arra az egy évre volt jellemző. Ugyanígy egy-egy évszakra jellemző étkezési szokást sem lehet egész évre általánosítani, vagyis a másik két ismert és itt többször említett étrend is egy-egy évszak (ősz–tél, illetve tél) sajátosságait hordozza magán. Így például az alacsony bányahús fogyasztás lehet az évszak jellemzője, mivel annak fogyasztása idényjellegű volt akkoriban.

BORBÁLA BENDA

A Manor House as Reflected in a Contemporary Menu (Csejte, November 1, 1623–August 31, 1625)

Using a single source unique of its kind, the paper makes an attempt to grab a slice of the past. This particular source is a list of dishes made for the guests entertained and the staff working at Pál Nádasdy's estate at Csejte in the twenty two months between November 1, 1623 and August 31, 1625. This is not a mere menu listing the dishes for lunch and dinner on a particular day: the persons attending the feasts are also registered, relatively often together with the names of those arriving or leaving on a given day. The list always mentions how much beef and poultry were used for the meals. Sometimes it records if lambs, goats or pigs were slaughtered, or if new bacon or butter pots were served. The source usually makes mention of where the guests came from and where they left for.

On the basis of the menu, we can claim that the guests arriving at the estate – mostly Pál Nádasdy's *familiars*, who spent a day or two here doing their service – were not treated with special meals. It seems that they made the feasts more formal and distinguished according to their means. They served rarely eaten meals more often and in bigger quantity and also obtained trouts from the forbidden streams the neighboring land was abundant in.

It is surprising that even on holidays (Christmas and Easter) there was no change in the menu. A part of the estate staff spent the holidays here but they were treated with the usual meals – maybe because of the reasons mentioned above. Forty-day fasting was not observed yet they ate lighter food and less meat during Lent.

The paper analyzes in detail the seasonal characteristics of nutrition structure, which can be observed in the two-year period.

DÁVID PÉTER

Losonczi Bánffy György, Erdély kormányzója

*E' Kegyes Atyának kár vólna rothadás,
Mivel hogy Bánffy Györggy nem lehet senki más,
Kiben úgy fénylene Jóság, 's adakozás.
Kegyelem a' szíve melyben nints változás.*

(Bolla Márton)

*Hideg fagyos Nagy Ur! Hazánk' Elefántja
Nehéz sarkad földünk tapodja nem szántja
(ismeretlen szerzőjű gúnyvers)*

Bevezető

Erdély történetében az 1789-től 1815-ig terjedő több mint másfél évtizedet „elfeledett időszak”-ként jelöli meg Csetri Elek,¹ utalva azokra az alapvető hiányosságokra, amelyekkel a korszakot vizsgáló történésznek szembe kell néznie. Hiányoznak például a korszak olyan jelentős történelmi személyiségeinek biográfiái, mint amilyen a Csetri által méltán sokra értékelt Türi Lászlóé vagy az egyedülállóan hosszú ideig Erdély élén álló gróf Bánffy György kormányzóé, akinek működését Trócsányi Zsolt is kiemeli összefoglaló munkájában.² A gyakran szinte említésre is alig méltatott erdélyi „elfeledett időszak” vizsgálatában ezért egyelőre a kisebb szövegkiadások, tanulmányok, monográfiák egyes fejezetei lehetnek a kutatók segítségére. Közéjük tartozhat ez a tanulmány is, amelyik Bánffy György 1790-es évekbeli politikai működésével foglalkozik, leginkább arra helyezve a hangsúlyt, milyen politikai ideológiának, utópiának, szimbólumoknak és egyéb, politikán kívüli tényezőknek köszönheti a II. József által a főkormányzók élére állított gubernátor legitimitásának megszilárdulását.³

1790. március 9-én Szászrégenben Toldalagi György levelet fogalmaz, aminek címzettje gróf Bánffy György, Erdély kormányzója. Emlékezteti a gubernátort, hogy „[h]ivatalamat Excellentiadnak Segedelme által nyertem”, majd kéri Bánffyt, legyen a segítségére abban, hogy a II. József halála utáni zavaros időszakban megtarthassa pozícióját, „[m]inthogy pedig Hazánknak ezen örvendetes változásával könnyen meg történhetik Hivatalomnak is

¹ Csetri Elek: *Egy elfeledett időszak, Erdély a francia forradalom és a napóleoni háborúk korában (1789–1815)*. In: *úő.: Európa és Erdély, Tanulmányok és források*. Kolozsvár, 2005. 40.

² Trócsányi Zsolt: *Felvilágosodás és ferenci reakció (1771–1830)*. In: *Erdély története II., 1606–1830-ig*. Szerk.: Makkai László–Szász Zoltán. Budapest, 1986. 1039–1135. A Bánffy Györgyről szóló „nagyobb terjedelmű” életrajz is mindössze hét oldal: Kutschera, Rolf: *Landtag und Gubernium in Siebenbürgen 1687–1869*. Köln–Wien, 1985. (Studia Transylvania 11.) 273–279.

³ A legitimitás általános kérdéseiről lásd: Bayer József: *A politikai legitimitás, Elméletek és viták a legitimitásról és a legitimációs válságról*. Budapest, 1997.

változása”.⁴ Valóban, ha II. József halálát sokan örvendetes eseményként értékelték is, a „nevezetes tollvonás” és az 1780-hoz való visszatérés elvének hangoztatása azt is jelentette, hogy a kalapos király ideje alatt kinevezett hivatalviselők nem jogosan töltik be pozícióikat.⁵ Ez a probléma az 1787-ben Samuel Brukenthal helyére kinevezett Bánffy Györgyöt is érintette. Az 1790–1791-es erdélyi országgyűlés jegyzőkönyve határozottan kimondja: „a’ mostani Gubernátor nem lévén törvényes választás és Királyi megerősítés-által tétetve, azon Hivatalt méltán üresnek állították az Ország-Rendjei”.⁶ Ebből az idézetből úgy tűnhet, Bánffynak nagyon mélyről kell elindulnia, hogy újra legitim kormányzóként tekinthessenek rá. Két hónappal a citátum elhangzása után azonban már a gubernátor beiktató beszédére készül, amit 1791. május 16-án mond el az országgyűlésre összegyűlt követek előtt. Ebből a szemszögből viszont nem tűnik túl problematikusnak Bánffy útja a kormányzói székbe. Mi történhetett valójában?

Személyes kapcsolatok

Közrejárhatott Bánffy viszonylag problémamentes megválasztásában az a személyes kapcsolatrendszer, amelyet nem érint a *Restitutionsedict* kiadása, és amelynek kiépítéséről a Bánffy-család hagyatékában fennmaradt levelek tanúskodnak. Rengeteg olyan misszilis található itt, amelyekben még a legpatinásabb erdélyi nemesi családok is a kormányzó segítségét kérik valamilyen fontos pozíció eléréséhez, vagy amelyekben köszönetüket fejezik ki a gubernátornak, hogy ügyüket segítette.

Ilyen köszönőlevelet ír például Teleki Mihály is, a királyi tábla bírása 1789. november 22-én: „Excellentziád kegyes közben járása által nyervén meg a’ M[éltó]s[s]ágos Királyi Táblára lett elő tétetésemet Ex[cellen]t[zi]ádnak hozzáam érdemtelenhez bizonyított Kegyességéért örökös háládatossággal tartozom: és csak akkor tartom magamat boldognak; a’ midőn minden tartozó kötelességeimnek, és az Ex[cellenci]ád csekély személyemről elképzelt reménységének, ambár minden részben eleget nem tehetek is; avagy csak annak bé telyesíthetésére terekedő igyekezetemet ki mutathatom.⁷ Tíz évvel ezután pedig már a fia számára kér állást a királyi táblán, mutatva ezzel azt is, hogy az ilyen típusú személyes jó viszonyt nem korlátozzák a generációs váltások, hanem azok szinte apáról fiúra öröklődnek. Megemlíti ugyan ebben a levelében Teleki, hogy fia számára az állást „most bajos meg

⁴ Toldalagi György levele Bánffy Györgyhez, Szászrégen, 1790. március 9., Archivele Naționale ale României Direcția Județeană Cluj (Kolozsvári Állami Levéltár – a továbbiakban: ANR), Fond 320, inv. 1263, 39.

⁵ Hasonlóképpen kérdőjeleződik meg a magyarországi országgyűlésen a József által hivatalba léptetettek legitimitása. Lásd: *Naponként-való jegyzései az 1790^{dik} Esztendőben Felsőes II^{dik} Leopold tszár, és magyar országi király által, szabad királyi várossába Budára, Szent Jakab havának 6^{dik} napjára rendelt, ’s Szent András havának 3^{dik} napjára Posony királyi várossába által-tétett, ’s ugyan ott, következő 1791^{dik} esztendőben, bőjt-más havának 13^{dik} napján bé-fejezett magyar ország gyűlésének, melyek eredet-képpen magyar nyelven íratattak, és az ország gyűlésének fő-vigyázása alatt hiteles deák nyelvre fordítottak*, Budán, A’ Királyi Akademia’ Betüivel, M.DCC.XCI, 9–11.

⁶ Az erdélyi három nemzetekből álló rendeknek 1790^{-dik} Esztendőben Karátson Havának 12^{-dik} napjára Szabad Királyi Városba Kolos’várra hirdettetett, és több következő napokon tartatott közönséges Gyűléseikben lett Végzéseknak és foglalatosságoknak jegyző könyve, Kolos’váronn, Nyomtattatott a’ Királyi Lyceum’ betüivel, 1832 (a továbbiakban: *Az erdélyi három ..., 1790–’91.*), XXXII. ülés, március 15. 267.

⁷ Teleki Mihály levele Bánffy Györgyhez, Sárpatok, 1789. november 22., ANR, Fond 320, inv. 1263. 29.

nyerni, mert a' Nepotismus nem jól illatozik".⁸ Mégis, mind utóda, mind a család számára fontos lenne, hogy a fiú Marosvásárhelyen kapjon hivatalt, hiszen a könnyebb munka nem ártana annyit a beteges ifjúnak, mintha a bécsi kancellárián kapna állást, és – nem mellékesen – nem költene annyi pénzt sem itthon, mint a császárvárosban. Ez a terv ugyan nem sikerül Teleginek, fiát a kancelláriára küldik; ezt azonban éppen abból a misszilisből tudhatjuk meg, amiben a királyi tábla bírāja megköszöni Bánffynak a Fejér vármegyei főispánságra való jelölést.⁹

Teleki Lajos is hasonló problémákkal fordul a kormányzóhoz 1789. június 6-án, amikor megkéri Bánffyt, segítse referensből *vicepraesesi* pozícióba.¹⁰ Később, Bethlen Sándor halála után és az ő helyére kéri magát a főkományszékhez.¹¹ 1799. március 13-án egy különös kérelemmel fordul újra Bánffyhoz. „Emlékezőm Ex[cellenci]ádnak azon szavaira, hogy nagyobb terhére vagyok a' Privatusok bajának igazítása, mint a' Közönséges Dólgok folytatása”¹² – kezdi a levelet Teleki, majd bevallja, hogy háromezer forintnyi adóssága van, amelynek következtében kénytelen eladásra kínálni szebeni házáat. Amellett, hogy jóval a vételár alatt adná az épületet, még ezzel kívánja megfizetni a kormányzónak hétszázhetvenöt forintnyi adósságát is. Az erdélyi viszonylatban meglehetősen gazdag Bánffy tehát, ha kellett, kölcsönrel is kiegészítette a hozzá fordulókat.

A Telekiek közül mégis Teleki Ádám nevét érdemes mindenekelőtt megemlíteni, aki a 18. század utolsó harmadának – egészen 1792-ben bekövetkezett haláláig – egyik legnagyobb tekintéllyel rendelkező protestáns politikusa. Még ő is igyekszik jó kapcsolatot fenntartani a kormányzóval, megköszönve, hogy vejét, Teleki Lászlót guberniumi titkárságra jeltölték.¹³

Bánffy klientúrájához tartozik a szintén protestáns Aranka György is, aki 1778-ban öcsésének előmenetelét próbálja kieszközölni a befolyásos főúrnál.¹⁴ Ez sikerül is neki, legálábbis egy 1794-es almanach tituláréjában Aranka Dániel már mint *archivarius* szerepel a királyi tábla tagjai között.¹⁵ Aranka az általa tervezett Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság létrehozásában is számít a kormányzóra, aki azután az 1793-ban megalakuló intézménynek nemcsak tiszteletbeli előülője lesz, de tevékenyen is részt vesz a társaság szervezésében, segíti munkálatait.¹⁶ Ugyanakkor Aranka is igyekszik segíteni a gubernátornak azáltal, hogy megírja *Az erdélyi kézírásban lévő történetírók kiadására felállítandó társaság-*

⁸ Teleki Mihály levele Bánffy Györgyhez, Marosvásárhely, 1799. április 27. uo., 87.

⁹ Teleki Mihály levele Bánffy Györgyhez, Sárpatok, 1799. július 11. uo., 97–97v.

¹⁰ Teleki Lajos levele Bánffy Györgyhez, Szeben, 1789. június 6. uo., 30.

¹¹ Teleki Lajos levele Bánffy Györgyhez, Krasznahorváth, 1793. október 10. uo., 51–52.

¹² Teleki Lajos levele Bánffy Györgyhez, Kolozsvár, 1799. március 13. uo., 107.

¹³ Teleki Ádám levele Bánffy Györgyhez, Kolozsvár, 1789. január 25. uo., 32.

¹⁴ Aranka György levele Bánffy Györgyhez, Marosvásárhely, 1778. november 20., ANR, Fond 320, inv. 1211, 21.

¹⁵ *Az Erdélyi Nagy Fejedelemségnek egyházi és polgári karairól és rendjeiről.* In: Magyar Almanak MDCCXCIV-ik esztendőre, D. D. S. [DÉCSY Sámuel] által, Bétsben, Nyomtatott Schrämbl Ferentz Antal Cs. K. szabados Könyvnyomtatónak műhelyében, 385.

¹⁶ A Társasághoz segítségért forduló színészeket például Bánffy veszi pártfogásba, lásd ismeretlen levele a Magyar Nyelvmívelő Társasághoz, Kolozsvár, 1794. május 17.; A Magyar Nyelvmívelő Társaság levele Bánffy Györgyhez, Marosvásárhely, 1794. június 2.; Bánffy György levele az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társasághoz, Kolozsvár, 1794., július 10. In: *Aranka György erdélyi társaságai.* Válogatta és a bevezető tanulmányt írta Enyedi Sándor, a szöveget gondozta Ugrin Aranka. H. n., 1988. 201–211., 215–217. Bánffy szervezést illető utasítása: Bánffy György levele Teleki Mihálynak, Kolozsvár, 1796. február 3. In: uo., 233–234.

nak rajzolatja... című röpiratát, amelyben a Bánffy által elgondolt, forrásközléssel foglalkozó intézmény terveit vizsgálja fel.¹⁷

Bánffy kliensi rendszerének egyik legkülönösebb tagja azonban mégis az unitárius Sala Mihály, akinek története azt is reprezentatívan példázza, hogy a kormányzó ilyenfajta személyi kapcsolatai túlnyúlnak a felekezeti határokon. Sala Mihály a korban szinte egyedülálló karriert fut be. Az 1780-as évek végén még Bánffy birtokügyeinek jogi problémáit igyekszik megoldani, mint kolozsi ügyész,¹⁸ 1790. május 18-án pedig már megköszöni a kormányzónak: „hogya F[e][s]e]g[e]s Urunktol, Nemesítő Level nyerés végett Eszközlöm lenni méltóztatik”.¹⁹ Az 1790–1791-es erdélyi országgyűlésen nem nemesként – a hivatalos névsor nem tartalmazza nevét –, jelen van a diéta gyűlésein mint „a’ Hertzeg Eszterházi Háznak [Eszterházy János Bánffy sógora volt] törvényesen vallott szószóllója (Procurátora)”.²⁰ Itt a Bihar vármegyei helységek sérelmei ellen szólal fel. (Valószínűleg a Bihar vármegyében kiterjedt birtokokkal rendelkező Bánffy érdekeit is érintette ez a beadvány.) Az 1792-es országgyűlésen hirdetik ki Sala nemességét, de a diéta hivatalos névsorában még az 1794–1795-ös országgyűlésen sem szerepel a neve. A fontosabb hivatalt viselők közül a királyi táblán hivatalban lévő Kőkösi András és a diétán regalistaként részt vevő Horváth Ferenc és Szentiványi Sámuel mellett mégis ő a legnépszerűbb az unitárius felekezetből, amit az is bizonyít, hogy az 1794-es országgyűlésen különböző hivatalokra való szavazásnál többször a legtöbb szavazatot összegyűjtők között végez az unitáriusok közül. Talán részt vehetett a felekezet sérelmeit tárgyaló *supplex* megfogalmazásában is.²¹ Ebben a három nemzet négy vallás „állandó szegelet kö”-vére és a *Diploma Leopoldinum*ra mint „örökös meg tartásra ki adott Törvény”-re hivatkozva²² az unitáriusok kérik, hogy ismerjék el fontosabb hivatalok viseléséhez való jogaikat. Erdély – tagjainak számát tekintve – legkisebb felekezete már az 1790–1791-es országgyűlés legelején megpróbál magának a II. József halála után elvileg üresen maradt ítélőmesteri székek közül az egyikbe unitáriust ültetni.²³ Ekkor még sikertelenül, mivel az 1790 előtti hivatalukban lévő ítélőmestereket megerősítik pozícióikban a rendek. 1795-ben viszont, amikor Cserei Jánost kinevezik *fiscalis directornak*, ennek következtében távoznia kell a királyi tábláról, felmerül egy új ítélőmester megválasztásának

¹⁷ Az erdélyi kézírásban lévő történetírók kiadására felállított társaságnak rajzolatja. In: Jancsó Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai*. Budapest, 1955. 101–106.

¹⁸ Több levelet ír erről a kormányzónak, amelyek kéziratban maradtak fenn a ANR, Fond 320, inv. 1259. számú jelzete alatt (Sala Mihály levelei Bánffy Györgyhöz, Kolozsvár, 1788. július 12.; Kolozsvár, 1789. június 6.; Kolozsvár, 1789. június.7.; Kolozsvár, 1789. június 27.; Kolozsvár, 1789. szeptember 1.; Kolozsvár, 1789. március 2.), 7–11v.

¹⁹ Sala Mihály levele Bánffy Györgyhöz, Kolozsvár, 1790. május 18., uo., 12.

²⁰ *Az erdélyi három ...*, 1790–’91, XXII. ülés, február 22., 200. A Bihar vármegyei községek beadványa: uo., XX. ülés, február 15., 191.

²¹ *A’ Nemes Erdélyi Fejedelemség három Nemzetekből álló tekintetes statussaihoz és rendeihez alázaatos kérése az Erdélyben lévő Nemes és Polgári Unitaria Közönségnek, hogy az Unitarius Hazafiak, Törvényen fundált Jussaik szerint a’ Fejedelem és az Haza mindennemű Szolgálatjára felvétessenek.* Költ Nemes Kolo’svár Szabad Királyi Várossában Sz. Iván Havának 4^{dk} Napján 1791^{dk} Esztendőben. Sala ezt a röpiratot személyesen küldi el Bánffynak 1790. május 21-i, Kolozsváron írt levele mellékleteként, ANR, Fond 320, inv. 1259, 13.

²² *A’ Nemes Erdélyi Fejedelemség három Nemzetekből álló tekintetes statussaihoz ...*, [4.], [5.] A hivatalviseléssel kapcsolatban lásd az 1791. évi II. tc. (*Diploma Leopoldinum*) ötödik pontját, *Magyar törvénytár, 1540–1848. évi erdélyi törvények*, ford. és utalások: Dr. Kolosvári Sándor–Dr. Óvári Kelemen, magyarázó jegyz.: Dr. Márkus Dezső. Budapest, 1900. (a továbbiakban: *Magyar törvénytár*) 490–493.

²³ *Az erdélyi három ...*, 1790–’91, I. ülés, december 21., 5., III. ülés, december 23., 43.

kérdése.²⁴ Az unitárius felekezet jelöltjei közül a legtöbb szavazatot – szám szerint 116-ot – Sala Mihály szerzi, míg a hosszabb idő óta a királyi táblán dolgozó Kőkösi András, kis túlzással, csupán ennek felét, 67 szavazatot kap.²⁵ Így az új ítélőmester, az unitáriusok elégedettségét is csillapítva, Sala Mihály, a nemességét 1792-ben szerző, Bánffy által patronált *homo novus* lesz.

Tovább szélesíthető Bánffy György kapcsolathálózata, ha az eddigiekhez hozzáteszünk azt is, hogy a kormányzó szabadkőműves volt; sőt ő volt az 1781-ben kialakult négy tartományi nagypáholy egyikének a nagymestere. Valószínűleg több páholynek is tagja lehetett egyszerre, de erdélyi kapcsolatai szempontjából legfontosabb a szebeni Szent András páholy, amelynek II. József halálakor majdnem kétszáz tagja volt, köztük a főkormányzések jónéhány hivatalviselője.²⁶ A királyi tábla bírái és ülnökei között is található több szabadkőműves, így az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaságot – Jancsó Elemér szerint szabadkőműves alapon – megszervező Aranka György is, aki később Marosvásárhelyen alapít újabb páholyt.²⁷ A titkos társaságra jellemző volt, hogy vallási és nemzeti hovatartozástól függetlenül mindenki tagja lehetett, így valószínű, hogy Bánffy kapcsolatai között több befolyásos evangélikus és szabadkőműves szász is lehetett.

A libera electio kérdése az 1790-es évek erdélyi országgyűlésein

A személyes kapcsolatok azonban nem garantálhatták egyértelműen Bánffy sikerét. Szinte kötelező volt magát igazolnia az országgyűlés előtt is, amelynek elindulását sajátos paradoxon nehezíti. II. József korszakának elutasítása és a nemesi szabad választás elvéhez való „visszatérés” azzal a következménnyel jár, hogy az 1790 előtt hivatalban lévőkre úgy tekintenek, mint akik jogtalanul töltik be tisztségeiket, mivel nem a rendek megválasztásával kerültek pozícióikba, hanem uralkodói önkény jóvoltából. Így kérdőjeleződik meg a kancellária vezetőjének, Teleki Sámuelnek és a kormányzónak, Bánffy Györgynek, valamint a főkormányzéseknek, a „Fő-Igazgató Tanács”-nak legitimitása több más tisztségviselővel együtt. Ahogy az országgyűlés jegyzőkönyvéből látható, ezeknek legalizálására a *libera electio* jogával élve az országgyűlés az egyetlen megfelelő intézmény. A diéta viszont addig nem lehet határozatképes, amíg bizonyos hivatalviselők nem ellenőrzik tevékenységét, amíg a főkormányzések nem egyezik bele döntéseibe. Addig nincs diéta, míg nincsenek megfelelő tisztségviselők, ezek viszont addig nem tevékenykedhetnek, míg nincsen országgyűlés. Erre a feloldhatatlannak tűnő ellentmondásra gr. Bethlen Pál, a királyi tábla elnöke, a törvények autentikus ismerője talál megoldást. Az a Bethlen Pál, aki az 1787-es rendi memorandumok egyik megfogalmazója volt.²⁸ Ő javasolja, hogy a meglévő hivatalviselőket

²⁴ Az erdélyi három nemzetből álló rendeknek 1794^{dik} esztendőben szent András havának 11^{dik} napjára szabad királyi városban Kolos'várra hirdettetett, és több következtetett napokban tartatott közönséges gyűléseiben lett végzéseknél és foglalatosságoknak jegyző könyve, Kolos'várrat, Nyomtatott Hochmeister Márton Ts. K. Priv. és Dicasteriális Könyv-Nyomtató költségével. 1795. (a továbbiakban: *Az erdélyi három ...*, 1794–'95.), XXVIII. ülés, január 29., 156–157.

²⁵ Uo., XXXI. ülés, február 5., 178.

²⁶ A korszak szabadkőművességéről remek összefoglalást ad Jancsó Elemér, *A magyar szabadkőművesség irodalmi és művelődéstörténeti szerepe a XVIII-ik században, Irodalomtörténeti tanulmány*. Cluj, 1936, valamint Abafi Lajos: *A szabadkőművesség története Magyarországon*. Budapest, 1993. (hasonmás kiadás)

²⁷ Aranka György szabadkőműves tevékenységéről lásd Jászberényi József: „Az Ember áll százmillió Én-ből”, *Egy fontolva haladó szabadkőműves polihisztor, filozófus: Aranka György*, Irodalomtörténet, (2002) 280–292.

²⁸ Trócsányi: *Felvilágosodás és ferenci reakció*, 1109.

egyelőre erősítsék meg a rendek pozícióikban: Bánffy György gubernátort, Túri László, Csernátoni Ferenc és Cserei János ítélőmestereket, akiknek feladatuk a diétán a jegyzői munkák ellátása,²⁹ valamint Kemény Farkast, az országgyűlés előülőjét. Ez ugyan ellenkezik a sarkalatos jogszabályként kezelt *Diploma Leopoldinum* hetedik és nyolcadik pontjával,³⁰ hiszen a királyi beleegyezést így nem várják meg az országgyűlés rendjei, a szabad választás elve azonban – a Bethlen után felszólaló Kemény Simon szerint³¹ – igazolhatja ezt az eljárást. Ezzel a megoldással megszűnik a diéta megindítása előtt álló legnagyobb akadály, ráadásul így a rendek magukhoz ragadhatják a kezdeményezést, választás elé állítva II. Lipótot: vagy elismeri az országgyűlés elkezdésének ezt a processzusát, azaz szentesíti a II. József regnálása alatt elmellőzött szabad választás elvét, vagy ellentmond saját korábbi megnyilatkozásának, amiben támogatta a diéta összehívását.

Már ebből a rövid leírásból is látszik, hogy a *libera electio* kérdése központi probléma lesz a rendek és az uralkodó egyezkedésében. II. Lipót a hitlevélre küldött válaszában próbálja csökkenteni az országgyűlés előbb említett előnyét,³² taktikusan utalva a király szerepére a tisztségviselők kinevezésében, valamint megemlítve azt a szokásjoggá erősödő ténytet, mely szerint 1762 óta nem gyakorolták a *libera electio*t a rendek. Az országgyűlés eddigi eredményeit ugyan nem vonja kétségbe, de kéri a diéta tagjait, a jövőben várják meg az uralkodó beleegyezését, mielőtt a hivatalnokokat pozícióikba helyezik. Az országgyűlés reakciója megjósolható. Vitatkozva a király jogszabályértelmezésével és hivatkozva a *Diploma Leopoldinum* és más – a mai értelemben nem jogszabálynak minősülő – iratok megfelelő helyeire azt állítják, hogy nem feltétlenül szükséges az uralkodók beleegyezése. Az országgyűlés rendjeinek nehéz helyzetét mutatja, hogy a citált iratok közül még a *Diploma Leopoldinum* sem törvényerejű dokumentum.³³ Ráadásul még fogalmi nehézségekkel is bajlódni kell a diétának, hogy legfontosabb hatalomgyakorlási biztosítékát működtethetővé tegye. A szabad választás ugyanis remekül működik hivatkozási alapként mint politikai szimbólum, ha az országgyűlés minél hamarabb megnyitásáraól van szó, de amikor jogi rendszerben is definiálni kellene a fogalmat, rögtön problémák merülnek fel. A hitlevélre adott királyi választ követő vitában felmerül a kérdés a *libera electio* pontos fordításával, egyben meghatározásával kapcsolatban.³⁴ Egyesek javasolják a királyhoz küldendő levélben eddig meglévő *electio* (választás) meghatározást, mások a sarkalatos törvénynek tekintett *Diplomához* való szorosabb kapcsolat miatt az abban is szereplő *candidatio* (jelölés)

²⁹ Az ítélőmesterek feladatkörére vonatkozóan lásd Szijártó M. István: *Nemesi társadalom és politika, Tanulmányok a 18. századi magyar rendiségről*. Budapest, 2006. 242–243.; Trócsányi Zsolt: *Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései, Adalékok az erdélyi rendiség történetéhez*. Budapest, 1976. (Értekezések a történeti tudományok köréből új sorozat 76.) 71.

³⁰ A *Diploma Leopoldinum* 1791-ben kerül be törvényként a *Novellaris Articulusok* közé, mint olyan alapvető jogszabály (1791. évi II. tc.), amely rendezheti Erdély és a Habsburg-ház viszonyát. A *Diploma* fontosságáról lásd: *Első Leopold császár diplomája, Avagy az edgyezések, melyek mellett magát Erdély a' Felsőes Austriai Ház védelme alá adta*, Kolosvárat, Nyomtattatott a' Püspöki Betűkkel, MDCCXC. Esztend. A Bethlen által hivatkozott pontok: *Magyar törvénytár*, 492–493.

³¹ Kemény Simon szintén részt vett az 1787-es rendi memorandumok megfogalmazásában, így Bethlen és az ő felszólalása azt is reprezentálja, hogy elérkezett az idő a memorandumban megfogalmazott nemesi sérelmek orvoslására.

³² A levelet az országgyűlés XXXI. gyűlésén tárgyalják, március 12-én, *Az erdélyi három ...*, 1790–'91, 256–262.

³³ Ez a sajátosság amúgy is jellemző a rendi politikai rendszerre. Lásd erről Szijártó M. István: *A diéta, A magyar rendek és az országgyűlés, 1708–1792*. Budapest, 2005. 41.

³⁴ *Az erdélyi három ...*, 1790–'91, XXXVII. ülés, március 26., 289–299.

kifejezést alkalmaznák. Végül a semleges és kevésbé precíz, többféle magyarázatot előhívó *praesentatio* (feladás, felterjesztés) mellett dönt az országgyűlés, mellőzve ezzel a pontos leírást. Hasonló vita alakul ki a gubernátori esküvel kapcsolatban,³⁵ aminek szövegében a rendeknek csupán „*praesentatio*”-ja van, míg az uralkodónak választása. Javasolják ennek megváltoztatását,³⁶ az „*Augustissimi etc. Principis electione et confirmatione*” (a legmagasabb fejedelem választása és szentesítése) helyett a „*Statum Transsilvaniae Praesentatione, et Augustissimi etc. Principis confirmatione*” (az erdélyi rendek javaslata/feladása és a legmagasabb stb. fejedelem szentesítése) kifejezésre. Ez a változat – amely egyébként a *Diploma Leopoldinum* szóhasználatával is megegyezik – azonban nem tetszik Rall Christiani Nepomuk János altábornagynak, a királyi küldöttnek, mivel ezzel az esküszöveggel Bánffy György kormányzó eskü előtti majdnem négy éves működését jogtalanak ítélné az országgyűlés. A vita végén a rendeknek újfent nem sikerül érvényesíteni akarataikat. Az eskü szövege marad, csupán azt toldják hozzá, mintegy mellékesen: „*Praesentatione item inclitorum Statuum*” (továbbá a felséges rendek jelölése).³⁷

Az országgyűlés tovább próbálkozva kírja a főkormányzók tagjainak választását. Bánffy az időhiányra hivatkozik, amikor kéri a rendeket, ne alkalmazzák ezen az országgyűlésen a *libera electio* elvét a gubernium megválasztásával kapcsolatban, de az is valószínűsíthető, hogy sejtette, hogyan fog reagálni a fejedelem a választással kapcsolatos hírre.³⁸ Az udvar számára bizonyára kellemetlen lehetett, hogy a rendek megpróbálják érvényesíteni szimbólumaikat a legfontosabb erdélyi közigazgatási intézményt illetően. Ezzel kapcsolatban az új uralkodó, I. Ferenc nem is válaszol semmit az 1792-ben újra összeülő országgyűlésnek.³⁹

Az 1794–1795-ös diétán a szabad választásnak egy meglehetősen különös alkalmazásával is találkozunk. Közép-Szolnok vármegye követe, báró Wesselényi Miklós és még néhány perbe fogott nemes ugyanis ennek az elvnek a hangoztatásával próbálja védeni magát. Az ellenük felhozott vád, hogy nem engedték meg a toborzást megyéjük területén az előző évben (1793), nem egy helyen kemény eszközökkel – például az újoncok bezárásával – akadályozva meg a verbuválást. Wesselényiek úgy látják, eljárásuk jogos volt, hiszen az országgyűlés, amely 1793-ban nem is ül össze, nem adott engedélyt újabb katonaaállításra. Általános elvként a szabad választást jelölik meg, amelyen az ő perbefogásuk miatt csorba esett. A szimbólum ilyen értelmezése ellen azonban keményen fellép az uralkodó érdekeit is figyelembe vevő főkormányzók, hangot adva annak a véleményének, ami szerint nem lehet a *libera electio* megsértéseként értelmezni a per kilátásba helyezését, hanem „tulajdon hatalomból esett erőszakos cselekedetek” miatti jogos eljárásról. Hozzáteszik azt is, hogy az ilyen peres ügyek megítélésében – amelyekben a kincstár a felperes – az országgyűlés nem lehet kompetens,⁴⁰ elutasítva ezzel a további tárgyalások lehetőségét.

³⁵ Az erdélyi három ..., 1790–'91, LI. ülés, május 11., 409–410.

³⁶ Az erdélyi három ..., 1790–'91, LII. ülés, május 13., 411–415.

³⁷ Az erdélyi három ..., 1790–'91, LIII. ülés, május 16., 421.

³⁸ Az erdélyi három ..., 1790–'91, XCI. ülés, július 28., 609.

³⁹ Az erdélyi három nemzetekből álló rendeknek 1792-dik Esztendőben kis aszszony havának 20-dik napján szabad királyi városban Kolo'svárra hirdettetett, és több következett napokban tartatott közönséges gyűléseikben lett végzéseknak, és foglalatosságoknak jegyző könyve, Kolo'svárratt, Nyomtatott Hochmeister Marton Ts. K. Priv. És Dicasteriális Könyv-Nyomtato költségével, é. n. (a továbbiakban: Az erdélyi három ..., 1792.), XXIX. ülés, október 10., 387.

⁴⁰ Az erdélyi három ..., 1794–'95, IV. ülés, november 19., 59.

A *libera electio* kérdéséhez szorosan hozzátartozik a különböző tisztségviselők, intézmények legitimitásának problémája, hiszen a rendek már az 1790-es évek országgyűlés-sorozatának elején úgy vélekednek, hogy ennek a szimbólumnak az érvényesítése biztosíthatja egyedül ezt a legitimitást. Így lesz bizonytalan a főkormányzók megítélése is. Az 1790-es diétán felmerül a kérdés, hogy a guberniumnak külön szerepelnie kell-e a királynak küldött hitlevélben. A rendek szerint ez az intézmény is a három nemzetből való, így külön való említése szükségtelen,⁴¹ de arról egyelőre ők sem tudnak dönteni, hogy a főkormányzók külön pecsétje szerepeljen-e a hitlevélben.⁴² A jegyzőkönyv szerint maga a gubernium nem száll vitába a rendekkel, viszont II. Lipót, a hitlevélre küldött válaszában felrója a diétának – újra a szokásjogra hivatkozva –, hogy a főkormányzók kihagyásával egy 1741 óta működő stílust írtak felül.

Határozottabban lép fel a főkormányzók a működését illető egyéb kérdésekben. Például, amikor a rendek ismét csak az *usust* megváltoztatva követelik a guberniumtól – azzal a szándékkal, hogy ellenőrizzék annak működését –, hogy velük együtt ülésezzen. Az országgyűlés meggyőzésére maga Bánffy érkezik az ülésező rendek elé, és a szokásra hivatkozva visszautasítja a rendek kérelmét.⁴³ A Fő-Igazgató Tanács iránti bizalmatlanságot ráadásul csak tovább növeli az a félreértés, ami szerint a főkormányzók nem helyesli a vármegyék és székek gyűléseinek működését.⁴⁴

A legkeményebb támadás mégis a rendi ellenzék vezetőjétől, Wesselényi Miklóstól érkezik, aki az *Approbata* második részének harmadik pontjára hivatkozva követeli a múlt rendszer rossz tanácsadóinak felelősségre vonását.⁴⁵ Követelését részletesen is előadja a diéta tizennyolcadik ülésén,⁴⁶ II. József idejének rossz tanácsadóit kategóriákba sorolva. Olyan személyeket kellene szerinte törvény elé állítani, akik az 1784-es Horia és Closca-féle parasztlázadás kitörését követően a nemesség felülését lázadasként próbálták beállítani, akik a nemesi adózást, a szélkatonaságot, a földmérést és a szászok „eltörlését” javasolták vagy segítették elő, és főleg felelősségre vonást érdemel „a’ Királyi Fő-Igazgató Tanácsnál lévő idegen Nemzetű *Bayschalg* [!] nevezetű Urnak munkáji különösen a’ melyel a’ 4-dik Nemzetnek ezen Országba-való béhozatását javallotta”.⁴⁷ A gubernium véleményét február 19-én kérdezik meg erről, de az – talán hogy időt nyerjen – azzal válaszol, hogy éppen akkor tárgyalják az ügyet. Február 28-án készül el a véleményalkotással a főkormányzók, de érdemben nem javasol megoldást Wesselényi panaszaira. Egyrészt azzal érvel, hogy több olyan elem van a követelésben, ami nem tartozik a Fő-Igazgató Tanács hatáskörébe, mint amilyen a szélkatonaság és a földmérés ügye. Másrészt visszadobja a labdát az országgyű-

⁴¹ *Az erdélyi három ...*, 1790–’91, V. ülés, december 30., 69–77.

⁴² *Az erdélyi három ...*, 1790–’91, VII. ülés, január 4., 90–91.

⁴³ *Az erdélyi három ...*, 1790–’91, VI. ülés, december 31., 83.

⁴⁴ *Az erdélyi három ...*, 1790–’91, XIV. ülés, január 25., 134–138.

⁴⁵ *Az erdélyi három ...*, 1790–’91, XVII. ülés, február 4., 154–165, 159–161. A hivatkozott jogszabály: „A tanácsrend azért szokott a fejedelmek mellé adhibeáltatni [alkalmaztatni] és köteleességek is azt tartja, hogy minden jó és közönséges haszonra nézendő tanácsokat adjanak; valakik annakokáért törvénytelen ok nélkül való dolgokra tanácslanák, comperta rei veritate, legitimeque citati ac convicti, in notam perpeture infidelitatis incurráljanak [a dolog valóságának kihirdetése s törvényes idézés és elmarasztalás után örök hűtlenség bűnébe essenek].”, *Appr. Const. II. R. III. c., 1. art.* In: *Magyar Törvénytár*, 44.

⁴⁶ *Az erdélyi három ...*, 1790–’91, XVIII. ülés, február 8., 166–65. [elszámozva]

⁴⁷ *Az erdélyi három ...*, 1790–’91, 170. A külön kiemelt „Bayschalg nevezetű Ur” vélhetően Beyslag Ignác főkormányzói consiliariussal azonosítható.

lésnek, megkérdezve, kik panaszkodnak a munkájukat jól végző hazafiakra.⁴⁸ Ugyanez a gubernium az 1794–1795-ös diétán jóval keményebb eszközökkel lép fel Wesselényivel szemben, majdnem hatalmaskodással vádolva a renitenskedő nemest, sőt nyilvánosan el is marasztalják „gyakor minden mód és mérték felett való, 's néha másoknak sértegetésével egyben kaptolt beszédgyei, a' vokok szabadságát ellenző vetélkedései, és a' már meg-állított dolognak vitatásai” miatt.⁴⁹

Szintén az 1794–1795-ös országgyűlésen tárgyalják az erdélyi generális ügyét, ami újra a gubernium határozott fellépését követeli. A rendek ugyanis élve a szabad választás jogával, utalva a *Diploma Leopoldinum* megfelelő pontjára,⁵⁰ az Erdélyben állomásozó katonák élére hazai vezetőt kívánnak jelölni. „[A]r nagyobb szükség talám soha sem völt” – szól az érvelés –, „mint most, midőn törvényes alkotmányunkkal ellenkező, és a Hazának Fejedelmünk ditsőségével egyben kötve lévő boldogságát háborítható környül állások kiványnyák, hogy Hazánkknak Fiai a' Törvénytől elejekbe adott Hadi kötelességekhez nyúljanak, magokat abban gyakorolják”.⁵¹ A főkormányzók megtárgyalja az ügyet, majd úgy dönt, hogy kihagyatja a rendekkel a királyhoz írt kérvényből „a' mostani környülállások”-ra való hivatkozást, mivel „a' Királyi Fő Igazgató Tanáts előtt azok a' környül-állások tudva nintsenek”.⁵² Kiveszi ezzel a saját erdélyi katonaság felállítására melletti legfontosabb érvet.⁵³ Való igaz, hogy ha a *Diploma Leopoldinum* mellé újabb érveket állít az országgyűlés, akkor az gyengíti a jogszabály erejét, de a háborús időkre való hivatkozás mégiscsak elsődleges fontosságú lehet egy generális megválasztása melletti érvelésben.

Bánffy György politikai programja

Gróf Bánffy György II. József halála után Bécsben várja meg az új uralkodó megérkezését. Mint a józsefi érában a király által kinevezett kormányzó, az ő pozíciója is kérdésessé válik a fejedelem halála után; pozíciókeresésekor tehát olyan politikai szimbólumokat kell alkalmaznia, mellyel visszaszerezheti legitimitását és a főkormányzók tekintélyét. Ennek vizsgálata nem egyszerű feladat, mivel a kormányzó ritkán szólal fel az országgyűlésen, így kevés önmeghatározó szöveg áll rendelkezésünkre vele kapcsolatban, másrészt pedig felszólalásai sem mindig tekinthetők a sajátjának, lévén, hogy többször a főkormányzók nevében nyilatkozik. Beszédeit ráadásul valószínűleg nem saját maga fogalmazta. Ezért szükség van arra, hogy a Bánffy György névvel ebben a fejezetben nem egy hús-vér embert jelöljek, hanem azt a fiktív személyt vagy akár politikai közösséget, akit ezek a megnyilatkozások megalkotnak, reprezentálnak. Ha nem is ő írta például saját beavatóbeszédét, de azoknak identifikációs szimbólumai megalkotnak valamilyen Bánffy Györgyöt; ha nem is ő szó-

⁴⁸ *Az erdélyi három ...*, 1790–'91, XXVI. ülés, február 28., 215–216. Az Appr. Const. III. R. I. c., 1. art. szerint az igaztalan vádaskodás szintén hűtlenségi pert vonhat maga után. *Magyar törvénytár*, 70.

⁴⁹ *Az erdélyi három ...*, 1794–'95, XXXVI. ülés, február 12., 194–201., 199.

⁵⁰ A generális választásáról szól a *Diploma Leopoldinum* 7. és 8. pontja, az erdélyi hadseregére pedig a 17. pont. *Magyar törvénytár*, 492–493., 494–495.

⁵¹ *Az erdélyi három ...*, 1794–'95, V. ülés, november 21., 62–69., 66.

⁵² *Az erdélyi három ...*, 1794–'95, XVIII. ülés, január 9., 124–126., 124.

⁵³ Az önálló erdélyi hadsereggel kapcsolatban Túri László dolgoz ki egy tervezetet: Trócsányi: *Felvilágosodás és ferenci reakció*, 1119.; a korszak röpirattirodalma is többször foglalkozik ezzel a témával: [Aranka György]: *Anglus és magyar igazgatásnak egyben-vetése*, Hochmeister Márton, Ts. K. Privil. Könyv-nyomtató által, Kolozsvár, 1790, 26–27.; *Elé vigyázz, avagy Mire kellene most Erdélynek vigyázni, hogy ne tsak sérelmeit orvosollya, hanem magát azok ellen jövendőre-is bátorságba tégye*. H. n., 1791. 8.

lal meg a főkormányzóság nevében, a felszólaló mégis jellemez valamilyen Bánffy Györgyöt azzal, hogy ezzel a névvel jelöli a főkormányzók vezetőjét.

Ez a személy az 1790–1791-es országgyűlés megnyitásakor bizalmat kap, hogy a diétát akadályozó különleges ellentmondást a rendek feloldják. A megnyitóbeszédet a kormányzó tartja,⁵⁴ méghozzá magyar nyelven, saját magát úgy határozva meg, mint jó hazafi és királyhoz hű tisztségviselő. „Azonban méltóztassanak az-aránt mindnyájon bizonyosok lenni, hogy oly Igaz Híve kívánok lenni a' Felséges Udvarnak, hogy soha meg-ne szűnnyem igaz fia lenni édes Hazámnak. Ugyan-is nem egészen helyes az a' vélekedés: E' jó Hazafi, tehát nem lehet Udvari; mint e' sem ellenben: Ez Udvari, tehát nem jó Hazafi. Sőt éppen Udvarinak kell lenni, ha ki akarja tudni, mint lehessen Hazájához-való szeretetét okosan megbizonyítani. Az Udvariság, és Hazafiuság, kivált képpen egy jó és törvény útján járó Fejedelem alatt, nem ellenségi egymásnak; az ennek útasítója, ez amannak kedveltetője; mind a' kettő pedig azon drága aranylántznak megbetsülhetetlen művesse, mely a' Király' szívét a' Hazájával eloszolhatatlanul egybekapcsolja.”⁵⁵

Az idézet első mondata akár fenyegetésként is hangozhat a „méltóztassanak” felszólító módú ige és a vele furcsa kapcsolatban álló „bizonyosok lenni” ellentmondást nem tűrő együttesével, amit azonban magyarázatként egy sajátos közösséget tételező bekezdés követ. A fennálló vélekedéssel szemben, amely az udvarhűség és a hazaszeretet fogalmát egymást kizáró ellentétként, aszimmetrikus fogalompárként képzei el – erősítve ezzel a hazafiaknak tekintett közösség kohézióját –, egy olyan csoportot próbál képezni, amelybe a királyhoz és saját hazájukhoz egyaránt hűséggel viseltető személyek kerülnek. Csak sejteti, hogy az előző vélemény II. József elítélt korszakában volt általános, míg most, a „jó és törvény útján járó Fejedelem” idején ennek az utóbbi gondolatnak és az azt valló közösségnek lesz létjogosultsága. A sokáig Bécsben tartózkodó Bánffy ezzel mintegy követendő példaként állítja az országgyűlésen megjelentek elé saját lojalitását, az új uralkodóba vetett bizalmát. A beszédében rejtetten körvonalazódik az újonnan felálló politikai közösséggel szemben álló ellensége képe is: a II. József korára jellemző törvénytelenüliség, jogtalan hatalomgyakorlás és a szintén az előző érában meglévő széthúzás. „[A]zon iparkodjunk ezentúl – szólítja fel a diéta rendjeit Bánffy a három nemzet viszonyára áttérve –, hogy egyes értelemmel és akarrattal bírjunk. Légyünk példájára, sőt tsudájára-is a' külső Nemzeteknek, hogy külömbkülömb Nemzetekből és Vallásokból álván Gyülekezetünk, mindazáltal oly Egyesség virágzott közöttünk, mintha mindnyájan egy Nemzetből és Vallásból állottunk volna.”⁵⁶ Különös szavak ezek nem sokkal azután, miután az unitáriusok, hangot adva sérelmeiknek, ítélőmesteri posztot követelnek maguknak; miután a szász Andreas Rosenfeld, a fogarasi kapitány leváltását követeli Kemény Pál, reprezentálva, hogy a kormányzó által említett egység csupán vágyalom lehet.⁵⁷

A Bánffy által hangoztatott nemzetek és vallások békéjét tehát olyan szimbólumként lehet kezelni, amely nem a jelenbeli politikai helyzetet értékeli, hanem utópikus elvárásaival a jövő ideális helyzetét igyekszik megteremteni. Próbálja tehát elterelni a rendek figyelmét arról az időszakról, aminek emlegetése számára (mint hűséges jozefinista számára) talán kellemetlen lenne, és inkább a bizalom, egyetértés szimbólumait mutatja fel. Nem kétséges az sem, hogy ebben a jövőben létrejövő közösségben az övé lesz majd a vezető szerep, mégha ez a beszéde nem is hangsúlyozza ezt.

⁵⁴ *Az erdélyi három ...*, 1790–'91, I. ülés, december 22., 1–31., 27–29.

⁵⁵ *Az erdélyi három ...*, 1790–'91, 28.

⁵⁶ *Az erdélyi három ...*, 1790–'91,

⁵⁷ *Az erdélyi három ...*, 1790–'91, 5–26.

Bánffynak az országgyűlést berekesztő szónoklata az előbbiekhöz hasonló elveket fogalmaz meg. Kéri a rendeket, „hogy elválván egymástól, tsak Személy-szerént légyen elválásunk; szívvel és igyekezettel távol létünkben-is maradjunk együtt, és egyek – egyek a’ Felsőleges Fejedelem törvényes Rendeléseinek hiv bé-teljesítésében; egyek az Ország’ Javainak előmozdításában, egyek az egymáshoz-való tökéletes szeretetben”.⁵⁸ A lojalitás és a nemzetek közötti egyetértés itt is fontos jellemzőként jelenik meg. Ám újra kétségbevonja a kormányzó szavait a diéta tényleges állása, amelyben több eldöntetlen kérdés marad a nemzetek és a felekezetek közötti viszonyt illetően. Kemény Farkas, a rendek elnöke reflektál is erre Bánffy szónoklatát követő beszédében,⁵⁹ hangot adva véleményének, ami szerint „[t]öbb nehézségeket tapasztaltunk dolgaink’ folyamattában, hogysen talám előre képzelhettük”.⁶⁰ De a jövőre nézve ő is a gubernátoréhoz hasonló tanácsot fogalmaz meg: „légyenek egyes Munkássi az Haza’ boldogságának, melyet semmi se vesztegethet-meg inkább, mint a’ félre való-vonás, versengés”.⁶¹ Felvetődhet ezek után az elemzőben egyrészt az, hogy Kemény sokkal realisabban látta az országgyűlésen megjelenő problémákat, mint a főkormányzással külön ülésező Bánffy, másrészt hogy a kormányzó – a királyhoz való hűségének, a rendek összefogásának és a törvényességnek az emlegetésével – csupán toposzokat, üres és hatástalan szimbólumokat mutat fel beszédeiben.⁶² Ennél azonban helytállóbbnak tűnik az a megállapítás, hogy Bánffy pontosan tudta ugyan, milyen ellentétek feszülnek egymásnak a diétán, de ezek emlegetése jövőorientált, célulvú politikájának ellentmondott volna. Különösen igaznak tűnik ez, ha megvizsgáljuk a kormányzónak az országgyűlésen betöltött szerepét és azokat a problematikus pontokat, ahol az általa használt szimbólumok újra kifejeződnek vagy versenyre kényszerülnek.⁶³

Az egységesség és a törvényesség szimbólumainak érvényesítésére a legjobb példa talán a szászok és magyarok közötti érdekelletét megszüntetésére tett kísérlet az 1792-es év gyűlésein. A *concivilitas* ügyében erre az évre különösen kiéleződött az ellentét a szász és magyar küldöttek között, mivel az előbbi külön úton keresett orvoslást sérelmeire az uralkodó előtt, nem pedig a diétán keresztül.⁶⁴ A konfliktust csak tovább mélyítette a személyenkénti szavazásról szóló vita.⁶⁵ Amikor az ellentét feloldására már nem látszik más megoldás, a kormányzó lép fel tisztázni az ügyet: „[a]’ mi illeti az Szász Nemzetnek némellyek által külömben-is esett meg-kevdvetlenítését, ő Ex[ce]ll[en]tiája ajánlja az Ország Rendjeinek, hogy ezen helynek méltóságát meg-fontolván, mely minden illetlenséget ki rekeszt, annak meg-sértődése el-távoztassék.”⁶⁶ A magyar rendek erre támadólag lépnek fel, azt állítva: „a’ Szász Nemzet Követeinek se uttyak, sem pedig okok nem-lehetett volna a panaszolkodásra”,⁶⁷ mivel a szász küldöttek olyan *articulushoz* akarnak módosító jegyzést fűzni,

⁵⁸ *Az erdélyi három ...*, 1790–’91, CI. ülés, augusztus 9., 672–689., 686.

⁵⁹ *Az erdélyi három ...*, 1790–’91, 687–688.

⁶⁰ *Az erdélyi három ...*, 1790–’91, 688.

⁶¹ *Az erdélyi három ...*, 1790–’91,

⁶² A magyarországi országgyűlés résztvevői is hasonló beszédeket tartanak a diéta megnyitáskor. Lásd például Ürményi József szónoklatát. *Naponként-való jegyzései az 1790^{dik} Esztendőben...*, 2–8.

⁶³ A politikai szimbólumok konfliktusának típusairól lásd Harrison, Simon: *A szimbolikus konfliktus négy típusa*. In: *Szövegváltozatok a politikára, Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*. Szerk.: Szabó Márton – Kiss Balázs – Boda Zsolt. Budapest, 2000. 193–211

⁶⁴ *Az erdélyi három ...*, 1792, VI. ülés, augusztus 28., 121.

⁶⁵ *Az erdélyi három ...*, 1790–’91, LXXXVII. ülés, július 9., 540, LXXVIII. ülés, július 11., 546.; *Az erdélyi három ...*, 1792, X. ülés, szeptember 10., 232.

⁶⁶ *Az erdélyi három ...*, 1792, XIII. ülés, szeptember 14., 256.

⁶⁷ *Az erdélyi három ...*, 1792,

amit már a király is elfogadott. Így visszaadják a szót a kormányzónak, hogy a szász nemzetet „más utnak Követésére utasítani méltoztassék”.⁶⁸ Noha a magyar rendek megbékélésük jeleként eltekintenek a királynál külön próbálkozó szászok felelősségre vonásától,⁶⁹ Bánffy mégis szükségesnek érzi megmagyarázni, miért igyekezett az erdélyi németeknek segítséget nyújtani. Azzal érvel, hogy csupán feladatát végezte, ami nem más, mint hogy „a’ külömböző értelmeknek meg-edgyeztetésére az Ország Rendjei közt meg-jelennyen”.⁷⁰ A jegyzőkönyv ugyan nem idézi, de valószínű, hogy a gubernátor itt az 1791. évi XI. törvénycikk f. pontjának második fejezetére utal, amely rögzíti a főkormányzók feladatát: „a karok és rendek között támadt vélemény és szavazatkülönbség esetében azok ki egyenlítésére törekedni”.⁷¹ Ezen a ponton összefonódik a törvényességnek és az összefogásnak a szimbóluma, egymást támogatva, mintha a kormányzó törvénytisztelete lenne a nemzetek és vallások uniójának egyik alapja.

Az állandó bizottságok munkálatainak véleményezésekor is alkalmazza a kormányzó az országgyűlések alatt is használt politikai szimbólumokat. A vallásügyi bizottságnak a vallásügyi sérelmekkel foglalkozó kérdéseit nem hajlandó meghallgatni. Trócsányi Zsolt szerint „Bánffy, az 1800-as években kimutathatóan, de feltehetően már 1793–94 tájt is, azon az állásponton volt, hogy a sérelmek újratárgyalása csak behegedt sebeket tépne fel, indulatokat váltana ki – ennek pedig semmi szükségét nem látta”.⁷² Nem hagyja tehát, hogy teret nyerjenek a politikában a „széttartó Erdély” felé mutató tendenciák. Mégsem söpri egyértelműen szőnyeg alá a problémát, amit bizonyíthat az, hogy a fontosabb tisztségek felekezetei közötti arányos elosztását kérő unitáriusok végülis Sala Mihály személyében kapnak egy ítélmestert.

Bánffy az uralkodó iránti lojalitását is igyekszik kifejezésre juttatni, ahogy a főkormányzók tekintélyét is megőrizni nemegyszer az országgyűléssel szemben. A diétán a Magyarországgal való uniónak egyik fontos kérdése a kancellária szervezeti felépítése. Az uralkodó – anélkül, hogy az országgyűlés véleményét kikérte volna – szétválasztja az eddig közös magyarországi-erdélyi közigazgatási egységet, és a guberniumra bízva annak kihirdetését. A rendek viszont arra kéri Bánffyt – miután felolvastatta II. Lipót erről szóló levelét –, ne hirdesse ki a királynak ezt a döntését, míg a Magyarországgal való unió feltételeiről nem dönt a diéta. A főkormányzók annak a véleményének ad hangot, hogy a király levelének felolvasásával már tudnak a rendek a döntésről, a kihirdetés ellen való fellépés voltaképpen nem változtat a tényeken.⁷³ A rendek ugyanakkor azt is kérelmezik, hogy a *libera electi*ót alkalmazva a kancellárt is az országgyűlés választhassa meg. A kérelem a főkormányzók elé kerül. Elfogadják ugyan a kancellária egységét a fő igazgató tanács tagjai, de a legfontosabb erdélyi tisztség jelöléséről nem akarnak lemondani, hiszen eddig a főkormányzók javaslatára választotta ki a király az erdélyi kancellária vezetőjét.⁷⁴ Ugyanígy szintén az udvar érdekeit tartja szem előtt a Bánffy vezette gubernium, amikor Wesselényiék ellenzéki körének sérelmeit visszautasítják.

⁶⁸ *Az erdélyi három ...*, 1792, 257.

⁶⁹ *Az erdélyi három ...*, 1792, 263.

⁷⁰ *Az erdélyi három ...*, 1792, XIV. ülés, szeptember 18., 264.

⁷¹ 1791. évi XI. tc., f. 2., *Magyar törvénytár*, 504–505.

⁷² Trócsányi Zsolt: *Az 1790-es évek rendi reformmozgalmának történetéhez, Az 1790/91-i országgyűlésről kiküldött egyházi és tanügyi rendszeres bizottság*. Budapest, 1978. (Nemzetiségi Füzetek 2.) 25.

⁷³ *Az erdélyi három...*, 1790–’91, XXXII. ülés, március 15., 272.

⁷⁴ *Az erdélyi három ...*, 1790–’91, XX. ülés, február 15., 189–190.

Vannak azonban olyan esetek is, amikor Bánffy a rendek érdekeinek védelmében pozícionálja önmagát. Amikor például az országgyűlés egy Martin Hochmeister által kiadott kalendarium Horia lázadásáról írt részletei miatt felzúdul, és Hochmeister felelősségre vonását kéri, Bánffy felszólal, jelezve, hogy ő már figyelmeztette a nyomdászt, hogy semmiféle, a cenzúra által nem engedélyezett könyvet ne adjon ki.

A jakobinus-összeesküvés lelepleződését követő időszakban is igyekszik Bánffy kimutatni lojalitását, másrészt kimenteni a kompromitálódott nemeseket a hűtlenség vádjá alól. 1795. február 11-én jelenti az udvarnak, hogy titkos társaság működik Erdélyben, és javasolja három-négy ezred bevonulását a területre.⁷⁵ Ugyanakkor kíméletes eljárást javasol, sőt egyes nézetek szerint „megfontolt gesztusaival, körültekintő pártfogásával a veszélybe került erdélyi nemesek életét mentette meg a Martinovics-összeesküvést követő példás büntetések idején”.⁷⁶ A vizsgálatok alatt Bánffy unokatestvérének, Barcsay Ábrahámnak a neve is felmerül, mint a radikális csoportosulás egyik lehetséges tagja. Hozzá írja azt a francia nyelvű levelet, amelyben a törvényességet, annak megtartását és kikényszerítését alapvető politikai szimbólumként írja le: „[a] státusok bármelyikében és akármiféle kormányzás alatt szükséges, hogy az ellenszegülés és az alávettség megtagadása tilalom alá essék, mert anarchiát hoz elé, annak minden nyomorúságos következtelével, és illetéknéppen aláássa a polgári társaságnak alapjait és szétszaggatja kötelékét”.⁷⁷

Az egyik legfontosabb tényező Bánffy pozíciókeresésének történetében mégis beiktatóbeszéde, amit 1791. május 16-án mond el az országgyűlés küldöttei előtt.⁷⁸ Ekkor válik a diéta számára is hivatalossá Bánffy kormányzói tisztsége, innentől számítva ő a főkormányzó legitim vezetője. Szónoklatában – amelyet ismét csak magyar nyelven mond el – a már említett szimbólumokat is megtalálhatjuk. A „köz jó” fogalmát például két részre bontva úgy definiálja a gubernátor, hogy az egyrészt „a’ Fejedelemhez való Bizodal[m]”-at jelenti, másrészt a „közös segítség”-et.⁷⁹ A definíció persze nem megfelelő fogalom, hiszen nem pontosan meghatározni akarja a kormányzó ezeket a politikai szimbólumokat, hanem azoknak az egységességét, egymáshoz való szoros kapcsolatukat mutatja be. A „közös segítség”-et kibontva, ismét a jövőre vonatkoztatva javasolja: „Éllyünk, Tekéntetes Nemes Státusok, és Rendek, éllyünk már égszer amaz minden emberi dolgokban leg-nagyobb, leg-probáltabb, és leg-igazabb mesterünknek, tudni illik mind a’ külső, mind a’ magunk tulajdon belső tapasztalásunknak taníttásával és ennek bölts utasítása szerént mellőzzünk el minden, akár személyly, akár vallás, akár Nemzetbéli különös Tekéntetet; tegyük félre azt az ártalmas, az dolgok folyamattyát nagyon hátráltató vélekedést, mintha ezen Hazának némelly része valami külön Törvénytelen Uralkodást magának tulajdonítani szándékoznék, söt inkább egyben vetett vállokkal, közönséges igyekezettel, jó Fejedelmünkkel való egyet értelemmel munkálljuk, édes Hazánkunk tollünk várt Boldogságát; visellyük mindenkor

⁷⁵ Csetri Elek: *A magyar jakobinus mozgalom erdélyi összefüggései*. In: Csetri: *Európa és Erdély*. Kolozsvár, 2006. 51–56.

⁷⁶ Egyed Emese: *A gróf Bánffy család és Barcsay Ábrahám levelezéséből*. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 38. (1994) 72.

⁷⁷ Bánffy György levele Barcsay Ábrahámmal, Bonchida, 1795. július 14. In: Egyed: *A gróf Bánffy család ...*, 74.

⁷⁸ *Méltóságos Groff Losontzi Bánffy György ur Excellentiája, nemes Erdély országban k. fő kormányzói hivatalában lett be-iktatásának jelen ünnepén, a’ nemes ország rendei előtt tartott hivatal béli beszédek, MDCXCI-dik Esztendőben*, Kolozsváratt, Nyomtatott Hochmeister Márton Ts. K. priv. Könyv-nyomtató által 1791-ben. (Az országgyűlés jegyzőkönyvében: *Az erdélyi három ...*, 1790–’91, 425–428.)

⁷⁹ *Az erdélyi három ...*, 1790–’91, 21.

szemünk előtt azon tagadhatatlan, és magából a' természetből származó igazságot, hogy egy egészséges Testben egy résznek sem eshetik tsonkulása az egésznek kára nélkül, az egésznek pedig akkor vagyon leg-nagyobb ereje, és Bóldogsága, a' midőn annak minden részei, az magok természeti állapottyok és rendek szerént, annak fenn tartását, és épséget eszközlik."⁸⁰

Az idézetben a felszólító módú igék közé beiktatott megszólítás és a felsőfokú melléknévek használata arra hívja fel a figyelmet, hogy különösen fontos mondat következik. Itt foglalja össze ugyanis Bánffy politikai működésének azokat a lépéseit, amelyek az „egységes Erdély”-szimbólumhoz kapcsolódnak, és amelyeket ennek a szimbólumnak a kiterjesztése érdekében foganatosítani szeretne. Az egyik ilyen lépés a törvényesség szimbólumkészletének kiterjesztése a „Törvénytelen Uralkodás”-sal szemben, a második pedig a széthúzás, a különállóság szimbólumainak „félretétele”, figyelmen kívül hagyása. A kormányzó saját legitimitását is megerősíti azzal, hogy önmagát mint a törvényesség biztosításának letéteményesét jelöli meg, kiemelve, hogy a régi korokra visszamenő jogszokás alapján került kormányzói székébe: „imé már vissza tért az a hajdani szokás, és mái nap a' Nemes Ország-nak törvényesen választott, és Fejedelmi helyben hagyással meg erősített fő Kormányzoja, valamint négy esztendővel ez előtt Felséges Fejedelmét: úgy mái nap édes Annját hazáját hite le-tételével méltatlan személyemben megtisztelte”.⁸¹ Így lesz a szokásjog érvényesítésével az ő újbóli, négy év utáni hivatalbalépése a törvényesség reprezentatív példája is.

Nem csak pozíciójának elfoglalásában kap fontos szerepet a törvényesség, hanem jövőbeli politikai törekvéseit is ezzel legitimálja: „Ezen Hívtségem meg-bizonyításának pedig az léssen fő jelensége, hogy a' fenn tartása mellett, a mi sérelmei vannak Törvényeinknek, buzgo közben járásom után Felséges Fejedelmünk által meg-orvasoltassanak [!]; a' mik le-omlattak, fel-állitassanak, a' mik épségben maradtak minél illendőbb karban helyheztesse- nek.”⁸²

Hivatalából kifolyólag tehát saját magát tekinti a rendek és a király közötti közvetítő hatalomnak, aki képes arra, hogy az országgyűlés érdekeit képviselje az uralkodó előtt. Önbe-teljesítésként fogható fel az 1792 februárjában és márciusában lejátszódó eseményekben betöltött szerepe. Ekkor ugyanis ő vezeti Bécsben azt a küldöttséget, amelyik díszes külső-ségek közepette a királyhoz viszi a diétán összeállított artikulusokat.⁸³ Itt szinte elsőkézből értesülnek az erdélyi követek II. Lipót haláláról, ami után I. Ferenc, az új király – a törvényjavaslatokat megtárgyalandó – szűkkörű konferenciát hív össze. Meghívja erre Bánffy is, aki így saját alkalmas közvetítő voltát igazolhatja.⁸⁴

Feltűnő, hogy Bánffy csak az 1790–1791-es országgyűlésen mond magyar nyelvű beszé- det. Ekkor – ugyanúgy, ahogyan Magyarországon is – a magyar nyelv hivatalossá tételéért már a diéta elején sikra szállnak a rendek.⁸⁵ Bánffy valószínűleg az ő támogatásukat akarja megnyerni a magyar nyelvű beszédekkel és a beiktatását követő ünnepséggel, amelyről Aranka György így számol be: „[e]nnek a' napnak örvendetes Innepe emlékezetessé lőn aval, hogy az Ének Szerző Lélekkal bíro Bolla Márton [...] ezen alkalmatosságra egy jeles

⁸⁰ *Az erdélyi három ...*, 1790–'91, 21–22.

⁸¹ *Az erdélyi három ...*, 1790–'91, 26.

⁸² *Az erdélyi három ...*, 1790–'91, 20.

⁸³ *Az erdélyi három ...*, 1792, VI. ülés, augusztus 28., 117–196.

⁸⁴ *Az erdélyi három ...*, 1792, (a Bécsbe küldött deputáció üléseinek jegyzőkönyve: március 15.) 140.

⁸⁵ Ennek első jele, hogy a jegyzőkönyvet magyarul szeretnék kinyomtatni (*Az erdélyi három ...*, 1790–'91, I. ülés, december 21., 31.), de ennek a törekvésnek a következménye az Erdélyi Magyar Nyelvnyelvi Társaságról hozott törvényjavaslat is (Uo, XLIV. ülés, április 15., 368.)

Magyar Éneket ira; melyet a' Musikában nagy mester Schreyer János [...] Musikähoz alkalmaztatván, az Rendek Szinének estvéli gyülekezetében Bánffy, Teleki, Bornemissza Fő Rendű kis-Aszszonyok annak mestersége szerént igen ditsőségesen éneklének el. És ezt a napot a' Magyar éneklésben a' nyelv pallérozodás krónikáiban nevezetessé tevék.”⁸⁶ Az 1791. évi XXXI. törvénycikk azonban kimondja: „[a] magyar nyelvnek ezelőtt is divatban volt használata, Ő szent felsége kegyes beleegyezésével a magyar és székely nemzetek kebelében, valamint minden kormányhatóságnál, hivatalnál és törvényszéknél jövőre is maradjon fön.”⁸⁷ A Szászföldre nem vonatkozik ez a törvény, így Erdély továbbra is marad többnyelvű ország. Ezt a törvényben is lefektetett többnyelvűséget próbálja meg az egységes Erdélyt propagáló Bánffy figyelembe venni, amikor a Kéziratkiadó Társaság elnökeként már a források magyar, latin és német nyelvű kiadását egyaránt elfogadhatónak tartja.⁸⁸

Bánffy viszonylagos politikai sikere azonban valószínűleg nem csak annak köszönhető, hogy magyar nyelvű beszédeivel a józsefi törvénytelenések eltörlőjeként tudott fellépni még azután is, hogy a kalapos király mellett majdnem annak haláláig kitartott. Nem is csak annak, hogy tipikus retorikával, jövőorientált, biztonságot garantáló politikájával kiszámítható, rendezett politikai helyzetet helyezett kilátásba Erdély számára. Közrejátszhatott legitimitásának formálásában a politikai örökség tudatos, jóérezkű felhasználása is.

Erdélyben „a többnemzetűség, ez a korai századok óta tartó együttélés, a másik jogainak, privilégiumainak tudomásul vétele és tiszteletben tartása a toleranciát az erdélyi társadalmi és állami élet alapvető szempontjává, szinte alapelvévé avatta. Ezzel függött össze a vallási kérdésekben tanúsított türelem is.”⁸⁹ A három nemzet és négy vallás békés egymás mellett élése és az effelé irányuló politikai törekvések mindig meghatározóak voltak az erdélyi politikuskok számára. Nem véletlen, hogy az egymásra utaltság jeleként a „rendi alkotmány-féle”-ként működő unio-esküt még az országgyűlések elején letették a rendek. Ráadásul ezzel a jól ismert szimbólum a törvényesség-jelképpel is összekapcsolható, hiszen törvények erősítik a három nemzet és a négy vallás kölcsönös megbecsülését (például *Approbata Constitutiok* I. Rész, 1. cím, 1–3. art. és a III. Rész, 1. cím, 1. art.⁹⁰). Így Bánffy olyan szimbólumegyüttest tud felhasználni, amiben a régi, elvesztett, törvényes, biztonságos aranykor jövőbeli megvalósítását láthatták az országgyűlés rendjei. Fontos azonban megjegyezni, hogy ez a szimbólumegyüttes képes volt versenyre is kelnii a diéta ülésein más politikai nézetekkel.

⁸⁶ Aranka György, *Az MDCCLXXXIVdik Esztendőől való Szám vétel*, ANR, Fond 258, inv. 73, 137–137v.

⁸⁷ *Magyar törvénytár*, 529. Hasonló törvénycikk születik a magyarországi országgyűlésen is, 1790. évi XVI. törvénycikk, *Magyar törvénytár, 1740–1835. évi törvénycikkek*. Ford.: Dr. Csiky Kálmán, jegyz.: Dr. Márkus Dezső. Budapest, 1901. 163.

⁸⁸ Lásd erről: Aranka György levele Kovachich Márton Györgyhöz, [1794. július 6]: „A' mi azt illeti, hogy Magyar, Német, és Deák Kéz Irások elegy adatnak ki: ebben a' Méltóságos Fő Tanátsnak ez a' természeti gondolkodása volt, hogy mind a' két hazában mind a' három nyelv közönséges lévén, és minden nagy születésbeli vagy tudos Embereknek szükséges képpen tudni kelletvén mind a' hármat: tehát a' Hazára nézve nintsen miért külömbiséget tenni a' nyelvek között; sőt a' nemzetek közt valo egység szerént a' nyelveketis egyeztetni kellenék; és a' Magyar Nyelvre nézve, ennek a' más két nyelvektől valo meg külömböztetése talám hátra maradást okozhatott volna.” Enyedi Sándor, „... *Egek szeretik Hazánkat Nemzetünket ...*”. Aranka György első levelei Kovachich Márton Györgyhöz. Századok, 141. évf. (1994) 1. sz. 153.

⁸⁹ Mezei Barna: *Előszó*. In: Trócsányi Zsolt: *Törvényalkotás az Erdélyi Fejedelemségben*. Budapest, 2005. 11.

⁹⁰ *Magyar törvénytár*, 10–12., 68–70.

Különös egybeesések

Egy különös körülményt mindenképpen meg kell említeni még 1790-nel kapcsolatban, amelyet Bánffy ugyan közvetlenül nem hangoztat, de amely a korban mégis köztudott volt. A kormányzó alkalmasságát az is bizonyíthatta, hogy családjában már viselte valaki ezt a tisztséget – szintén Lipót nevű király regnálása alatt, ráadásul éppen száz éve –, az ugyan-csak György nevet viselő Bánffy, aki pontosan a *Diploma Leopoldinum* létrehozásának idején kapta meg gubernátori kinevezését.⁹¹ Nem véletlenül választja megéneklésre ezt a már-már csodálatos egybeesést Gyöngyössi János is:

„Század el-telvén az Idők’ sorában,
Öltsd-fel a’ Bársonyt Ős-Atyád nyomában,
Egy neven, egy Tiszt-viseléssel, (óh szép
Ujjra szüült kép!)”⁹²

Hasonlóan használja fel a múlthoz való különös viszonyt az *Első Leopold császár diplomája...* című röpirat írója is. Ismerteti a sarkalatos törvénynek szánt *Diploma* tartalmát a jelenre vonatkoztatott bőséges jegyzetanyaggal, és elérkezettnek látja az időt arra, hogy az iratot törvényként is bejegyezzék, hozzátéve: „[v]alamint uralkodód, úgy Fő Kormányozód is éppen azon Uralkodónak, ’s Fő Kormányozónak Unokái, ’s viselik a’ Neveket, a’ kik alatt ezen itten elé adott lépést tetted vala”.⁹³

Nincs rá adat, hogy Bánffy megpróbálta volna felhasználni nagyapját és a *Diploma Leopoldinumot* politikai szimbólumként, az azonban valószínű, hogy a *Diplomára* ő is úgy tekintett, mint olyan törvényre, mely eredményesen szabályozni tudja az udvar és a rendek 1790-es évekbeli sérülékeny, érzékeny viszonyát.⁹⁴

Hogy Bánffy ősei valóban szerepet játszhattak a kormányzóról alkotott kép kialakításában, azt bizonyíthatja a kormányzó által vezetett Kéziratkiadó Társaság Joseph Karl Eder által szerkesztett és jegyzetekkel, mellékletekkel ellátott Schesaeus-kiadása.⁹⁵ A *Ruinae Pannonicae* című eposz ajánlása és egyik melléklete, amelyben Eder Tinódi Lantos Sebestyén *Az veg Temes varaban Losonci Istvannac halalarol* című históriás énekét közli, úgy sejteti, hogy az eredetileg János Zsigmond dicsőségére írt eposz-töredék főszereplője volta-

⁹¹ *Erdély története II., 1606-tól 1830-ig.* Szerk.: Makkai László – Szász Zoltán. Budapest, 1987. 881.

⁹² *Öröm-innapi tisztelet. Midőn nagy méltoságu grof, Losontzi Bánfi György ur ő excellentziája, a’ Tsászári, és Apostoli Királyi Felső Arany Kóltos Hive, belső Titok Tanátsossa, a’ Szent István Apostoli Király Jeles Rendének Commendátora, az Erdélyi Nagy Fejedelemségnek Fő-Kormányozója ’s a’ t. Fő Kormányozói fényes hivatalában Nemzeti törvényes szokás szerint Kolosváratt bé-iktattatnék Ezer Hét Száz Kilentzven Egygyedik Esztendőben, Pünkösöd Havának 16-dik Napján.* In: *Gyöngyössi Jánosnak Magyar Versei, mellyeket külömb-külob-féle alkalmatosságokra készített, Mostan pedig Egybe-szedvén közönséggé tett, és a maga költségén ki-botsátotta Szatsvai Sándor, Bétsben, Nyomtattatott a’ Magyar Kurir Betűivel, 1790.* A vers megjelent külön is Hochmeister Márton kiadásában, 1791-ben.

⁹³ *Első Leopold császár diplomája ...*, [27.]

⁹⁴ A *Diploma Leopoldinum* több másolata is megtalálható a Bánffy-család iratai között, ANR, Fond 320, inv. 1610, 3–8v.

⁹⁵ *Scriptores rerum Transsilvanarum cura et opera Societas Philohistorum Transsilv.* editi et illustrati Tom I. Volvmen I. complexvm Christiani Schasaei Ruinas Pannonicas. Adcvrante Iosepho Carolo Eder., Cibinii, Typus Sumtibusque Martini Hochmeister. M.DCC.XC.VII. (modern kiadása: Csonka, Franciscus (edidit): *Christianus Schesaeus: Opera quae supersunt omnia*, Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Series Nova, tom IV. Budapest, 1979.)

képpen a temesvári hős, Losonczi István.⁹⁶ Eder akár az eposzban „nagy” állandó jelzővel illetett Dobó Istvánt is kiemelhette volna mint lehetséges főszereplőt, hiszen Erdély történetében vajdaként ő is fontos szerepet töltött be. Magyaráztatul szolgálhat mégis Losonczi főszerepbe helyezésére az a Losonczi-genealógia, amelyet Eder a Tinódi-szöveget követő appendixben közöl, és amelynek legvégén, a temesvári vár védőjének legtöbb címet szerzett utóda szerepel: „Georg. C. Bánfi L. B. de Los [...] Consiliarius Thesaurarius Transsilvanici, et supremus Comes Comitatus Kolosiensis, tum Consiliarius Gubernii Transsilvanii, serius Procancellarius aulicus ac denique anno 1789. Transsilvaniae Gubernati creatus.”⁹⁷

Befejezés helyett

Hogy Bánffynak a törvényességre és az egységes, felekezetek és nemzetek közötti viszályoktól mentes Erdély létrehozására való törekvése az 1790-es években sikeres volt, az az előbbiekből jól látható. Azonban már ebben az időben is hangot kapnak olyan nézetek, amelyek később jóval meghatározóbbak lesznek Erdély politikai színpadán, mint a nemzetek és felekezetek közötti egyetértés. Ilyenek a magyar, a székely és a szász rendi nacionalizmus – amelyek egymást kizáró ellentétei lehetetlenné tették a közös politikálást –, valamint az ekkor a *Supplex Libellus Valachorum*mal jelentkező románság törekvései.⁹⁸

Az 1790-es években a szintén nagy hagyományokra visszatekintő szász különállás fogalmazódik meg a legmarkánsabban. A már említett Joseph Karl Eder például *De initiis iuribusque primaevae saxonum Transsylvanorum...*⁹⁹ című munkájában a szászok földhöz való ősi jogát vizsgálja. A címlapra metszetként Erdélynek azt az allegóriáját teszi, amelyhez hasonlót Johannes Tröster is alkalmaz monumentális germán eredetmítoszt felvázoló *Das Alt und Neue Teutsche Dacia*¹⁰⁰ című munkájának címlapján. A szász különállás megfogalmazására mégis a szebeni szász vezetők vállalkoznak legsikeresebben. Ők a göttingai August Ludwig Schlözer professzort kérik meg, hogy írja meg az erdélyi szászok történetét.¹⁰¹ A végeredmény a *Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* című kiadvány lesz, amely vitára ingerli a Bánffy-féle „egységes Erdély”-t propagáló Nyelvmívelő Társaság tagjait.¹⁰²

A székelyek az 1790-es években szintén visszakövetelik elvesztettnek vélt kiváltságait.¹⁰³ Próbálkoznak azzal, hogy a magyarokkal együtt, közös jogvédelemmel biztosítsák

⁹⁶ Lásd a Schesaeus-kiadás ajánlását és IV. appendixét, uo., [7–8.]; 249–266.

⁹⁷ Uo. 269.

⁹⁸ *Supplex Libellus Valachorum*. Ford.: Küllő Károly, a bevezetőt írta Iosif Pervain – Küllő Károly. Bukarest, 1971.

⁹⁹ *De initiis iuribusque primaevae saxonum Transsylvanorum commentatio quam autographorum potissimum documentorum fide conscripsit Josephus Carolus Eder*, Vienna, Typis Ignatii Alberti, 1792.

¹⁰⁰ Tröster, Johannes: *Das Alt und Neue Teutsche Dacia. Das ist neue Beschreibung des Landes Siebenbürgen*. Cibino, Transylm, Th. & Philosoph, Melicz Studioso, 1666.

¹⁰¹ Zimmermann, Hans: *Vorwort*. In: Schlözer, August Ludwig: *Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. Köln–Wien, 1979. (hasonmás kiadás)

¹⁰² Az ún. Schlözer-vitával kapcsolatban lásd: Bíró Annamária: *Vita vagy önreprezentáció?* In: *Az emberarcú intézmény, Tanulmányok Aranka György köréről*. Szerk.: Egyed Emese. Kolozsvár, 2004. (Erdélyi Tudományos Füzetek 249, Aranka György gyűjteménye I.) 97–130.

¹⁰³ *A' Nemes Erdélyi Fejedelemség három Nemzetből álló tekintetes statussaihoz és rendeihez alázaatos könyörgő levele az adózás és azt követett Terhek alá törvénytelenül huzattatott Nemes Szé-*

maguknak előjogaikat. Az országgyűlés azonban csak ígéretet tud nyújtani, tényleges változtatás nem történik. 1818-ban jelenik meg az a kiadvány, amely *A' Nemes Székely Nemzetnek Constitutióji* címet viseli,¹⁰⁴ s az alapvető székely jogokat leíró okleveleket, bírósági ítéleteket tartalmazza, köztük a Csíki Székely Krónikát is, amely később, a modern nacionalizmus idején a székelységet reprezentáló legfontosabb szöveg lesz.

PÉTER DÁVID

George Bánffy of Losoncz, the Governor of Transylvania

Focusing on Bánffy's political role in the 1790s, the paper has two goals. On the one hand, it tries to call the attention of scholars to the 'forgotten' governor, on the other hand, it presents new facts about his era. George Bánffy served his homeland as governor for thirty five years. In spite of this, no biographies or monographs have been dedicated to his life.

Bánffy was appointed the head of Transylvania by Joseph II. After the emperor's death, it became rather difficult for him to remain in his position. But for the support of his clients and freemasons, whom he had helped earlier, it would have been even harder for him to remain the head of the gubernium. He had a lot to thank to the political ideology which enabled him to force the ruler, the Diet and the three nations of Transylvania (Hungarians, Szeklers, Saxons) to make a compromise with each other.

kelységnek költ Nemes Kolo'svár Szabad Királyi Városban Bőjt-más havának 4^{-dik} napján 1791^{-dik} Esztendőben

¹⁰⁴ *A' Nemes Székely Nemzet Constitutióji, Privilegiumai, és a' Jóság' leszállását tárgyazó némelly törvényes ítéletei, több hiteles levelestárból egybe-szedve*, Pesten, Nyomtattatott Trattner János Tamás betűivel 's költségével, 1818.

KÁRMÁN GÁBOR

Kísérlet a misztikus alapú külpolitikára?

Bengt Skytte útja a Rákócziakhoz 1651–1652

In memoriam Petri Sahin-Tóth

1651 októberében a Rákóczi-család felső-magyarországi birtokaira illusztris vendég érkezett. Bengt Skytte, Duderhoff bárója, a svéd államtanács tagja tette tiszteletét a fejedelmi családnál. Bár királynője meghatalmazását nem hozta magával, hosszús megbeszéléseket folytatott Rákóczi Zsigmonddal, később – útját Erdély felé folytatván – magával a fejedelemmel, II. Rákóczi Györggyel is. A svéd báró a következő év februárjában indult tovább – Havasalföldön keresztül – Konstantinápolyba.

Skytte utazása egyáltalán nem ismeretlen a magyar történettudomány számára: majd minden, a korszakkal foglalkozó munka – szinte kötelességszerűen – megemlíti. Személye már csak azért is megkerülhetetlen, mert Krisztina királynőnek küldött levelei a Rákóczi család tagjaival folytatott beszélgetésekről a korszak erdélyi külpolitika-történetének leg-részletesebb forrásai. Skyttének – állítása szerint – mind Rákóczi Zsigmond, mind a fejedelem hosszasan ismertette terveit és a rendelkezésükre álló lehetőségeket is.

Egyes kérdések azonban máig nem tisztázottak. A kortársak – különösen a Rákócziakkal szembenálló, ám a bécsi udvarban befolyással rendelkező csoportok – szilárdan hittek abban, hogy Skyttét a svéd királynő küldte nemhivatalos követségbe. Nils Runeby svéd eszmetörténész egy 1963-as cikkében azonban egészen más kontextusba helyezte a svéd báró utazását. Rekonstrukciója szerint Skytte nem királynője akaratából, hanem teljesen önszántából ment Erdélybe, és inkább Comenius és köre, mint Krisztina befolyásolta politikai céljainak megválasztásában. Jelen dolgozat célja egyrészt a svéd történész – a magyar szakirodalom számára gyakorlatilag ismeretlen – elképzeléseinek ismertetése, másrészt annak kritikus újragondolása, illetve kiegészítése a svéd tudós számára hozzáférhetetlen magyar források adataival.

Bengt Skytte Erdélyben – az események vázlatja

Skytte egyike volt azoknak a kalandos életű embereknek, akiknek pályafutása a történezeseket a legkülönbözőbb értelmezésekre sarkallja. Svédország kétségkívül egyik legműveltebb családjából származott. Apja, a *homo novus* Johan Skytte azzal szerezte nemességét, majd Duderhoff bárói címet, hogy – még a polgári rend tagjaként – II. Gusztáv Adolf nevelője volt. Többször járt uralkodója képviseletében követségben külföldi udvaroknál, majd bejutott az államtanácsba, és egy ideig Svédország keleti tartományainak kormányzója is volt. Ebben a minőségében kiterjedt kultúrmeccenási tevékenységet folytatott: az uppsalai egye-

tem kancellárjaként részt vett a dorpati egyetem alapításában is. Erland Sellberg egyenesen Svédország történelme első oktatáspolitikusának nevezi.¹

Nyilvánvaló, hogy az oktatás karrierépítésben betöltött szerepével pontosan tisztában lévő Johan Skytte a lehető legalaposabban gondoskodott gyermekei neveléséről. Anna lánya (aki a királyi rokon Johann Gyllenstiernához ment feleségül) korának legműveltebb svéd női közé tartozott: folyékonyan beszélt németül, franciául, latinul és görögül, és több saját munkája is megjelent – ami már önmagában sem lenne kis teljesítmény, ám mindez még elképesztőbb, ha tudjuk, hogy összesen huszonegy éves volt, amikor meghalt egy pestisjárványban. Bengt két bátyja, Johann és Jakob nyomdokain járt, amikor rövid angliai tanulmányút után Leidenbe ment, kora egyik legnagyobb tartott tudósához, Gerhard Vossiushoz, aki már csak az apjával fenntartott szívélyes mecénási kapcsolat miatt is örömmel látta. A korszak gazdagabb svéd nemesi ifjai általában is sokat utaztak – hiszen már a század kezdete óta szinte kötelező volt számukra a *peregrinatio academica*, vagyis a hazai egyetemi tanulmányok után külföldi egyetemek látogatása –, ám Bengt Skytte a '30-as években az átlagot messze meghaladó mennyiségű utazáson vett részt. Ezek egy része diplomáciai követség volt (Moszkvába, illetve az 1632-es lengyel királyválasztásra), de voltak egyértelmű tanulmányutak is, Itáliába és – többször is – Párizsba, ahol személyesen megismerkedett az akkoriban a svéd királyság diplomáciai képviselőjét ellátó Hugo Grotiusszal. Eközben otthon mind feljebb kapaszkodott a ranglétrán, a királyi kamarában kapott rangot. 1641–1642-ben újra útnak indult, ezúttal orvosi tanácsra: nyugat-európai fűrdőhelyeket keresett fel, ami jó alkalmat adott tudós kapcsolatainak fenntartására is.

A világlátott és nagy műveltségű arisztokrata felkeltette az ifjú Krisztina királynő érdeklődését, és a '40-es évek második felében Bengt Skytte egyértelműen az uralkodói kegy fényében sűtkérezhetett. 1646-tól Uppland kormányzója lett, majd 1648-tól tagja volt az államtanácsnak is. A Skytte család hagyományos politikai irányának megfelelően az 1640-es évek svéd belpolitikai vitáiban, a Krisztina királynő és az Oxenstierna család közötti ellentétekben a királynő oldalán állt.² 1649-ben jelentős szerepet játszott Károly Gusztáv trónörökössé választásában is, aki anyai ágon II. Gusztáv Adolf unokaöccse volt, apai részről pedig a Pfalz-Zweibrücken grófja címet viselte. Skytte politikusi tevékenységét összességében a historiográfiában nem övezi osztatlan megbecsülés, ám mecénási tevékenysége vitán felül áll: Svédország alighanem legnagyobb 17. századi költője, Georg Stiernhielm az ő támogatásával indította el karrierjét.³

¹ Sellberg, Erland: *Vår förste utbildningspolitiker: En viktig del av Johan Skyttes politiska insats*. In: Nilsson, Sten Åke–Ramsay, Margareta (red.): 1600-talets ansikte. Nyhamsläge, 1997. 323–343. A vonatkozó rész: 326. Életéről lásd még: Arnheim, Fritz: *Freiherr Benedikt Skytte (1614–1683), der Urheber des Planes einer brandenburgischen „Universal-Universität der Völker, Wissenschaften und Künste“*. In: Festschrift zu Gustav Schmollers 70. Geburtstag: Beiträge zur brandenburgischen und preußischen Geschichte. Leipzig, 1908. 65–99., ide: 67–68.; Lindroth, Sven: *Svensk lärdoms historia. II. Stormaktstiden*. Stockholm, 1975.

² A nagykorúságát 1645-ben elnyerő Krisztina az 1640-es évek végén kancellárjáétól markánsan eltérő álláspontot képviselt a svéd nagyhatalom Vesztfália után követendő politikája kérdésében. Egyszerűsítve ez úgy foglalható össze, hogy míg Oxenstierna továbbra is a protestáns államokkal fenntartott kapcsolatokat helyezte előtérbe, Krisztina célja a Habsburgokkal fennálló viszony normalizálása volt: Olofsson, Sven Ingemar: *Efter Westfaliska freden: Sveriges yttre politik 1650–1654*. Stockholm, 1957. 537–539.

³ Életrajzának máig legjobb összefoglalása: Arnheim: *Freiherr Benedikt Skytte*, az ismertetett rész: 70–76. A trónörökösök kinevezés körüli tevékenységéről: Olofsson, Sven Ingemar: *Carl X Gustaf: Hertigen – tronföljaren*. Stockholm, 1961. 171–173. Politikusi pályafutását a 19. század egyik legnagyobb svéd történésze, Anders Fryxell erőteljesen bírálta, ám ezt Arnheim és Grape is visszautaa-

Bengt Skytte addig meglehetősen egyenes vonalú karrierjében az 1649-es esztendő hozott változást. A királynő személyes kancellárjának posztját, melyet addig ő töltött be, Krisztina ekkor egy másik bizalmasának, Johann Adler Salviusnak adta át. Skytte kijebbz szorult tehát a legbelsőbb bizalmasi körből – ennek pontos okai máig ismeretlenek –, de továbbra is fenntartotta szoros kapcsolatát Károly Gusztávval és a svéd udvari politikában körülötte formálódó, ún. pfalzi csoporttal.⁴ 1651-ben Skytte már azért kérte Krisztina kegyence, Magnus Gabriel De la Gardie gróf közbenjárását, nehogy a királynő kinevezze a Jönköpíngben székelő Göta Hovrátt (Feljebbviteli Bíróság) elnökének: ez ugyanis azt jelentette volna, hogy ott kell hagynia a pezsgő udvari életet, és egy kevésbé izgalmas vidéki városban kell tengetnie napjait.⁵

Ugyanebben az évben indult Skytte délkelet-európai útjára, amellyel kortársai között meglehetősen nagy feltűnést keltett.⁶ Svédországban – amelyet németországi fürdőhelyek meglátogatására hivatkozva hagyott el – olyan hírek terjengtek, hogy Morvaországban egy kolostorba állt, vagy Rómába ment. Később a stockholmi dán rezidens ugyanazt a hírt írta meg haza, amit Magyarországon Wesselényi Ferenc terjesztett: a svéd nemes azért utazott Erdélybe, hogy az erdélyi fejedelmet Lengyelország megtámadására buzdítsa.⁷

Ennek azonban – legalábbis Skytte saját beszámolója szerint – éppen az ellenkezője volt igaz. Miután Bécsben találkozott Klobusiczky Andrással, a Rákócziak magyarországi birtokainak prefektusával, a svéd arisztokrata Erdély felé vette útját. Az első magyarországi hely, ahonnan levelet írt, Lednice volt. Ezt elhagyva Sárospatakra utazott, ahol 1651 októberének végén találkozott Rákóczi Zsigmonddal. A királynőnek küldött levelében többször is hangsúlyozta, hogy magánutazóként mutatkozott be, sőt magas rangját eltitkolva az udvari kancellária tisztviselőjének adta ki magát. A Skyttét Bécs óta kísérő Klobusiczky azonban nagy valószínűséggel figyelmeztethette Zsigmondot, hogy ennél jelentősebb emberrel

sítják: Arnheim: *Freiherr Benedikt Skytte*, 74–75.; Grape, Anders: *Riksråd – språkforskare: Med anledning av ett par nyfunna brottstycken av Bengt Skyttes etymologiska verk*. In: Uppsala Universitets Biblioteks minnesskrift 1620–1921. Uppsala, 1921. 329–372., a vonatkozó rész 329–330.

⁴ Olofsson: *Carl X Gustaf*, 210. A pfalzi csoport legfontosabb politikai tevékenységét Károly Gusztáv trónutódlásának biztosítása jelentette.

⁵ Runeby, Nils: *Bengt Skytte, Comenius och abdikationskrisen 1651*. Scandia, 29. évf. (1963) 360–382. A vonatkozó rész: 368–369.

⁶ Skytte június 25- [július 5.]-én még Svédországból (Nyköpingből) írt Károly Gusztávnak. Levelében említette készülő utazását, de arról nem ejtett szót, hogy Erdélybe is el akar menni. Július 26-i [augusztus 5]-i levelét már Hamburgból küldte, és ebben köszöni a Rákóczi Györgyhöz szóló ajánlólevelet – tehát ekkorra már kész volt a fejedelem meglátogatásának terve (mindkét levél: Riksarkivet (Stockholm, a továbbiakban: RA) Stegeborgssamlingen E 184). Svédországban a korszakban a juliánus naptár volt érvényben, az idézett levelek datálásánál – ahol magában a levélben ez nem fordul elő – a gregorián naptár szerinti időpontot szögletes zárójelben jelzem. A főszöveg mindvégig a gregorián naptár szerinti dátumokat használja. Svédországi kutatásaimat a Svenska Institutet ösztöndíja tette lehetővé, amelyet ezúton köszönök.

⁷ Peder Juel levele Charisiushoz (Stockholm, [1652. máj. 1. és 15. közt]) kiadva: Molbech, Christian: *Bidrag til Dronning Christinas, det svenske Hofes og Corfitz Ulfeldts Historie, i Aarene 1651–55, af Peder Juuls utrukke Breve til Charisius*. Historisk Tidsskrift (København), 5. (1844) 269–408., ide: 327.; Skytte levele Krisztinához (Kolozsvár, 1652. jan. 2/12.) RA Transsylvanica vol. 1. nr. 91. fol. 14v., magyar fordítása Szilágyi Sándor (szerk.): *Erdély és az északkeleti háború I*. Budapest, 1890. (a továbbiakban: EÉKH I.) 210. Biörenklou levele Skyttéhez (Bécs, 1652. márc. 8/18.) RA Biörenklous samling vol. 7. fol. 308r. A svédországi találkozásokról: Olofsson: *Efter Westfaliska freden*, 205.

áll szemben.⁸ Éppen ezért meglehetősen sok ügy nagy részletességgel került szóba beszélgetéseiken, amit Skytte természetesen jelentett Stockholmba. Az ifjú fejedelemfi közölte vele, hogy bátyjának tudomására jutott egy Rigában, a svéd uralom ellen készülő összeesküvés, melyet János Kázmér lengyel király is támogat. A hírt az erdélyi udvar egy cseh gróftól, bizonyos Johan Weichardt von Wrzesowiczról kapta, aki már tovább is indult II. Rákóczi György útlevelével Raguza irányába, hogy onnan Svédországba jusson. Zsigmond elmondta a svéd bárónak, hogy az Erdély és Svédország közötti, 1643-ban kötött szövetség megújítása mindkét állam számára nagyon előnyös lenne a Habsburgokkal és a *Rzeczpospolitával* szemben is, és megemlítette, hogy a korábbi szövetség is csak azért bomlott fel, mert a svéddek nem teljesítették egyes pontjait, így Erdély fejedelme – nem tudván, mire számíton – más megoldások után nézett. Emellett Rákóczi Zsigmond ajánlotta, hogy Svédország küldjön rezidenst Konstantinápolyba, mert ez nagyban növelné presztízsét, javítaná információs hálózatát, megkönnyítené az Erdéllyel való kommunikációt, és ráadásul még sok pénzbe sem kerülne, hiszen az így megnyíló keleti piacokról származó bevételek kompenzálnák a ráfordított pénzt.⁹

December 15-én az államtanácsban felolvasták Skytte sárospataki levelét. Úgy tűnt, a Skytte által felhozott érvek hatottak, mert Krisztina királynő hangot adott azon kívánságának, hogy Svédországnak legyen rezidense az Oszmán Birodalom fővárosában. A tervet egyszer már felvetette I. Rákóczi György, azonban – csakúgy, mint 1645-ben – most is csak terv maradt: Paul Strassburg kétéves konstantinápolyi rezidenssége (1632–1634) után csak 1735-ben lett a skandináv királyságnak állandó követe az oszmán fővárosban.¹⁰ Természetesen a stockholmi vezetést a rigai összeesküvésről szóló hírek is megrázták, és bár a királynő kételkedését fejezte ki, de azt is hozzáfűzte, hogy jó lesz vigyázni; tájékoztatta rigai kormányzóját, és megbízta Matthias Biörenklou bécsi rezidenst, hogy szerezzen újabb adatokat.¹¹

Érdemes követni – amennyire forrásaink lehetővé teszik – Wrzesowicz útját. A cseh származású, huszonéves gróf – amint azt Biörenklou kiderítette – hatalmas adósságai miatt volt kénytelen elhagyni hazáját és feleségét, a brandenburi örgróf mostohaleányát.¹²

⁸ „Én tülem ki nem megyen, micsoda ember” – ígéri Rákóczi Zsigmond Klobusiczkynek írt levelében (Tokaj, 1651. okt. 25.) Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) Magyar Kamara Archivuma E 190 Archivum Familiae Rákóczi 27. d. 6449. sz.

⁹ Skytte levele Krisztinának (Sárospatak, 1651. okt. 29.) RA Transylvania vol. 1. nr. 90. fol. 2r, magyar fordítása EÉKH I. 195–200.

¹⁰ A svéd–török kapcsolatokról a 17. században: Arne, Ture J.: *De äldre förbindelserna mellan Sverige och Turkiet*. Hävd och Hembygd, 2. (1927) 36–48.; Björkman, Walther: *Die schwedisch-türkischen Beziehungen bis 1800*. In: Menzel, Theodor (hrsg.): *Festschrift Georg Jacob zum siebenzigsten Geburtstag* 26. Mai 1932. Leipzig, 1932. 9–23.; Świącicka, Elżbieta: *Den diplomatiska trafiken mellan Sverige, Tatariet och Osmanska riket från Gustav Vasas tid till Karl XII*. In: Bostrom Andersson, Rut (red.): *Den nordiska mosaiken: Språk- och kulturmöten i gammal tid och i våra dagar: Humanistdagarna vid Uppsala Universitet 1997*. Uppsala, 1997. 291–305. A 18. századi svéd rezidensekről: Karlsson, Åsa: *Centrum för kunskap och kontakter: Den svenska legationen i Konstantinopel under 1700-talet*. Dragomanen, 4. (2000) 13–32.

¹¹ Az államtanács ülésének jegyzőkönyve: Bergh, Severin (red.): *Svenska Riksrådets protokoll XV. 1651–1653*. Stockholm, 1920. 196. Krisztina levele Biörenklounak (Stockholm, 1651. dec. 6. [16.]) RA Riksregistraturet (a továbbiakban: RR).

¹² Biörenklou jelentése Krisztinának (Bécs, 1652. jan. 17/27.) RA Germanica vol. 278. A kapcsolat egészen pontosan a következő volt: Wrzesowicz anyósa ment feleségül Keresztély brandenburi örgrófhoz, Halberstadt adminisztrátorához; lásd Andreas Adersbach jelentését Frigyes Vilmos brandenburi választófejedelemnek (Varsó, 1649. okt. 4.) Geheimes Staatsarchiv Preußischer

Lengyelországban indigenátust kapott, és a wieliczikai sóbányák bérleti jogát is megszerezte. Valószínűleg 1650-ben járt először Erdélyben, Jan Wielopolski társaságában, János Kázmér titkos követeként, és a továbbiakban is levelezésben állt a Rákóczi család tagjaival.¹³ Kapcsolata a lengyel királlyal 1651-ben romlott meg, a bányabérleti jogot elveszítette. Erdélybe ment, ahová azonban nem érkezett üres kézzel: két levél volt nála, melyek állítása szerint János Kázmér rigai konspirációiról tartalmaztak bizonyítékokat, a résztvevők – magas rangú tisztek, sőt egy svéd arisztokrata, Sigmund Gyllenstierna – aláírásával. Mivel Wrzesowicz saját bevallása szerint Prága ostroma idején (1648-ban) már megismerkedhetett a svéd udvar nagylelkűségével, úgy döntött, személyesen viszi a leveleket Stockholmba, hogy ott elnyerje méltó jutalmát.¹⁴

Sokáig nem dőlt el, hogy Wrzesowicz a tengeren (Raguzán) vagy szárazföldön (Moszkván) keresztül közelítse meg a skandináv királyságot, aztán mégis az előbbit választotta, és el is jutott a kikötővárosig.¹⁵ Erdélyben elvesztették a nyomát, Skytte legalábbis arról tájékoztat, hogy nincs hírük róla.¹⁶ Tudomásunk szerint a levelek sohasem jutottak el Svédországba. Ennek oka az volt, hogy Wrzesowicz – valamilyen előttünk ismeretlen okból – meggondolta magát, és mégsem a skandináv királyság, hanem Franciaország felé indult el. A Habsburgok jól kiépített információs hálózata a svájci Altdorfban szerzett róla tudomást, ahová Itáliából érkezett, és Párizs felé tartott a fejedelem menlevelét lobogtatva, hajmeresztő politikai elemzésekkel traktálva szállasadóját. A császár elrendelte letartóztatását, és csak kósza hírek jártak arról, hogy végül eljutott Franciaországba, és ott királyi szolgálatba állt.¹⁷ Legközelebb 1655 késő őszen találkozhatunk vele. Ekkor egyike volt a svéd szolgálatban álló hadivállalkozóknak, akik X. Károly Gusztáv megbízásából felszereltek egy sereget, és maguk lettek parancsnokai is. Wrzesowicz – mint a klasszikus hadivállalkozók általában – az egyik legnagyobb csapást jelentette a hadszíntér lakossága számára. Tizenhat lázongó várost pacifikált olyan módszerekkel, hogy a svéd hadsereg más tisztjei felháborodott levelekben kérték leváltását a parancsnoki posztról.¹⁸ Legnevezetesebb haditette egyértelműen

Kulturbesitz (Berlin-Dahlem) I. Hauptabteilung, Geheimer Rat, Rep. 6. Nr. 48. Fasz. 1. fol. 53r. Németországi kutatásaimat a Klebelsberg Kuno ösztöndíj tette lehetővé, amelyet ezúton is köszönök.

¹³ Wladyslaw Lubieniecki levele Rákóczihoz (h. n., 1650. nov. 17.) EÉKH I. 116. A levél egy „comes Bohemus”-t említ, akit Szilágyi Sándor azonosított Wrzesowiczcsal. Wrzesowicz levelei Rákóczi Zsigmondnak (h. n., 1651. ápr. 17.; Bártfa, 1651. máj. 30.) EÉKH I. 174–176., illetve 180–181.

¹⁴ A leveleket csak Bisterfeld látta, aki részletesen be is számolt róluk Skyttének: Skytte levele Krisztinához (Gyulafehérvár, 1651. nov. 13./23.) RA Skoklostersamlingen E 8322 melléklet Biörenklou C. G. Wrangelhez írott leveléhez (Bécs, 1651. nov. 26. [dec. 6.])

¹⁵ Kemény János levele II. Rákóczi Györgynek (Fogaras, 1651. szept. 7.) EÉKH I. 187.; illetve Raguzá rektora és tanácsa II. Rákóczi Györgynek (Raguzá, 1651. nov. 27.) Szilágyi Sándor (szerk.): *Okmánytár II. Rákóczy György diplomáciai összeköttetéseihez*. Budapest, 1874. (a továbbiakban: MHHH XXIII.) 88–89., mely ugyan név nélkül említi Rákóczi emberét, de nagy valószínűséggel a cseh grófról van benne szó.

¹⁶ Skytte levele Krisztinának (lásd 7. jegyzet) EÉKH I. 205.

¹⁷ III. Ferdinánd levele Lipót Vilmos főherceghez (Bécs, 1652. febr. 5.) és melléklete: Sebastian Bilgram Zweyer jelentése III. Ferdinándnak (Aldorff, 1651. dec. 28.) Hatvani Mihály (szerk.): *Magyar történelmi okmánytár a brüsseli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból. IV. 1608–1652*. Pest, 1859. 294–296. A francia zsoldba állásról: Biörenklou levele Skyttének (Bécs, 1652. ápr. 24./máj. 4.) RA Biörenklous samling vol. 7. fol. 54ov.

¹⁸ Englund, Peter: *Den ööverninnerlige: Om den svenska stormaktstiden och en man i dess mitt*. Stockholm, 2000. 334. A fellépés keménysége azért volt különösen feltűnő, mert a háborúnak eb-

a częstochowai kolostor megtámadásában való kezdeményező szerepe volt, mely – mint ismeretes – katasztrófális presztízsvereséget jelentett a svéd seregek számára, és nagyban elősegítette a lengyel ellenállás megszervezését. Ez a nemzetközi kalandor végül maga is a svéd–lengyel háború áldozata lett: 1656-ban felkelő parasztok fogságába esett, akik halálra kínozták.¹⁹

A Wrzesowicz által leleplezett konspiráció tehát végül nem sokkal járult hozzá a svéd–erdélyi kapcsolatok elmélyüléséhez. A Rákócziak azonban – Skytte beszámolója szerint – mindent megtettek, hogy más érveket is szolgáltatassanak a fejedelemség és a skandináv állam szövetségének szükségessége mellett. Különösen élenjáró ebben maga a fejedelem, akivel Skytte novemberben, Sárospatakról való eltávozása után Tasnádon találkozott. II. Rákóczi Györgyöt öccse a svéd főúrral folytatott beszélgetések után levélben értesítette Svédország terveiről (melyeket nyilván Skytte ismertetett vele): háborút akarnak indítani a lengyelek, majd Ausztria ellen is, támogatóik közt tudhatják Brandenburgot, Janusz Radziwill litván herceget, Jakab kurlandi herceget, sőt a cárt is. Egyben Zsigmond kérte a fejedelmet, használja ki a lehetőséget szövetséges szerzésére.²⁰ Nem csoda hát, ha a fejedelem nagy várakozásokkal tekintett a találkozóra – még akkor is, ha Kemény János figyelmeztette: „... ha credentiali nincsenek, caute tractáljon vele”.²¹

II. Rákóczi György elmondta Skyttének, hogy szerinte egy esetleges svéd–lengyel háború lehetősége igencsak megnövekedett: megakadtak a líbecki béketárgyalások a két állam közötti, huszonnégy éve tartó fegyverszünet meghosszabbításáról, és a lengyeleket már nem foglalja le a kozák probléma, hiszen Beresztecskónál nagy győzelmet arattak. A fejedelem felajánlotta a svéd tanácsosnak, hogy háború esetén hajlandó Svédországnak segítséget küldeni, akár 10 000 embert is. Skytte ugyanakkor tapasztalta, hogy a Rákócziak a másik tradicionális irányba, Magyarország felé megindítandó háborúra még nagyobb készséget mutattak. Figyelemreméltó, hogy mivel indokolja ezt: megemlíti a hagyományosnál is jobb viszonyt a Rákócziak és a magyar rendek közt (ezúttal a katolikusok is támogatják őket), de azt is, hogy Rákóczi György „mindig többet nyerhet egy zűrzavaros helyzetben, mint amennyit veszíthet; amit elnyer, az az övé, amit elveszít, az a rendek kára, mely – mivel nem örökös ura az országnak – kevésbé aggasztja.”²²

A császár ellen indítandó háborúhoz – írta Skytte – a fejedelem szerint még a török is támogatását nyújtaná, még ha nem is nyíltan, hiszen nemrég újították meg a békét a két állam között. A későbbi beszélgetések során Rákóczi még azt is megkockáztatta, hogy a magyar rendek szívesebben fogadnák az Erdélyhez hasonló török alá vetettséget, mint a jelenlegi állapotot, hiszen a Habsburg császár egyáltalán nem védelmezi meg őket az állandó oszmán portyáktól, viszont állandó ellentét van közte és a rendek közt a vallásügyben és az örökös királyság kérdésében. Ha ez még mindig nem lett volna elég, Rákóczi felsorolta, mi-

ben a korai szakaszában a svéd király még nagy figyelmet fordított arra, hogy minél kevésbé idegenítse el magától a Rzeczpospolita lakóit.

¹⁹ Englund: *Den öövervinerlige*, 449–450.

²⁰ Rákóczi Zsigmond levele II. Rákóczi Györgynek (Sárospatak, 1651. okt. 31.) Szilágyi Sándor (közread.): *Herczeg Rákóczy Zsigmond levelezése. IX. közlemény*. In: Történelmi Tár, 1891. 219.

²¹ Kemény János levele II. Rákóczi Györgynek (H. n., 1651. nov. 7.) MOL E 190 27. d. 6304. sz.; II. Rákóczi György levele Rákóczi Zsigmondnak (Székelyhíd, 1651. okt. 29.) Szilágyi Sándor (szerk.): *A két Rákóczy György családi levelezése*. Budapest, 1875. 442.

²² „denna försten altid mhera kan winna æn tappa in turbidis; dj nær han winner, ær det hans lycha, nær han tappar, Stændernes schada; huilcha effter de iche æhro hæreditarij, gå honom föga till hiertat” Skytte levele Salviusához (Tasnád, 1651. nov. 1/11.) RA Salvii samling vol. 18.; hasonló érveléssel Skytte levele Krisztinához (Tasnád, 1651. nov. 1/11.) RA Kassmans samling vol. 1.

ért képes az ő személye mozgósítani akár Magyarországot, akár a *Rzeczpospolita* ellenzékét. Hatalmas magyarországi birtokaira és stratégiai jelentőségű váraira, kiterjedt kapcsolatrendszerére hivatkozott (megemlítve a Radziwiłł-ekkel fenntartott jó viszonyt), végül – alighanem erős túlzással – azt is elmondta, hogy tízmillió arany vagyon van Munkácsen és Patakon, és ehhez évi félmillió tiszta jövedelme.²³

Ha a beszámoló részleteiből még nem lett volna világos, mi volt Skytte álláspontja a kérdésben, a svéd arisztokrata részletesen kifejtette királynőjének, hogy az erdélyiek ajánlkozása milyen kiváló alkalmat teremthetne az Ausztriai Házsal való leszámolásra egy svéd-francia-erdélyi szövetség keretében. Külön megemlítette a Rákócziak jó kapcsolatait Brandenburggal, amelyek azért kaptak különösen nagy jelentőséget, mert a vesztfáliai béketárgyalásokon kialakult konfliktusok óta Svédország viszonya nem volt igazán szívélyes a protestáns választófejedelemséggel. Végül Skytte hosszasan értekezett a jezsuiták által képviselt veszélyről, tökéletesen követve a harmincéves háború alatt alkalmazott retorikát.²⁴

Skytte meglehetősen hosszú ideig tartózkodott Erdélyben: november elején érkezett, és csak február végén hagyta el a fejedelemséget, mert ekkorra érkezett meg a szultántól a számára kért útlevél, hogy Konstantinápolyba mehessen. Még Brassóban volt, amikor elérte Rákóczi Zsigmond halálának híre: a fejedelem öccse február 4-én halt meg himlőben.²⁵ Skytte Havasalföld felé indult tovább, és Târgovișteben találkozott Matei Basarab vajdával, aki pompásan fogadta, és kaftánnal ajándékozta meg, ám alighanem csalódást okozott a háborús készülődésre számító svéd követnek. A vajda ugyanis kifejtette, hogy ők csak békét akarnak, vagy esetleg egy, az Oszmán Birodalom ellen folytatott háborút, melynek egyetlen akadályja, hogy a *Rzeczpospolita* és a kozákok inkább egymással hadakoznak, és nincs olyan vezető, aki összefogná a törökellenes erőket.²⁶

Konstantinápolyba érkezvén újabb politikus okozott csalódást Skyttének. Rákóczival szemben – aki bizonygatta neki, hogy az Ausztriai Ház és az Oszmán Birodalom közt nem-sokára háború várható – Franciaország portai követe, Jean De la Haye-Vantelet semmiféle török háborús várándékról nem tudott, sem a Habsburgok, sem a *Rzeczpospolita* ellenében.²⁷ Éppen Skytte panaszai és csalódottsága miatt tűnik valószínűtlennek Simon Reniger császári követ értesülése, mely szerint De la Haye a svéd-francia-erdélyi szövetség újra-élesztésének támogatására biztatta volna a Portát egy olyan audiencián, amelyen kíséreté-

²³ Skytte levele Krisztinához (lásd 7. jegyzet) EÉKH I. 207., illetve Biörenklouhoz (Kolozsvár, 1652. jan. 2/12.) RA Biörenklous samling vol. 7. fol. 107v–108r.

²⁴ Skytte levele Krisztinához (lásd: 9. jegyzet) EÉKH I. 198.

²⁵ Péter Katalin: *A magyar romlásnak századában*. Budapest, 1975. 100. Mind Skytte, mind Biörenklou meglehetősen szűkszavúan közölték a halálhírt: Skytte levele Biörenklounak ([Brassó, 1652. febr. 12/22.]) RA Biörenklous samling vol. 7. fol. 527r.; Biörenklou levele Krisztinának (Bécs, 1652. febr. 14/24.) RA Germanica vol. 278.

²⁶ Skytte levele Biörenklounak (Târgoviște, 1652. febr. 20. [márc. 2.]) RA Biörenklous samling vol. 7. fol. 528r–529r.

²⁷ Skytte levele Biörenklounak (Pera/Konstantinápoly, 1652. márc. 8/18.) RA Biörenklous samling vol. 7. fol. 531v. Rákóczi nyolc érvet sorakoztatott fel a kezdődő oszmán–Habsburg összecsapás bizonyítására: Skytte levele Krisztinához (lásd 9. jegyzet) EÉKH I. 205–206. De la Haye-ről: Abbott, George Frederick: *Turkey, Greece and the Great Powers: A Study of Friendship and Hate*. London, 1916. 30–31., Bacqué-Grammont, Jean–Kuneralp, Sinan–Hitzel, Frédéric: *Représentantes permanentes de la France en Turquie (1536–1991) et de la Turquie en France (1797–1991)*. İstanbul–Paris, 1991. 19–20.

ben a svéd utazó is jelen volt.²⁸ A bécsi svéd rezidens, Biörenklou május elején írt Skyttének, és sürgette hazatérését, ám nem valószínű, hogy ezt a levelet a svéd utazó megkapta, mielőtt május közepén Moldva felé útnak indult.²⁹ Még 1652 folyamán újra Svédországba érkezett. Hazatérése után a stockholmi francia követ azt jegyezte fel, hogy Skytte a krími kánál is járt Perekopban, bár ez erősen kétséges – a császári követ Konstantinápolyban mindenesetre úgy tudta, hogy a svéd Moldván és Lengyelországon keresztül Németföldre készült.³⁰

Ha Skytte nem akart minél gyorsabban hazatérni, az nem kizárólag az utazás által nyújtott élvezeteknek tudható be. Svédországban ugyanis ekkoriban meglehetősen rosszult állt a szénája: neve felmerült a Krisztina uralkodásának legnagyobb botrányai közt számon tartott Messenius-perben. Az ügy egy paszkvillus révén robbant ki, melyet Károly Gusztáv kapott levélben, és amely egy Krisztina királynőről alkotott szatirikus portré mellett utalásokat tartalmazott a Pfalz-Zweibrücken dinasztia jövődi kormányzásáról. A trónörökös, hogy gyanúba keveredését megakadályozza, egyenesen a királynőhöz vitte a gúnyiratot, akinek rendeletére aztán előállították annak íróit: Arnold Johann Messenius udvari történetírót és fiát, Arnoldot. Büntetésük fejvesztés lett, ami jól mutatja, milyen indulatokat váltott ki Krisztinából a felé irányzott, nem különösebben finomkodó kritika.

A per azonban nem állt meg a két Messenius kivégzésénél, hanem tovább burjánzott, és a pfalziak egyre több közeli híve keveredett gyanúba. A már említett Georg Stiernhielm, illetve a Károly Gusztáv uralkodása alatt később komoly szerepet játszó Carl von Schlieppenbach és Paul Würtz mind a trónörökös köréből kerültek be a vizsgált körbe. Ide tartozott Skytte is, akiről a Messeniusok azt vallották, hogy beszélgetéseik alkalmával kritizálta az állam ügyeit.³¹ Hazatérése után valóban perbe fogták, és a vádak közt felhozták azt is,

²⁸ Simon Reniger jelentése (Konstantinápoly, 1652. márc. 30.) Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: HHStA) Türkei Kt. 125. Fasc. 62b. Konv. A. fol. 190–193. A császári követnek későbbi jelentéseiben bizonygatnia is kellett, hogy forrása megbízható, így valószínű, hogy információját kortársai is megkérdőjelezték (lásd 1652. ápr. 27-i jelentését: HHStA Türkei Kt. 125. Fasc. 62b. Konv. B. fol. 74v–75r.

²⁹ Biörenklou levele Skyttéhez (lásd 17. jegyzet) fol. 540r.; Reniger jelentése (1652. máj. 28.) HHStA Türkei Kt. 125. Fasc. 62b. Konv. B. fol. 105r–v. Később Skytte maga azt terjesztette, hogy fél évet töltött az oszmán fővárosban (lásd a Richard Christophilus áttéréséről szóló nyilatkozatát: *The Hartlib Papers (CD-ROM)*, 2nd ed. Sheffield, 2002. (a továbbiakban HP) 21/12/1A. Reniger azonban elég élénk figyelemmel kísérte a svéd utazó konstantinápolyi tevékenységét ahhoz, hogy a májusi távozásról szóló információt hitelesnek tarthassuk.

³⁰ Reniger jelentése (Konstantinápoly, 1652. jún. 12.) HHStA Türkei Kt. 125. Fasc. 62b. Konv. B. fol. 130r–v. Vö.: Chanut, Pierre Hector: *Memoires de ce qui s'est passé en Suede, et aux provinces voisines, depuis l'année 1652 jusquesen l'année 1655: Ensemble le demêlé de la Suede avec la Pologne*. Paris, 1675. 15. Chanut információját teljes mértékben elfogadja Anders Grape, sőt megtoldja azzal, hogy Skytte valószínűleg Kisázsiaiban is tett egy utazást (Grape: *Riksråd – språkforskare*, 341–342.; Grape, Anders: *Comenius, Bengt Skytte och Royal Society*. In: Lychnos 1936. 319–330., ide: 325.) Szilágyi Sándor szerint Skytte még 1655-ben is Konstantinápolyban tartózkodott és ő írta Isaac Basire ajánlólevelét (EÉKH I. 231.), de téved: az említett levél (Pera, 1655. máj. 24.; MHHD XXIII. 179.) írója Thomas Bendyshe angol rezidens volt.

³¹ A Messenius-ügyről Englund: *Den oöverninnerlige*, 130–135.; Skytte szerepéről Runeby: *Bengt Skytte, Comenius och abdikationskrisen 1651*, 362–365. Georg Kraus is megemlíti a királynő elleni gúnyiratot, ám téved, mikor azt állítja, hogy erre már Skytte elutazása előtt fény derült; ugyanígy téves azon állítása, hogy Skytte egy évig Nagyszébenben tartózkodott volna, és csak Krisztina lemondása után tért volna haza Konstantinápolyból (Kraus, Georg: *Erdélyi krónika 1608–1665*. Ford., kiad. Vogel Sándor. Budapest, 1994. 198., átveszi Szilágyi Sándor: *Első szövetkezés Lengyelország felosztására 1656-ban*. Budapesti Szemle, 8. köt. (1875) 290–331., ide: 300.).

hogy királynője tudta nélkül indult el ilyen hosszú és menekülésre erősen hasonlító utazásra. Most volt igazán hasznos, hogy Skytte meglehetősen sok embernek küldött levelet utazásáról. Bár Károly Gusztáv – akinek az egész ügy roppant kellemetlen volt – nem állt ki egyértelműen mellette, Skytte mégis el tudta érni felmentését.³² Krisztina uralkodása idején már nem kapott politikai jelentőséggel bíró megbízatásokat, csak az 1654-ben trónra lépő X. Károly Gusztáv alatt tért vissza a svéd udvari életbe, hogy aztán a király 1660-ban következő halála után végképp elveszítse befolyását, tudós elmékedéseinek és ezzel kapcsolatos baconi terveinek szentelhesse magát – nagyrészt távol szülőhazájától.

Nils Runeby értelmezése

A Bengt Skytte útjával foglalkozó szakirodalom általában magától értetődőnek tartja, hogy a svéd államtanácsos királynője megbízásából indult útnak, az ő érdekeit képviselte Erdélyben, még akkor is, ha hivatalos megbízólevelet nem mutatott fel, sőt mindvégig hangsúlyozta, hogy magánemberi minőségben jár a fejedelemségben.³³ Nils Runeby ezt az értelmezést kérdőjelezte meg, amikor Skytte tevékenységét a Comenius körül kialakult apokaliptikus körrel és azok Rákóczi Zsigmond esküvője körüli várakozásaival hozta összefüggésbe. Gondolatmenetének ismertetéséhez először szükséges ennek a kontextusnak a vázlatos feltérképezése.

A vesztfáliai béke aligha hozott bárkinek olyan nagy csalódást, mint Jan Amos Comeniusnak. Az ekkoriban éppen svéd szolgálatban álló nagy hírű pedagógus a békekötés után elkeseredett levelet írt a nagyhatalmú svéd kancellárnak, Axel Oxenstiernának. Ebben szemérettel vetette, hogy a cseh népet, melynek felkelésével a harmincéves háború kezdetét vette, meg sem említették a békék szövegében. Ez tulajdonképpen annyit jelentett, hogy Csehországgal kapcsolatban érvényben maradt az 1635-ös prágai béke, mely az államot egyértelműen Habsburg érdekszférának tekintette, és teljes mértékben a császárnak adta a felette való rendelkezést.³⁴

Márpedig ez a megoldás katasztrófát jelentett a Cseh- és Morvaországból a fehérhegyi csata utáni években elűzött protestánsok számára. Comenius születésekor, 1592-ben Csehország lakosságának még hozzávetőlegesen 80%-a tartozott az utraquista (kelyhes) vagy

³² A fentiekben idézett leveleken kívül írt még levelet Magnus Gabriel De la Gardie-nak (Gyulafehérvár, 1651. nov. 13/23.; RA Kassmans samling vol. 12.), János Kázmér Pfalz-Zweibrücken-i grófnak, Károly Gusztáv édesapjának (Kolozsvár, 1652. jan. 3. [13.]; RA Stegeborgssamlingen E 65) és Carl Gustaf Wrangel tábornagnak is (Kolozsvár, 1652. jan. 3. [13.]; RA Skoklostersamlingen E 8476).

³³ Angyal Dávid: *Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinánd haláláig*. Budapest, 1898. 512.; Péter Katalin: *A magyar főúri politika fordulata a XVII. század derekán (Rákóczy Zsigmond és Pálffy Pál). Kandidátusi disszertáció*. Kézirat, MTAKK D 5571. 57.; Péter Katalin: *A magyar romlásnak századában*, 98. Arnheim szerint Skytte valóban fürdőhelyek meglátogatására indult útnak és csak azért kanyarodott Erdély felé, mert Bécsben találkozott Klobusiczkyval (Arnheim: *Freiherr Benedikt Skytte*, 76.).

³⁴ Péter Katalin: *A fejedelemség virágkora (1606–1660)*. In: Makkai László–Szász Zoltán (szerk.): *Erdély története II. 1606-tól 1830-ig*. 3. kiad. Budapest, 1988. 617–783., ide: 709.; Kumpera, Jan.: *Die Entwicklung von Komenskýs politischen Anschauungen und Bestrebungen*. In: Mack, Karlheinz (hrsg.): *Jan Amos Comenius und die Politik seiner Zeit*. Wien–München, 1992. 37–54., ide: 44.; R. Várkonyi Ágnes: *Comenius és a vesztfáliai béke Európája*. In: R. Várkonyi Á.: *Europica varietas – hungarica varietas*. Budapest, 1994. 62–75., ide: 62–63. Comenius kapcsolatát Svédországgal részletesen ismerteti Göransson, Sven: *Comenius och Sverige 1642–1648*. In: Lychnos 1957–58. 102–137.; Schieche, Emil: *J. A. Comenius und Schweden*. Archiv für Kulturgeschichte, 60. (1968) 1. 165–171.

a vele egyre szorosabb kapcsolatba kerülő lutheránus valláshoz, mintegy 10% vallotta magát katolikusnak, 5–10% közt volt a huszitizmus radikálisabb irányzatához tartozó Cseh Testvériség híveinek aránya, és minimális számú református is élt az országban, Morvaországban pedig egy kevés (és szigorúan üldözött) anabaptista és antitrinitárius is. Éppen a századfordulóval következett azonban be egy generációváltás a cseh–morva főnemességben, és az új, immáron jezsuiták által nevelt nemzedék sokkal kevésbé mutatkozott toleránsnak elődjénél.³⁵ Az igazán nagy törés a cseh felkelés leverésével köszöntött be: a nemesség lefejezésével az erőszakos ellenreformáció is teret nyert. A hitvallásukhoz szigorúan ragaszkodó cseh testvéreknek el kellett hagyniuk hazájukat, és ettől kezdve emigrációban próbálták fenntartani egyházukat és a reményt, hogy egyszer majd hazatérhetnek. Legfontosabb központjuk a lengyelországi Leszónban alakult ki, de Magyarországon is telepedtek le főleg morva származású csoportjaik, elsősorban a Rákóczi család birtokain, Lednicén és Puhón.³⁶

Aligha van még egy személyiség a 17. századi Magyarországon, akivel annyi írás foglalkozna, mint Comeniusszal: talán csak Zrínyi Miklós érhet a nyomába. Itteni működésével kapcsolatban mégis számos kérdés nyitott mind a mai napig, így a legalapvetőbb is: miért jött egyáltalán Magyarországra a cseh testvériség 1650-ben megválasztott püspöke? A korábbi munkák szerzői a legtöbb esetben beleesnek a nemzetközi Comenius-irodalom leggyakoribb hibájába, és kritika nélkül átveszik a nagy pedagógus műveiben előforduló önéletrajzi részleteket. Így Jan Kvačala – az első igazán nagy Comenius-szakértő, aki magyarul Kvacala János néven publikált – és később a Comenius pataki éveiről az eddigi legrészletesebb leírás közlő Rác Lajos is egyetértenek abban, hogy az akkor már nemzetközi hírű pedagógus Lorántffy Zsuzsanna többszöri és sürgető meghívására, az iskola megreformálásának szándékával érkezett Sárospatakra. Péter Katalin kandidátusi disszertációjában megkérdőjelezte a rekonstrukció hitelességét, és amellett érvelt, hogy Comenius Patakra jövetele saját kezdeményezésére történt, egy korábbi meghívás felhasználásával, okát pedig a saját és Rákóczi Zsigmond politikai elképzelései közti hasonlóságok jelentették.³⁷

³⁵ Pánek, Jaroslav: *Comenius: Teacher of Nations*. Košice–Praha, 1991. 11–13.

³⁶ I. Rákóczi György és a cseh testvérek viszonyára lásd: Dienes Dénes: *I. Rákóczi György és a cseh–morva atyafiak*. In: Kődöböcz József (szerk.): *Művelődésünk múltjából: Comenius, I. Rákóczi György és más tanulmányok*. Sárospatak, 1999. 75–80. Mindazonáltal a cikk címében szereplő „cseh–morva atyafiak” elnevezés hibás, mert összemosza a cseh testvéreket a tőlük sok vonásban különböző, meglehetősen jelentéktelen szektát alkotó morva testvérekkel (erről az elterjedt hibáról lásd Földes Éva: *Comenius' Connections with the Anti-Feudal Movements (Comenius and the Anabaptists of Sárospatak)*. In: Földes, Éva – Mészáros, István (ed.): *Comenius and Hungary*. Budapest, 1973. 51–68., ide: 51.). Comenius a *Historia persecutionum Ecclesiae Bohemiae*-ben a Rákócziak mellett még a Thurzó, Illésházy, Révai, Nádasdy, Nyári és Vizkeleti családok birtokait is felsorolja (Comenius, Jan Amos: *Historia persecutionum Ecclesiae Bohemiae*. In: Kopecský, Milan (red.): *Dílo Jana Amosa Komenského / Opera omnia Johannis Amos Comenii IX/1*. Praha, 1989. 199–364. ide: 325.).

³⁷ Kvacala János: *Bisterfeld János Henrik élete*. Századok, 25. évf. (1891) 447–478., 545–577., ide: 113–117.; Rác Lajos: *Comenius Sárospatakon*. Budapest, 1931. 35–67.; Péter: *A magyar főúri politika fordulata ...*, 38–48., lásd még Péter Katalin: *Comenius és a Rákócziak*. In: Csorba Csaba – Földy Ferenc – Kődöböcz József (szerk.): *Comenius és a magyar művelődés*. Sárospatak, 1994. 26–29. Legutóbb R. Várkonyi Ágnes nyilatkozott a kérdésben, aki úgy vélte, Comenius azzal a tervvel érkezett, hogy „kikísérletezze a Közép-Európát nem kirekesztő, hanem egyenrangú félként kezelő egyetemes béke koncepciójának gyakorlati megvalósítását.” R. Várkonyi: *Comenius és a vesztfáliai béke Európája*, 68.

Abban mindenesetre megegyezik a szakirodalom, hogy Comenius sárospataki éveiben nagy szerepet tulajdonít egy morva származású és lednicei száműzetésében élő cseh testvér lelkésznek, Mikuláš Drabíknak. Ez a nem különösebben művelt és nem is különösebben becsületes (egy időre papi tisztétől is megfosztották gyanús posztóügyletei miatt) exuláns látomásaival hívta fel magára püspöke figyelmét, amelyek 1638-ban kezdődtek és többkevesebb rendszerességgel folytatódtak. Drabík a Rákóczi családdal először 1643-ban került kapcsolatba, amikor I. Rákóczi Györgynek megküldte jóslatait, sőt a felső-magyarországi hadjárat alkalmával megjelent táborában, hogy felkenje Magyarország királyává a némileg vonakodó fejedelmet.³⁸

Comenius már az 1620–1630-as években összegyűjtötte két lengyelországi látnok (Kotter és Poniatowska) vízióit, ami miatt meglehetősen sok vitája támadt: kortársai némelyike felelőtlen álmodozónak tartotta. Jaroslav Pánek elemzése szerint a Vesztfália után érzett reménytelenség, a cseh testvériség céljainak irrealitása segítette elő nála egy kiliasztikus–apokaliptikus világkép elfogadását, amit korábbi tanárainak hatása is felerősített.³⁹ Miközben megreformálta a sárospataki iskola latin osztályát, és megírta számos nagy pedagógiai munkáját (köztük az *Orbis pictus*), Comenius rendszeresen próbálkozott, hogy Drabík jóslatainak nyilvánosságot szerezzen, eljuttassa azokat Rákóczi Zsigmondhoz.

A morva lelkész víziói az 1650-es években jelentősen megszaporodtak, és mindig követték az általa ismert aktuális politikai helyzetet. Általában szerepelt bennük Rákóczi Zsigmond, és a legtöbb esetben az Ausztriai Ház bukását hirdették meg. Egyik legismertebb látomása 1650. szeptember 8-áról származik. Ebben Isten közölte vele, hogy négyfelől szabadítja rá az ellenséget a bestiára (értsd: a Habsburgokra): keletről a Rákócziak, délről a görögök és rácok, északról a lengyelek, litvánok, oroszok, tatárok és törökök, nyugatról pedig a helvétek indulnak majd meg.⁴⁰ 1651 elején Drabík Lednicéről Sárospatakra utazott, hogy személyesen találkozhasson Rákóczi Zsigmonddal, ám erre végül nem került sor.

Ebben az évben egészen más tartotta lázban a sárospataki Rákóczi-udvart: Zsigmond esküvője készülődött. Ha II. Rákóczi György feleségének, Báthory Zsófiának kiválasztásában – Várkonyi Gábor értelmezését követve⁴¹ – a Rákóczi család erdélyi fejedelmi dinasztiaként való legitimálására törekvést és az önálló erdélyi politikálás kontinuitásának kinyilvánítását látjuk, öccse menyasszonya az európai protestáns államok felé jelezte Erdélyi készségét a kapcsolatok további fenntartására és elmélyítésére. Miután a Vasile Lupu lá-

³⁸ Kvacala János: *Egy álpróféta a XVII-ik században*. Századok, 23. évf. (1889) 745–766., ide: 746–747. Drabík látomásainak pszichológiai vonatkozásairól lásd Péter: *A magyar főúri politika fordulata*, 29–37.

³⁹ Pánek, Jaroslav: *Jan Amos Comenius: zum politischen Denken und politischen Handeln*. In: Mack, Karlheinz (hrsg.): *Jan Amos Comenius und die Politik seiner Zeit*. Wien–München, 1992. 55–74., ide: 57., 63. A tanárok közül hivatkozik Alstedre (aki a bibliai tanítás és a világi tudomány összebékítését tűzte ki feladatául, így hozzájárulva, hogy Comenius ne a realitásból, hanem a metafizikából induljon ki), illetve Piscatorra (aki kiliasztikus víziói révén segítette elő, hogy a cseh pedagógus elfogadja ezen gondolkodásmódot).

⁴⁰ Comenius, Johannes Amos: *Lux in tenebris: Hoc est Propethiæ donum quo Deus Ecclesiam Evangelicam (in Regno Bohemiæ & incorporatis Provinciis) sub tempus horrendæ ejus pro Evangelio persecutionis, extremæque dissipationis, ornare, ac paterne solari dignatus est*. [Amsterdam], 1657. 47–49.

⁴¹ Várkonyi Gábor: *Dinasztikus politika Erdélyben 1640–1645*. In: uő. (szerk.): *II. Rákóczi György esküvője*. Budapest, 1990. 77–142., ide: 91–94.

nyával kötendő házasság tervét a fejedelmi család ejtette,⁴² két nyugati protestáns hercegnőt vettek számításba. Az egyik a nagyhatalmú orániai herceg lánya volt Németalföldről, a másik a „téli király” lánya, V. Frigyesé, Csehország rövid uralkodás után lemondani kényszerült uralkodójáé, aki a harmincéves háborúban pfalzi választófejedelemségét is elvesztette – hogy a vesztfáliai békében majd fia kapja vissza, igaz, jelentős területi veszteségek árán.⁴³

Az utóbbi terv valósult meg, és ezzel a házassággal Zsigmond Európa legnagyobb protestáns fejedelmi famíliáival került rokonságba: Pfalz, Brandenburg, Svédország és Oránia uralkodói családjai mind Henrietta rokonai voltak, sőt közéjük tartozott Anglia detronizált királyi családja, a Stuart dinasztia is. Kemény János nem tévedett, amikor azt az érvet hangoztatta, hogy a pfalzi ház restaurációja országa trónján világosan megmutatja, milyen jó kapcsolatokkal rendelkezik.⁴⁴

Az esküvőt két részletben tartották meg, és mindkettőn illusztris társaság vett részt. Májusban a sziléziai Krossenben a jelképes menyegzőn a vőlegényt Rhédey Ferenc képviselte, és részt vett rajta V. Frigyes özvegye, az új pfalzi választó, Károly Lajos, illetve a brandeburgi választófejedelem (a később Nagy Választónak nevezett Frigyes Vilmos) képviselői.⁴⁵ Sárospatakon júniusban történt meg a valódi esküvő. Bár Rákóczi Zsigmond panaszkodott a vendégek kis számára,⁴⁶ a körülményekhez képest nem kevés előkelőség jelent meg személyesen, vagy küldött követet. A pfalzi követeken kívül – fenntartásai ellenére – képviseltette magát a magyar király, és János Kázmér lengyel király mellett a moldvai vaj-

⁴² A terv eredetileg a lengyelországi királyválasztás kapcsán merült fel, Lupu ugyanis a lengyel–litván protestánsok vezetőjének, Janusz Radziwiłłnek apósa volt. I. Rákóczi György halálával azonban a tárgyalások megszakadtak (*Kemény János Önéletrása*. In: V. Windisch Éva (szerk.): *Kemény János és Bethlen Miklós művei*. Budapest, 1980. 7–310., ide: 297–302.; Szilágyi Sándor: *Felső-vadászi Rákóczy Zsigmond*. Budapest, 1886. 91–92., 100.; Görög Ferenc: *A két Rákóczy György főnhatósági joga a két oláh vajdaság fölött*. Budapest, 1904. 40–41.). Az újabb kísérlet Lupu részéről jött: a moldvai vajda ugyanis minél előbb szerette volna megsemmisíteni fegyverrel kikényszerített ígéretét, hogy lányát Bohdan Hmelynickij kozák hetman fiához adja, lásd II. Rákóczi György levelét Kemény Jánosnak (Dés, 1651. dec. 15.) Veress Endre (ed.): *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării-Românești X. Acte și scrisori (1637–1660)*. București, 1938. 236. A házassági ígéret kikényszerítéséről lásd Kentschinskyj, Bohdan: *Rebelldiplomati och vasallaktivism i Östeuropa vid 1600-talets mitt*. In: Karolinska Förbundets årsbok 1965. 10–33., ide: 27.; Gebei Sándor: *II. Rákóczi György erdélyi fejedelem külpolitikája (1648–1657)*. Eger, 1996. 51.

⁴³ Péter: *A magyar főúri politika fordulata*, 10–11.

⁴⁴ Kemény írása Rákóczi Zsigmond házassága ügyében ([1650 nyara]) Szilágyi Sándor (közread.): *Herczeg Rákóczy Zsigmond levelezése. VI. közlemény*. In: *Történelmi Tár*, 1890. 424.; Henrietta rokonságáról: Péter: *A magyar romlásnak századában*, 71–73., Schaab, Meinrad: *Geschichte der Kurpfalz II. Neuzeit*. Stuttgart–Berlin–Köln, 1992. 128–129.

⁴⁵ Frigyes Vilmos levele Rákóczi Zsigmondhoz (Tangermünde, 1651. máj. 7. [17.]) Szilágyi Sándor (közread.): *Herczeg Rákóczy Zsigmond levelezése. VIII. közlemény*. In: *Történelmi Tár* 1891. 82. A krosseni esküvőről lásd: Wendland, Anna: *Die Heirat der Prinzessin Henriette Marie von der Pfalz mit dem Fürsten Sigmund Rákóczy von Siebenbürgen: Ein Beitrag zur Geschichte der Kurhauses Pfalz-Simmern*. Neue Heidelberger Jahrbücher, vol. 15. (1906) 241–278., ide: 269–272. A két esküvő reprezentációtörténeti vonatkozásairól lásd tanulmányomat: *Rákóczi Zsigmond két esküvője*. In: Erdélyi Gabriella–Tusor Péter (szerk.): *Mindennapi választások. Tanulmányok Péter Katalin köszöntésére*. Budapest, 2007. (CD kiadás) 291–311.

⁴⁶ „Nem igen sok vendégünk leszen Magyar Országból, kin eleget búsulunk.” Rákóczi Zsigmond levele Bethlen Ferencnek (Sárospatak, 1651. jún. 19.) Kolozsvári Állami Levéltár Keresdi Bethlen-levéltár, másolata MOL Filmtár X 7315 (19049. doboz).

dától is érkezett követ.⁴⁷ Ugyanakkor sok meghívott lengyel főúr nem jöhetett el, mivel az esküvő éppen egy nagy lengyel–kozák összecsapás, a beresztcecsói csata előestéjén zajlott. Ugyanez tartotta otthon magát a fejedelmet, illetve közvetlen tanácsadóit, Keményt és a Zsigmonddal egyébiránt nagyon közeli kapcsolatban álló Johann Heinrich Bisterfeldet is: bármelyik pillanatban várták Bohdan Hmelnyickij szövetségi ajánlatát.⁴⁸ A magyar arisztokrácia nagy része azonban részt vett a menyegzőn. Még a Rákóczi családdal nem különösebben szívélyes kapcsolatban álló és a bécsi udvarban fenntartott jó kapcsolatai miatt mind a fejedelem, mind Pálffy Pál nádor által gyanakodva figyelt felső-magyarországi főkapitány, Wesselényi Ferenc is részt vett az ünnepségeken.⁴⁹

A párt Comenius eskette, azzal a hivatalos indoklással, hogy ő volt az egyetlen a rendelkezésre álló papok közül, aki képes volt latinul és németül is beszédet tartani. Péter Katalin rekonstrukciója szerint azonban jelenléte egyben a Rákóczi Zsigmond körül formálódó Habsburg-ellenes szövetség szimbóluma is volt: a száműzött csehországi protestantizmust képviselte. A házasság Drabík és Comenius számára is jelentős fordulatot ígért. Drabík már 1650-ben, Comenius Magyarországra érkeztekor közölte vele, hogy látomása szerint Rákóczi Zsigmond magyar király lesz. Ugyanazon év folyamán több víziót is látott, melyekből az derült ki, hogy a „babiloni szajhát” egy keleti (Erdély), egy északi (Svédország) és egy nyugati hatalom (Franciaország) fogja eltörölni a föld színéről.⁵⁰ Az, hogy a svéd trónöröklést az 1650-es országgyűlés rendezte, és a Pfalz-Zweibrücken-i dinasztia öröklését helyezte kilátásba, azt eredményezte, hogy a látomásokban Franciaország helyét egyre inkább Pfalz vette át. Ezt az is elősegítette, hogy az apokaliptikus irodalomnak már voltak jól bejáratott hagyományai V. Frigyesel és a pfalzi uralkodócsaláddal kapcsolatban a harmincéves háború idejéből. Ráadásul a protestáns pfalziak logikusabban is illettek a képbe, mint a katolikus francia király.⁵¹ Így Rákóczi Zsigmond házassága Pfalzi Henriettával nagy változások eljövételét ígérte, hiszen az apokaliptikusok által megszabadítónak vélt három ország rokoni kapcsolatot alakított ki: Erdélyben a fejedelmi család egy tagja volt pfalzi, Svédországnak pedig trónörököse származott innen (akit ráadásul Drabík társuralkodónak tekintett).⁵²

⁴⁷ Szilágyi: *Felső-vadászi Rákóczy Zsigmond*, 138–139. A bécsi udvar fenntartásait egy valószínűleg Lippay György érsek által írott levél fogalmazta meg II. Rákóczi György számára: Ismeretlen (Lippay?) levele II. Rákóczi Györgyhoz (Nagyszombat, 1650. dec. 14.) Szilágyi Sándor (közread.): *Herceg Rákóczy Zsigmond levelezése. VII. közlemény*. In: Történelmi Tár, 1890. 614. A királyi követről: III. Ferdinánd levele Lorántffy Zsuzsannának (Bécs, 1651. ápr. 18.) MOL E 190 43. d. 5. t. 706. sz. A moldvai követről: Vasile Lupu levele Lorántffy Zsuzsannának (Iași, 1651. ápr. 21.) MOL E 190 43. d. 5. t. 708. sz. Valószínűleg a Rákócziaknak Lupunál sokkal inkább elkételezett havasalföldi vajda, Matei Basarab is reprezentáltatta magát.

⁴⁸ Kemény János levele Rákóczi Zsigmondnak (Nagyszöllös, 1651. jún. 15.) MOL E 190 27. d. 6361. sz. A lengyelek közül még a Rákócziakkal állandó kapcsolatban álló Wladyslaw Lubieniacki sem jött el, lásd levelét Rákóczi Zsigmondnak (Zboró, 1651. júl. 17.) MHHD XXIII. 76.

⁴⁹ II. Rákóczi György egy, az öccsének írott levelében nemes egyszerűséggel „praktikás ebnek” titulálja Wesselényit (Déva, 1650. júl. 4.) MOL E 190 25. d. 5818. sz. Pálffy Pál is panaszkodik rá, hogy Wesselényi a fejedelem ellen hangolja az udvart: levele II. Rákóczi Györgynek (Váralja, 1651. aug. 26.) MOL E 190 43. d. 5. t. 722. sz. Wesselényi jelenlétéről az esküvőn: levele II. Rákóczi Györgynek (Sárospatak, 1651. jún. 22.) MOL E 190 27. d. 6362. sz.

⁵⁰ Comenius: *Lux in tenebris*, 45–46. (1650. júl. 7-i látomás).

⁵¹ Comenius, *Lux in tenebris*, 47–49. (1650. szept. 8-i látomás).

⁵² Göransson, Sven: *Den europeiska konfessionspolitikens upplösning 1654–1660: Religion och utrikespolitik under Karl X Gustav*. Uppsala–Wiesbaden, 1956. 53. Károly Gusztáv Svédországban betöltött szerepét mások is fontosabbnak tartották, mint amilyen valóban volt. Bisterfeld 1650-ben arról írt Rákóczi Zsigmondnak, hogy a svéd trónörökös a nürnbergi tárgyalások végeztével siet haza

A vizionáriust és híveit – úgy tűnik – még az sem zavarta, hogy a két pfalzi a választófejedelmi család 15. században különvált két ágából származott, vagyis meglehetősen távoli rokonok voltak.⁵³

Comenius az esküvő kapcsán szintén szükségét érezte, hogy írásban fektesse le gondolatait. Mint a Bibliában Nátán Dávidnak, most ő adott tanácsokat Zsigmondnak arra vonatkozóan, miként használja ki a házassággal előtte nyíló lehetőségeket. Így született meg a *Sermo secretus Nathanis ad Davidem* és folytatása, a *Sermo secretior secundus*. Comenius ötvözte az apokaliptikus gondolatvilágot saját, a világot tudás által megjobbítani szándékozó elképzeléseivel, és arra biztatta az ifjú fejedelmet, hogy az esküvőre érkező hősökkel vagy azok küldötteivel alakítsa meg a „*Secta Heroica Mundi reformatrix et beatrix*” társaságát, mely az ő vezetésével végül nemcsak a szomszédos népekről segíti le az Antikrisztus igáját, hanem a törökök megtérítésével az egész világot megszenteli majd.⁵⁴

Említettük, hogy Drabík nagy jelentőséget tulajdonított Károly Gusztáv trónörökösi címének, és ezzel már mintegy el is könyvelte, hogy Svédország trónját a pfalzi dinasztia szerezte meg. Aligha tudott ugyan róla, de 1651-ben az események úgy alakultak, hogy csaknem igaza lett. Krisztina királynő ugyanis éppen ebben az évben szervezte először lemondását unokatestvére javára, amit augusztus 17-én jelentett be, bár nem sokkal később visszavonta. Károly Gusztáv bizalmasa, Bengt Skytte, – Runeby szerint – egyike volt annak a kevés embernek, aki tudta, mi készül. Nem rendelkezünk ugyan közvetlenül ezt bizonyító forrásokkal, ám elfogadható Runeby érve, hogy a közelgő uralkodóváltásról való ismeretei indokolhatták, hogy Skytte nem királynőjétől, hanem Károly Gusztávtól kért ajánlólevelet az erdélyi fejedelemhez.⁵⁵ Neki persze amúgy is több erdélyi kapcsolata volt, mint királyi unokatestvérének, hiszen az 1645-ös közös hadakozás alkalmával számos erdélyi főurat személyesen megismert, köztük Rákóczi Zsigmondot is.⁵⁶

A Károly Gusztávtól kért ajánlólevél elég fontos érv amellet, hogy Skytte útját ne a királynő képviselőjében tett, rejtett diplomáciai küldetésnek értelmezzük. Runeby több más érvet is felsorol amellet, miért nem valószínű, hogy a svéd államtanácsost Krisztina küldte volna útjára. A svéd állami levéltárban semmiféle Skytte számára írt megbízólevél, még tit-

Krisztina koronázására és házasságuk elhálására (Gyulafehérvár, 1650. aug. 20.) Szilágyi Sándor (közread.): *Herczeg Rákóczy Zsigmond levelezése. VI. közlemény*. In: Történelmi Tár 1890. 442.

⁵³ Henrietta a Pfalz-Simmern ágból származott, míg Károly Gusztáv a Pfalz-Zweibrückenből, amely a 17. század elejére szinte teljesen elvesztette németországi birtokait, csak a jelentéktelen elzási Cleeburgot tudta megtartani (Englund: *Den öövertinnerlige*, 41.). Ettől függetlenül uralkodói címzésében továbbra is fenntartotta a pfalzi uralkodói címeket, és rendszeresen csak mint Pfalzgrafa hivatkoznak rá a tudósítások.

⁵⁴ Comenius, Jan Amos: *Nátán bizalmas beszéde Dávidhoz*. In: Kovács Endre (szerk.): Comenius Magyarországon: Comenius Sárospatakon írt műveiből. Budapest, 1962. 206–224.; lásd még: Rácz: *Comenius Sárospatakon*, 114–119.; Runeby: *Bengt Skytte, Comenius och abdikationskrisen 1651*, 373–374.

⁵⁵ Runeby: *Bengt Skytte, Comenius och abdikationskrisen 1651*, 375.

⁵⁶ *Kemény János önéletrása*, 284.; lásd még: Rosengren, Hilding: *Karl X. Gustaf före tronbestigningen: Pfalzgreven intill tronföljarvalet 1649*. Uppsala, 1913. 173–175.; Kármán Gábor: *A fejedelem és a svédek: Lennart Torstenson emlékirata 1645-ből*. In: Takács Péter (szerk.): *Fejedelmek, forradalmak, vasutak: Tanulmányok Erdély történetéből*. Debrecen, 2000. 115–160., ide: 124–132. Udvariassági leveleket Károly Gusztáv sózrványosan a későbbiekben is kapott a Rákóczi család különböző tagjaitól: Rákóczi Zsigmondtól (Segesvár, 1646. február 27.), illetve II. Rákóczi Györgytől (Gyulafehérvár, 1650. július 25.) RA Stegeborgssamlingen E 184, illetve E 173.

kos instrukció sem maradt fenn.⁵⁷ Bár a svéd főúr rendszeresen beszámolt királynőjének erdélyi utazásáról, ez még nem bizonyítja, hogy az ő küldötte volt, hiszen ha Skytte – akár milyen okból – egy svéd–erdélyi szövetség létrehozásán fáradozott, ennek szükségességéről éppen Krisztinát kellett meggyőznie, így érdekei azt szolgálták, hogy tudósítsa királynőjét. A királynői megbízás ellen szól az is, hogy míg mások, akiknek Skytte írt (elsősorban is Károly Gusztáv) válaszoltak neki, Krisztina neki írt leveléről nem tudunk, sőt bécsi követének, Matthias Biörenklounak küldött instrukciójában sincs utalás arra, hogy esetleg valamit tudatnia kellene a vele állandó kapcsolatban álló tanácsúrral.⁵⁸ A viszony ráadásul – amint a jönköpíngi kinevezés is mutatja – ekkoriban legkevésbé sem volt harmonikus Skytte és Krisztina között: nem valószínű, hogy éppen egy kényesnek számító, titkos ügyet bízott volna rá.

A Runeby által felsorolt – elsősorban a források hiányával számoló – érveket kiegészíthetjük más, protokolláris jellegűekkel. Ha Krisztina küldeni akart volna valakit Erdélybe, aligha választ olyasvalakit, aki államtanácsosi hivatalt visel, és lehet róla tudni, hogy legalábbis régebben a királynő legbelsőbb köréhez tartozott. A vesztfáliai béketárgyalások összehasonlíthatatlanul fontosabbak voltak Svédország számára, mint Erdély együttműködési készségének felmérése, főkövetei azonban nem feltétlenül voltak tagjai az államtanácsnak: Johann Adler Salvius csak 1648-ban kapta meg a kitüntető címet.

A Runeby által javasolt alternatív magyarázat a következő: Bengt Skytte valamilyen módon kapcsolatban állt Comenius körével, és az ő Rákóczi Zsigmond házasságkötésével felerősödő apokaliptikus várakozásai miatt tartotta szükségesnek, hogy Erdélybe utazzon. A bizonyítás nehézségét az jelenti, hogy semmilyen közvetlen adat nem áll rendelkezésünkre arról, hogy Skytte kapcsolatban állt volna akár Comeniusszal, akár Drabíkkal. Egyes tényezők azonban Runeby értelmezése mellett szólnak.

Bengt Skytte és Comenius életútja számos helyen találkozik, és tudományról alkotott elképzeléseik között egyértelmű rokonság tapasztalható. A vallon származású fegyvergyároson, Louis de Geeren kívül Comenius legnagyobb svédországi támogatója éppen Bengt apja, Johan Skytte volt. Bengt maga is panszofisztikus elképzeléseket dédelgetett. Az 1640-es években már elkezdte idős éveiben egyedüli elfoglaltságává váló nyelvészeti tanulmányait, és életének későbbi szakaszában dédelgetett terve, a brandenburgi választónak javasolt *Szophopolisz* (a tudósok városa) felállítását is rokonítja elképzeléseit Comeniussal.⁵⁹

⁵⁷ A stockholmi Riksarkivet Riksregistraturet gyűjteménye tartalmazza a király nevében írott összes kimenő levelet. A gyűjtemény iratai – legalábbis a Krisztina uralkodásától datáltak – átvészelték a viharos periódusokat, így az instrukció hiánya meglehetősen erős érvek számít, még akkor is, ha ismerünk eseteket, amikor egyes királyi levelek valamilyen okból mégsem kerültek bejegyzésre. Ez történt például X. Károly Gusztáv Erdélybe küldött követeinek, Sternbachnak és Wellingnek Frauenburg, 1656. szept. 2[12]. dátummal írott levelével is, amely nem szerepel a Riksregistraturreben, holott a követek kézhez kapták – hivatkoznak rá Radnót, 1656. nov. 26. / dec. 6-i levelükben (RA Transsylvania vol. 2. nr. 15., kiadva EÉKH II. 189.).

⁵⁸ Krisztina levele Biörenklounak (lásd: 11. jegyzet); Károly Gusztáv levelei Bengt Skyttehöz (Borgholm, 1651. dec. 6. [16.] és dec. 13. [23.]) RA Stegeborgssamlingen E 102.

⁵⁹ Runeby: *Bengt Skytte, Comenius och abdikationskrisen 1651*, 366. Skytte, illetve Comenius a londoni Invisible College-dzsal fenntartott kapcsolatairól: Grape: *Comenius, Bengt Skytte och Royal Society*, 328. A *Szophopolisz* tervéről: Arnheim: *Freiherr Benedikt Skytte*, 85–99.; Lindroth: *Svensk lärdomshistoria. II.*, 170–171. Hátramaradt kézírata, amely a *Sol praecipuarum linguarum subsolarium* címet viseli, Lindroth szerint némileg kaotikus nyelvelméleti fejtegetés, mely jól mutatja szerzője érdeklődését a platonista–misztikus gondolatvilág iránt. 1660–61-ből arra is vannak adataink, hogy Skytte a Comeniusszal rendszeres levelezésben álló Samuel Hartlibbal is felvette a kapcsolatot és panszofista terveit vele is meg akarta vitatni. Hartlib leveleiből azonban úgy tűnik,

Runeby állítása szerint Skytte elég megbízható értesülésekkel rendelkezhetett arról, mi történik Erdélyben, és milyen várakozásokkal tekintenek a fejedelemség felé azok, akik elfogadták Drabík apokaliptikus vízióit. Ennek tudható be, hogy megpróbált a svéd udvarban közbenjárni: Krisztina királynő küldjön követet Rákóczi Zsigmond esküvőjére. Károly Gusztávnak ebben az ügyben írt memoranduma azonban nem érte el a kívánt hatást: a királynő csak egy szerencsekívánatokban bővelkedő levéllel köszöntötte Lorántffy Zsuzsannát ebből az örömteli alkalomból.⁶⁰ Skytte egy hónappal a levél elküldése után indult útnak, de amennyiben a házaspár köszöntése volt a célja, elkésett: Henrietta szeptember 28-án meghalt, valószínűleg vérhasban.⁶¹

Nemcsak Skytte életútja és az indulása előtti tevékenysége szól amellett, hogy kapcsolata lehetett a Comenius-körrel, de – ahogy Runeby felhívja rá a figyelmet – erre utalnak az utazás egyes részletei is. A svéd államtanácsos első ismert magyarországi megállóhelye Lednice volt, az a Rákóczi-birtok, ahol Drabík élt. Későbbi leveleiből kiderül, hogy legalább négy levelet küldött innen Svédország felé, de ezekből sajnálatos módon egyet sem ismerünk.⁶² Pedig érdemes lenne tudni, mi lehetett a levelekben, mert a legnyugatabbra fekvő Rákóczi-birtok mindenképpen kitérőt jelentett Skytte utazásában. A svéd politikus Bécsből érkezett,⁶³ és minden valószínűség szerint a Vág völgyében vezető úton haladt Sárospatak felé: ekkor azonban Lednice nem esik útba. Még az sem indokolhatta volna a kitérőt, hogy a Rákócziak birtokán akart megszállni, hiszen ezt a Vág menti Beckón vagy Puhón egyaránt megtehetette volna. Elfogadhatónak tűnik tehát Runeby feltételezése – aki anélkül fogalmazza azt meg, hogy figyelembe venné: Lednice nem esett automatikusan Skytte útjába –, hogy az állomás beiktatásának célja a Drabíkkal való személyes találkozás volt. Ráadásul Skyttét az a Klobusiczky András kísérte útján, aki a Rákócziak udvarában Comenius – és a cseh pedagógus-gondolkodó írásai szerint az általa propagált apokaliptikus elképzelések – legfőbb támogatója volt.⁶⁴

az angol tudós korábban nem ismerte Skyttét: az 1650-es évek elején létező Comenius–Skytte kapcsolatra ez tehát nem szolgáltat bizonyítékot. Lásd Crossley, James (ed.): *The Diary and Correspondence of Dr. John Worthington*. Manchester, 1847. I. 245, 257, 294. Újrakiadás: HP.

⁶⁰ Krisztina levele Lorántffy Zsuzsannának (Stockholm, 1651. máj. 31. [jún. 10.]) RA RR. Skytte memorandumáról lásd Runeby: *Bengt Skytte, Comenius och abdikationskrisen 1651*, 368.

⁶¹ Lorántffy Zsuzsanna levele Klobusiczky Andrásnak (Sárospatak, 1651. szept. 28.) Szilágyi Sándor: *Lorántffy Zsuzsanna jelentése Herceg Rákóczi Zsigmondné haláláról*. Történeti Lapok, 3. évf. (1876) 432. Temetése viszont csak december 12-én volt (Skytte levele Krisztinához (lásd 9. jegyzet)).

⁶² Utal rájuk Krisztinához (lásd 9. jegyzet) és Axel Oxenstiernához küldött leveleiben (Sárospatak, 1651. okt. 29.) EÉKH I. 200. (eredetijét nem találtam meg); Skytte levele Salviushoz (lásd 22. jegyzet), sőt Károly Gusztáv biztos, hogy meg is kapta a lednicei levelet: levele Skyttéhez (Borgholm, 1651. dec. 6. [16.]) RA Stegeborgssamlingen E 102.

⁶³ Innen is küldött levelet királynőjének, amelyet szintén nem ismerünk, csak közvetve: Bengt Skytte Krisztinának szóló leveleinek egy része a Riksarkivétben egybekötve, RA Transsylvanica vol. 1. nr. 90–92. szám alatt található, a kötet első oldalán korabeli feljegyzés olvasható a meg nem érkezett levelekről, melyek közül első a Bécsből, második a Lednicéről október 3-án küldött. Ezen kívül még két, Tasnádról és Gyulafehérvárról írott levél hiányáról számol be; az előbbi a Riksarkivét egy magángyűjteményében megtalálható: Skytte levele Krisztinának (lásd 22. jegyzet).

⁶⁴ Comenius érkezésekor, 1650-ben Klobusiczky ajánlotta levelében Rákóczi Zsigmondnak (Eperjes, 1650. máj. 10.) Szilágyi Sándor (közread.): *Herceg Rákóczi Zsigmond levelezése. V. közlemény*. In: *Történelmi Tár* 1890. 245.; és a későbbiekben Drabíkot is többször segítette, hogy fogadást eszközöljön ki a Rákócziaknál: Kvacsala: *Bisterfeld János Henrik élete*, 128.; Rác: *Comenius Sárospatakon*, 109. Lásd még: Karšai, František: *Jan Amos Komenský a Slovensko*. Bratislava, 1970.

A Runeby által felsorolt érvek mellé újabbat sorakoztathatunk, ha megnézzük, miképpen változik meg Skytte leveleinek hangvétele Rákóczi Zsigmond halála után. Míg előtte minden leveléből sugárzik a svéd–erdélyi együttműködésbe vetett hit, és egymás után sorjáznak az érvek egy katolikus-ellenes háború megindítása mellett, az 1652 februárja után írott levelek már sokkal pesszimistábbak. Ennek oka természetesen az is lehet, hogy tárgyalópartnerei, Matei Basarab, illetve Jean De la Haye sokkal kevésbé voltak meggyőződve egy hasonló háború esélyeiről, mint a Rákócziak – elsősorban a fejedelem. Az apokaliptikus alapú politizálás képviselői azonban általában is arra kényszerültek, hogy a Zsigmond halálával megváltozott politikai helyzetben újrafogalmazzák álláspontjukat, és valószínűleg ez a bizonytalanság is közrejátszott abban, hogy Skytte későbbi levelei mérsékeltebb hangot ütöttek meg.

*

Nils Runeby rekonstrukciója – amint az eddigiekben láthattuk – egyáltalán nem támadhatatlan. Sikeresen cáfolja azt a tételt, miszerint Skytte Krisztina királynő titkos követe lett volna. Ennek nemcsak a források hiánya mond ellent, de Skytte az udvarban elfoglalt, meglehetősen ingatag pozíciója és a követségekkel kapcsolatos protokolláris szempontok is arra mutatnak, hogy a svéd államtanácsos valóban saját szakállára vállalta az erdélyi – majd a konstantinápolyi – utazással járó nehézségeket. A rekonstrukció problémás része az ehelyett javasolt, a Comenius-körrel fenntartott kapcsolatokat előtérbe helyező értelmezés. Mert bár Runeby érvei önmagukban helytállóak, gondolatmenete mögül nagyon hiányzik legalább egy forrás, amely közvetlenül utalna a kapcsolatra e két 17. századi értelmiségi között. Hipotézisként elfogadhatjuk, ám messzemenő konklúziókat alighanem hiba lenne ráépíteni.

Ami Skytte a Rákócziakról szóló historiográfiában elfoglalt, a bevezetésben említett előkelő helyét illeti, azt az utazása motivációjával kapcsolatban fennmaradó bizonytalanság nem befolyásolja. Mert akármennyire is propagandisztikus céllal írta leveleit, az azok által közvetített képet mégis hitelesnek fogadhatjuk el. A II. Rákóczi György által felsorolt érvek – hogy tudniillik miért számíthatna a Habsburgokkal folytatandó háború esetén széleskörű támogatásra – más forrásból is ismertek. Ha az oszmán vazallusi helyzet elfogadásának nem is volt tömeges támogatottsága a királyi Magyarországon, az biztosan felmerült egyes politikusokban.⁶⁵ Ugyancsak tény volt a magyar király és a rendek közötti állandó feszültség, többek közt az örökös királyság kérdésében, illetve a közeledés az erdélyi fejedelmi család és a magyarországi katolikus főurak között – ebben az időben került sor a Rákócziak és Pálffy Pál közti egyeztetésekre.⁶⁶ És Rákóczi György háborús készségét más, sajátkezű források is tanúsítják. Egy évvel korábban, 1650 nyarán így írt öccsének: „Az imperiumi békesség, adja Isten, múltjék el és kezdjenek a hadakozáshoz.” Jámbor kívánságát még azzal a hírrel is megtoldotta, hogy Trautmansdorff halálával a bécsi udvarban a jezsuiták tanácsa fog érvényesülni, azok pedig „nem suadeálják a békességet”.⁶⁷ A fejedelem tehát – aki uralkodása kezdetétől fogva élénk figyelemmel kísérte a lengyel–kozák konfliktust, az esetleges beavatkozás lehetőségét is folyamatosan lebegtetve – agresszív külpolitikára készült. Bár

357. (német nyelvű összefoglalás); Kompolt, Pavol: *Ungarn in der politischen und diplomatischen Konzeption Jan Amos Komenskýs*. In: Mack, Karlheinz (hrsg.): *Jan Amos Comenius und die Politik seiner Zeit*. Wien–München, 1992. 80–84., ide: 83.

⁶⁵ Péter Katalin: *Zrínyi Miklós terve II. Rákóczi György magyar királyságáról*. Századok, 106. évf. (1972) 635–665., ide: 661–663.

⁶⁶ Péter: *A magyar romlásnak századában*, 81–103.

⁶⁷ II. Rákóczi György levele Rákóczi Zsigmondnak (Déva, 1650. júl. 4.) MOL E 190 25.d. 5818. sz.

nem valószínű, hogy Skyttéhez hasonlóan Drabík látomásai motiválták volna – fentebb említett levele megírásakor ezeket még nem ismerhette –, de csak a megfelelő alkalmat kereste, hogy apja nyomdokain maga is nagy, európai méretű háborúba induljon. Ezt pedig – mint köztudott – csak hat évvel később találta meg, országának nem kis szerencsétlenségére.

GÁBOR KÁRMÁN

An Attempt at Foreign Policy on Mystical Foundations? The Bengt Skytte's Journey to the Rákóczi in 1651–1652

The journey of the Swedish Councillor of State, Bengt Skytte to Hungary and Transylvania in 1651–1652 is well known in Hungarian historiography. Ever since the major part of his letters to Queen Christina were published in Hungarian translation at the end of the 19th century, he has been seen as a prominent source describing the foreign policy plans of George Rákóczi, Prince of Transylvania, and his brother Sigismund, who had a leading role in the politics of the Hungarian estates. Skytte himself was generally regarded as an envoy sent by Queen Christina to explore the possibilities of a co-operation between Sweden and Transylvania.

In 1963, Nils Runeby published an account of Skytte's journey, in which he argued that the Swedish Councillor was not sent by the Queen to Eastern Europe, but rather he came on his own initiative. He was influenced by the ideas of a radical Protestant group around Jan Amos Comenius that seen Sigismund Rákóczi's marriage with Henrietta Maria, the sister of the Elector Palatine, as a sign of the fulfillment of their dreams, a renewed Protestant co-operation against the Catholic Habsburgs. The present study is a critical re-reading of Runeby's thesis, contrasting it to – mainly Hungarian – sources that were not at his disposal at the time of writing. Runeby's theory that Skytte was not the Queen's envoy seems to be well-founded, and the most probable hypothesis for the explanation of his journey is also the one offered by the Swedish scholar. Unfortunately, due to the lack of any data about the connection between Comenius and Skytte, the last word in this question remains to be told. Nevertheless, Skytte's information, supported by other contemporary evidence, remains an important source about the alternatives Transylvanian foreign policy had in the early 1650s.

TÓTH HAJNALKA

Adalékok a török 1683. évi magyarországi felvonulásához

Gyöngyösi Nagy Ferenc vicegenerális levelei alapján

Az Oszmán Birodalom 1683. évi Bécs elleni sikertelen hadjáratát követően kezdetét vette Magyarországon az ún. visszafoglaló háborúk időszaka. Az oszmánok ez évi támadása egyben a törökkori magyar védelmi rendszer¹ egyik utolsó erőpróbája is volt, ami súlyos terheket rótt a Kanizsával szembeni végvidékre.

Kanizsa várának 1600-ban történt török kézre jutása után a korábbi kanizsai végvidéki főkapitányság helyébe nyugatabbra újat kellett szervezni. Már az 1601. évi országgyűlés elrendelte, hogy a Rábán alul fekvő vidék, amely Kanizsa „ elvesztése óta minden védelemtől meg van fosztva, erősségekkel biztosíttassék, nevezetesen pedig Pölöske, Egerszeg, Kapor-nak, Szalavár és több városok, melyek Kanizsa közelében fekszenek, katonával és lószerral láttassanak el”.² Az új végvidéket – azaz a Kanizsával szembeni vagy a Kanizsával szemben vetett végvidéket – 1607 után Egerszeg központtal a Zala és a Mura folyók mentén lévő vá-

¹ A 16. század utolsó harmadában a török által meg nem szállt királyi Magyarország területén szervezileg kettős védelmi rendszert alakítottak ki. A Habsburgok örökös tartományai és a Német-római Birodalom a magyarországi végvárak ellátásának finanszírozásában jelentős szerepet vállaltak, ennek fejében pedig jogot formáltak a határvédelem irányítására. Ennek intézményesült központi vezetését az 1556-ban Bécsben felállított Udvari Haditanács látta el. A magyar rendeket azonban nem lehetett teljesen háttérbe szorítani, a vármegyei és a nemesi hadak irányítása az ő kezükben maradt. Ebből a kettősségből adódóan a védelmi rendszer végvidéki főkapitányságokra, továbbá azonos területen és egyidejűleg kerületi főkapitányságokra tagolódott. A határvédelemben a jelentősebb szerep az előbbié lett, és ennek megfelelően a végvidéki főkapitányi tisztségekbe csak az osztrák rendek tagjai, illetve az általuk elfogadhatónak, megbízhatónak tartott magyar főurak kerülhettek. Ugyanakkor a kerületi főkapitányok tisztét magyar nemesek töltötték be. Szegő Pál: *Végváraink szervezete a török betelepülésétől a tizenöt éves háború kezdetéig (1541–1593)*. Budapest, 1911. 52.; Ember Győző: *A újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig*. Budapest, 1946. 253–260.; Szántó Imre: *A végvári rendszer kiépítése és fénykora Magyarországon 1541–1593*. Budapest, 1980. 40.; Szabó János Győző: *Az egri vár főkapitányainak rövid életrajza. Az egri vár Híradója*, 17. évf. (1982) 6–9. Legújabbban a téma összefoglalását adja: Pálffy Géza: *A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz.)* Történelmi Szemle, 38. évf. (1996) 163–217.; Pálffy Géza: *The Origins and Development of the Border Defence System Against the Ottoman Empire in Hungary (Up to the Early Eighteenth century)* In: *Ottomans, Hungarians and Habsburgs in central Europe. The Military Confines in the Era of ottoman Conquest*. Ed. by Dávid, Géza – Fodor, Pál. Leiden–Boston–Köln, 2000. 3–69.

² 1601:XXIX. tc. 2. §. Idézi még: Müller Veronika: *Az egerszegi vár a XVII. században*. Zalaegerszegi Füzetek, II. Zalaegerszeg, 1976. 7.

rakra, végházakra támaszkodva alakították ki, Lenti és Kiskomárom körzetében. Területe, határai azonban csak a tizenöt éves háború befejezése után szilárdultak meg.³

A Kanizsával szembeni végvidék főkapitányi tisztségét a tárgyalt korszakban, 1659-től 1685-ig Batthyány Kristóf gróf (1637–1687), majd 1685 és 1703 között fia, II. Ádám (1662–1703) töltötte be,⁴ ők voltak egyidejűleg a dunántúli kerületi főkapitányok is. A végvidéki főkapitány-helyettesi tisztségben 1679–1680-ban üresedés állt fenn.⁵ Batthyány Kristóf főkapitány Gyöngyösi Nagy Ferencet (?–1703), a végvárrendszerhez tartozó szentgróti vár kapitányát javasolta helyettesének, akit a Haditanács elfogadott, a hivatalos főkapitány-helyettesi beiktatására pedig 1681-ben került sor.⁶ A főkapitány-helyettesi (vicegenerális) tisztséget Gyöngyösi Nagy Ferenc 1695-ig töltötte be, akkor a helyéért Forgách Simon gróf folyamodott a Haditanácshoz.⁷

³ Az újabb kutatások eredményeképpen Pálffy Géza ismerteti, hogy a Kanizsával szembeni végvidéket először Körmen és Sárvár központokkal a Rába és a Zala folyók mentén kívánták felállítani. Pálffy: *A török elleni védelmi rendszer*, 204–205.; Pálffy: *The Origins*, 56. – Müller Veronika az egerszegi várról szóló tanulmányában a Kanizsával szembeni főkapitányság központjaként kezdetül Kiskomáromot említi, és csak a 17. század második felétől Egerszeget. Müller: *Az egerszegi vár*, 7.

⁴ Kanizsa visszafoglalása után, 1690-től ismét Kanizsai végvidéki főkapitányi tisztségről beszélhetünk. A tisztségek betöltésére lásd Pálffy Géza: *Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században*. Történelmi Szemle, 39. évf. (1997) 280.

⁵ Előzőleg, 1671-től 1679-ig Gersei Pethő László volt a főkapitány-helyettes, azaz a vicegenerális. Pálffy: *Kerületi és végvidéki főkapitányok*, 280. Iványi Emma Gyöngyösi Nagy Ferenc közvetlen elődjeként Ákosházi Sárkány Jánost említi (Iványi Emma: *Gyöngyösi Nagy Ferenc vicegenerális*. Zalai Gyűjtemény, 18. Zalaegerszeg, 1984. 120.), ő azonban korábban, 1656 és 1671 között viselte ezt a tisztséget. Pálffy: *Kerületi és végvidéki főkapitányok*, 280.

⁶ Gyöngyösi Nagy Ferenc gyermek- és ifjúkoráról kevés információval rendelkezünk. Születési idejét és a bárói diplomájában szereplő tanulmányai elvégzésének helyét a kutatásnak még nem sikerült tisztáznia. Származására, életére vonatkozóan már Nagy Iván *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal* (VIII. kötet Budapest. 1860. 75–76.) című munkájában találunk adatokat, amelyeket később Mocsáry István *A Gyöngyösi Nagy család* (Turul, 20. évf. (1902) 177–183.) című cikkében igazított ki. A bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv anyagának a vicegenerális életére vonatkozó adatait felhasználva pedig Iványi Emma ismertette annak életútját (Iványi: *Gyöngyösi Nagy Ferenc*, 115–130.). Batthyány Kristóf gróf 1675-ben a tulajdonában lévő Szentgrót várának kapitányává nevezette ki a bányavidéki főkapitányságból áttelepült Gyöngyösi Nagy Ferencet, amit erősen befolyásolt az a tény is, hogy előzőleg Szentgróton Széchenyi György kalocsai érsek, Gyöngyösi Nagy Ferenc feleségének nagybátyja is tulajdont szerzett. Mocsáry: *A Gyöngyösi Nagy család*, 179.; Iványi: *Gyöngyösi Nagy Ferenc*, 118.; Szentgrótra lásd: Zimányi Vera: *A herceg Batthyány család levéltára*. Levéltári leltárak, 16. Budapest. 1962. 20.; Vándor László: *Szentgrót vára*. Zalai Gyűjtemény, 8. 1978. 63. – Gyöngyösi Nagy Ferenc 1680. március 22-én Batthyány Kristóf helyettese lett a szentgróti kapitányi fizetés mellett. Ez még nem azonos a főkapitány-helyettesi tisztséggel, azt a főkapitány és helyettese 1681 folyamán kérelmezte. Gyöngyösi Nagy Ferencet végül az 1681. évi országgyűlés idején (ápr. 28 – dec. 31.) léptették elő vicegenerálissá. Mocsáry: *A Gyöngyösi Nagy család*, 179–180.; Iványi: *Gyöngyösi Nagy Ferenc*, 120. Vö.: Pálffy: *Kerületi és végvidéki főkapitányok*, 280. A Gyöngyösi Nagy Ferenc és fia, Zsigmond részére 1681. július 17-én kiállított bárói diploma már vicegenerálisnak nevezi. Mocsáry: *A Gyöngyösi Nagy család*, 180.; Iványi: *Gyöngyösi Nagy Ferenc*, 120. A végvidék vicegenerálisai Egerszegen székelték, ezért a levelekben megszólításuk lehetett vicegenerális, egerszegi főkapitány vagy egerszegi kapitány. A főkapitány-helyettes személyére vonatkozóan az egerszegi kapitány címzés – amellet, hogy külön egerszegi kapitányi tisztség is létezett – használatáról már Müller Veronika is említést tett. Müller: *Az egerszegi vár*, 25. Vö.: Pálffy: *Kerületi és végvidéki főkapitányok*, 280.

⁷ Iványi: *Gyöngyösi Nagy Ferenc*, 126–127. Forgách Simon nagy ívű katonai pályát futott be: az 1687-ben felállított Lidl-huszárezred (vezetője: Johann Baptist Lidl von Borbula) helyettes pa-

Gyöngyösi Nagy Ferenc másfél évtizeden keresztül tevékenykedett végvidéki vicegenerálisként a Batthyány grófok szolgálatában. A Batthyány család levéltárának missilisei között fennmaradtak a vicegenerálisnak az 1676 és 1694 közé eső időszakból származó levelei. Ez a forrásanyag megközelítőleg négyszáz darab iratot foglal magában.⁸ Emellett Esterházy Pál iratai között is találhatóak tőle származó levelek, hiszen katonai pályája elején a későbbi nádor szolgálatában állt. De az ezt követő időszakból, így 1683-ból is maradt fenn levél a nádori levéltárban,⁹ továbbá Thaly Kálmánnak az 1683. évi táborozás eseményeivel kapcsolatosan megjelent forrásközlése, amely Batthyány Kristóf és Batthyány II. Ádám levelezéséből válogat, tartalmaz egy olyan Gyöngyösi Nagy Ferenc által írt levelet, ami a vicegenerális szóban forgó levelezéséből ma már hiányzik.¹⁰ Az sem zárható ki, hogy további kutatás eredményeképpen még előbukkanhat néhány újabb dokumentum.¹¹

Az alábbiakban a vicegenerálisnak az 1683. évből fennmaradt leveleit veszem vizsgálat alá, amelyekből képet kaphatunk arról, hogy milyen feladatok elé állította a főkapitány-helyettest az oszmánok ez évi hadjárata. Gyöngyösi Nagy Ferenc levelei között nem maradt fenn irat az 1682 júliusa és 1683 júniusa közötti időszakból. Ez azért sajnálatos, mert így nem nyerhetünk betekintést a vicegenerális szemszögéből többek között azon eseményekbe sem, amelyek Esterházy Pál nádornak a hadi készülődésre felszólító levele (1683. március 12.) nyomán történtek.¹² Továbbá hiányoznak azok a levelek is, amelyeket a főkapitány-helyettes 1683 júniusának vége után, a gyökeresen megváltozott körülmények között írt fellettesének, amikor már szinte az egész Dunántúl oszmán kézre került. Ekkor több magyar főúr mellett a Batthyányiak is készek voltak együttműködni a oszmánokkal, hogy birtokait megtarthassák, megvédhessék. A török Bécs alatti vereségét (1683. szeptember 12. kahlenbergi csata) és a keresztény erők sikeres ellentámadását követően pedig érthető, hogy a Batthyányiak és a szolgálatukban lévők a kompromittáló leveleket megsemmisítették.¹³ A vicegenerális 1683-ban írt levelei június 4. és június 21. közötti keltezésűek. Nyolc

rancsnokából a Kollonich-huszárezred alezredese lett, majd 1695-től kanizsai, 1701-től győri végvidéki főkapitány-helyettes, 1702-től pedig császári-királyi vezérőrnagy és a Rajnához vezényelt magyar huszárezredek parancsnoka. Mindezek után 1704-ben csatlakozott a II. Rákóczi Ferenc vezette felkeléshez, és tábornagi rangban a reguláris alakulatok vezetőjeként tevékenykedett. Czigány István: *Új katonai berendezkedés Magyarországon, 1683–1703*. Hadtörténelmi Közlemények, 116. évf. (2003) 3-4. szám 723.

⁸ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) Batthyány család levéltára (a továbbiakban: Batthyány cs. ltr.) P 1314 Nr. 18 772-18 791., 32 954-33 269., 54 871.

⁹ Esterházy Pál iratai: MOL Esterházy család levéltára (a továbbiakban: MOL Esterházy cs. ltr.) Pál nádor iratai P 125. Hivatkozik rá: Iványi: *Gyöngyösi Nagy Ferenc*, 118., 121., 122.

¹⁰ Thaly Kálmán: *Az 1683-iki táborozás történetéhez. (Gr. Batthyány Kristóf és Ádám dunántúli tábornokok levelezéseiből.)* Történelmi Tár, 9. évf. (1887) 115–116. 18. irat.

¹¹ Személyes tapasztalataim alapján úgy vélem, hogy még ma is kallódnak magánkézben olyan iratok, amelyek a Batthyányiak körmendi levéltárából származnak. A levéltárat az 1945-ben ért nagy pusztítás közepette menekítették ki Körmendről. A levéltár sorsáról lásd: Zimányi Vera: *A Batthyány család hercegi ágának levéltára*. In: Körmend története. Szerkesztette: Szabó László. Körmend, 1994. 415–433.

¹² Esterházy Pál kiáltványa: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár, Kézirattár, Ráth Károly gyűjteménye, 201/III. Idézi: Czigány István: *Reform vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe 1600–1700*. Budapest, 2004. 149.

¹³ Thaly: *Az 1683-iki táborozás történetéhez. (Gr. Batthyány Kristóf és Ádám dunántúli tábornokok levelezéseiből.)* 302.; Theuer, Franz: *Verrat an der Raab. Als Türken, Tataren und Kuruzzen 1683 gegen Wien zogen*. Salzburg–Stuttgart–Zürich, 1972. 187–188.; Varga J. János: *A túlélés és az árulás mezzgyéjén. Batthyány Kristóf és Batthyány Ádám az 1683. évi hadjáratban*. In: Ezredfordu-

levélről van szó, amelyek közül az elsőnek Batthyány II. Ádám, a többinek pedig Batthyány Kristóf főkapitány a címzettje. Azon bő két hét alatt születtek, amikor Gyöngyösi Nagy Ferenc a Kanizsával szembeni végvidékről az Esterházy Pál nádor által az oszmán támadás miatt táborba rendelt végbéli katonákkal és nemesi felkelőkkel Batthyány II. Ádámmal együtt a Vát melletti táborba. Batthyány Kristóf ebben az időben sokat betegeskedett, ezért kérésére a nádor és a Haditanács engedélyezte, hogy a táborra szállásban fia helyettesítse őt.¹⁴

IV. Mehmed szultán (1648–1687) 1683. február 20-án hivatalosan is deklarálta a háborút I. Lipót császárral és magyar királlyal (1657–1705) és birodalma ellen, tavasszal pedig ismét százezres szultáni haderő indult meg Drinápolyból a Magyar Királyság felé. A Habsburg Birodalom az utolsó pillanatig az 1664-ben megkötött béke fenntartására, illetve megújítására törekedett, amelynek elérése érdekében még 1682 februárjában Alberto Caprara (1630?–1685) személyében rendkívüli követet küldtek Konstantinápolyba,¹⁵ és csak miután 1682 őszén világossá vált számukra, hogy a háború elkerülhetetlen, kezdtek el felkészülni a védekezésre.¹⁶ A hadjáratot megelőző évek politikai helyzete látszólag a támadóknak kedvezett, hiszen a Habsburg uralkodó hosszú ideig katonai ereje megosztására kényszerült: egyidejűleg kötötte le a franciákkal való viszálkodás a Rajna-vidéken, a Thököly-felkelés

ló–századforduló–hetvenedik évforduló. Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére. Szerkesztette: J. Újváry Zsuzsanna. Piliscsaba, 2001. 498.

- ¹⁴ Batthyány Kristóf betegségére: MOL Batthyány cs. ltr. P 1313 Nr. 4902., 4904., MOL Esterházy cs. ltr. Pál nádor iratai P 125 Draskovich Miklós levele Esterházy Pálhoz Ság, 1682. október 12. Utóbbi idézi Varga J.: *A túlélés és az árulás*, 493. Vö.: Iványi: *Gyöngyösi Nagy Ferenc*, 122. – A főkapitányi tisztség ideiglenes átruházásáról: MOL Batthyány cs. ltr. P 1314 Nr. 5973.; Varga J. János: *A nyugat-magyarországi végvárok 1683 nyarán*. In: *Végvárok és régiók a XVI–XVII. században*. Studia Agriensia, 14. Eger, 1993. 58.; uő.: *Kara Musztafa 1683. évi hadjárata és Veszprém*. In: *Veszprém a török korban*. Veszprémi múzeumi konferenciák, 9. Veszprém, 1998. 58.; uő.: *A túlélés és az árulás*, 493.; uő.: *Válaszúton. Thököly Imre és Magyarország 1682–1684-ben*. Budapest, 2007. 99.
- ¹⁵ Hammer(-Purgstall), Joseph: *Geschichte des Osmanischen Reiches, Grossentheils aus bisher unbenützten Handschriften und Archiven*. Sechster Band. Pest, 1830. 380–381.; Klopp, Onno: *Das Jahr 1683 und der folgende grosse Türkenkriege bis zum Frieden von Carlowitz 1699*. Graz, 1882. 98. 105–141.; Pastor, Ludwig von: *Geschichte des Papste im Zeitalter des fürstlichen Absolutismus von der Wahl Innozenz'X. bis zum Tode Innozenz'XII. (1644–1700)* 14./2. [h. n.] 1929–1930. 762.; Vanyó Tihámér: *A bécsi nunciusok jelentései Magyarországról, 1666–1683*. Pannonhalma, 1935. 89. 2. jegyzet. Vö. Leitsch, Walter: *Miért akarta Kara Musztafa meghódítani Bécsset?* In: *Bécs 1683. évi török ostroma és Magyarország*. Szerk.: Benda Kálmán–R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 1988. 76–79.; Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: *II. Selim'in tahta çıkışından 1699 Karlofça andlaşmasına kadar*. In: *Osmanlı tarihi*. III. Cilt. I. Kısım. Ankara, 2003. 436. Uzunçarşılı Caprara kiküldetésének kezdetét 1682. február 3-ára teszi. Caprara útvjáról Giovanni Benaglia készített beszámolót *Ausführliche Reiss-Beschreibung von Wien nach Constantinopel des hochgeborenen Grafen und Herren Albrecht Caprara* (Frankfurt, 1687.) címmel. Itt érdemes megjegyezni, hogy a *Magyarország Hadtörténete* (I. kötet. Főszerk.: Liptai Ervin. Budapest, 1984. 309.) című munka a kiküldött császári követként tévesen (Sylvius) Aeneas Caprara (1631–1701) tábornokot nevez meg, aki birodalmi tábornokként részt vett az 1683-as hadjáratban és a visszafoglalt háborúk harcaiban. Ugyanezt veszi át Sugár István: *Lehanyaglik a török félhold*. Budapest, 1983. 10.; Varga J. János: *A fogyó félhold árnyékában*. Budapest, 1986. 33.; uő.: *A nyugat-magyarországi végvárok*, 56. – Legújabbban a kérdéssel ismét Varga J. János foglalkozott, és a korábbi téves adatot javítva részletesen beszámol Caprara konstantinápolyi követségéről. Varga J.: *Válaszúton*, 22–23., 67–68.
- ¹⁶ 1683 januárjában már tudták az érintett uralkodók, hogy tavasszal az oszmánok hadjáratot vezetnek Magyarországra. Varga J.: *Válaszúton*, 68.

felkelés a Magyar Királyságban és a török fenyegetése. A Köprülü restauráció következtében az Oszmán Birodalmon belüli problémák pedig időlegesen rendeződtek.

Az 1683-as év azonban fordulatot hozott az európai hatalmak politikájában. Márciusban Sobieski János lengyel király (1674–1696) és I. Lipót a pápai diplomácia közreműködésével szövetséget kötött.¹⁷ XIV. Lajos francia király (1643–1715) pedig – aki a Habsburg Birodalom és a Franciaország viszonyát rendező nymwegeni békét (1679) követően még nagyon félreérthető politikát folytatott – eddigre már nem tartott igényt hagyományos „szövetségese”, az oszmánok támogatására a Habsburgokkal szemben, és nem igyekezett segítséget nyújtani nekik.¹⁸ Maga is felajánlott egy 15 000 fős hadat I. Lipót számára. Ezzel egyidejűleg pedig már kezdett megmutatkozni az Oszmán Birodalom katonai erejének gyengülése.¹⁹

A szultáni sereg, miután a telet Drinápolyban töltötte,²⁰ 1683 tavaszán, *rebi ül-áhir* hó 3-án (április 1.) elindult Nándorfehérvár felé.²¹ Ezzel ténylegesen megkezdődött a magyarországi hadjárat. A felvonuló török had létszáma a ma elfogadott nézet szerint körülbelül százezer főre tehető.²² A szultán és serege *dzsemázi ül-evvel* hó 6. napján (május 3.) érke-

¹⁷ A szövetséget, amelynek egyik lényeges pontjaként a két fél segítségnyújtást ígért egymásnak, amennyiben a törökök valamelyik fővárost (Bécsét vagy Varsót) megtámadja, április 17-én a szejm ratifikálta, május 2-án I. Lipót. Az előzményeket összefoglalta Varga, J.: *Válaszúton*, 59–60; tárgyalások és szövetségkötés *Uo.* 68–71.

¹⁸ XIV. Lajos politikai manőverezéséről lásd: Leitsch: *Miért akarta Kara Musztafa*, 67–69. Vö.: Varga J.: *Válaszúton*, 39., 51–54., 66–67.

¹⁹ Rázsó Gyula: *Az oszmán hadsereg Bécs alatt*. In: Bécs 1683. évi török ostroma és Magyarország. Szerk.: Benda Kálmán – R. Várkonyi Ágnes. Budapest. 1988. 214., 241. 1. jegyzet. Az oszmán hadsereg gyengüléséről lásd: Ágoston Gábor: *Az európai hadügyi forradalom és az oszmánok*. Történelmi Szemle, 37. évf. (1995) 465–485.

²⁰ A bécsi udvarba áprilisban visszaérkező követek jelentették, hogy maga a szultán is táborba szállt. Varga J.: *Válaszúton*, 68. Vö.: *uo.* 75.

²¹ Az oszmán forrásokból átvett időpontok keresztény időszámításra való konvertálása a szakirodalomban 1–2 napos eltéréseket mutat. A dátumokat modern átszámítás segítségével adom meg. Rasid Efendi: *Tarihi I*. Isztambul, 1923. 391. A vonatkozó rész magyar fordítását lásd: Karácson Imre: *A török sereg átvonulása Magyarországon 1683-ban*. Hadtörténelmi Közlemények, 9. évf. (1896) 330. A szultáni sereg elindulására lásd még Szalay József: *Az 1683-iki hadüvelés és irodalma*. Századok, 18. évf. (1884) 653.: „Drinápolyból április 1-én indult meg a szultán seregestül.” Vö.: Varga J.: *Válaszúton*, 75. Rasid efendi udvari történetíróról lásd Babinger, Franz: *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und Ihre Werke*. Mit einem Anhang: Osmanische Zeitrechnungen von Joachim Mayr. Leipzig, 1927. 268–270.; Karácson Imre: *Az 1663. török hadjárat Magyarországon. Rasid efendi török történetíró leírása szerint*. Hadtörténelmi Közlemények, 9. évf. (1896) 74. 2. jegyzet.

²² A Bécs ellen induló török sereg létszámát az egykorú és a későbbi történetírók 250 000–300 000 főre becsülték, ami túlzásnak tekinthető, mivel az Oszmán Birodalom teljes hadipotenciálja ekkor kb. 230 000 fő volt: *Magyarország Hadtörténete*, 309.; Varga J.: *A fogyó félhold*, 39.; Varga J.: *A nyugat-magyarországi végváarak*, 56–57.; Varga, J.: *Kara Musztafa*, 55.; Fuchs György: *Holdfogyatkozás. A hadügyi forradalom és a törökellenes felszabadító háborúk katonapolitikai összefüggései*. In: *Tanulmányok fél évezred magyar történelméből*. Szerk.: Fejérdy Gergely. Piliscsaba, 2002. 86. A különböző becslést hozza Rázsó: *Az oszmán hadsereg*, 222., 243. 34. és 36. jegyzet. A ma elfogadott álláspont szerint a felvonuló török sereg létszáma 100 000 fő körül volt, ami kiegészült a tatár kán, a két román fejedelem, Apafi Mihály erdélyi fejedelem (1661–1690) és Thököly Imre segédcapataival. *Magyarország Hadtörténete*, 309.; Varga J.: *A fogyó félhold*, 39.; Varga J.: *A nyugat-magyarországi végváarak*, 56–57.; Varga J.: *Kara Musztafa*, 55.; Fuchs: *Holdfogyatkozás*, 86. Vö.: Thaly Kálmán: *Az 1683-iki táborozás történetéhez*. Értekezések a történelmi tudományok köréből, 11. 1884. 32–33. Rázsó Gyula elfogadja Ian Wimmer álláspontját, miszerint

zett Nándorfehérvárra.²³ Itt IV. Mehmed szultán Kara Musztafa nagyvezért a hadjárat fővezérévé, azaz szerdár (szerdár-i ekremmé) nevezte ki.²⁴ Eldöntötték azt is, hogy a szultán a továbbiakban személyesen nem vesz részt a hadjáratban. A nagyvezér vezette oszmán sereg pedig dzsemázi ül-evvel hó 18. napján (május 15.) indult el Nándorfehérvárról,²⁵ és dzsemázi ül-áhir hó 6. napján (június 2.) érkezett az észéki síkra.²⁶

A meginduló oszmán hadjáratról értesülve a császári hadvezetés hatvanezer főnyi haderő kiállítását rendelte el.²⁷ Magyar részről a nádor – a márciusi hadba hívó levelében található tervezete szerint – a bányavidéki és a Kanizsával szembeni végvidékről, illetve a vármelegyek és főurak részéről összesen 12 lovas és 6 gyalogezred felállítására, azaz körülbelül tizenhét–tizenkilenc ezer főnyi hadra számított.²⁸ Emellett a Dunától a Dráváig húzódó határszakasz védelme is zömében a magyar katonaságra hárult. A győri és a Kanizsával szembeni főkapitányság 29 erősségében ekkor 4620 fő szolgált,²⁹ mellettük a Rába-vonal vé-

az egyetlen megbízható adat az 1683-ban felvonuló oszmán sereg nagyságára a szeptember 12-i csatában részt vevő harcosok létszáma. Ebből kiindulva 40 000 reguláris és 80 000 irreguláris harcosban határozza meg a sereg eredeti létszámát. Wimmer, Jan: *Le déblocage de Vienne en 1683 et la part que les Polonais y prirent*. Revue d'Histoire Militaire, 52. Varsovie, 1982. 49.; Wimmer, Jan: *Az 1683. szeptember 12-i bécsi csata*. Hadtörténelmi Közlemények, 30. évf. (1983) 25–42.; Rázsó: *Az oszmán hadsereg*, 222. A román fejedelmek felvonuló segédcsapatairól lásd: Maria Matilda Alexandrescu-Dersca-Bulgaru, Maria Matilda: *A románok Bécs ostrománál*. In: *Bécs 1683. évi török ostroma és Magyarország*. Szerk.: Benda Kálmán – R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 1988. 203., 205. A Murád Giráj tatár kán vezette segédhadra nyilvánvalóan túlzó adatot (százezer főt) említ a Tārī-i Melemmed Giray tatár krónika (Köhbach, Markus: *Der Tārī-i Melemmed Giray. Eine osmanische Quelle zur Belagerung Wiens durch die Türken im Jahre 1683*. Studia Austro-Polonica 3. Redaktorzy tomu: Buszko, Józef – Leitsch, Walter. Warszawa-Kraków. 1983. 152.). Ennél kevesebb, ötvenezer szerepel Uzunçarşılınál (Uzunçarşılı: *II. Selim'in tahta çıkışından*, 440.), a legelfogadhatóbb a húszezres létszám. Varga J.: *Válaszúton*, 96., 104.

²³ Rasid Efendi: *Tarihi*, I. 391–392.; Karácson: *A török sereg átvonulása*, 330. Vö.: Szalay: *Az 1683-iki hadviselés*, 653.: „Május 3-ikán ért a szultán és a vele volt csapatok, természetesen nem az egész hadsereg, mert annak több napra volt szüksége, Nándorfehérvárra.”; Varga J.: *Válaszúton*, 75.

²⁴ *Dzsemázi ül-evvel hó 15.* (1683. május 12.) Rasid Efendi: *Tarihi* I., 392.; Karácson: *A török sereg átvonulása*, 330. Vö.: Hammer-Purgstall: *Geschichte des Osmanischen Reiches*, 390.; Varga J.: *Válaszúton*, 76–77.

²⁵ Rasid Efendinél a Nándorfehérvárról való elindulás napjaként az említett hó, azaz dzsemázi ül-evvel hó 18. napja szerepel (Rasid Efendi: *Tarihi*, I. 393.), Karácsonnál pedig 16. napot olvashatunk (Karácson: *A török sereg átvonulása*, 331.). Mivel mindkettőnél szombati nap található, valószínű, hogy a fordításban elírás történt. Vö.: Varga J.: *Válaszúton*, 77.

²⁶ Rasid Efendi: *Tarihi*, I. 393.; Karácson: *A török sereg átvonulása*, 333. Vö.: Szalay: *Az 1683-iki hadviselés*, 654.: „Május utolsó s június első napjaiban érkezett a sereg Eszékre.”; Varga J.: *Válaszúton*, 77.

²⁷ *Magyarország Hadtörténete*, 309.; Varga J.: *A foggyó félhold*, 42.; Varga J.: *A nyugat-magyarországi végvárok*, 56–57.; Varga J.: *Kara Musztafa*, 57. – Fuchs György tanulmányában Doberdói Bánlaci József (*A magyar nemzet hadtörténelme*. XVII. kötet. Budapest, 1941. 14.) adatát veszi át, miszerint a Haditanács 70 000 fős hadsereg kiállításával számolt. Fuchs: *Holdfogyatkozás*, 85.

²⁸ Thaly: *Az 1683-iki táborozás történetéhez. Értekezések*, 6. Vö.: Czigány István: *A királyi Magyarország hadügyi fejlődésének sajátosságai és európai összefüggései 1600–1700*. Budapest, 1996. 182–183.; Czigány: *Reform vagy kudarc*, 150.; Varga J.: *Válaszúton*, 83.

²⁹ Hofkammerarchiv Wien, Hoffinanz Ungarn, Rote Nummer 292. Mai 1683. Fol. 200–203, illetve MOL Filmtár W 2189, Mai 1683. Fol. 200–03. Idézi: Varga J.: *A nyugat-magyarországi végvárok*, 58.; uő.: *Kara Musztafa*, 58.; Uő.: *Válaszúton*, 87. 75. jegyzet.

delmét Győrtől Körmendig Batthyány II. Ádám és Draskovich Miklós országbíró irányították körülbelül hatezer fős sereg élén.³⁰

Az oszmánok már megérkeztek Nándorfehérvárra, amikor 1683. május 6-án Köpcsény-nél császári seregszemlére került sor, ahol körülbelül harmincötezer főnyi had gyűlt össze.³¹ A magyar csapatok gyülekezése nehézségekbe ütközött, amit jól érzékeltetnek Gyöngyösi Nagy Ferenc 1683 júniusában írt levelei is. Júniusban, amikor az ellenség már Eszéken tartózkodott, a vicegenerális a Batthyányakat arról értesítette, hogy csak nagy késéssel sikerül csatlakoznia a végváriakkal és kisebb nemesi, vármegyei bandériumokkal Batthyány II. Ádámhoz.

Megnehezítette a csapatok felvonulását, hogy nem szívesen indították útnak az elrendelt létszámú katonaságot a végházakból, mert azok őrzésére így reménytelenül kevesen maradtak volna.³² Sőt maguk a nemesek és végvári katonák sem szívesen hagyták el azokat a területeket, amelyeken éppen császári csapatok tartózkodtak.³³ A levelekből kiderül, hogy a felvonuló csapatok mozgását, előrejutását az is akadályozta, hogy nem állt rendelkezésükre megfelelő számú szekér, vagy a falvak és a birtokos nemesség egyszerűen megtagadta a szekerek átadását a katonák részére.³⁴ A vicegenerálisnak ezért újabb és újabb főkapitányi parancsra volt szüksége velük szemben. Természetesen a falvak is panasszal éltek Batthyány Kristófnál a vicegenerális erélyes fellépése ellen. Gyöngyösi Nagy Ferencet már a váti táborban érte a hegyháti falvak azon panasza, miszerint velük „képtelen” bánt volna. A következőket írta magyarázatul a vicegenerális Batthyány Kristófnak: „Én nagyságos uram, semmit nem vettem rajtok, amit jó akaratokból hoztak, mindenestül is egy faluból

³⁰ Thaly: *Az 1683-iki táborozás történetéhez. Értekezések*, 10.; Vanyó: *A bécsi nunciusok*, 98.; Kelenik József: *Körmend a hadtörténelemben 1526–1711*. In: Veszprémy László – Kelenik József – Hermann Róbert – Bencze László: *Körmend a hadtörténelemben*. Körmendi füzetek, Körmend, 1992. 66–67.; Varga J.: *Válaszúton*, 84.; Fuchs: *Holdfogyatkozás*, 86.

³¹ *Magyarország Hadtörténete*, 309.; Rázsó: *Az oszmán hadsereg*, 217–218.; Varga J.: *Válaszúton*, 88–89. Vö. Fuchs György Doberdói Bánlaki József adatait veszi át, miszerint az összegyűlt sereg 21 600 gyalogosból, 10 800 lovasból és 6000–8000 magyarból állt. Doberdói Bánlaki: *A magyar nemzet hadtörténelme* XVII. kötet, 13.; Fuchs: *Holdfogyatkozás*, 85.

³² A Habsburg udvar utasítására 1671–1672-ben a végvári katonaság létszámcökkentéssel járó át-szervezésére került sor. A mintegy tizenegyezer fős végvári katonaságból hétezeret bocsátottak el. Közel egy évtizeddel később, az 1681. évi országgyűlésen azonban I. Lipót szentesíteni kényszerült azt a törvénycikket, amely újra felemelte a katonaság létszámát az 1671 előtti szintre. A végvári redukcióra lásd Czigány István: *Hadügyi reformkísérletek a Királyi Magyarországon, 1665–1682*. *Hadtörténelmi Közlemények*, 114. évf. (2001) 2-3. szám, 279–302.; Uő.: *Reform vagy kudarc*, 114–148.; Varga J.: *Válaszúton*, 87. A végházakban 1683-ban kevesebb katona volt az előírtnál: Thaly: *Az 1683-iki táborozás történetéhez. (Gr. Batthyány Kristóf és Ádám dunántúli tábornokok levelezéseiből.)*, 106. 4. irat. – A hiányos létszámot a várakban, illetve a várak körül található ún. szabad legényekből igyekeztek feltölteni. A végvári katonák 1686-os összeírásakor is ilyen szabad legények voltak Szentgróton, Szentgyörgyváron, Lövön és Lendván: MOL Batthyány család levéltára P 1314 Nr. 33 083. Szabad legények alkalmazásával kapcsolatban lásd: Czigány: *Hadügyi reformkísérletek*, 294–295.; uő.: *Reform vagy kudarc*, 146.

³³ Thaly: *Az 1683-iki táborozás történetéhez. (Gr. Batthyány Kristóf és Ádám dunántúli tábornokok levelezéseiből.)*, 105–106. 4. irat, 119. 22. irat. Vö.: Varga J.: *A nyugat-magyarországi végvárak*, 59.; Fuchs: *Holdfogyatkozás*, 88. – A vármegyék engedetlenségére lásd: Thaly: *Az 1683-iki táborozás történetéhez. (Gr. Batthyány Kristóf és Ádám dunántúli tábornokok levelezéseiből.)*, 113. 15. irat, 114. 16. irat, 117. 20. irat. Vö.: Varga J.: *A nyugat-magyarországi végvárak*, 59.

³⁴ Szekerekre lásd: Gyöngyösi Nagy Ferenc Batthyány Kristófnak írt leveleit: MOL Batthyány cs. ltr. P 1314 Nr. 32 979. (Egerszeg, 1683. június 10. Melléklet 3. irat.), 32 981. (Szentpéterfa, 1683. június 14. Melléklet 5. irat.)

hét-nyolc kenyeret, öt-hat tikot, de mivel mostani üdőben akármi aprólékos írással nem gondol az polgárság, azért írtam keményebben reájok, tudom az ilyen dolgokban az discretiot.”³⁵

A katonák összegyűjtésében és táborra szállásában a legnagyobb problémát a járandóságuk kifizetése, illetve annak késedelmes volta jelentette.³⁶ Batthyány Kristóf május 31-én keltezett levelében is arról számolt be fiának, hogy még mindig a zsoldot fizetik a katonáknak, ezért késnek az indulással: „A végbeliek is elérkeznek, csak a fűzetéseknek szakadjon vége, s meg is írtam Nagy Ferencz (vice-generális) Uramnak, hogy oda Dobrokához siessen vélek utánad.”³⁷ Ezt követően június 4-én maga Gyöngyösi Nagy Ferenc írta Batthyány II. Ádámnak, hogy indulásuk idejét még nem tudja. A fizetés osztását „elvégezték Lentiben, bémennek Muraközben, mielt ott elvégzik, parancsolatja vagyon Sárkány³⁸ Uramnak, hogy mindjárt indítsa meg az ottbenn valókat; mihelest érkeznek, immár készen lévén, mindjárt indúlok és a hagyott helyre nagyságod udvarlására mégyek”.³⁹ Pár nappal később, a június 7-i és 8-i keltezésű leveleiben arról számolt be, hogy továbbra is a muraközi/muramelléki katonákat várja.⁴⁰ Miközben Batthyány II. Ádám szüntelenül sürgette a főkapitány-helyettes és katonái elindulását, Gyöngyösi Nagy Ferenc inkább hagyatkozott a Németújváron székelő Batthyány Kristóf főkapitány parancsaira. A vicegenerális június 10-én Egerszegről keltezett levelében is azt írja, hogy a katonák a Mura mellől továbbra sem érkeztek meg.⁴¹ Sőt a szentpéterfai táborból írt, június 13-án és 14-én kelt levelei is arról tanúskodnak, hogy még mindig vár a muraközi katonákra, ezért nem tud elindulni Batthyány II. Ádám után.⁴² A nagy idővesztés és okai jelentősséggel bírnak annak tudatában, hogy az oszmán sereg az ezen levelek megírását követő napokban elindult az eszéki táborból.

A hadi készülődés, táborra szállás eseményei közepette nem elhanyagolható az a kérdés, hogy a Dunántúl egyik legjelentősebb végvidékének főkapitány-helyettese, illetve rajta keresztül a főkapitány milyen értesülésekkel bírt az ellenséges seregről, annak terveiről. Mivel a magyar végvárrendszer rendkívül hosszú volt, a rendelkezésre álló viszonylag cse-

³⁵ MOL Batthyány cs. ltr. P 1314 Nr. 32 983. (Vát, 1683. június 21. Melléklet 7. irat.)

³⁶ *Thaly: Az 1683-iki táborozás történetéhez. (Gr. Batthyány Kristóf és Ádám dunántúli tábornokok levelezéseiből)*, 105–106. 4. irat. Vö.: Varga J.: *A nyugat-magyarországi végvárak*, 59.

³⁷ *Thaly: Az 1683-iki táborozás történetéhez. (Gr. Batthyány Kristóf és Ádám dunántúli tábornokok levelezéseiből)*, 113. 15. irat. – Batthyány Kristóf és Batthyány II. Ádám levelezéséből tudható, hogy az eredetileg a Haditanács és Lotharingiai Károly herceg által kijelölt táborhely Pápa volt. Azonban Batthyány Kristóf – arra hivatkozva, hogy Pápa a Rába-vonal délebbi részének védelme szempontjából nem előnyös – a három mérőfölddel odébb fekvő Dobrokát jelölte ki fiának. De a dobrokai táborhely is alkalmatlannak bizonyult, mert a Marcal folyón épített átkelőhelyet a folyó rendre elmosta. Ezért június elején Vátra került a tábor. *Thaly: Az 1683-iki táborozás történetéhez. (Gr. Batthyány Kristóf és Ádám dunántúli tábornokok levelezéseiből)*, 113–114. 16. irat, 116. 19. irat, 117. 20. irat.

³⁸ A Sárkány családra vonatkozóan lásd: Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. X. kötet. Budapest. 1863. 55–59. Ákosházi Sárkány Jánosról már fentebb esett szó. Lásd: 5. jegyzet.

³⁹ *Thaly: Az 1683-iki táborozás történetéhez. (Gr. Batthyány Kristóf és Ádám dunántúli tábornokok levelezéseiből)*, 115–116. 18. irat.

⁴⁰ MOL Batthyány cs. ltr. P 1314 Nr. 32 977. (Szombathely, 1683. június 7. Melléklet 1. irat.), 32 978. (Szombathely, 1683. június 8. Melléklet 2. irat.)

⁴¹ MOL Batthyány cs. ltr. P 1314 Nr. 32 979. (Egerszeg, 1683. június 10. Melléklet 3. irat.)

⁴² MOL Batthyány cs. ltr. P 1314 Nr. 32 980. (Szentpéterfa, 1683. június 13. Melléklet 4. irat.), 32 981. (Szentpéterfa, 1683. június 14. Melléklet 5. irat.)

kély létszámú katonaságot csak szétszórni lehetett rajta. Ahhoz, hogy ilyen körülmények között hathatósan tudjanak védekezni, még békeidőszakban is fontos volt, hogy mindig időben értesüljenek az oszmán csapatok szándékairól (például portyáiról) és idejében csapatösszevonásokat tudjanak végrehajtani, és a végházak egymás segítségére tudjanak sietni. Hadjárat idején pedig az információszerzésnek, kémkedésnek kiemelkedően fontos szerep jutott a védekező taktika kialakításában.⁴³

1683-ban is fokozottan szükségessé vált a magyar fél számára, hogy ismertek, kiszámíthatók legyenek az oszmán sereg mozgásai. A végvári kapitányoknak kötelességük volt híreket szerezni a szomszédos, törökök által megszállt területekről, ezért embereiket, kémeiket beküldték a hódoltság területére. Jelen esetben a vicegenerális egyik leveléből tudjuk, hogy a gerseieknek és újudvariaknak „parancsolatjokban vagyon az onnan [Eszékről] való híradás”.⁴⁴

Thaly Kálmán közli Szőkei János légrádi kapitány Batthyány II. Ádámnak szóló levelét, amelyet a kapitány még az oszmán főszereg Eszékre való megérkezése előtt írt. Az egykorú másolatban fennmaradt levelet keltezés hiányában Thaly április 25. és május 15. közé datálta. Ebben a levélben a kapitány arról számolt be, hogy Inkey Istók nevű embere, aki „böjt”-től fogva a törökök között volt, milyen hírekkel tért vissza. Az informátor elmondása alapján a boszniai basát az eszéki híd őrzésére és javítására rendelték, és láthatóan felkészült az oszmán főszereg fogadására és ellátására: „az eszéki hídnál, mind túl, mind innét, sátort vont az boszniai bassa; a ki azon kívül jön és érkezik mind itt úntalanul, mind csak föl takaroszik Buda felé; [...] az élést pedig, valami Kanizsa körül vagyon, mind Eszékre takarják, az mi pedig odaalá való, mind Bosznyavárban takarják, az abrakot pedig és kenyeret nemhogy valamely árnyékban és szegletben raknák: hanem mind csak az mezőn határban töltik és rakják; most megént újokban szekereket hajtottak alá az éléssel.”⁴⁵

A Kara Musztafa vezette szultáni had megérkezése előtt Gyöngyösi Nagy Ferenc is küldött kémeket Eszékre. Június 4-i levelében arról tudatta Batthyány II. Ádámot, hogy két nappal korábban (június 2-án) érkeztek vissza emberei. A vicegenerális hasonló híreket kapott, mint Szőkei János: „mintegy háromezerig való török fekszik ott a táborban, innen a híd előtt; túl átol is voltak a hídon; de ott még semmi sem volt, hanem élést véghetetlent takarnak oda, innend is mind által, alá hordják a hídon”.⁴⁶ A levélből az is kiderül, hogy a hírvivők egyike törökül is jól tudott, ami feltétele volt a sikeres kémkedésnek. Ő azt hallotta a „fő törökök” között, hogy a sereg Kapronca (*Kaproncza*) felé szándékozik menni. Ezt az információt a vicegenerális azonban felülbírálta, mert szerinte Kaproncán már akkora őrség van, hogy a helyi törökök nem fognak próbálkozni vele, a sereg fő része pedig nem megy arra. Ugyanebből a levélből tudjuk, hogy az a hír járta, miszerint a törökök a horvátok felé portyáztak volna, de nagy veszteségük volt, és a kanizsai basáról⁴⁷ is azt feltételezték, hogy elesett vagy fogságba került a portya során.

⁴³ A magyar hódoltság korában magyar és török részről egyaránt nagy jelentőséggel bírt a hírszerzés, kémkedés. A témában a legújabb eredményeket lásd: *Információáramlás a magyar és török véguvári rendszerben*. Studia Agriensia, 20. Szerk.: Petercsák Tivadar – Berecz Máttyás. Eger, 1999.

⁴⁴ MOL Batthyány cs. ltr. P 1314 Nr. 32 982. (Szentpéterfa, 1683. június 15. Melléklet 6. irat.)

⁴⁵ Thaly: *Az 1683-iki táborozás történetéhez*. (Gr. Batthyány Kristóf és Ádám dunántúli tábornokok levelezéseiből), 107–108. 7. irat. Az eszéki híd megvédésére már márciusban török csapatokat rendelték: Vanyó: *A bécsi nunciások*, 96. Vö.: Varga J.: *Válaszúton*, 76. 11. jegyzet.

⁴⁶ Thaly: *Az 1683-iki táborozás történetéhez*. (Gr. Batthyány Kristóf és Ádám dunántúli tábornokok levelezéseiből.), 115–116. 18. irat. Vö.: Varga J.: *Válaszúton*, 77.

⁴⁷ Dávid Géza *A Dél-Dunántúl közigazgatása a török korban* (Zalai Múzeum, 4. Zalaegerszeg, 1992) című tanulmányában 1682–1683-ra vonatkozóan említi egy Szejdzizáde Mehmed nevű kanizsai beg-

A ma már ismert körülmények közepette nehezen hihető, de a fennmaradt levelek szerint a vicegenerálisnak viszonylag hosszú ideig nem voltak hírei a török táborról. A június 13-i levelében is csak annyit említett, hogy „az kanisai törökök is nyilván az táborban készülnek”.⁴⁸ Majd a következő napon azt írta, hogy egy szentgróti katona érkezett hozzá Baththyány Kristófnak címzett levéllel, és szóban arról értesítette, hogy jelentős számú török érkezett Kanizsára.⁴⁹ A vicegenerális nem elégedett meg ezzel a szóbeli információval, és felbontotta a főkapitánynak szóló levelet. Urának saját levelében azzal érvelt, hogy mivel ők kint vannak a táborban, rövid időn belül hiteles információkra van szükségük, és olyanokat nem kapott Egerszegről sem. Ez utóbbi megjegyzése azért is meglepő, mert június 8-án Thar Józsa egerszegi kapitány Drevadarics János szentgróti kapitányhoz levelet írt, amelyben Horvát Mihály zalavári kapitány jelentése alapján arról értesítette, hogy az előző napon (június 7-én) délután hat órakor 30 zászlóaljnyi török érkezett Kanizsára. Továbbá arra kérte, hogy ezt a hírt tudassa más végbeliekkel is. A szentgróti kapitány ezt meg is tette: utasítást adott, hogy a levelet juttassák el „Karakóra, onnét Szegvárra, Jánosházára, és az hová kívántatik”.⁵⁰ Amennyiben itt arról az információról van szó, amelyet Gyöngyösi Nagy Ferenc Egerszegről várt, szinte reménytelenül nagy késéssel jutott el az a vicegenerálishoz.

Mindezek után június 15-én érkezett vissza a vicegenerálishoz egy korábban Eszékre küldött embere, aki az eddigi hírekkel szemben már bővebb információkkal szolgált az ellenséges táborról. A „gersei ember” ötöd napja, június 11-én indult el Eszékéről, miután két hetet töltött a török táborban. Ő már a Kara Musztafa vezette hadra vonatkozó hírekkel is szolgált: „a fővezér oda érkezett, az eszéki hídon alul napkelet felől fekszik. Táborban tart egy mérföldet a Dráva mellett, innen följűl a hídon Dárda vár felé más basák népei fekszenek, az is tart annyira amint vannak telepedve, de a túlsó tábor több, mert sűrűbben vagyon”.⁵¹ Az oszmán sereg terveiről pedig a következőképpen informálta feletteseit: „bizonyosnak hallotta, hogy a túlsó tábor túl megyen föl a Dráva mellett, az innen eső pedig innen, úgy, hogy Répásnál, az mely Dörnye ellenében vagyon, hidat vessenek és által mehesenek egymáshoz”.⁵² A hidépítést azért valószínűsítette, mert a híd készítéséhez szükséges hajókat és „tombaszokat”,⁵³ továbbá deszkákat már látta. A Dráván való felmenetel lehetőségét erősítette az is, hogy az élelmet északabbra szállították: „jele az is, hogy innend fog egy része följönni, mivel aminemű élest alá vittek volt éppen Eszékre, annak nagy részét meg fölhozták Siklóra”.⁵⁴ Azon a napon, amikor a vicegenerális embere elindult Eszékéről, Esterházy János győri vicegenerálishoz is érkezett két veszprémi rác katona, akiknek eredetileg szintén Eszék volt az úti céljuk, de mielőtt odaértek volna, hallották, hogy Baranyavárnál fekszik valamilyen török tábor, amelyet megtekintve tizenötezer főre becsültek. A dár-

lerbéget. (62. 61. j.) A jelenlegi ismereteink alapján nem tudjuk, hogy a híradásban ugyanerről a beglerbégről van-e szó.

⁴⁸ MOL Baththyány cs. ltr. P 1314 Nr. 32 980. (Szentpéterfa, 1683. június 13. Melléklet 4. irat.)

⁴⁹ MOL Baththyány cs. ltr. P 1314 Nr. 32 981. (Szentpéterfa, 1683. június 14. Melléklet 5. irat.)

⁵⁰ Thaly: *Az 1683-iki táborozás történetéhez. (Gr. Baththyány Kristóf és Adám dunántúli tábornokok levelezéseiből)*, 121. 25. irat.

⁵¹ MOL Baththyány cs. ltr. P1314 Nr. 32 982. (Szentpéterfa, 1683. június 15. Melléklet 6. irat.) Vö.: Varga J.: *Válaszúton*, 77.

⁵² MOL Baththyány cs. ltr. P1314 Nr. 32 982. (Szentpéterfa, 1683. június 15. Melléklet 6. irat.) Vö.: Varga J.: *Válaszúton*, 92.

⁵³ Tombász: „Hidat, vízimalmot a víz felszínén tartó, kikötött vagy lehorgonyzott hajó, bárka, ponton.” Kakuk Zsuzsa: *A török kor emléke a magyar szókincsben*. Budapest, 1996. 62.

⁵⁴ MOL Baththyány cs. ltr. P1314 Nr. 32 982. (Szentpéterfa, 1683. június 15. Melléklet 6. irat.)

dai tábor szemléllői voltak. Ugyanakkor ők is arról adtak hírt, hogy irtják az utakat a Dráva mentén felfele, és feltételezték, hogy a sereg egyik része arra fog menni.⁵⁵

Gyöngyösi Nagy Ferenc azon információja, miszerint nagy számú török katonát rendeltek Kanizsára, és a Dráva mentén való készülődés, amiről Esterházy János kémei is beszámoltak, erősíthette a végváriakat abban a hitben, hogy az ellenség az 1664-es hadjáratához hasonlóan a Dél-Dunántúl irányából támad a Birodalomra. A török kanizsai csapatösszevonása arra kényszerítette a császári és magyar hadakat, hogy erőiket és figyelmüket megosszák.⁵⁶ Pár nap múlva azonban Kara Musztafa vezetésével a török had a Duna jobb partján, a szokásos útvonalon indult el, de a Balatontól délre fekvő török végvárak is erősítést kaphattak. Ugyanakkor arról sem szabad megfeledkezni, hogy a Dráva menti felvonulás híre dezinformációként is szolgálhatott, hiszen a török fél érdeke az volt, hogy valós szándékait titokban tartsa.

A vicegenerális embere június 15-én arról tett jelentést, hogy a fővezér (június 11-én) még a Dráván túl táborozik.⁵⁷ A veszprémi katonák azonban június 11-én azt tudatták Esterházy Jánossal, hogy Kara Musztafa négyezer lovassal átkelt a hídon.⁵⁸ Azt is tudjuk, hogy Caprara császári követet a nagyvezér június 12-én Eszékről bocsátotta el,⁵⁹ továbbá Thököly Imre a dunántúliakhoz szóló levelét június 14-én még innét (a dárдай táborból!) írta meg.⁶⁰ Rasid Efendi a török sereg Eszékről való elindulását *dzsemázi ül-áhir* hó 19-re (június 15.) teszi, miután tizenkét napig táborozott itt a nagyvezér.⁶¹ Az eltérő információk abból is fakadhatnak, hogy az oszmán sereg a Dráva két oldalán táborozott le és nagy területet foglalt el, a csapattestek pedig folyamatosan keltek át a folyón, az eszéki tábor és a dárдай tábor fogalma összerosódott.⁶²

Figyelemreméltó Gyöngyösi Nagy Ferenc levelében az a megjegyzés, hogy semmi híre nincs arról, vajon a szultán személyesen részt vesz-e a hadjáratban. Még arról sem volt tudomása június közepén, hogy IV. Mehmed Nándorfehérváron van-e: „A török császár, hogy személye szerint följönne, nincsen semmi híre még Lándor fejer várá is.”⁶³ Azt az ígéretet tette Batthyáynak, hogy az emberét visszaküldi, „hogy mindeneknek menjen jól végére és

⁵⁵ Thaly: *Az 1683-iki táborozás történetéhez. (Gr. Batthyány Kristóf és Ádám dunántúli tábornokok levelezéseiből)*, 123–124. 28. irat.

⁵⁶ Fuchs: *Holdfogyatkozás*, 86. Vö.: Vanyó: *A bécsi nunciások*, 96: „A törökök a Száván át hidat építenek, hogy több oldalról fenyegezzék Magyarországot.”

⁵⁷ MOL Batthyány cs. ltr. P1314 Nr. 32 982. (Szentpéterfa, 1683. június 15. Melléklet 6. irat.)

⁵⁸ Thaly: *Az 1683-iki táborozás történetéhez. (Gr. Batthyány Kristóf és Ádám dunántúli tábornokok levelezéseiből)*, 123. 28. irat.

⁵⁹ Szalay: *Az 1683-iki hadviselés*, 654. – Thököly Imre Eszékre érkezésekor még ott tartózkodott Caprara. Karácson: *A török sereg átvonulása*, 331.; Varga J.: *Válaszúton*, 81.

⁶⁰ Szalay: *Az 1683-iki hadviselés*, 656. – Itt érdemes megjegyezni, hogy Szalay tanulmányában két oldallal korábban azt írja, hogy Thököly Imre június 10-től 12-ig tartózkodott Eszéken. Szalay: *Az 1683-iki hadviselés*, 654. Vö.: Theuer: *Verrat in der Raab*, 7.; Varga J.: *Válaszúton*, 79.: Kara Musztafa június 13-án kelt át a Dráván. – A főurakhoz szóló hódoltató levelek tartalmát olasz regesztákból ismerjük. Varga J.: *Válaszúton*, 80. 31. jegyzet.

⁶¹ Rasid Efendi: *Taríhi I.*, 393.; Karácson: *A török sereg átvonulása*, 333.

⁶² Vö.: „Dívánt tartván harmadnapig (ti. a nagyvezér), úgy kezdett költözködni azon fővezér megszámlálhatatlan hada; egy egész hétig éjjel nappal szüntelen költözött a sok had, és aki azt látta, megszámlálhatatlan barom-erőnek mondta.” *Felső-ozoróczy és kohanóczy Ottlyk György önéletírása, 1663–1711*. In: Thaly Kálmán: *Történelmi naplók 1663–1719*. Monumenta Hungarica Historica. Scriptores XXVII. Budapest, 1875. 11.

⁶³ MOL Batthyány cs. ltr. P1314 Nr. 32 982. (Szentpéterfa, 1683. június 15. Melléklet 6. irat.)

miképpen leszen indulások, hozzon bizonyos hírt”.⁶⁴ Azonban az ellenség közé későn indított kém már csak a Dunántúlon előrenyomuló török hadakkal találhatta szembe magát. Ugyanakkor erről a vicegenerális nem tesz említést utolsó, június 21-i levelében; sőt, ebben a levélben a török fenyegető közelsége ellenére sincs igazán hasznos információ.⁶⁵

Rasid Efendinek a hadjáratról szóló leírása alapján azt mondhatjuk, hogy a vicegenerálishoz májusban és júniusban befutó hírek, amelyek az ellenséges táborról és annak készlődéséről szóltak, meglehetősen késeiek voltak. Sőt részletesebb beszámoló csak a nagyvezér Eszékről való megindulása után érkezett hozzá. Időközben a magyar területen tartózkodó császári főszereg június 5-én megkezdte Érsekújvár ostromát, amivel pár nap elteltével felhagyott, és Komárom környékére költözött,⁶⁶ majd pedig Győr alá vonult. Ennek a gyors visszavonulásnak okai között Fuchs György éppen Esterházy János vicegenerális levelei alapján megemlíti a keresztény tábor rosszul informáltságát is.⁶⁷

Az oszmán sereg Eszékről való megindulása utáni események eredményeképpen június végére–július elejére elveszett a Dunántúl.⁶⁸ Az oszmán főszereg Győr alá érkezett, délebbre pedig több helyen áttörték a Rába-vonalat. Lotharingiai Károly herceg a császári haddal Köpcsényig hátrált, majd július 5-6-án megkezdte a visszavonulást Bécs felé. A császári csapatok a Magyar Királyság területeit feladva Ausztria és ezen belül Bécs védelmére rendezkedtek be. A nyugat-magyarországi főurak kilátástalan helyzetbe kerültek, amit jól mutat, hogy a Dunántúl főnemesei, így Batthyány Kristóf és fia, Batthyány II. Ádám is behódoltak a törököknek.⁶⁹ Gyöngyösi Nagy Ferenc, aki 1683 május–júniusában még a török elleni harcra készlődött katonáival, augusztusban már mint az oszmán hadak egyik segédcapatának vezetője a stájerországi területeket dúlta és fosztogatta.⁷⁰

MELLÉKLET

1. irat

MOL Batthyány cs. ltr. P1314 Nr. 32 977.

Nagyságodnak mint kegyelmes uramnak nagy alázatossággal szolgálók. Isten minden szerencsés jókkaal áldja meg nagyságodat.

Ím, látja nagyságod, légrádi kapitány uram mivel menti magát, ez előtt is mind féltem ettől, hogy ökegyelme fogja akadályoztatni indulásunkat. Perneszi uram leveleit is alázatosan küldöttem nagyságodnak, melyekből nagyságod megértheti, hogy nem mirajtunk, hanem a fizetésnek késedelmességin múlt el kiszállásunk. Ifjú gróf uram⁷¹ őnagysága szüntelen való leveleit is veszem, kiben fölettebb sürgeti, hogy őnagysága mellé menjek. Én azért minden késedelem nélkül alá megyek és akikkel lehet, megindulok, ha nagyságod úgy fogja parancsolni, hogy elhagyjam, akik későbbben jöhetnek. Légrádi

⁶⁴ MOL Batthyány cs. ltr. P1314 Nr. 32 982. (Szentpéterfa, 1683. június 15. Melléklet 6. irat.)

⁶⁵ MOL Batthyány cs. ltr. P1314 Nr. 32 983. (Vát, 1683. június 21. Melléklet 7. irat.)

⁶⁶ Fuchs: *Holdfogyatkozás*, 90. Ugyanitt foglalkozik az érsekújvári ostrom befejezésének és az elvonulás időpontjának datálási problémáival. Vö.: Varga J.: *Válaszúton*, 90–98.

⁶⁷ Fuchs: *Holdfogyatkozás*, 90.

⁶⁸ *Magyarország Hadtörténete*, 310.; Varga J.: *Válaszúton*, 94–98.

⁶⁹ A Batthyányak behódolásáról és annak körülményeiről lásd Varga J.: *A túlélés és az árulás*, 495–496.; Varga J.: *Válaszúton*, 120–121.

⁷⁰ Thaly: *Az 1683-iki táborozás történetéhez. Értekezések*, 17–18.; Varga J.: *A túlélés és az árulás*, 497.; Varga J.: *Válaszúton*, 122.; Fuchs: *Holdfogyatkozás*, 104. Vö.: Posch, Fritz: *Christoph Graf Batthyány von Güssing und die Steiermark im Türkenjahr 1683*. In: *Burgenland in seiner pannonischen Umwelt*. Burgenlandische Forschungen. Sonderband VII. Eisenstadt, 1984. 289–296.

⁷¹ Batthyány II. Ádám (1662–1703).

kapitány uramnak méltóztassék nagyságod kemény parancsolatot küldeni, mert a[z] bizony dolog, hogy őkegyelme akármi közönséges jóban is örömet akadályoskodik, kiváltképpen most. Kérem alázatosan nagyságodat, az inclusákat [a mellékelve küldött leveleket], ha méltónak itili, küldje vissza, hadd mutathassam meg ifjú gróf uramnak is, hogy mi tett remorát [késedelmet] késedelmeskedésünkben. Kívánom, Isten tartsa és éltesse nagyságodat kedves jó egészségben. Datum Sabariae die 7 Junii Anno 1683.

Nagyságodnak alázatos szolgája Nagy Ferencz. Manu propria [saját kezűleg].

Címzés:

Illustrissimo ac Excellentissimo Domino Domino Comiti Christophoro de Battyán, perpetuo in Nemet Ujvár, Sacri Romani Imperii Equiti, Sacrae Caesareae Regiaeque Maiestatis Consiliario, Cubiculario, Partium Regni Hungariae cis Danubianarum, Confiniumque Canisae Oppositorum, Supremo Generali Pincernarum Regalium Magistro, etcetera. Domino Domino gratiosissimo.

2. irat

MOL Batthyány cs. ltr. P1314 Nr. 32 978.

Nagyságodnak mint kegyelmes uramnak nagy alázatossággal szolgálók.

Isten minden szerencsés jókkal áldja meg nagyságodat. Az nagyságod méltóságos parancsolatját alázatosan vettem sietésünk felől gróf Battyány Adam uram mellé. Már meg van parancsolva, oda alá magam is mindjárt indulok, vagy gyűnek, vagy nem az Murán túl valók. Kívánom, Isten tartsa és éltesse nagyságodat kedves jó egészségben. Datum Sabariae 8 Junii 1683.

Nagyságodnak alázatos szolgája Nagy Ferencz. Manu propria.

Címzés:

Az én kegyelmes uramnak, méltóságos és nagyságos gróf Battyány Christoph Dunán innen való főgenerális uramnak önagságának alázatosan adassék.

3. irat

MOL Batthyány cs. ltr. P1314 Nr. 32 979.

Nagyságodnak mint kegyelmes uramnak nagy alázatosan szolgálók.

Isten minden szerencsés jókkal áldja meg nagyságodat. Én holnap Isten segítségével ez itt körö[] levőkkel mihályfalvai rétekre kiszállok. Először az elmúlt szerdát rendeltem volt a kiszállásra, de minthogy a Mura mellő[] a fizetésnek késedelmessége miatt el nem készölhettek, úgy a holnap napra halasztottam. Most vészem Perneszi uram levelét, kiben őkegyelme írja, hogy mivel a fiscalis [kincstári] jószágból voltak limitálva [megszabva] a táborra menendő szekerek, azon jószágoknak tisztviselőit éppen impediálták [akadályozták], s teljességgel nem engedték a szekereket, hanem újobban más szekereket kellett parancsolni, kire nézve hétfőnél előbb meg nem indulhat. Már én ezekkel nagyságod előbbi parancsolatja szerént gróf uram után siessék-e, vagy tovább is várakozom, nagyságod méltóságos dispositiojától [rendelkezésétől] várok. Megírtam ugyan Perneszi uramnak, hogy azon napot ne várja őkegyelme, hanem éjjel-nappal siessen. Mihelyt érkezik, azonnal megindulok. Thar Josa kapitány uramnak parancsolj[on] nagyságod, hogy ezen vármegyében lévő nemeseknek megparancsolja, hogy szekereket adjanak. Itt mi körülöttünk két, három falucska vagyon, kik is az szolgálásokat ide szokták presentálni [teljesíteni], s most is szekerekkel ide vadnak limitálva. Alázatosan kérem nagyságodat, hogy már ezeránt is igyekezetünk ne conturbáltassék [zavartassék], maradjon meg a limitatio. Nagyságod parancsolatját kapitány uram el fogja a bírónak küldeni, aki Lenti és Lindva körül való nemes falukból a specificált [elkülönített] szekereket meg fogja parancsolni, jobb vidéke lévén azon váraknak, jobban is kitelhetnék onnét. Kívánom, az Úristen tartsa és éltesse nagyságodat kedves jó egészségben. Egerszeg die 10 Junii Anno 1683.

Nagyságodnak alázatos szolgája Nagy Ferencz. Manu propria.

Címzés:

Excellentissimo Domino Comiti Domino Christophoro de Batthyán perpetuo in Német Ujvár, Sacri Romani Imperii Equiti, S. C. Regiaeque Maiestatis Consiliario Camerario Pincernarum Regalium per

Hungarum Magistro Partium Regni Hungariae cis Danubianarum Confiniorumque Canisae Oppositorum Supremo Generali Capiteano etcetera. Domino Domino gratiosissimo.

4. irat

MOL Batthyány cs. ltr. P1314 Nr. 32 980.

Nagyságodnak mint kegyelmes uramnak ajánlom alázatos szolgálatomat.

Én már harmadnaptól fogvást itt vagyok, az végbeliek is az többi ide érkeztenek, egyedül csak az Muramelyki vitézekre várakozom, kik is mihelt elérkeznek, mindjárt indulok ifjú gróf uram önagsága mellé. Azonban minemű kemény parancsolatot küldött ki az falukra az kanisai basa, ím nagyságodnak az párvját megküldöttem, s ezen includált [mellékel] hadnagy uram leveléből is nagyságod megértheti, hogy az kanisai törökök is nyilván az táborban készülnek. Kívánom, Isten tartsa és éltesse nagyságodat kedves jó egészségben. Datum in castris ad Szent Peterfa die 13 Junii 1683.

Nagyságodnak alázatos szolgája Nagy Ferencz. Manu propria.

Címzés:

Excellentissimo Domino Comiti Domino Christophoro de Battyán, Sacri Romani Imperii Equiti Partium Regni Ungariae cis Danubianarum Confiniorum Canisae Oppositorum Supremo Generali Capiteano Sacrae Caesareae Regiaeque Maiestatis Consiliario et Pincernarum Regalium per Hungariam Magistro etcetera. Domino Domino gratiosissimo.

5. irat

MOL Batthyány cs. ltr. P1314 Nr. 32 981.

Nagyságodnak mint kegyelmes uramnak nagy alázatossággal szolgálók.

Isten minden szerencsés jókkal áldja meg nagyságodat. Tegnap estve vettem az nagyságod levelét, melyben tudakozza szállásunk s megindulásunk felől. Én szintén csak az Mura melléki és muraközi hadakra várakozom, miheltyen megérkeznek, mindjárt megindulok s nagyságodat mindenekről tudósítani fogom. Az mi pedig körjölöttünk levő két vagy három nemes falucskát illeti, azt nagyságod nem értse, hogy teljességgel mentsem őket, hanem mivelhogy Egerszegről kétszáz embernek költetik elmenni, az gratuitus labor [ingyen munka] pedig igen kevés, s azokból kölletek szekeret nekik rendelnem. Szalavári kapitány uram nagyságodnak szóló levelét hozza egy Sz. Grothi katona, aki szóval izenetet olyat mondott, hogy feles török jött volna Kanisára, mivel pedig itt mezőben levén, méltónak ítéltém, hogy én is tudjam az olyan hírt, Egerszegről pedig semmit hasonlót nem írtak, az nagyságod levelét fölszakasztottam, ím includálva föl küldöttem. Kívánom, Isten tartsa és éltesse nagyságodat kedves jó egészségben. Datum Szent Peter fa die 14 Junii Anno 1683.

Nagyságodnak alázatos szolgája Nagy Ferencz. Manu propria.

Címzés:

Illustrissimo ac Excellentissimo Domino Comiti Domino Christophoro de Botthian, perpetuo in Nemet Uy Var Sacri Romani Imperii Equiti, Sacrae Caesareae Regiaeque Maiestatis Consiliario Cameraio Partium cis Danubianarum Regnum Hungarum Confiniorumque Canisae Oppositorum Supremo Generali ac Pincernarum Regalium per Hungariam Magistro etcetera. Domino Domino gratiosissimo.

6. irat

MOL Batthyány cs. ltr. P1314 Nr. 32 982.

Nagyságodnak mint kegyelmes uramnak nagy alázatossággal szolgálók. Isten minden szerencsés jókkal áldja meg nagyságodat.

Ötöd napja ma, hogy indult egy gersei emberem az eszéki török táborból, kiknek ugyan az Uy Udvariakkal együtt parancsolatjokban vagyon az onnan való híradás, azt beszéli, hogy már a fővezér oda érkezett, az eszéki hídon alul napkelet felől fekszik. Táborban tart egy mérföldet a Dráva mellett, innen fölylül a hídon Dárda vár felé más basák népei fekszenek, az is tart annyira, amint vannak telepedve, de a túlsó tábor több, mert sűrűbben vagyon. Két hétig lakott köztök, föl s alá járt mind a két táborban, bizonyosnak hallotta, hogy a túlsó tábor túl megyen föl a Dráva mellett, az innen eső

pedig innen, úgy, hogy Répásnál, az mely Dörnye ellenében vagon, hidat vessenek és által mehesse- nek egymáshoz, amerre fog kívántatni, nagy hajókat és tombaszokat is, akik a hídsináláshoz szük- ségesek, hasonlóképpen deszkákat, mind látta már a Dráván lenni. Jele az is, hogy innend fog egy része följönni, mivel aminemű élést alá vittek volt éppen Eszékre, annak nagy részét meg fölhozták Siklóstra. Bizonyosan mondja, hogy már nem késik, hanem megindul. Éhség és kenyérbeli fogyatkozás nagy vagon köztök, hús bővebb, de ötven penzára kenyeret másodmagával könnyen megehetik egy ételben. A török császár, hogy személye szerint följönné, nincsen semmi híre még Lándor fejer várá is. Mindjárt megint alá küldöm ugyan ezen legént, hogy mindeneknek menjen jól végére és miképpen leszen indulások, hozzon bizonyos hírt. Nem akartam elmúlatnom, hogy nagyságodnak tudtára nem adnám, ezután is, ha mi bizonyost értek, kötelességem szerint el nem múlatom. Kívánom, Isten tartsa és éltesse nagyságodat kedves jó egészségben. Datum ex castris ad Sz. Peter fa positis die 15 Juni Anno 1683.

Nagyságodnak alázatos szolgája Nagy Ferencz. Manu propria.

Címzés:

Illustrissimo ac Excellentissimo Domino Domino Comiti Christophoro De Bottyan perpetuo in Nemet Uyvár Sacri Romani Imperii Equiti, Sacrae Caesarerae Regiaequae Maiestatis Consiliario Camerario Partium Regni Hungariae cis Danubianarum Confinium Canisae Oppositorum Supremo Generali, et Pincernarum Regalium per Hungariam Magistro etcetera. Domino Domino gratiosissimo.

7. irat

MOL Batthyány cs. ltr. P1314 Nr. 32 983.

Nagyságodnak mint kegyelmes uramnak ajánlom alázatos szolgálatomat.

Mi már ednehány napja, hogy beérkeztünk a táborra, ifjú gróf uram önagsága az végházat tekén- teni befordult Pápára, ma várjuk ki önagságát. Tegnap gróf Iudex Curiae uram⁷² önagsága, Esterhaz Mihaly és Chralj Moises uraimékkal őkegyelméhez beérkezett. Az német tábort is úgy halljuk, hogy Koroncsó felé nyomakodik, még bizonyos nem vagyok benne, még ma gyün hírem, nagyságodat tudósítani alázatosan el nem múlatom. Azonban két rendbeli levelét nagyságodnak alázatosan vettem, egyik, hogy Kardos Pal uram jelentette volna, hogy az hegyháti falukkal képtelen bántam volna. Én nagyságos uram, semmit nem vettem rajtok, amit jó akaratokból hoztak, mindenestül is egy faluból hét-nyolc kenyeret, öt-hat tikot, de mivel mostani üdőben akármi aprólékos írással nem gondol az pol- gárság, azért írtam keményebben reájok, tudom az ilyen dolgokban az discretiot [kíméletet]. Az mi pe- dig Nadasdi Andras uram szentjakabi jobbágyát illeti, én Perneszi Ferencz uramat serio examináltam [komolyan megvizsgáltam], azt mondja, hogy ha külömben vagon az, mint nagyságodnak megírta, nagyságod érdeme szerint büntesse. Ha pedig nagyságod mind az őkegyelme, mind az én szavaimban kételkednék, inqviráltasson [vizsgáltasson ki], nyilván ki fog tecceni belőle. Kívánom, Isten tartsa nagyságodat kedves jó egészségben. Datum ex castris ad Vát 21 Juni 1683.

Nagyságodnak alázatos szolgája Nagy Ferencz. Manu propria.

Címzés:

Excellentissimo Domino Comiti Domino Christophoro de Battyán perpetuo in Nemet Uyvar Sacri Romani Imperii Equiti Partium Regni Ungariae cis Danubianarum et Confinium Canisae Oppositorum Supremo Generali Capitaneo Sacrae Caesareae Regiaequae Maiesatis Consiliario et Pincernarum Regalium per Hungariam Magistro etcetera. Domino Domino gratiosissimo.

⁷² Az országbírói tisztséget ekkor gróf Draskovich Miklós (kb. 1630–1687) töltötte be.

HAJNALKA TÓTH

*Additions to the Operations of the Turkish Force in Hungary in 1683
(from the Letters of Vice General Ferenc Gyöngyösi Nagy)*

After the Ottoman Empire's unsuccessful campaign against Vienna in 1683, the period of the so called reconquering wars began. The Ottoman attacks that year were one of the last trials of the Hungarian defense system, and increased the pressure on the border lands facing Kanizsa in Western Transdanubia, which were to protect Austria as well. The captain-general of the border lands was Kristóf Batthyány at the time, while Ferenc Gyöngyösi Nagy, captain of the castle of Szentgrót, which itself was part of the border fort system, was appointed his deputy in 1681. Gyöngyösi Nagy held this position for one and a half decades.

In the paper I analyze his letters written between June 4 and June 21, 1683 to his superior. In these, the vice captain-general describes in detail the state of the border forts, the preparations for the campaign and the steps taken to counter the Ottoman advances until the auxiliary forces from the border forts joined the Hungarian army gathering in a camp at Vát. These sources show that the military resources available in the border land facing Kanizsa could fulfill their duty in smaller skirmishes along the border only and were insufficient to resist a large-scale Ottoman attack. The possibilities of the vice captain-general, heading a border fort army small in number and poorly supplied, were limited. Espionage, which had played an important role in the organization of the defense at the border lands, started late and was insufficient this time. From the correspondence of the vice captain-general we can learn valuable pieces of information about not only the reasons that led to the collapse of the border lands facing Kanizsa in 1683, but also why it became necessary at the end of the century to restructure the border fort system.

TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ

Hódoltsági török várak őrsege egy 1576–1590. évi német összeírásban

Az alábbi tanulmányban a hódoltsági török várak őrségének létszámát és összetételét egy német nyelvű várösszeírás részét képező, török várak őrségére vonatkozó jegyzékek alapján vizsgálom. Ezek adatait egyrészt összevetem kiadott német nyelvű várösszeírások,¹ valamint török defterek, zsoldjegyzékek adataival;² másrészt a szembenálló királyi magyarországi végvári őrsegek ebben az összeírásban szereplő létszámával. Jelen összeírás a bécsi *Haus-Hof und Staatsarchiv* levéltár *Ungarische Akten (Hungarica)* fondjában található az 1590. évi iratok között.³

A forrás kapcsán néhány probléma felmerül. Ezek közül az első a német várösszeírás, illetőleg a török jegyzékek datálása. A fondban az 1590-es iratok között szerepel a Magyar Királyság (királyi Magyarország) várainak őrségét, költségeit felsoroló várösszeírás, amely az egyes főkapitányságokkal szembeni török határvárakat és őrségüket felsoroló jegyzékeket is ad. A forrás keltezetlen, és összefoglaló címe sincs. Így lehetséges, hogy egy korábbi összeírás másolatával van dolgunk. Ráadásul a magyarországi várakra vonatkozó adatok csekélynek mondható különbségekkel megtalálhatók egy 1576-ra keltezett, kiadott összeírásban; e két összeírás – a török jegyzékek kivételével, amelyek az előbbiből teljességgel hiányoznak – lényegében megegyezik.⁴ A kiadott magyarországi várjegyzék az 1576. évi regensburgi birodalmi gyűlésre benyújtott uralkodói előterjesztés melléklete volt.⁵ A várjegyzékek készítése kapcsolatban áll az 1577. évi nagy haditanácskozással, amely a törökkel-

¹ Merényi Lajos: *A török végek őrhada 1577-ben*. Hadtörténelmi Közlemények, 7. évf. (1894) 259–262.; Gömör Gusztáv: *Török hadak számereje Magyarországon 1590-ben*. Hadtörténelmi Közlemények, 7. évf. (1894) 395–397.

² Utalt e két német összeírásra Hegyi Klára: *Török berendezkedés Magyarországon*. Budapest, 1995. 100.; nagyszabású szintézis és adattár Hegyi Klára: *A török hódoltság várai és várkatonasága. I–III*. Budapest, 2007.

³ Österreichisches Staatsarchiv, Wien, Haus-Hof und Staatsarchiv, Hungarica (Ungarische Akten), Allgemeines Akten, (továbbiakban: HHStA Hungarica) Fasc. 123. fol. 191^r–212^v. – E levéltári anyagot mikrofilmen (MOL W 708) használtam, a Magyar Országos Levéltár, illetve a Csongrád Megyei Levéltár (Szeged) jóvoltából; a jegyzék olvasati problémáiban, továbbá a turkológiai szakirodalomban nyújtott szíves segítségéért köszönetet mondok Papp Sándornak. Köszönöm továbbá Hegyi Klára, Ivanics Mária és Pálffy Géza segítségét is.

⁴ Pálffy Géza: *A magyarországi és délvidéki végvárrendszer 1576. és 1582. évi jegyzékei*. Hadtörténelmi Közlemények, 108. évf. (1995) 1. sz. 114–185.; ebből az 1576-os jegyzék kiadására 141–158.; a szerző az 1576. évi jegyzék négy, általa ismert példányát említi (uo. 116–117.) a cikkben. Jelen forrás lehet az ötödik példány, azzal a különbséggel, hogy az utóbbi az 1590-es iratok között van, és török várlisták is megtalálhatók benne, míg a Pálffy Géza által közölt dokumentum ilyeneket nem tartalmaz.

⁵ Pálffy: *A magyarországi és délvidéki végvárrendszer*, 115.

lenes védekezés kérdéseit tűzte napirendre.⁶ Az eddig ismert két német nyelvű hódoltsági várlista közül az egyiket Merényi Lajos 1577-re, a másikat Gömör Gusztáv 1590-re keltezte. Merényi jegyzéke esetében az irat címében szerepel az évszám és Schwendi neve, így helyesnek vélhető a dokumentum keltezése.⁷ Gömör várjegyzékénél is szerepel az irat címének fordításában az általa dátumként megjelölt 1590-es év,⁸ a közölt összeírás tartalma viszont ellentmond ennek a keltezésnek. Egyrészt csak az 1541–1544 között török kézre került várak őrségét említi a jegyzék, de ezeket sem teljesen, másrészt Kászim (Kászon) pécsi szandzsákbébként szerepel.⁹ Így a jegyzék adatai jóval korábbi időszakból származhatnak, talán éppen 1544-ből. Így a Gömör-féle jegyzék esetében azzal számolhatunk, hogy tévedésből sorolták be az 1590-es iratok közé, vagy 1590-ben lemásoltak egy korábbi jegyzéket, és az átírás időpontját tüntették fel. Jelen kiadatlan török jegyzékeink keltezésénél mind a kikövetkeztethető 1576-os, mind pedig az 1590-es év felmerülhet. Az előbbi mellett szól az a körülmény, hogy az összeírás a kiadott, megegyező jegyzékkel összevetve 1576-hoz köthető. A Magyar Királyság várainál utalnak Kékkő és Divény megelőző évi, 1575-ös török elfoglalására, így török vonatkozású jegyzékei is ekkortájt, 1576-ban készülhettek.¹⁰ Továbbá az első, a szlávón (vend) várak után következő török jegyzékben a pakráci szandzsák egyik váránál azt említik, hogy azt 1576. július 5-e éjjelén foglalták el a törökök,¹¹ ami megadhatja a jegyzék *terminus post quem*-jét. Az összeírás végén található negyedik török várlistában Becskerek kapcsán Mehmed nagyvezír neve szerepel, aki azonosítható Szokollu Mehmeddel (1565–1579). Az ő szereplése alapján e török jegyzék valóban köthető az 1576–1577-es évhez. A török jegyzékekben szereplő várak (például az 1566-ban meghódított Szigetvár, Jenő és Gyula) is alátámasztják a feltételezést, hogy a drinápolyi béke (1568) utáni időszakban születtek ezek a feljegyzések. Az utóbbi, 1590-es keltezés mellett csak a várösszeírás lelőhelye szól. A török várlisták feltehetően akkor készültek, amikor a várösszeírásnak a Magyar Királyság váraival foglalkozó nagyobb része, tehát 1576-ban. Később, 1590-ben, amikor az 1568-ban kötött drinápolyi béke újabb meghosszabbítása közeledett, elővehették a korábbi jegyzékeket, és ekkor illeszthették a Magyar Királyság főkapitányságként haladó várlistáinak végére a megfelelő török jegyzékeket. Mivel pontosan nem tudjuk a török várjegyzékek keletkezési idejét, így 1576/1590-re datálhatjuk őket, a tanulmányban a valószínűsíthető 1576-os keltezéssel utalok rájuk. Oszmán oldalról kontrolladatként a drinápolyi béke után kiadott jegyzékeket: a budai vilájet őrsegeinek 1568–1569-

⁶ Geöcze István: *Hadi tanácskozások az 1577-ik évben*. Hadtörténelmi Közlemények, 7. évf. (1894) 502–537., 647–680.

⁷ A dokumentum címe: „*Herrn v. Schwendy übergebene Beratschlagung, dass mit dem Türken um Frieden zu handeln, und dabey auch zu verharren seye etc. Do. Ann 1577.*” Merényi: *A török végek őrhada*, 261–262.

⁸ „A török őrsegek jegyzéke Magyarországon 1590-ben, azaz valóságos följegyzése a törököknek, gyalog és lóháton, úgy mint azok az országban, a vend és egyéb határokon vannak és a múlt nyáron ott találhatóak voltak.” Gömör: *Török hadak számereje*, 395.

⁹ Kászim pasára Szakály Ferenc: *Az első dunántúli szandzsák és megszervezője, Kászim bég*. Keletkutatás, (1995) tavasz, 23–43.; Fodor Pál: *A temesvári vilájet a török hódoltságban*. In: In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére. Szerk.: Lengvári István. Pécs, 1996. 195–208.; Dávid Géza: *Kászim voivoda, bég és pasa*. In: Dávid Géza: *Pasák és bégek uralma alatt*. Budapest, 2005. 321–346.

¹⁰ „*Blobenstain, Dybinn Diese Zwey heuser seindt des vergangen 75 Jar, In des feindt handt khomen,*” HHStA Hungarica Fasc. 123. fol. 203.v; hasonlóan Pálffy: *A magyarországi és délvidéki végvárrendszer*, 152.

¹¹ „*Buschur(?) haben die Turckhen an 5 tag July A.D.76 bey den Nacht bestigen, eingenommen und mit 400 Fues knechten besetzt,*” HHStA Hungarica Fasc. 123. fol. 199f

es összesítő zsoldjegyzékét,¹² a temesvári vilájet 1590–1591-es zsoldlistáit,¹³ az 1570 körüli timárdefterek adatait használhatjuk; illetőleg a Hegyi Klára által feltárt zsold- és szemle-deftereket.¹⁴ A Magyar Királyság szembenálló várórségével kapcsolatban az 1576-os összeírásban említett, vélhetően egyidős adatokra utalunk.

Jelen összeírásunk következő problémáját forrásértéke jelenti, amelyről csak adatai részletes elemzése és az említett forrásokkal való összevetése után formálhatunk véleményt. Bizonytalannak a török várakban szolgáló informátorok és más kémek jelentései alapján készülnének a jegyzékek. Az egyes török várórségeket illetően egyaránt találkozunk pontosnak tűnő részadatokkal és kerekített számokkal, az egyes várórszervező alakulatokra is vonatkozó, illetve csak a lovasságot és gyalogságot elkülönítő adatokkal. Nyilvánvaló, hogy a török zsold-, szemle- és timárdefterek alapján jóval pontosabban határozhatjuk meg egy adott időszakban a hódoltsági török várakban szolgáló fizetett török várkatonaságot és egyes alakulatait, illetve a várakhoz kapcsolódó területi–közigazgatási egységeket, a szandzsákok timáros szpáhi haderejét (beleértve az általuk kiállított dzsebelüket is). Ez akkor is így van, ha számolunk azzal, hogy lehetetlen az egyes várak teljes őrsképét adott időszakban pontosan rekonstruálni, hiszen a török jegyzékek sem maradtak fenn hiány nélkül, a jegyzékekből kimaradhattak egyes egységek, és a forrásközlésekbe is becsúszhattak hibák.¹⁵

Az 1576–1590-es forrásunk adatainak ismertetése előtt vázolniuk kell a hódoltsági török várrendszer főbb jellemzőit és az oszmán várórség főbb csoportjait, akikkel jegyzékünkben is találkozhatunk. A hódoltsági várrendszer kiépítése hosszú folyamat volt, amely 1541-től, Buda megszállásától vett nagyobb lendületet. A várrendszer alapját a meghódított várak adták, amelyek mellett az oszmánok maguk is építettek erősségeket. A szerzett erődítmény neve vár, *kale* volt, míg az épített erősségé palánk (*palanka*) vagy párkány (*parkan*).¹⁶ Főleg az 1541-ben megszervezett budai vilájet, de az 1552-ben kiépített temesvári vilájet fő célja is a határvédelem volt. Jóllehet a vilájeteken belül fontosak voltak a szandzsákok, a várrendszeren belül a szandzsákhatárokon átnyúló várkörzetek is szerveződtek, amelyek emlékezettettek a Magyar Királyság főkapitányságaira.¹⁷ Az oszmán várak pontos számát nem ismerjük, több kisebb vár esetében bizonytalan, hogy mikor került török kézre, illetőleg mikor építették. Így a török várak számát még a török források alapján is csak hozzávetőlegesen lehet megadni egy adott időszakban, évben.

A hódoltságot védelmező török katonaságot két részre oszthatjuk: a várakban levő zsolddal, illetve később zsold-timárral fizetett várkatonaságra és a hódoltságban élő, javadalombirtok jövedelmeivel fizetett szpáhi-katonaságra¹⁸ és a jövedelem arányában általuk

¹² A budai vilájethez tartozó várak legénységének részletes fizetési lajstroma (1568. december 20–1569. június 14.); Lászlófalvi Velics Antal – Kammerer Ernő: *Magyarországi török kincstári defterek. I–II.* Budapest, 1986., 1990. II. 383–389.

¹³ Velics–Kammerer: *Magyarországi török kincstári defterek*, I. 373–383. Ebben 15 szandzsákból 39 vár, 14 palánk és egy megerősített város, azaz 54 erősség zsoldos hadereje szerepel. Hegyi: *Török berendezkedés Magyarországon*, 87.

¹⁴ A budai vilájethez tartozó szandzsákok 1562-es és 1570-es timárdeftereinek adataira Hegyi: *Török berendezkedés Magyarországon*, 99.

¹⁵ Hegyi: *A török hódoltság várai*, I. 15–18., 73–74.

¹⁶ Hegyi: *A török hódoltság várai*, I. 75–78.

¹⁷ Hegyi: *A török hódoltság várai*, I. 104–110.

¹⁸ Szpáhi (jegyzékeinkben: *Spahia*, *Spahien*, *Spaheien*, *Spachien*) török lovas, aki javadalombirtok fejében katonáskodott, Velics–Kammerer: *Magyarországi török kincstári defterek*, I k. XXV–XXXII.; Hegyi: *Török berendezkedés Magyarországon*, 98–99.; Bayerle, Gustav: *Pashas, begs, and efendis. A Historical dictionary of titles and terms in the Ottoman Empire.* Istanbul, 1997. 137.;

kiállított dzsebelükre. A várkatonaság lovasokból és gyalogosokból, tüzérekből, valamint egyéb zsolddal fizetett kiegészítő egységekből állt. Főleg a határon levő várakban volt nagyobb létszámú lovas. Az agák által vezetett, századokra tagolt lovasok neve: *ulufedzsi* (zsoldos) vagy *ulufedzsiján szüväri* (zsoldos lovas), *fárisz* (lovas), illetve a leggyakrabban *besli* (magyar: *beslia*).¹⁹ Az elit lovas alakulatok, a *gönüllük* (magyar: *gyumlia*) leginkább a vilájet-székhelyeken bukkannak fel, jegyzékünkben nem szerepelnek.²⁰ A gyalogos csapatok közül a várórség alapvető egységét a *hiszar eri* (*hisar eri*) vagy *hiszarlik*, azaz a várkatonák adták, amely alakulat másik neve *müsztahfiz* (*müsztahfiz*) volt. A várkatonák tizedekre (*böliükökre*) oszlottak, az egész alakulat élén a várkapitány, a *dizdár* és helyettese, a *kethüda* állt.²¹ Az említett helyi gyalogos várkatonaságot nem azonosíthatjuk a fővárakban, vilájet-székhelyeken fellelhető, a Portáról kihelyezett elit gyalogos janicsárokkal, akik kis számban voltak jelen a magyar Hódoltságban.²² Kevésbé elit gyalogos alakulatnak tekinthetjük az azabok („nőtlenek”) egységét, akik vízen (naszádokon) és várórségeken teljesítettek szolgálatot. Tizedekre (*böliük*) tagolódo alakulatuk élén agák álltak.²³ Végül a martalócok (martalosz) csapatát kell említenünk, amely a leggyengébb harcértékű és a legrosszabban fizetett gyalogos egységet jelentette. Lovas alakulatnak is tekintették őket, de valószínűleg inkább gyalogosok voltak.²⁴ Fontos alakulatot képeztek a várakban a tüzérek,

Finkel, Caroline: *The Administration of Warfare: The Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593–1606*. Wien, 1988. 26–32.; Generál Tibor: *Allah serege*. Budapest, 1987. 159–175.

¹⁹ Jegyzékeinkben *besli* alak szerepel (*Beschtlie, Beshlien, Besslien* stb.), jelentése „ötös” (öt akcse zsoldot kaptak, vagy öt háztartás állított ki egy katonát). A várakban szolgáló lovasság azonos volt az *ulufedzsi, ulufedzsiján szüväri, fárisz* alakulattal, Hegyi: *Török berendezkedés Magyarországon*, 84.; Hegyi: *A török hódoltság várai*, I. 127–129.; a beslikre Generál 1987. 185.; Bayerle: *Pashas, begs, and efendis*, 21.; külön *ulufedzsi, garib* és *gönüllü* lovas alakulatokat említ *beslik* nélkül Velics–Kammerer: *Magyarországi török kincstári defterek*, I. XXXVIII.; az *ulufedzsi*-kel azonosított *fárisz*okat említi Römer, Claudia: *Osmanische Festungbesetzungen in Ungarn zur Zeit Murads III.* Wien, 1995. 29–30.; Schwarz, Klaus: *Osmanische sultansurkunden. Untersuchungen zur entstellung und besoldung Osmanischer militärs in der Zeit Murads III.* Freiburger Islam Studie. B XVII. Stuttgart, 1997. 92.

²⁰ Hegyi: *A török hódoltság várai*, I. 129–130.

²¹ A *hisar eri* (jegyzékeinkben: *Isaraly, Haltzar allenen, Hatzarallen, Hatzallen, Atzarallemy, Altzarallen, Atzarallen* stb.) jelentése: várhoz tartozó ember, várkatoná; a szó jelentésére Kakuk, Suzanne: *Recherches sur l'histoire de la langue osmanlie de la XVIe et XVIIe siècles. Les éléments osmanlis de la langue hongroise*. Budapest, 1973. 185.; ismertebb nevén *müsztahfiz*, (jelentése: őrző), Bayerle: *Pashas, begs, and efendis*, 116.; a várak elit zsoldos gyalogos katonaságára Velics–Kammerer: *Magyarországi török kincstári defterek*, I. XXXV.; Dávid Géza: *A simontornyai szandzsák a 16. században*. Budapest, 1980. 86. 322. jegyzet; Hegyi: *Török berendezkedés Magyarországon*, 83.; Römer: *Osmanische Festungbesetzungen in Ungarn*, 23–25.; Schwarz: *Osmanische sultansurkunden*, 91.; Hegyi: *A török hódoltság várai*, I. 111–120.

²² A *janicsár* jelentése: új sereg (jegyzékünkben: *Janitsharen, Janitscharn* alakban). Az oszmán hadsereg elit, zsoldos gyalogos alakulata, akiknek zöme portai janicsárként Isztambulban szolgált, de kisebb részük a fontosabb várak helyőrségében is előfordult, Bayerle: *Pashas, begs, and efendis*, 59–61., 97–98.; Hegyi: *A török hódoltság várai*, I. 141–149.

²³ Az *azab* (forrásunkban: *Asapen, Asapenn, Atzepen, Azepen* alakokban) jelentése: nőtlen, Velics–Kammerer: *Magyarországi török kincstári defterek*, I. k. XXXV.; Generál, 1987. 184.; Hegyi: *Török berendezkedés Magyarországon*, 83.; Römer: *Osmanische Festungbesetzungen in Ungarn* 26–27.; Bayerle: *Pashas, begs, and efendis*, 13.; Schwarz: *Osmanische sultansurkunden*, 89–90.; Hegyi: *A török hódoltság várai*, 7. I. 131–134.

²⁴ *Martalóc* (forrásunkban: *Martalosen, Marttalosen, Marthalosenn, Marthalosen* stb. alakban), délszláv, balkáni eredetű alakulat, amely várakban és hajókon szolgált; gyalogságként számolt ve-

a *topcsik*, akik tizedekre tagolódtak, és élükön aga vagy parancsnok állt.²⁵ Kisegítő egységek is voltak a várakban: fegyverművesek (*dzsebedzsik*), ácsok (*neddszárók*), kovácsok (*haddádok*), szekeresek (*arabadzsik*), bombakészítők (*kumbaradzsik*), zenészek (*mehterek*) és vegyes szolgálatot teljesítő *müteferrikák*.²⁶

Jelen forrásunk bizonyos fokú segítséget nyújthat a Drávától északra eső magyarországi, hódoltsági török bázis létszámának meghatározásához. A történeti irodalomban eltérő becslések születtek mind a hódoltsági török, mind pedig a Királyi Magyarország végvári őrsegeinek létszámát illetően.²⁷ A szakirodalom a korábban a Merényi-féle 1577-es kimutatás hibás összegzésében feltüntetett 47 049 főt tekintette mérvadó alapnak.²⁸ Mivel a 16. század közepéről származó adatok szerint 12 000–16 000 fős végvári katonaság szolgált a magyar végvárakban, a korábbi történeti kutatás háromszoros török túlerőt tételezett fel.²⁹ Ugyanakkor már 1907-ben úgy vélekedett Takáts Sándor, hogy a török végbeliek a valóságban nem voltak sokkal többben, mint a magyarok, németek a másik oldalon.³⁰ Ennek kapcsán utalhatunk Gömöry Gusztáv jegyzékére, amely 23 200 főben összegezte a hódoltsági török haderőt.³¹ Az újabb, defterekre építő oszmanisztikai kutatások az alacsonyabb létszámot látszanak igazolni. Hegyi Klára összesen legalább 25 000 fővel számolt 1570 táján.³² Legújabban úgy vélekedett, hogy 1573-ban a budai vilájet várkatonasága „meghaladta a 14000 katonát, valószínűleg közel járt a 15 000-hez, akiket évről évre változó létszámú, 800–1000 janicsár egészített ki”.³³ Mivel a temesvári vilájet várkatonaságát 1590–1591 táján 4000–4500 főre tette, a budai és temesvári vilájetek helyi katonáinak számát 18 000–19 000 közé becsülte, így a janicsárokkal együtt „a teljes várrendszerben 20 000 védő körüli nép szolgált” 1591 táján.³⁴ Vass Előd 1543–1632 között 98 hódoltsági török erősséget említett, amelyekben körülbelül 22 000 fő szolgált.³⁵ Ágoston Gábor szerint a 16. század második felében 20 000–22 000 fős katonaság őrizte a hódoltsági várakat.³⁶ Ez utóbbi állás-

lük Velics–Kammerer: *Magyarországi török kincstári defterek*, I. k. XXXVII.; legújabban Hegyi: *A török hódoltság várai*, I. 134–138.; lovasoknak tekintette őket Römer: *Osmánische Festungsbauten in Ungarn*, 31.; Hegyi: *Török berendezkedés Magyarországon*. 84.; nem foglalt állást e kérdésben Generál 1987. 181–182.; Schwarz: *Osmánische sultansurkunden*, 91–92; Bayerle: *Pashas, begs, and efendis*, 104.

²⁵ Hegyi: *A török hódoltság várai*, I. 124–127.

²⁶ Hegyi: *A török hódoltság várai*, I. 121–124.

²⁷ Összefoglalóan Tóth Sándor László: *A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború*. Szeged, 2000. 96–97.

²⁸ A jegyzékre Merényi: *A török végek őrhada*, 259–262.; a jegyzékben számítási hiba van, a pontos összeg 46 256 katona, ebből a Drávától északra 39 693 várkatona és szpáhi jut, Hegyi: *Török berendezkedés Magyarországon*, 100.

²⁹ Rázsó Gyula: *Az osztrák hadsereg hadművészetének és szervezetének néhány problémája a XVI. században*. Hadtörténelmi Közlemények, 79. évf. (1966) 883.; Szántó Imre: *A végvári rendszer kiépítése és fénykora Magyarországon 1541–1593*. Budapest, 1980. 24., 132. 457. jegyzet

³⁰ Takáts Sándor: *A magyar vár*. Századok, 32. évf. (1907) 832.

³¹ Gömöry: *Török hadak számereje Magyarországon*, 395–397.

³² Hegyi: *Török berendezkedés Magyarországon*, 100.; uő.: *Számítások a hódoltsági török várak haderejéről*. In: *Studia Agriensia*, 17. Eger, 1997. 110, 114.

³³ Hegyi: *A török hódoltság várai*, 165.

³⁴ Hegyi: *A török hódoltság várai*, 166.

³⁵ Vass Előd: *A magyar turkológia*. Valóság, 16. évf. (1973) 7. sz. 34.

³⁶ Ágoston Gábor: *A Hódolt Magyarország*. Magyarország krónikája 6. Budapest, 1992. 76.; uő.: *A magyarországi török végvárak fenntartásának és ellátásának néhány kérdése*. In: *Studia Ag-*

pontok fényében úgy tűnik, hogy a török őrségek létszáma nem sokkal múlhatta felül a Magyar Királyság véderejét, amelyet Pálffy Géza újabb kutatások, elsősorban összeírások adatai alapján 20 000–22 000 főre taksált a 16. század utolsó harmadában.³⁷

A fentiek után az 1576/1590. évi összeírásunkat vizsgáljuk, török jegyzékeit ismertetjük, és összevetjük a két másik német nyelvű forrás és a kortárs török defterek adataival. A német nyelvű várösszeírás felmérte Habsburg-Magyarország várai őrségeinek létszámát, összetételét (gyalogság, lovasság) és a havi, évi zsoldösszeget, továbbá megadta a török várak katonaságának számát, összetételét is. Az összeírás többé-kevésbé logikusan, végvidéki körzetenként halad délnyugati irányból északkelet felé, és ezen belül sorolja fel az egyes végvárak őrségeinek létszámát, majd összegzi a határvidék vagy főkapitányság várainak számát, a várakban szolgáló lovasság, illetve gyalogság létszámát. Ezt követi az adott főkapitánysággal szemben levő török határvárak, végvárak őrségeinek számbavétele. A vonatkozó négy török jegyzék több vonatkozásban is eltér egymástól.

A horvát végvidéki főkapitányság (*Crabatischen Grenze*) nyitja a sort, az összegzés szerint 63 várban összesen 2750 katona szolgált.³⁸ A horvát végvidék összeírásának végén nem találunk török őrségekre vonatkozó jegyzéket. Ezután a szlavón vagy vend végvidék (*Windische Granitz*) összeírása szerepel. A jóval rövidebb jegyzékben 9 vár fordul elő, összesen 2546 katona védte ezeket.³⁹ Ezt követően találunk egy jegyzéket, amely a vend végvidék váraival szemben levő három szandzsák, a szigeti, a pozsegai és pakráci szandzsákok (*Sansagthumb*) várait, összesen 12 várat tárgyal. Ezek közül csak a szigeti szandzsák tartozott a budai vilájethez, a másik kettő pedig a ruméliai vilájethez, majd 1580 után a boszniai beglerbégységhez. Mivel a jelen írás a Drávától és a Dunától északra levő, a budai és a temesvári vilájethez tartozó hódoltsági várak őrségével foglalkozik, csak a szigeti szandzsák adataira utalunk. A jegyzék két vár, Berzence és Barcs adatairól emlékezett meg, a hadierőt 2000 főre becsülte. A pozsegai szandzsák esetében három várnál összesen 2400 főt említett, míg a másik, a pakráci szandzsáknál hét várnál 1200 főt tett ki a katonaság létszáma.⁴⁰ Így a két boszniai szandzsák 3600 fős katonasággal, a szigeti szandzsák pedig 2000 fős katonasággal szerepel e jegyzékben, összesen tehát 5600 fővel. A Gömör-féle 1544-es összeírás a Dráván és Száván túli, valamint a dalmáciai török katonaságot kevesebbre becsülte.⁴¹ Az 1577-es Merényi-féle összeírás a horvát-vend végekkel szembeni török végvárakban jegyzékünkénél valamivel magasabb létszámot említett.⁴² Az 1576-os összeírásunk első török jegyzékében szereplő, három szandzsákhoz tartozó 12 vár 5600 főre becsülhető katonasága a 9 várral és 2546 katonával rendelkező szlavón végvidékkel szemben körülbelül kétszeres

riensia, 14. Eger, 1993. 311–312.; 20 ezer fő alatti, Marosi Endre: *Magyarország hadtörténete I.* Szerk.: Borus József. Budapest, 1984. 196.

³⁷ Pálffy Géza: *Európa védelmében. Haditérképészet a Habsburg Birodalom magyarországi határvidékén a 16–17. században.* Pápa, 2000. 213.

³⁸ A horvát várak összeírása HHStA Hungarica Fasc. 123. fol. 191^r–195^r; 2219 gyalogos és 531 lovas; 2216 gyalogost és 531 lovast említett Pálffy: *A magyarországi és délvidéki végvárrendszer*, 141–147.

³⁹ A szlavón végvidék összeírására HHStA Hungarica Fasc. 123. fol. 195^r–197^r; 1831 gyalogos és 715 lovas; 1861 gyalogost, 715 lovast említett Pálffy: *A magyarországi és délvidéki végvárrendszer*, 147–148.

⁴⁰ A vend végvidékkel szemben levő három szandzsák várainak jegyzékére HHStA Hungarica Fasc. 123. fol. 197^v–199^r

⁴¹ Gömör: *Török hadak számereje Magyarországon*, 396–397.; a 17 000 fős felkelés, irreguláris katonaság nélkül csak 3 000 főre tette.

⁴² Merényi: *A török végek őrhada*, 259.; 3700 katonát (1590 lovast és 2210 gyalogost) említett a horvát végeknél, és 2863 (1281 lovast és 1582 gyalogost) katonát a vend végeknél.

túlerőt jelentett. Habsburg szempontból kedvezőbb az arány, ha a horvát főkapitány 63 várban levő 2750 várkatonájával is számolunk. Az így összesített, 5296 főre rúgó királyi zsoldos katonasággal szemben az 5600 fős török katonaság csak minimális létszámfölényt élvezhetett. Mindenképpen becslésszerű adatokról van szó azonban.

A következő jegyzék a Dunán inneni magyar végvidékek (*Hungarischen Granitzen bei dißhalb der Tonnau*), a győri és kanizsai végvidékek várait és őrségüket tartalmazza. Az összegzés szerint 22 végházban összesen 7457 katona szolgált.⁴³ Az összeírást követően találjuk a Kanizsa és Győr között fekvő török végvidéki házakat és a bennük levő gyalogos és lovas katonák jegyzékét.⁴⁴ E második török jegyzék a kisebb török várakra általában csak utalt, és őrségüket beszámította a nagyobb várnál említett őrségbe. Az egyes várnál gyakran szerepelt, hogy milyen messze van a magyar végvidéki rendszer egyes váraitól. A rendelkezésre álló információktól függően egyes várnál részletezés nélkül említette az összeírás a lovasságot és gyalogságot, míg másoknál részletesebben szolt az egyes csapatok fajtáiról. A jegyzékben nincs összlétszám sem az egyes várak őrségét illetően, sem pedig a két végvidéki főkapitánysággal szemben álló török várakra vonatkozóan, ezeket magam számítottam ki. A második török jegyzék adatainak ismertetése után táblázatban összegzem az adatokat. E várakkal kapcsolatban utalok a Gömör és Merényi által közölt összeírások, illetve az 1569–1570-es török zsoldlisták, illetve szpáhik létszámadataira is.

A második török jegyzékben a budai szandzsákhoz tartozó várak közül először a Kanizsától 8 mérföldre levő Sziget (*Sigeth*),⁴⁵ azaz Szigetvár szerepel. Szigethez öt kis várat sorolt az összeírás, ezek Babócsa (*Babotscha*),⁴⁶ Barcs (*Bartsch*),⁴⁷ Siklós (*Sockliesch*),⁴⁸ Berzence (*Bersentze*)⁴⁹ és Segesd (*Segesd*).⁵⁰ Ezek közül Barcs és Berzence szerepelt az első

⁴³ A Dunán inneni két végvidék összeírására vö. HHStA Hungarica Fasc. 123. fol. 199^v–201^v; 5499 gyalogos és 1958 lovas; 5643 gyalogost, 1950 lovast említett Pálffy: *A magyarországi és délvidéki végvárrendszer*, 149–152.

⁴⁴ *Verzeichnuß den Negsten umb Canischa vnnd Raab ligenden Turckischen Granitz haußern wie uiel in Jedem zu Roß vnnd Fueß ordinary besetzt werden*, vö. HHStA Hungarica Fasc. 123. fol. 201^v–203^r

⁴⁵ „*Von Canissa 8 meil daselbst vnd In den dahin gehörigen clainen haußern*”; Szigetvár 1566-ben került török kézre Szulejmán utolsó hadjárata során, és szandzsákszékhely volt, Römer: *Osmanische Festungbesetzungen in Ungarn*, 17.

⁴⁶ Babócsa (Somogy megye), a szigeti szandzsákhoz tartozó vár a Drávától északra körülbelül 10 km-re, Römer: *Osmanische Festungbesetzungen in Ungarn*, 18.; *Magyar helységnév-azonosító szótár*. Szerk.: Lelkes György. Baja, 1998. 89.; 1555-ben foglalta el a török, majd visszakerült, és 1566-ban jutott ismét török kézre. Veress D. Csaba: *Várak Baranyában*. Budapest, 1992. 88., 94., 107.

⁴⁷ Barcs (Somogy megye), a szigeti szandzsákhoz tartozó, a Dráva közelében levő vár 1566-ban került török kézre. Velics–Kammerer: *Magyarországi török kincstári defterek*, I. k. XLV.; Römer: *Osmanische Festungbesetzungen in Ungarn*, 18.; Schwarz: *Osmanische sultansurkunden*, 86.; *Magyar helységnév-azonosító szótár*, 101.

⁴⁸ Siklós (Baranya megye), az 1543-as szultáni hadjáratban foglalták el, a szigeti szandzsákhoz tartozó vár, Veress: *Várak Baranyában*, 76–79.; Siklós nevét Soklios alakban említi Ortelius az 1543-as szultáni hadjárat kapcsán. Ortelius, Hieronymus Augustanus: *Chronologia oder Historische Beschreibung aller Kriegsempörungen und Belagerungen in Ungarn auch in Sibenbürgen von 1395*. Nürnberg, 1602. (Pytheas Kiadó, 2002.) 17.

⁴⁹ Berzence (Somogy megye), a Csurgóhoz közeli, a szigeti szandzsákhoz tartozó vár 1566-ban, Szigetvár eleste után került török kézre. *Magyar helységnév-azonosító szótár*, 117., Römer: *Osmanische Festungbesetzungen in Ungarn*, 18.; Sugár István: *Szigetvár és viadala*. Budapest, 1976. 187.

⁵⁰ Segesd (Somogy megye), Nagyatádhoz közeli vár, a szigeti szandzsák vára, 1566-ban került török kézre, *Helységnév-azonosító szótár* 522.; Sugár: *Szigetvár és viadala*, 187.

jegyzékben is. E második jegyzék a szigeti szandzsák összes várát tartalmazza. Az 1569-es török zsoldjegyzékben a szigeti szandzsákban Szigettel együtt 5 vár fordult elő, Segesd hiányzott.⁵¹ Az 1577-es Merényi-féle összeírásban Sziget, Siklós, Barcs, Babócsa, Berzence, Segesd mellett tévesen a pécsi szandzsákhoz tartozó Szentmárton is szerepelt.⁵² Hegyi Klára zsoldlistái szerint 1569–1570 táján Szigetvár, Siklós, Babócsa, Berzence, Barcs, Segesd alkotta a szigetvári szandzsák várait.⁵³ A várak felsorolása szempontjából jegyzékünk pontosnak minősíthető. Jelen összeírásunk Szigethez, a szigeti szandzsákhoz 1000 lovast (*Pferdt*) és 1000 gyalogost (*Fueßknecht*) sorolt. Ez a 2000 összlétszám megegyezik az első török jegyzékben is előforduló számadattal. Az 1577-es Merényi-féle német jegyzék ennél jóval magasabb adatokat közölt, ennek háromszorosával számolt.⁵⁴ Kontrollként az 1569–1570-es török zsoldjegyzékek szolgálhatnak, amely alapján Szigetváron 700 főt, az egész szandzsákban pedig 2500 főt meghaladó zsoldos őrséggel számolhatunk, a szpáhik létszáma pedig meghaladta a 200-at.⁵⁵ A fenti adatok alapján jegyzékünk 2000 fős becslése reálisnak tekinthető.

Szigetet Pécs (*Fünfkirchen*)⁵⁶ követi a jegyzékben, a mohácsi vagy pécsi szandzsák székhelye. A jegyzékben Pécs mellett két hozzá tartozó⁵⁷ kis vár: Kaposvár (*Kapaschuar*)⁵⁸ és Nádasd (*Nadads*)⁵⁹ szerepelt. Együttesen 500 lovassal (*Pfärdt*) és 500 gyalogossal (*Fueßknecht*), azaz 1000 fős haderővel rendelkeztek a jegyzék szerint. Az 1577-es Merényi-féle összeírás Pécs után említi helyesen Kapos(várt), tévesen Lakot és Zákányt.⁶⁰ Az 1569-es török zsoldjegyzékben csak Pécs és Kaposvár szerepel a mohácsi szandzsákban.⁶¹ Hegyi Klára megemlékezik több várról is, azonban forrásunk vélelmezett időpontjában csak Pécs, Szentmárton, Kaposvár, Nádasd és Szócsény várakban számolhatunk őrséggel.⁶² Várlistánk Szentmártont és Szócsényt nem említette, csak Pécsét és Kaposvárt, illetve a kis Nádasd palánkát. Az 1544-es Gömör-féle összeírás csak Pécsen több mint kétszer ennyi katonasággal számolt.⁶³ Az 1577-es Merényi-féle összeírásban csak Pécsen közel négyszer ennyi,

⁵¹ Velics–Kammerer: *Magyarországi török kincstári defterek*, II. 387–388.; Sziget, Babócsa, Berzence, Tarcsa (sic!), Siklós szerepel a zsoldjegyzékben.

⁵² Merényi: *A török végek őrhada*, 259.

⁵³ Hegyi: *A török hódoltság várai*, II. 1292–1333.

⁵⁴ Merényi: *A török végek őrhada*, 259.; Szigetváron 2510 fővel, összesen 6180 katonával számolt Szigethez tartozóként.

⁵⁵ Az 1568–1569-es zsoldlista szerint Szigeten 711/761 fős várkatonaság, Babócsán 558/602 fő, Barcsan 193/206 fő, Berzencén 379/412 fő, Siklóson 368 fő szolgált; Velics–Kammerer: *Magyarországi török kincstári defterek*, II. 387–388, Hegyi: *A török hódoltság várai*, II. 1292–1296., 1312–1315., 1320–1322., 1327–1328., 1330–1332. 1570 körüli timárdefter szerint szigetvári szandzsákban 72 szpáhi, 149 dzsebelü, azaz 219 fő, Hegyi: *Török berendezkedés Magyarországon*, 99.

⁵⁶ Pécs (Baranya megye) az 1543-as szultáni hadjárat során került török kézre, szandzsákközpont.

⁵⁷ „Vnd in dahin gehorigen clainen hausern”

⁵⁸ Kaposvár (Somogy megye) 1555-ben került török kézre, a pécsi szandzsák része, Römer: *Osmatische Festungbesatzungen in Ungarn*, 18.; Veress: *Várak Baranyában*, 88.

⁵⁹ Nádasd (Baranya megye), a pécsi szandzsákhoz tartozó megerősített hely, Pécsváradhoz közel. *Magyar helység-névazonosító szótár*, 412.

⁶⁰ Merényi: *A török végek őrhada*, 259–260.

⁶¹ Velics–Kammerer: *Magyarországi török kincstári defterek*, II. 387.

⁶² Hegyi: *A török hódoltság várai*, II. 1251–1291.

⁶³ Gömör: *Török hadak számereje Magyarországon*, 396. Pécsen 2200 főt is meghaladó katonaság szerepel.

az egész szandzsákban pedig közel ötször ennyi őrseget találunk.⁶⁴ Török adatok alapján a pécsi szandzsák várai 1569 körül legfeljebb 600-800 fő körüli zsoldos katonasággal rendelkeztek, és körülbelül 600 szpáhi és dzsebelü volt a szandzsákban.⁶⁵ Így a szandzsák 1569 körüli hadereje a szpáhikat is beleértve 1200–1400 fő körül volt. Így a pécsi (mohácsi) szandzsák esetében is reálisnak mutatkozik jegyzékünk létszámadata.

Pécs után Koppány (*Khoppan*)⁶⁶ következik, amelynél a jegyzék megemlíti, hogy bégje (Beegckh)⁶⁷ van. Koppány és a hozzá tartozó kis végházak⁶⁸, Dombó(vár),⁶⁹ Karád (Kharadt)⁷⁰ és Lak (*Lackh*)⁷¹ 500 lovassal (*Pferdt*) és 1000 gyaloggal (*Fueßknecht*), azaz összesen 1500 fővel rendelkeztek. Az 1577-es Merényi-féle összeírás Karádot, Koppányt és Simontornyát említette, az utóbbi viszont nem tartozott a koppányi szandzsákhoz.⁷² Az 1569-es zsoldjegyzék három várat említett: Koppányt, Dombót és Lakot.⁷³ Hegyi Klára a koppányi szandzsák várai közé sorolta Koppányt, Dombót, Karádot, Lakot, valamint Bolondvárt, Siófokot és Kónyit.⁷⁴ Az utóbbi két várról 1600 után vannak csak adataink, így jegyzékünkben ezek nem szerepelhettek, Bolondvárat pedig 1570 körül építhették,⁷⁵ ezért nem kerültek be róla információk az összeírásba. Az 1577-es Merényi-féle összeírásban valamivel nagyobb számú őrseg szerepelt, Simontornyát is beszámítva.⁷⁶ Hegyi Klára adatai alapján nagyjából 400-600 fős zsoldos őrseggel számolhatunk a koppányi szandzsák öt vára esetében. Ehhez számítva több mint 200 szpáhit és dzsebelit is, alig 800 fő felettire tehető a szandzsák védelmi ereje.⁷⁷ Itt tehát 1576-os összeírásunk túlbecsülte a koppányi szandzsák védelmi erejét.

⁶⁴ Merényi: *A török végek őrhada*, 259–260. Pécs összesen 3860, a helyesen hozzásorolt Kapos(vár) 502, a tévesen idevett Lak 266 és Zákány 170 fővel szerepelt, azaz a szandzsáknak az utóbbi jegyzék szerint 4798 fős hadereje volt.

⁶⁵ Pécsen 220/385 fő, Kaposváron 255/259 fő, Nádason 37 fő, Velics–Kammerer: *Magyarországi török kincstári defterek*, II. 387.; Hegyi: *A török hódoltság várai és várkatonasága*, II. 1259–1263., 1281–1283., 1288.; a pécsi szandzsákban 122 szpáhi és 480 dzsebelü, összesen 602 fő; Hegyi: *Török berendezkedés Magyarországon*, 99.

⁶⁶ Koppány (ma: Törökkoppány, Somogy megye) 1554-ben került török kézre, szandzsákközpont. Römer: *Osmanische Festungbesetzungen in Ungarn*, 15.; a vár Kaposvártól északkeletre, Törökkoppány területén, *Magyar helységnév-azonosító szótár*, 314.

⁶⁷ „Alda residiert ain Beegckh”; a bég (*mir-liva*) a szandzsák élén álló tisztségviselő, aki a szandzsák timárbirtokos szpáhijainak is vezetője volt, Bayerle: *Pashas, begs, and efendis*, 19.

⁶⁸ „in den clainen dahin gehorigen hausern”

⁶⁹ Dombó (Dombóvár: Somogy megye), a koppányi szandzsák vára 1543-ban került török kézre, Römer: *Osmanische Festungbesetzungen in Ungarn*, 15.

⁷⁰ Karád (Somogy megye) a koppányi szandzsák vára, 1554-ben kerülhetett török kézre. *Magyar helységnév-azonosító szótár*, 292.

⁷¹ Lak (ma: Öreglak, Somogy megye) a koppányi szandzsákhoz tartozott. Römer: *Osmanische Festungbesetzungen in Ungarn*, 16.; a vár helye Lengyeltóti közelében, Öreglak területén. *Magyar helységnév-azonosító szótár*, 356., 462.

⁷² Merényi: *A török végek őrhada*, 260.

⁷³ Velics–Kammerer: *Magyarországi török kincstári defterek*, II. 388.

⁷⁴ Hegyi: *A török hódoltság várai*, II. 1201–1250.

⁷⁵ Hegyi: *A török hódoltság várai*, II. 1239, 1244, 1250.

⁷⁶ Merényi: *A török végek őrhada*, 260. –1885 főt említett az összeírás, tehát valamivel többet, mint jegyzékünk.

⁷⁷ Koppányban 115/147 fő, Dombóváron 49/100 fő, Karádon 27 fő, Lakon 138/158 fő, Velics–Kammerer: *Magyarországi török kincstári defterek*, II. 388.; Hegyi: *A török hódoltság várai*, II.

Jegyzékünk szerint a Királyi Magyarország végvárától, Tatától 2 mérföldre levő⁷⁸ Gesztes (*Gestesch*)⁷⁹ várában 100 gyalogos (*Pferdt*) és 15 lovas (*Fueßknecht*) volt, azaz 115 fős őrség. Az 1577-es Merényi-féle összeírás ennél alig több gyalogost említett a várban.⁸⁰ Török zsoldjegyzékek szerint 1569-ben fele ennyi műsztafíz, körülbelül 50 fő volt a budai szandzsákhhoz tartozó várban.⁸¹ Jegyzékünk itt is túlbecsülte az őrség létszámát.

A jegyzékben következő erősség a talán Pesttel (*Petscht*)⁸² azonosítható vár. Pest városában 400 „pesti” (*Pedtschier*) lovas (*Pferdt*), 200 szpáhi (*Spahia*), 250 hiszár eri (*Isaraly*),⁸³ 300 gyalogos azab (*Asapenn*),⁸⁴ 200 martalóc (*Martholosenn*)⁸⁵ és az ágyúmester (*Püchsenmeister*) 50 tüzére.⁸⁶ Ez összesen 1400 főt tesz ki. Második jegyzékünkön ez az első vár, amelynél szerepelnek külön egyes csapatnemek kerek létszámokkal. Az 1577-es Merényi-féle összeírásban adatunk kétszeresére rúgott a pesti őrség létszáma.⁸⁷ Török zsoldjegyzékben Pest vára 900 és 1000 fő közti őrséggel szerepelt.⁸⁸ Tehát 1576-os jegyzékünk és a zsoldlista Pest esetében nem nagyon tér el egymástól.

Pest után újra a Dunától keletre kanyarodva, a listán következik egy jelentős erősség, Székesfehérvár (*Stuhlweißenburg*),⁸⁹ amely a jegyzék szerint 6 kis mérföldre volt Tatától.⁹⁰ A bégnek (*Beeckh*) 250 lovasa (*Raidtman*) volt, ehhez járult 400 besli (*Beschtlie*),⁹¹ akik a jegyzék szerint korábban Veszprémhez tartoztak⁹², 200 lovas szpáhi (*Spahia*), 200 janicsár (*Janitscharen*), 300 hiszár eri (*Isaraly*), 250 azab (*Asapenn*), 300 martalóc (*Mar-*

1205–1206., 1217–1219., 1225., 1230–1232.; 50 szpáhi, 183 dzsebelü, összesen 233 fő, Hegyi: *Török berendezkedés Magyarországon*, 99.

⁷⁸ „Vom Tottis 2 Meill”

⁷⁹ Gesztes (ma: Várgesztes, Fejér megye) a budai szandzsákhhoz tartozó vár; Tata környékén levő vár, *Magyar helységnév-azonosító szótár*, 230.

⁸⁰ Merényi: *A török végek őrhada*, 260. 134 gyalogos katonát említett az összeírás, 19 fővel többet jegyzékünkönél.

⁸¹ 49/50 fő, Velics–Kammerer: *Magyarországi török kincstári defterek*, II. 384.; Hegyi: *Török berendezkedés Magyarországon*, II. 653–654.

⁸² Pest mellett esetleg Pécs lehetne a másik lehetőség, bár már szerepelt a jegyzékben más néven (*Fünfkirchen*) és más létszámadatokkal. Pest a budai szandzsákhhoz tartozott, és 1541-ben került török kézre.

⁸³ A hiszár eri (*műsztafíz*), gyalogos várkatonaságra vö.: 21. jegyzet

⁸⁴ Az azabokra vö.: 23. jegyzet.

⁸⁵ A martalócokra vö.: 24. jegyzet.

⁸⁶ A tüzemester a várbeli tüzérek, topcsik vezetője; a topcsikra lásd: Velics–Kammerer: *Magyarországi török kincstári defterek*, I. k. XXXIX–XL.; Generál: *Allah serege*, 153–154.; Hegyi: *Török berendezkedés Magyarországon*, 84., Schwarz: *Osmanische sultansurkunden*, 92–93.; Bayerle: *Pashas, begs, and efendis*, 148–149.

⁸⁷ Merényi: *A török végek őrhada*, 260.; 2510 főre rúgott összesen a pesti őrség létszáma; az 1544-es, Gömör-féle jegyzékben Buda és Pest együttesen rendelkezett 5100 fős őrséggel, Gömör: *Török hadak számereje Magyarországon*, 395–396.

⁸⁸ 939/1055 fő, Velics–Kammerer: *Magyarországi török kincstári defterek*, II. 383.; Hegyi: *A török hódoltság várai*, II. 500–503.

⁸⁹ Székesfehérvár (Fejér megye) 1543-ban került török kézre, szandzsákközpont.

⁹⁰ „Vom Tottis 6 Kleinen Maill”

⁹¹ A lovas beslikre vö. 19. jegyzet

⁹² „so zuvor zue Wesprin gewesen vor der belegerung heraus khomen sambt dem Rettenmaister Schatzman auff”; Veszprémet 1552-ben foglalta el Ali budai pasa, szandzsákközpont volt 1552–1566 között, 1566-ban foglalták vissza. Veress D. Csaba: *Várak a Bakonyban*. Budapest, 1983. 59–61., 97–98.

thalosenn) és az ágyúmester 80 tüzére. Jegyzékünk szerint Székesfehérvár katonasága összesen 1980 főre rúgott. A vár az 1577-es Merényi féle-összeírásban e magas létszámnak közel kétszeresével szerepelt.⁹³ Az 1568–1569-es zsoldjegyzékekben a fehérvári szandzsák székhelye közel 1400 katonával rendelkezett.⁹⁴ A zsoldjegyzék szerint a fehérvári szandzsákban Fehérváron kívül Csóka(kő) vára, a battyáni párkány és a váli párkány rendelkezett őrséggel.⁹⁵ Hegyi Klára a fehérvári szandzsákban megemlítette Fehérvárt, Csókaköt, Battyánt, valamint Tihanyt, Vázsonyt, Veszprémet és Palotát.⁹⁶ Utóbbi négy vár jegyzékünk idejében nem volt török kézen. Hegyi Klára adatai szerint körülbelül 1500 fős katonasággal számolhatunk ebben az időben e három vár esetében. A fehérvári szandzsákban 1570 táján több mint 500 szpáhi és dzsebelü volt, azaz jóval több, mint jegyzékünkben.⁹⁷ Így a székesfehérvári szandzsák hadereje 1569–1570 táján meghaladhatta a 2000 főt. Egészében véve Fehérvár esetében jegyzékünk eltérése a valóságos létszámtól minimálisnak vehető.

1576-os összeírásunk második török jegyzékének utolsó török vára Simontornya (*Schinon Tornia*),⁹⁸ amelyről megemlíti, hogy öt mérfölddel Székesfehérvár alatt található.⁹⁹ A jegyzék szerint a bég (*Beegh*) 300 beslivel (*Betschie*) és lovassal (*mit Pferden*), valamint 200 várkatona (*Isaraly*) és martalóc (*Marthalosenn*) szolgált a várban, összesen 500 fő. Simontornya őrségét nem említette az 1544-es Gömör-féle összeírás, sőt az 1577-es Merényi-féle jegyzékben is több várral együtt szerepelt. Az 1569-es török zsoldjegyzék a szandzsákban Simontornya, Ozora, Tamási és Endréd várakat említi.¹⁰⁰ Hegyi Klára szerint a simontornyai szandzsákban a következő várak voltak ekkor: Simontornya, Endréd, Ozora, Tamási, Döbrököz, Hídvég.¹⁰¹ Török adatok szerint 1569–1570 táján Simontornyán 150 körüli, az egész szandzsákban 350 körüli zsoldos katonával, továbbá 150 birtokos szpáhival és dzsebelüvel számolhatunk.¹⁰² Így 500 fő körüli katonaság lehetett a szandzsákban. A szandzsák zsoldos és tímáros katonasága valamivel meghaladja a jegyzékünkben szereplő létszámot. A második török jegyzék szerint van még néhány száz lovas és gyalogos, akiket nem számoltak itt, mivel nem kapnak zsoldot. Itt irreguláris alakulatokról lehet szó, hiszen hűbéres szpáhiakat csak néhány vár esetében említettek. E záró megjegyzésből kitűnik, hogy a zsoldos várvédőket vették számba, viszont utaltak arra, hogy nagyobb létszámú katonasággal kell számolni.

⁹³ Merényi: *A török végek őrhada*, 260.; 3361 fő szerepelt Székesfehérvárnál.

⁹⁴ Összesen 1387/1389 fő, Velics–Kammerer: *Magyarországi török kincstári defterek*, II. 389.; Hegyi: *A török hódoltság várai*, 985–989.

⁹⁵ Velics–Kammerer: *Magyarországi török kincstári defterek*, II. 389.

⁹⁶ Hegyi: *A török hódoltság várai*, II. 972–1050.

⁹⁷ Hegyi: *A török hódoltság várai*, II. 989, 1016, 1031.; 1569–70 táján Fehérváron 1387/1389 katona húzott zsoldot, Csókakő esetében 30/34 fő, Battyán párkányában pedig 106/109 katona, azaz összesen 1532 fő; 148 szpáhi és 376 dzsebelü, összesen 524 tímáros. Vö.: Hegyi: *Török berendezkedés Magyarországon*, 99.; összes haderő 1532 fő és 524 tímáros, azaz 2056 fő.

⁹⁸ Simontornya (Tolna megye) 1545-ben került török kézre, szandzsákközpont. Dávid: *A simontornyai szandzsák a 16. században*; Römer: *Osmanische Festungbesetzungen in Ungarn*, 18.

⁹⁹ „Fünff meill Vnderhalb Weissenburg”

¹⁰⁰ Velics–Kammerer: *Magyarországi török kincstári defterek*, I. 389.

¹⁰¹ Hegyi: *A török hódoltság várai*, II. 1051–1130.; még további évekre vonatkozó adatok: Hegyi: *Török berendezkedés Magyarországon*, 91–92.; Dávid: *A simontornyai szandzsák a 16. században*.

¹⁰² Hegyi: *A török hódoltság várai*, II. 1059., 1081., 1092–1093., 1104., 1117., 1121.; 134–135 zsoldos Simontornyán, maximum 368 zsoldos az egész szandzsák váraiban; 21 szpáhi és 133 dzsebelü, összesen 154 fő, Hegyi: *Török berendezkedés Magyarországon*, 99.

1. sz. táblázat

KANIZSA ÉS GYŐR KÖZÖTTI TÖRÖK VÁRAK KATONASÁGA A 2. SZÁMÚ JEGYZÉKBEN

Vár neve	hozza tartozó várak	lovass katonák				gyalogosok						tüzérek	összes vár- örseg		
		szpáhi	besli	vajda, bég lovasai	lovass	összes lovas	janicsár	várkatoná	azab	martalóc	gyalogos			gyalogos	összes gyalogos
Szigetvár					1000	1000							1000	1000	2000
	Babócsa														
	Barcs														
	Berzence														
	Segesd														
	Siklós														
Pécs					500	500							500	500	1000
	Kaposvár														
	Nádasd														
Koppány					500	500							1000	1000	1500
	Dombóvár														
	Karád														
	Lak														
Gesztes					15	15							100	100	115
Pest (?)		200		400		600							200	750	1400
Székesfehérvár		200	400	250		850							300	1050	1980
Simontornya			300			300							200	200	500
összes vár: 17		400	700	650	2015	3765							2600	4600	8495

Adataink összesítése után (1. sz. táblázat) megállapíthatjuk, hogy a második török jegyzékben 7 török vár szerepel részletesen és 10 további utalásszerűen, azaz összeírásunk szerint 17 török határvár állt szemben 22 Habsburg erősséggel a dunántúli térségben. Ennek ellenére csekély oszmán számbeli fölény mutatkozik jelen összeírásban is, hiszen 7457 keresztény várvédővel szemben 8495 főt találunk összesen a felsorolt török várakban. Az arány a Magyar Királyság szempontjából még rosszabb lehet, ha arra gondolunk, hogy valamilyen oknál fogva nem vették fel az összeírásba Esztergomot (*Gran*), illetőleg Budát (*Ofen*), ahol népes katonaság állomásozott. Más kisebb török várak, palánkok is kimaradtak az összeírásból. Míg Szigetvár, Pécs és Koppány esetében megemlítették az odatarozt kisebb várakat, Fehérvár vagy Simontornya esetében e felsorolás elmaradt. Így a Kanizsával és Győrrel szembeni s a budai vilájethoz tartozó szandzsákok (szigeti, koppányi, pécsi-mohácsi, szekesői, simontornyai, fehérvári, esztergomi, budai) Dunától nyugatra fekvő várai közül az 1569-es török zsoldjegyzék 32 várat vagy párkányt említ, ami jóval felülmúlja jegyzékünk 17 erősségét, ráadásul Pest feltehető szereplése második jegyzékünkön mindenképpen különös. Jegyzékünk létszáma túlzó, hiszen a budai zsoldoslista alapján a Dunántúlon levő 32 erősségben 8688 zsoldos katona szolgált.¹⁰³ E létszám viszont közel áll, alig múlja felül a második jegyzékünkön szereplő 17 erősség 8495 fős összlétszámát. Igaz, az utóbbiban Pest is szerepel, továbbá jegyzékünkben helyenként ideszámították a hűbéres szpáhikat is. Egészében elég reális becslésnek tekinthetjük e második török jegyzék adatait mind az egyes várakban feltüntetett katonaság létszámát, mind pedig az e területre számítható török zsoldos várkatonaság egészét illetően. A 8495 fős katonaságból 4600 főt gyalogként, 3765 főt lovasként, 130 főt pedig tüzérként említett e második jegyzék. A lovasokon belül 400 szpáhi, 700 besli, 650 fő a vajda, illetve bég lovasaként, 2015 pedig általános lovas megjelöléssel szerepelt. A gyalogosokon belül 200 janicsár, 750 hiszár eri, várkatona, 550 azab és 500 martalóc, továbbá 2600 fő általános gyalog megjelöléssel fordult elő.

Ha összevetjük jegyzékünket a nagyjából egyidejűnek mondható, 1568–1569. évi török zsolddefter adataival, kitűnik, hogy ha csak a német nyelvű jegyzék 17 várat nézzük, a 8495 fős őrseg helyett a defterek kimutatása szerint a fenti várakban mindösszesen 5223/6353 fő szolgált, beleértve a jegyzékben szereplő szandzsákok szpáhijait és az általuk kiállított dzsebelüket is. Tehát jegyzékünk valóban túlbecsülte az erősségek katonai erejét.

Az összeírás követhető határvidéke a bányavárosi végvidéki főkapitányság (*Granitz vor den Perckstatten*). Itt az összeírók 16 végvidéki helyet, várat jegyeztek fel, amelyet összesen 3466 fő védett.¹⁰⁴ Az összeírás végén a bányavidéki határvidéknél levő török végházak és a bennük levő lovas és gyalogos hadinép jegyzéke szerepel.¹⁰⁵ E harmadik török jegyzékben 7 vár adatait találjuk. Első az Esztergomtól 4 mérföldre fekvő (*liegt an Gran 4 Meil wegs*) Vác (*Watzen*),¹⁰⁶ amelyben a főembereken (*hauptleuth*) kívül 70 besli (*Beßlien*) és 36 várkatona (*Haltzar allen*) van, s valamennyi szpáhi, akiknek pontos számát viszont nem tud-

¹⁰³ Velics–Kammerer: *Magyarországi török kincstári defterek*, II. 383–389.

¹⁰⁴ A bányavárosi végvidék összeírására HHStA Hungarica Fasc. 123. fol. 203^v–204^v; 2152 gyalogost és 1314 lovast említett Pálffy: *A magyarországi és délvidéki végvárrendszer*, 152–154.; megjegyzendő, hogy az ő jegyzékén 1414 lovas szerepelt.

¹⁰⁵ *Verzeichnuß der Türkischen Grainitz heuser wieviel In Jedem zu Roß und fueß Kriegs volckh, auf den Pergstetterischen Granitzen ordinariter besetzt sein*. HHStA Hungarica Fasc. 123. fol. 105^r–105^v

¹⁰⁶ Vác (Pest megye) a budai szandzsákhhoz tartozó vár, 1543-ban került török kézre, mert 1543-ból ismerjük a váci őrseg zsoldlajstromát. Velics–Kammerer: *Magyarországi török kincstári defterek*, I. 20.

ják az összeírók.¹⁰⁷ Vác őrsege így mindenképpen meghaladhatta a 106 főt. Vác őrségét az 1543-as Gömör-féle összeírás körülbelül négyszer, míg az 1577-es Merényi-féle összeírás kétszer többre becsülte, mint összeírásunk.¹⁰⁸ Az 1569-es török zsolddefter szerint a budai szandzsákhhoz tartozó Vác várában 120 főt meghaladó zsoldos katonaság tartózkodott.¹⁰⁹ Egészében véve elfogadhatónak tűnnek jegyzékünk Vácra vonatkozó adatai.

A második jegyzékben Vác után a következő erőd Kakat (Khakath) kastélya,¹¹⁰ amelyről az összeírás megemlíti, hogy a törökök Párkánynak (Parkhan) nevezik, és a Duna mellett található 1 mérföldnyire Esztergomtól, a „mi határainkkal szemben”.¹¹¹ Az Esztergommal szemben, a Dunától északra, a Felvidéken levő kakati-párkányi erősségben 140 besli (*Beshlien*), 65 várkatona (*Hatzarallen*), 120 azab (*asapen*), 80 szpáhi (*Spahien*) és a tűzmester (*Püchsen maister*) 15 tüzére állomásozott. Ez összesen 420 fős katonaságot jelent, amely jelentősnek mondható. Ez azzal állhat összefüggésben, hogy a törökök által *Dsigerdelennek* (Csekerdelen) is nevezett Párkány Esztergom elővédének számított. Az 1544-es Gömör-féle jegyzék csak Esztergomot említette, Párkányt nem, míg az 1577-es Merényi-féle összeírás kisebb őrséggel számolt.¹¹² Az 1569-es török zsoldjegyzékben Csekerdényi párkány néven szerepelt, és 200 főt meghaladó őrséggel rendelkezett.¹¹³ Az esztergomi szandzsákhhoz tartozó *Dsigerdelen*–Párkány őrsege kb. fele a jegyzékünk alapján számítható létszámnak.

Párkányt nyugat felé haladva Nógrád (*Negrad*)¹¹⁴ követi a listán, amelynek távolságát több bányavárosi vártól megadja az összeírás: Lévától 5 mérföld, Korponától és Bozóktól egyaránt 3 mérföld, Csábrágtól 2 mérföld távolságra volt.¹¹⁵ Nógrád őrsege 200 besliből (*Beshlien*), 50 szpáhiból (*Spahien*), 100 martalócból (*Marthalosen*), 125 azabból (*Asapenn*) és 150 várkatonából (*Haltzarallen*) állt. Ez összesen 625 fős őrseget tett ki. Az 1577-es Merényi-féle jegyzékben ennek másfélszerese szerepelt.¹¹⁶ Az 1569-es zsoldjegyzék szerint a nógrádi szandzsák székhelyén, a nógrádi várban körülbelül 200 fős őrség volt.¹¹⁷ Nógrád esetében jelen jegyzékünk jóval nagyobb katonaságot tüntetett fel, mint a török zsoldjegy-

¹⁰⁷ „*Spahien etliche wieviel khan man nit aigentlich wissen*”. HHStA Hungarica Fasc. 123. fol. 105^r

¹⁰⁸ Gömör: *Török hadak számereje Magyarországon*, 395.; 300 lovas, 100 janicsár, összesen 400 fő; Merényi: *A török végek őrhada*, 261.; 70 besli, 80 szpáhi, 60 martalóc és egyéb gyalogos, összesen 210 fő.

¹⁰⁹ 122/126 fő, Velics–Kammerer: *Magyarországi török kincstári defterek*, II. 383.; Hegyi: *A török hódoltság várai*, 538.

¹¹⁰ Párkány-Kakat (ma: *Sturovo*, Szlovákia) a Duna északi partján, Esztergommal szemben fekvő, párlánkvar, török neve *Dsigerdelen*. *Magyar helységnév-azonosító szótár*, 469.; Römer: *Osmanische Festungbesatzungen in Ungarn*, 19.

¹¹¹ „*Ain Castel so die Türckhen Parkhan nennen neben den Thouna, ain Mail wegs von Gran gegen den Vnsern granitzen*”

¹¹² Gömör: *Török hadak számereje Magyarországon*, 395.; Merényi: *A török végek őrhada*, 261.; 100 besli, 222 azab és gyalog, azaz összesen 322 fős őrség.

¹¹³ 233/241 fő, Velics–Kammerer: *Magyarországi török kincstári defterek* II. 384.; Hegyi: *A török hódoltság várai*, II. 718–723.

¹¹⁴ Nógrád (Nógrád megye) a budai vilájethez tartozó nógrádi szandzsák székhelye, 1544-ben foglalta el a budai pasa, Szántó Imre: *Küzdelem a török terjeszkedés ellen Magyarországon. Az 1551–52. évi várháborúk*. Budapest, 1985. 29.

¹¹⁵ „*Ligt von Lewa 5 Meil, von Kharpen 3 von Posockhen 3 vnd Tschabrack 2 Meil*”

¹¹⁶ Merényi: *A török végek őrhada*, 261.; 400 szpáhi, a bég katonasága 80 fővel, 70 besli, 250 martalóc és egyéb gyalog; azaz összesen 800 fős katonaság.

¹¹⁷ 218/215 fő, Velics–Kammerer: *Magyarországi török kincstári defterek* II. 385.; Hegyi: *A török hódoltság várai*, II. 761–762.

zék. A különbség csökken, ha ideszámítjuk a szpáhik valós létszámát a szandzsákban; 1579-ben ez meghaladta a 200 főt.¹¹⁸

A Korponától és Bozóktól egyaránt 3 mérföldre levő¹¹⁹ Szécsény (*Setchen*)¹²⁰ várában 150 besli (*Beßlien*), 150 azab (*Asapen*), 50 szpáhi (*Spahien*) és 150 várkatona (*Haltzarallen*) volt. Ez összesen 500 fős katonaságot jelent. Az 1577-es Merényi-féle összeírás ennél is több katonát említett.¹²¹ Az 1569. évi török zsoldjegyzék szerint a szécsényi szandzsák székhelyén több mint 200 zsoldos szolgált.¹²² Jelentős, legalább kétszeres eltérés mutatkozik jegyzékünk és a zsoldlista között. Valamelyest csökken a különbség, ha ideszámítjuk a szécsényi szandzsák 100 főt meghaladó szpáhiját és dzsebelijét,¹²³ de a különbség így is számottevő marad.

Drégely (*Dregel*)¹²⁴ kis vára a következő, amely Nógrádtól 1 mérföldes távolságra van, a határokkal szemben.¹²⁵ Itt jegyzékünk szerint 7 lovas (*Pferdt*) és 70 gyalogos (*Fueßknecht*) volt, de csapatnemüket nem említette. Az 1577-es Merényi-féle összeírás ennek négyszerezését említette.¹²⁶ A nógrádi szandzsákban levő drégelyi vár zsoldos katonaságát az 1569-es defter közel 200 főre tette.¹²⁷ Drégely esetében az a furcsa helyzet állt elő, hogy jegyzékünkben jóval alacsonyabb létszám szerepel, mint a török zsoldlistában.

A Kékkőtől két mérföldre levő¹²⁸ Becske (*Betsckh*)¹²⁹ erősségében 70 besli (*Beßlien*) és 60 gyalogos (*Fueßknecht*), azaz összesen 130 fő tartózkodott. Becske azonosítható a közelemben levő Szanda várával.¹³⁰ E kis vár nem szerepelt sem az 1544-es Gömör-féle, sem pedig az 1577-es Merényi-féle jegyzékben. Az 1569-es török zsoldjegyzék mindössze 31 műsztafízt említ a várban.¹³¹ Forrásunk adatai így túlzónak tűnnek, hiszen a zsoldos gyalogság létszáma is kétszerese a zsoldlistán szereplő létszámnak.

¹¹⁸ Hegyi: *Török berendezkedés Magyarországon*, 99.; 57 szpáhi és 182 dzsebelü volt, azaz összesen 239 fő.

¹¹⁹ „Liegt von Karppen 3 Meil und von Posockhen 3”

¹²⁰ Szécsény (Nógrád megye), a budai vilájethoz tartozó szécsényi szandzsák központja, 1552-ben került török kézre. Szántó: *Küzdelem a török terjeszkedés ellen Magyarországon*, 147.; Römer: *Osmanische Festungbesatzungen in Ungarn*, 16.

¹²¹ Merényi: *A török végek őrhada*, 261.; 140 besli, a bég 300 embere, 130 szpáhi, 100 gyalogos, összesen 670 katona.

¹²² Velics–Kammerer: *Magyarországi török kincstári defterek*, II. 385.; 60 műsztafíz és topcsi, 121 lovas, 29 azab, 19 martalóc, összesen 229 fő.

¹²³ Hegyi: *Török berendezkedés Magyarországon*, 99.; 21 szpáhi és 104 dzsebelü, 125 fő.

¹²⁴ Drégely (Nógrád megye), Balassagyarmattól nyugatra-délnyugatra levő vár, amelyet 1552-ben foglalt el Hadim Ali pasa. Szántó: *Küzdelem a török terjeszkedés ellen Magyarországon*, 143–146.; a nógrádi szandzsákhoz tartozott. Römer: *Osmanische Festungbesatzungen in Ungarn*, 20.

¹²⁵ „Ligt von Negradt gegen den Vnserigen Granitzen ein Meil”

¹²⁶ Merényi: *A török végek őrhada*, 261.; 70 azab volt a várban, a kastélyban 140 lovas és 111 gyalogos, összesen 321 fő.

¹²⁷ 194/197 fő, Velics–Kammerer: *Magyarországi török kincstári defterek*, II. 385.; Hegyi: *A török hódoltság várai*, II. 770–771.

¹²⁸ „Ligt von Blobenstain zuei meil”

¹²⁹ Becske (Nógrád megye) Balassagyarmattól délnyugatra levő helység. *Magyar helységnév-azonosító szótár*, 106.; Becske falura Káldy-Nagy Gyula: *A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai*. Budapest, 1985. 111–112.; Pálffy: *Európa védelmében*, 99., 100.

¹³⁰ Az egymáshoz közel fekvő Becske falu és Szanda várának azonosításának lehetőségére Hegyi Klára hívta fel a figyelmet. Az irat egybeszerkesztésekor nem vették észre az azonosságot, ezért két néven szerepelt a vár.

¹³¹ 31 fő, Velics–Kammerer: *Magyarországi török kincstári defterek*, II. 384.; Hegyi: *A török hódoltság várai*, II. 578.

2. sz. táblázat
A BÁNYAVIDÉKKEL SZEMBENI TÖRÖK VÁRAK ŐRSÉGE A 3-IK JEGYZÉKEN

vár neve	lovas katonák					Gyalogosok						tüzerek	összes várórség	
	szpáhi	besli	vajda, bég lovasai	egyéb lovas	összes lovas	janicsár	varkatona	szab	martalóc	egyéb gyalogos	összes gyalogos			
Vác	?	70			70		36				36			106
Párkány	80	140			220		65	120			185	15		420
Nógrád	50	200			250		150	125	100		375			625
Szécsény	50	150			200		150	150			300			500
Drégely				7	7					70	70			77
Becske		70			70					60	60			130
Fülek				500	500					500	500			1000
összes vár: 7	180	630		507	1317		401	395	100	630	1526	15		2858

A harmadik török jegyzéket a Muránytól 5 mérföldre levő¹³² *Fülek (Villegckh)*¹³³ vára zárja, amelyben a lovasok (*Pferd*) és gyalogosok (*Fueßknecht*) összlétszámát 1000 főre teszik. Itt vélhetően becsült létszámról van szó, amelyhez hasonlókkal a második jegyzékben is találkozhattunk. Az 1577-es Merényi-féle jegyzékben ennek közel kétszerese szerepel.¹³⁴ Az 1569-es zsoldlista szerint Fülek várában körülbelül 250 zsoldos szolgált.¹³⁵ A zsoldlista alapján jegyzékünk erősen túlbecsülte Fülek őrségét. Még akkor is túlzásról beszélhetünk, ha ideszámítjuk a 200 főt meghaladó hűbéres szpáhikat és a dzsebelüket.¹³⁶ A harmadik török jegyzék végén is szerepel, hogy sokan vannak, akik zsoldot nem húznak. Ebből következik, hogy e török várlista is elsősorban a zsoldos várőrséget vette számba és a hűbéres szpáhikat, de az irregulárisokat vélhetően nem számolta.

Ha összesítjük az adatokat (2. sz. táblázat), azt találjuk, hogy a budai vilájethoz tartozó esztergomi szandzsák (Párkány-Dzsigerdelen), budai szandzsák (Vác, Becske-Szanda), a nógrádi szandzsák (Nógrád, Drégely), szécsényi szandzsák (Szécsény), füleki szandzsák (Fülek) 7 török várában jegyzékünk szerint 2858 katona szolgált. Így a szemben levő 16 bánnyavidéki vár 3466 fős katonasága még némi csekély túlerőben is volt a felsorolt várak török várkatonaságával szemben. Utalnunk kell azonban arra, hogy e második török jegyzékben csak azokat a várakat sorolták fel, amelyek a Duna túlsó partján legközelebb estek a bánnyavidéki főkapitányság váraihoz. A fenti török várak mögött ott volt a Duna túlsó oldalán Esztergom és Buda is, amelyek valójában létszámbeli túlerőt biztosíthattak a Párkánytól Fülekig számított török végvidéki váraknak. A 2858 katonából 1317 lovas (szpáhi, besli, vajda vagy bég lovasai és egyéb) és 1426 gyalogos (várkatona, azab, martalóc és egyéb) szolgált, és csak egy vár esetén említett a jegyzék 15 tüzért. Meg kell említenem, hogy mind a gyalogságnál, mind pedig a lovasságnál az egyéb megjelölés ezúttal sem jelent külön alakulatot, mindössze arról van szó, hogy a jegyzék nem tüntette fel, hogy milyen lovas- vagy gyalogosalakulatról van szó. A lovasságon belül 180 szpáhi, 630 besli, 507 egyéb lovas, a gyalogságon belül pedig 401 várkatona, 395 azab, 100 martalóc és 630 egyéb (meg nem határozott) gyalogos volt.

Ha összevetjük jegyzékünk összesített adatait a vonatkozó várak török zsoldjegyzékeivel, akkor azt tapasztaljuk, hogy a 7 vár zsoldos őrsege a szandzsákszékhelyek szpáhijaival együtt is csak 1800/1900 fő körül mozgott. Így jegyzékünk 2800 főt meghaladó létszáma alatt marad körülbelül 1000 fővel.

A határvidékek sorát a felső-magyarországi kerület vagy végvidék (*ober hungern Kreiß*) zárja. A végvidéki és kerületi főkapitányság 13 várában összesen: 6133 főt tartottak számon.¹³⁷ Ezt az összeírást a Felső-Magyarországgal szembeni török határvárakban levő ha-

¹³² „Ligt von Alten sol 2 mail von Muran 5 (8) meil”

¹³³ Fülek (ma: Filakovo, Szlovákia), az Ipoly folyótól északra levő vár, amely 1554-ben került török kézre, szandzsákszékhely volt, összefoglalóan Köhbach, Markus: *Die Eroberung von Fülek durch die Osmanen*. Wien, 1994.; Römer: *Osmanische Festungbesetzungen in Ungarn*, 20.

¹³⁴ Merényi: *A török végek őrhada*, 261.; 520 lovas, 650 szpáhi, 190 besli, 160 azab és a bég 400 embere, összesen 1920 fő.

¹³⁵ 252/256 fő, Velics–Kammerer: *Magyarországi török kincstári defterek*, II. 385.; Hegyi: *A török hódoltság várai*, II. 807.

¹³⁶ Hegyi: *Török berendezkedés Magyarországon*, 99.; 68 szpáhi, 171 dzsebelü, összesen 239 fő.

¹³⁷ HHStA Hungarica Fasc. 123. fol. 206^r–209^r; 2886 gyalogos, 3247 lovas; a Pálffy-féle jegyzéken 3986 gyalogos (helyesen: 2886), 3645 gyalogos (helyesen: 3245). Pálffy: *A magyarországi és délvidéki végvárrendszer*, 154–156.

dinép jegyzéke követi, amely egyben zárja is az iratot.¹³⁸ A négy török vonatkozású jegyzék közül ez a leghosszabb, a legtöbb török várat sorolja fel. Az összeírást készítőik nem voltak tekintettel az oszmán közigazgatási beosztásra. Ennek megfelelően a budai és a temesvári vilájet várai együtt szerepelnek e harmadik jegyzékben, és nem utalnak arra, hogy melyik vilájethez tartozik az adott erősség. Előbb a budai vilájet, majd a temesvári vilájet várai kerülnek sorra.

A negyedik jegyzékben elsőként szerepel a budai vilájethez és szandzsákhoz tartozó Szanda (Zonnda).¹³⁹ A vár őrsége egy aga (Aga) és egy vajda (Weida) vezetésével 60 besliből (Beslien) és 60 gyalogosból (Fueßknecht), azaz 120 emberből állt. Szanda azonosítható az előző jegyzékben említett Becskével. A különbség az, hogy ott nem 60, hanem 70 besli szerepel, a gyalogosok száma mindkét jegyzékben azonos, 60-60 fő. E negyedik jegyzékben parancsnokaik rangja is előfordul, a lovasok élén aga (Aga), a gyalogosok élén vajda (Weyda) állt. Az 1569-es török zsoldjegyzékben csak 31 müsztafízt találunk, így mindkét jegyzékben jóval magasabb létszámot említettek a valóságosnál.

Szanda-Becske várát követi Hollókő (Hollokheuw)¹⁴⁰ vára, ahol egy vajda (Weyda) 10 lovassal és a várgrófnak (Burggraf) titulált dizdár (dazdar), várkapitány 50 gyalogossal (Fues knechten vnnnd volckh) rendelkezett. Eszerint Hollókőnek csekély, 60 fős katonasága volt. Véltetően azonosítható ezzel az 1577-es Merényi-féle összeírásban Saskőnek nevezett vár, amelynek hasonló nagyságú őrsége volt.¹⁴¹ A szécsényi szandzsákhoz tartozó Hollókő várában az 1569-es zsoldlista szerint 22 müsztafíz tartózkodott.¹⁴² Forrásunk 2-3-szor több gyalogossal és minimális számú lovassal többet számolt Hollókő esetében.

Salgó (Salgo)¹⁴³ várában egy vajda (Weyda) és egy odabasa (Odo Bassa)¹⁴⁴ állomásozott 75 fős lovassággal (Pferdt) és gyalogsággal (fues knecht), további 75 lovas (Pferdt) is volt. Összesen 150 fővel számolhatunk. Az 1577-es Merényi-féle összeírásba Salgó be sem került, az 1569-es török zsoldjegyzékben pedig a hatvani szandzsák váraként szerepel 40 fő alatti zsoldos katonasággal.¹⁴⁵ Jegyzékünk itt több mint háromszorosan túlbecsülhette a salgói vár őrségét.

¹³⁸ Verzeichnuß der Kriegs leuth so auff den Besatzungen, In Thurkischen Granitz haussern, gegen Oberrn hungern sein, vö.: HHStA Hungarica Fasc. 123. fol. 209^r–212^r

¹³⁹ Szanda (Nógrád megye), Balassagyarmattól délkeletre levő végvár a budai szandzsákban, vélhetően 1544–1545-ben került török kézre, mert 1549-es defterben már szerepel a vár őrsége. Velics–Kammerer: *Magyarországi török kincstári defterek*, II. 81.

¹⁴⁰ Hollókő (Nógrád megye), Szécsénytől délre-délkeletre levő, a szécsényi szandzsákhoz tartozó vár, amely 1552-ben került török kézre. Szántó: *Küzdalem a török terjeszkedés ellen Magyarországon*, 147.; *Magyar helységnév-azonosító szótár*, 261.

¹⁴¹ Merényi: *A török végek őrhada*, 261.; 7 lovas és 60 gyalogos, azaz összesen 67 fős őrség.

¹⁴² 22/23 fő, Velics–Kammerer: *Magyarországi török kincstári defterek*, II. 385.; Hegyi: *A török hódoltság várai*, II. 792.

¹⁴³ Salgó (Nógrád megye), a Salgó hegyen (a mai Salgótárján területén) levő vár. *Magyar helységnév-azonosító szótár*, 138.; 1552-ben Hadim Ali pasa foglalta el. Szántó: *Küzdalem a török terjeszkedés ellen Magyarországon*, 147.; a hatvani szandzsákhoz tartozott, Velics–Kammerer: *Magyarországi török kincstári defterek*, II. 385.

¹⁴⁴ Az odabasi körülbelül szakaszvezető, a zsoldosok egy kisebb szakaszát (oda = szoba, csapat) vezeti. Velics–Kammerer: *Magyarországi török kincstári defterek*, II. 385.; Bayerle: *Pashas, begs, and efendis*, 121.

¹⁴⁵ 38/40 müsztafíz, Velics–Kammerer: *Magyarországi török kincstári defterek*, II. 386.; Hegyi: *A török hódoltság várai*, II. 836–838.

Ajnácskő (*Aniaskhew*)¹⁴⁶ erősségében a vajda (*Weyda*) 40 lovassal (*Pferdt*) rendelkezett, továbbá volt 40 várkatona (*Atzarallemy*), 40 martalóc (*Marttalosen*) és azab (*Asepen*), az aga a vajdával (*Die Aga mit den Weyda*) és a szpáhik (*Spahien*) 80-an, 35 várkatona (*Atzerallen*), 30 azab (*Asapen*) és 30 martalóc (*Marttalosen*). A jegyzék szerint összesen 295 fő volt a várban. A fenti felsorolás zavaros, hiszen a várkatonák némileg eltérő néven kétszer is előfordulnak, a martalócok és azabok pedig közösen és külön-külön is szerepelnek. Ajnácskő nem található meg az 1577-es német összeírásban. Az 1569-es zsoldjegyzékben a füleki szandzsákhoz tartozó Ajnácskő várában több mint 40 műsztahfiz szerepel.¹⁴⁷ Ez jegyzékünk egyik adatával (várkatonák) szinte megegyezik, de a többi csapatnem hiányzik a török zsoldjegyzékről. Így túlzó létszámadatot közölt jegyzékünk Ajnácskő őrségével kapcsolatban is.

A következő a listán Buják (*Bwyackh*)¹⁴⁸ erőssége, ahol a vajda (*Weyda*) 15 lovasa (*Pferdt*) és 60 mindenféle gyalogos (*allerley fueßvolckh*) szerepel. Eszerint 75 katona állomásozott volna a várban. Az 1577-es Merényi-féle összeírás nem említi a bujái erősséget. Az 1569-es török zsoldlistán a szécsényi szandzsák váraként tüntették fel 30 műsztahfizzal.¹⁴⁹ Így a bujái vár fele annyi gyalogossal rendelkezett, mint amennyit jegyzékünk feltüntetett.

Hatvan (*Hatwan*)¹⁵⁰ várában a *bégnek* (*Beegh*) 120 saját lovasa, a négy besli agának (*vier Aga der Beßlin*) 320 lovasa volt, a szpáhik (*Spaheien*) száma 140, a várkatonáké (*Atzerallen*) 80, az azaboké (*Atzeppen*) 80, míg a martalócoké (*Marttalosen*) és janicsároké (*Janitscharen*) együttesen 66 főt számlált. Hatvan őrségét a jegyzék alapján 806 főre tehetjük. Az 1577-es Merényi-féle összeírás ennél is többre tette a vár őrségét.¹⁵¹ Az 1569. évi zsoldjegyzék szerint a hatvani szandzsák székhelye 300 főt meghaladó őrséggel rendelkezett.¹⁵² Jegyzékünk tehát túlbecsülte a hatvani vár védelmi erejét, még ha a szandzsák székhelyén beszámítjuk a hűbéres haderőt is, 304 főt.¹⁵³ Így a szpáhikkal együtt Hatvan védelmi ereje az 1570-es években alig haladta meg a 600 főt.

Jászberény (*Jazberin*)¹⁵⁴ erődjében „Betsch” vajdájának, vélhetően a besli vajdának (*Weyda von Betsch*)¹⁵⁵ 32 lovasa (*Pferdt*) volt, négy aga (*Vier Aga*) és a delik pasája (*der*

¹⁴⁶ Ajnácskő (ma: *Hajnačka*, Szlovákia) Rimaszombattól délre, a Gortva pataknál levő vár, amely 1566-ban került török kézre, a füleki szandzsákhoz tartozott. *Magyar helységnév-azonosító szótár*, 64.; Velics–Kammerer: *Magyarországi török kincstári defterek*, II. 385.; 1566-ban került török kézre. Papp, Sándor: *Die Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vertragsurkunden der Osmanen für Ungarn und Siebenbürgen*. Eine quellenkritische Untersuchung. Wien, 2003. 92.

¹⁴⁷ 41/44 fő, Velics–Kammerer: *Magyarországi török kincstári defterek*, II. 385.; Hegyi: *A török hódoltság várai*, II. 815.

¹⁴⁸ Buják (Nógrád megye), Balassagyarmattól és Szandától délkeletre levő vár, amelyet 1552-ben foglalt el Hadim Ali. Szántó: *Küzdelem a török terjeszkedés ellen Magyarországon*, 147.; a szécsényi szandzsákhoz tartozott, Velics–Kammerer: *Magyarországi török kincstári defterek*, II. 385.; *Magyar helységnév-azonosító szótár*, 138.

¹⁴⁹ 30/31 műsztahfiz, Velics–Kammerer: *Magyarországi török kincstári defterek*, II. 385.; Hegyi: *A török hódoltság várai*, II. 796–797.

¹⁵⁰ Hatvan (Heves megye), Gyöngyöstől délre eső vár, 1544-ben került török kézre. Szántó: *Küzdelem a török terjeszkedés ellen Magyarországon*, 29.; hatvani szandzsák székhelye, Velics–Kammerer: *Magyarországi török kincstári defterek*, II. 386.

¹⁵¹ Merényi: *A török végek őrhada*, 261.; 550 lovasság és 432 fős gyalogság, tehát 982 főt kitevő őrség.

¹⁵² 315/328 fő, Velics–Kammerer: *Magyarországi török kincstári defterek*, II. 386.; Hegyi: *A török hódoltság várai*, II. 829–831.

¹⁵³ Hegyi: *Török berendezkedés Magyarországon*, 99. – 74 szpáhi, 230 dzsebelü, azaz 304 fő.

¹⁵⁴ Jászberény (Jász-Nagykun-Szolnok megye), Hatvantól délkeletre a Zagyva partjánál levő helység, várát a törökök Dzsánfedának nevezték, s a budai szandzsákhoz tartozott, Velics–Kammerer: *Ma-*

*Passan von dellien*¹⁵⁶ 300 lovassal rendelkezett, *továbbá 200 különféle gyalogos (allerley fueß volckh)* is tartózkodott itt. Így az összlétszám 532 főt tesz ki Jászberényben. A palánk nem szerepelt az 1577-es Merényi-féle összeírásban. Az 1569-es török zsoldjegyzékben a budai szandzsákban fordul elő *Dzsánfeda* (Csátfedai) párkány néven közel 400 fős őrséggel.¹⁵⁷ A különbség ezúttal nem túl jelentős.

Szolnok (*Zolnockh*)¹⁵⁸ várában állomásozott a bég (*Beegh*) 140 lovasával, 300 szpáhi (*Spachien*), egy aga 100 beslivel (*ain aga hat Beßlien mit Pferden*), 16 janicsár (*Janitscharen*) és 300 különféle gyalogos (*allerley fueß volckh*). A szolnoki katonaság összlétszáma így 856 főre rúgott. Az 1577. évi Merényi-féle összeírás hasonló, valamivel kisebb létszámot említett.¹⁵⁹ Az 1569-es zsoldjegyzék szerint a szolnoki szandzsák székhelyén körülbelül 350 zsoldos szolgált.¹⁶⁰ Ez jóval kisebb, mint a jegyzékünkben szereplő katonaság. A szolnoki szandzsák szpáhijaival 654 fővel nő a védelmi erő, ami így 908 főre emelkedik.¹⁶¹ Az egész szolnoki szandzsákra vonatkozó szpáhi beszámítása esetén jegyzékünk létszámadata elfogadhatónak tűnik.

Szolnokot a hozzá közeli Miklós (*Micklosch*)¹⁶² követi a jegyzékben, *ahol egy vajda (Weyda)* 25 lovassal (*Pferdt*), valamint 100 lovassal szerepel, 40 szpáhit (*Spachien*) is találunk, továbbá 140 egyéb gyalogost (*allerley fueß volckh*) és 16 janicsárt (*Janitscharen*) is. Eszerint a kis várban 321 fős őrség tartózkodott. Az 1577-es Merényi-féle összeírás valamivel kisebb létszámot adott meg.¹⁶³ Az 1569. évi török zsoldjegyzék szerint a szolnoki szandzsákhoz tartozó várban 200 fő alatti őrség volt.¹⁶⁴ Jegyzékünk majdnem kétszer nagyobb őrséggel számolt, mint a török zsoldlista.

A következő erősség Barcs (*Bartsh*),¹⁶⁵ ahol a bégnek (*Beegh*) 150 lovasa (*Pferdt*), 2 besli agának (*Zween Aga der Beßlien*) 120 lovasa volt, ezenkívül 60 szpáhi (*Spahien*) és 150

gyarországi török kincstári defterek, II. 384.; a szolnoki szandzsákhoz vette náhije-központként. Römer: *Osmanische Festungbesatzungen in Ungarn*, 19.; 1568-ban utal arra II. Szelim berátja, hogy Jászberény városban épül *Dzsánfeda* párkány; vö.: Fekete Lajos: *Bevezetés a Hódoltság török diplomatikájába*. 1. füzet, Budapest, 1926. 16. A fenti adatra Papp Sándor hívta fel figyelmet, szívességét ezúton is köszönöm.

¹⁵⁵ A „*der Weyda von Betsch*” kifejezés feltehetően nem egy Becs nevű helysége utal, hanem a beslik vajdájára.

¹⁵⁶ Deli (jelentése: bátor, örült), könnyűlovas katonaságot jelöl, akik európai tartományokban szolgáltak bégek és pasák kíséretében, 50-60 fős csapataik élén a deli basik álltak. Generál: *Allah serege*, 184.; Bayerle: *Pashas, begs, and efindis*, 35.

¹⁵⁷ 392/447 fő, Velics–Kammerer: *Magyarországi török kincstári defterek*, II. 386.; Hegyi: *A török hódoltság várai*, II. 657–660.

¹⁵⁸ Szolnok (Jász-Nagykun-Szolnok megye), a Tisza mellett épült várat 1552-ben foglalta el a török, szandzsákközpont.

¹⁵⁹ Merényi: *A török végek őrhada*, 261.; 300 lovas és 525 gyalogos, összesen 825 katona.

¹⁶⁰ 355/373 fő, Velics–Kammerer: *Magyarországi török kincstári defterek*, II. 386.; Hegyi: *A török hódoltság várai*, II. 856–859.

¹⁶¹ Hegyi: *Török berendezkedés Magyarországon*, 99.; 159 szpáhi, 495 dzsebelü, azaz 654 fő.

¹⁶² Törökszentmiklós (Jász-Nagykun-Szolnok megye), Szolnoktól délkeletre levő palánkvár (pádkány), amely a szolnoki szandzsákhoz tartozott. Velics–Kammerer: *Magyarországi török kincstári defterek*, II. 386.

¹⁶³ Merényi: *A török végek őrhada*, 261.; 75 lovas, 180 gyalogos, összesen 255 katona.

¹⁶⁴ 187/226 fő, Velics–Kammerer: *Magyarországi török kincstári defterek*, II. 386.; Hegyi: *A török hódoltság várai*, II. 869–871.

¹⁶⁵ Feltehetően a Duna-Tisza köze déli részén, a Bácskában levő Bács (ma *Bac*, Jugoszlávia) lehet ez a vár. A dunántúli Barcs nem tűnik valószínűnek, bár a név formája ahhoz áll legközelebb. Bács

mindenféle gyalogos (*allerley Fuesvolckh*) is állomásozott itt. Így az őrség létszáma 480 főben határozhatjuk meg. Az összeírás logikájából következően vélhetően nem a Dráva-menti, dunántúli Barcsról, hanem a Duna–Tisza köze déli részén levő Bács váráról lehet szó, amely a szegedi szandzsák székhelye is volt időnként. Szandzsákközpontra vall, hogy bég van a várban. Az 1577-es Merényi-féle összeírás Bács, Zombor és egyéb városokban említ közel ennyi katonát.¹⁶⁶ Az 1569. évi török zsoldlistán nem szerepel Barccsal vagy Báccsal bizonyosan azonosítható vár. 1570-ben Bácsban 31 műsztafisz szolgált, lovasok nem szerepeltek.¹⁶⁷

A következő, feltételeesen Sarkaddal azonosítható Sarkesz (*Scharkesz*)¹⁶⁸ erődje, ahol a vajda (*Weyda*) 50 lovasa (*mit Pferdten*) és 50 gyalogja (*Fueβvolckh*) található. Tehát jegyzékünk szerint összesen 100 fős őrséggel rendelkezett e kis vár. Sarkad vagy Sarkesz nem szerepel sem az 1577-es Merényi-féle, sem pedig az 1569-es török zsoldlistán.

Barcs és Sarkad-Sarkesz után Coborszentmihály (*Tzober st. Michel*) következik, amely a szegedi szandzsákhoz tartozó Zombor a Duna–Tisza köze déli részén, a Dunához közel.¹⁶⁹ Itt a vajda (*Weyda*) 20 fős lovassággal (*Pferdt*), 40 fős mindenféle gyaloggal (*allerley fueβvolckh*), azaz mindössze 60 fős őrséggel rendelkezett. Az 1577. évi Merényi-féle összeírás idézett adata szerint Bács, Zombor és egyéb városokban volt őrség.¹⁷⁰ Az 1569-es zsoldjegyzékben nem fordul elő Zombor, de az 1570-es összeírásban 17 műsztafisz szerepel.¹⁷¹

Csongrád (*Czongradt*)¹⁷² várában a vajda 16 lovassal, egy besli aga (*Ain Aga von Beβlien*) 60 lovassal és 40 mindenféle gyalogossal (*allerley Fuesvolckh*) őrködik. Ennek megfelelően 116 főben adhatjuk meg az őrség létszámát. Az 1577-es Merényi-féle összeírás valamivel többre becsülte az őrség számát.¹⁷³ Az 1569. évi török zsoldjegyzéken a szolnoki szandzsákba tartozó csongrádi vár őrségét valamivel több, 130 fő körüli zsoldos alkotta.¹⁷⁴ Itt jegyzékünk reálisan becsülte fel a vár erejét.

Ezután a térség kiemelkedő vára, Temesvár (*Temetschwar*)¹⁷⁵ tűnik fel a jegyzékben. A vilájetszékhelyen a pasának (*Bassa*) 240 fős lovas kísérete van, a diplomáciai érintkezés-

1542–1543-ban, Szeged megszállásakor kerülhetett török kézre. Hegyi: *A török hódoltság várai*, II. 929.

¹⁶⁶ Merényi: *A török végek őrhada*, 261.

¹⁶⁷ Hegyi: *A török hódoltság várai*, II. 932.

¹⁶⁸ Sarkadot várként említi Csorba Csaba: Vízi várak és mocsárvárak a Kárpát-medencében (különös tekintettel a Délvidékre). Bácsország 2008/1. 112. A Sarkadi-tó szigetére épült több vár is Sarkad határában. Vö. még Kiss Gábor: Várak, várkastélyok, várhelyek Magyarországon. Budapest, 1984. 214–216. Nem szerepel ugyanakkor ilyen török vár Hegyi: *A török hódoltság várai* adattárában. A sarkadi vár ekkor nem volt török kézen, itt tévedhetett az informátor.

¹⁶⁹ A Coborszentmihály–Zombor azonosításért Hegyi Klárának tartozom köszönettel. Zombor korábbi Coborszentmihály nevére vö.: *Magyar helységnév-azonosító szótár*, 145, 656. ; Zombor a szegedi szandzsákhoz tartozott. Velics–Kammerer: *Magyarországi török kincstári defterek*, II. 386.

¹⁷⁰ Merényi: *A török végek őrhada*, 261.; 60 lovas és 328 gyalogos; összesen 388 katona van e városokban.

¹⁷¹ Hegyi: *A török hódoltság várai*, II. 927.

¹⁷² Csongrád (Csongrád megye), vélhetően 1552-ben került török kézre, a szolnoki szandzsákhoz tartozott. Velics–Kammerer: *Magyarországi török kincstári defterek*, II. 386.

¹⁷³ Merényi: *A török végek őrhada*, 261. szerint 75 lovas, 85 gyalogos, összesen 160 fő volt a csongrádi várban.

¹⁷⁴ 129/136 fő, Velics–Kammerer: *Magyarországi török kincstári defterek*, II. 386.; Hegyi: *A török hódoltság várai*, II. 878–879.

¹⁷⁵ Temesvár (ma: Timisoara, Románia), 1526 előtt a régi végvári rendszer fontos központja, 1552-ben Kara Ahmed elfoglalta és vilájetszékhellyé tette.

ben szerepet játszó csausokat (*Tsauschen*) és dragománokat (*dragamonen*) is említik. Ezenkívül 280 szpáhi (*Spahien*), két besli aga 160 lovassal (*zweien Aga Vber die Beslien mit Pferdten*), 100 várkatona (*Atzerallen*), 200 martalóc és azab (*Marttalosen vnnd Atzepen*), 20 janicsár (*Janitscharen*), 150 vojnuknak¹⁷⁶ (*woynitzen*) nevezett szabad rác (*Freye Ratze*) volt a várban. Így a jegyzék alapján Temesvár katonaságának összlétszáma 1170 főre tehető. Az 1577-es Merényi-féle összeírás szerint 9 bég tartozik a temesvári pasa alá, és majdnem kétszer több katona szerepel.¹⁷⁷ Egy 1590–1591-es temesvári zsoldlista viszont jegyzékünkhez képest jóval kevesebb zsoldossal, 250 körüli katonával számolt.¹⁷⁸ Forrásunkban szerepeltek szpáhik és az irreguláris alakulatnak számító vojnukok, s a műszaktahfizokkal azonosítható várkatonák, valamint kis létszámban janicsárok is. Így tehát Temesvár tényleges védelmi ereje vélhetően nagyobb lehetett a török zsoldlistán szereplő katonaságnál.

Jegyzékünk következő erőssége, Miklósvár (*Migloschwar*)¹⁷⁹ basának titulált várkapitánya (*der Bassa oder Burggraf*) csak 28 gyalogossal (*Fueßvolckh*) rendelkezett. A kis vár nem szerepel az 1577-es Merényi-féle összeírásban, de a temesvári vilájet 1590–1591-es összeírásai között is hiába keressük. A létszám reálisnak tűnik.

Ismertebb a következő kis vár, Solymos (*Schomilof*),¹⁸⁰ amelyben a didzárnak (*Dasdar*), a várkapitánynak 25 gyalogosa (*fueßvolckh*) volt. Nem szerepel sem az 1577. évi Merényi-féle összeírásban. Az 1567-es és 1579-es defterekben 25 fős őrséggel szerepelt.¹⁸¹ Ebben az esetben forrásunk pontos adattal szolgált.

Arad (*Arad*)¹⁸² esetében is csekély, jelképesnek mondható őrséget regisztrált a jegyzék, a vajdának (*Weyda*) 20 lovasa (*Pferdt*) volt. Az 1577-es Merényi-féle összeírásban nem szerepelt név szerint ez a vár. Az 1590–1591-es török zsoldlista szerint a tisztekkel együtt 30-nál több zsoldos tartózkodott a gyulai szandzsákhhoz tartozó aradi párkányban.¹⁸³ Jegyzékünk és a zsoldlista minimális különbséget mutat, ezúttal a zsoldlista javára.

Simánd (*Schimiantd*)¹⁸⁴ erősségében a vajdának (*Weyda*) 16, egy *Betschy nevű* vajdának (*Betschy der Weyda*), vélhetően a besli vajdának pedig 15 lovasa (*Pferdt*) volt, így összesen 31 lovas volt a várban. Sem az 1577. évi Merényi-féle összeírásban, sem pedig az

¹⁷⁶ Vojnuknak, bolgár és szerb irreguláris alakulat, műszaki és szállító szolgálatot láttak el, lovas határőrök is voltak. Bayerle: *Pashas, begs, and efendis*, 157.

¹⁷⁷ Merényi: *A török végek őrhada*, 261.; 800 lovas, 1200 gyalogos, azaz 2000 katona.

¹⁷⁸ 257 fő, Velics–Kammerer: *Magyarországi török kincstári defterek*, I. 373–374.; Hegyi: *A török hódoltság várai*, III. 1355–1356.

¹⁷⁹ Miklósvár, a temesvári vilájethoz tartozó kis vár vélhetően Temesvár környékén lehetett. Esetleg a későbbi Miklós háza (Krassó-Szörény vármegye – ma *Nikolicze*, Románia) vagy Miklós laka (Alsó-Fehér megye – ma: *Mikelaka*, Románia) helyén, közelében kell keresni, *Magyar helységnév-azonosító szótár*, 402.

¹⁸⁰ Solymos (ma: *Soimus*, Románia), Radna mellett, a Maros bal partján levő helység és vár, amely 1552-ben került török kézre, *Magyar helységnév-azonosító szótár*, 527.

¹⁸¹ 24/25 fő, Hegyi: *A török hódoltság várai*, III. 1458–1459.

¹⁸² Arad (ma: *Cetetea Aradului*, Románia), a Maros bal partján levő város és vár, *Magyar helységnév-azonosító szótár*, 84.; 1552-ben került török kézre, szandzsákközpont, majd 1566-ban a gyulai szandzsák náhijéja. Káldy-Nagy: *A gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása*. Békéscsaba, 1982. 10, 74.

¹⁸³ 34 fő, Velics–Kammerer: *Magyarországi török kincstári defterek*, I. 379.; Hegyi: *A török hódoltság várai*, III. 1476–1477.

¹⁸⁴ Simánd (ma: *Simand*, Románia), Gyulától délkeletre található, a temesvári vilájeten belül a gyulai szandzsákhhoz és a zarándi náhijéhez tartozó város; *Magyar helységnév-azonosító szótár*, 525.

1590–1591-es zsoldlistákon nem szerepel e kis vár vagy inkább erődített város. A létszám reálisnak tűnik.

Becskerek (*Betcher kherekho*)¹⁸⁵ erősségében 25 lovas (*Pferdt*) tartózkodott a vajdával (*Weyda*). A jegyzék szerint ezt a házat (végházat) a török császár Mehemet pasának (a nagyvezírnek) ajándékozta.¹⁸⁶ E várral sem találkozunk az 1577. évi Merényi-féle összeírásban vagy az 1590–1591. évi zsoldlistákon, 1621-ben viszont 40 körüli védővel rendelkezett.¹⁸⁷ Jegyzékünk létszáma elfogadhatónak tűnik.

Jelentősebb várnak számított a jegyzékünkön következő Jenő (*Jenew*)¹⁸⁸, ahol bég (*Beegh*) tartózkodott 80 lovasával (*Pferdt*). A várban volt két besli aga 250 lovassal (*Zween Aga der Beslien mit Pferden*), 25 szpáhi (*Spahien*), 80 várkatona (*Alterallen*), 60 martalóc (*Marttalosen*) és 60 azab (*Azepen*). Így Jenő katonasága összesen 555 főre rúgott. Az 1577-es Merényi-féle összeírás szerint Lippa, Csanád, Jenő és más várakban körülbelül ötször ennyi őrség volt.¹⁸⁹ Az 1590–1591-es török zsoldlistán 300 főt meghaladó őrség szerepel.¹⁹⁰ Ez kevesebb, mint amennyi jegyzékünkön van.

Jenőt követte a jegyzéken is „ikervára”, Lippa (*Lippa*).¹⁹¹ A lippai vár bégjének (*Beegh*) 75 saját lovasa (*Pferdt*) volt. Emellett 300 szpáhi (*Spahien*), egy besli aga (*ein Aga mit Beßlien*) 100 lovassal, 80 várkatona (*Atzarallen*), 80 martalóc (*Marttalosen*) és 60 azab (*Azepen*) őrizte a várat. Így Lippa katonasága meghaladta létszámában a „konkurrens” Jenőt, 695 katonája volt. Az 1577-es Merényi-féle összeírás már idézett adata alapján is nagyjából ennyit számíthatnánk. Az 1590–1591-es török zsoldlista szerint Lippán a tisztekkel együtt összesen több mint 200 zsoldos tartózkodott.¹⁹² Így jegyzékünk létszámadata több mint kétszeresen meghaladja a zsoldlista alapján számítható török őrséget.

Csanád (*Tschanadt*)¹⁹³ követi Lippát a jegyzéken. A csanádi várban a bég (*Beegh*) 100 lovassal (*Pferdt*) rendelkezett, továbbá 36 szpáhi (*Spahien*), agájuk vezette 100 besli (*Beßlien*), 80 várkatona (*Atzarallen*), 60 martalóc (*Marttalosen*) és 60 azab (*Azepen*) állomásozott az erősségben, amelynek összesen 436 katonája volt. Az 1577-es Merényi-féle

¹⁸⁵ (Nagy)Becskerek (ma *Becicheercu Mare*, Románia), Temesvártól délkeletre, a Béga folyó melletti település és vár. 1551-ben került török kézre Becsével együtt. Szántó: *Küzdelem a török terjeszkedés ellen Magyarországon*, 61., *Magyar helységnév-azonosító szótár*, 414.

¹⁸⁶ „Dis hauß hat der Türkisch Kayser dem Mehenmet Bassa, dem Obristh Viesier Erblich geschenckt”

¹⁸⁷ 41 katona, Hegyi: *A török hódoltság várai*, III. 1436–1438.

¹⁸⁸ (Boros)Jenő (ma: *Ineu*, Románia), a Fehér-Körös jobb partján fekvő település és vár, amelyet Pertaf pasa 1566-ban foglalt el Gyula eleste után, szandzsák székhelye lett. *Magyar helységnév-azonosító szótár*, 130., 282.

¹⁸⁹ Merényi: *A török végek őrhada*, 261.; 1300 lovas, 1450 gyalogos, azaz 2750 katona.

¹⁹⁰ 339 fő, Velics–Kammerer: *Magyarországi török kincstári defterek*, I. 381–382.; Hegyi: *A török hódoltság várai*, III. 1489.

¹⁹¹ Lippa (ma: *Lipova*; Románia), a Maros jobb partján, Solymossal szemben levő település és vár, amely 1551-ben került először, majd 1552-ben tartósan török kézre, szandzsák székhelye, sőt 1555–1558 között a temesvári vilájet székhelye is, Dávid Géza: *Török közigazgatás Magyarországon*. Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 1995. (MTA Könyvtára) 230–232., 508–513.; Fodor Pál: *Lippa és Radna városok a 16. századi török adóösszeírásokban*. Történelmi Szemle, 40. évf. (1997) 3–4. sz. 315–316.

¹⁹² 228/229 fő, Velics–Kammerer: *Magyarországi török kincstári defterek*, I. 379–380.; Hegyi: *A török hódoltság várai*, III. 1449–1450.

¹⁹³ Csanád (ma: *Cenad*, Románia), a Maros bal partján levő település, Csanád megye névadó helysége, a vár 1551-ben került török kézre, a temesvári vilájet egyik szandzsákszékhelye. Szántó: *Küzdelem a török terjeszkedés ellen Magyarországon*, 62.; Káldy-Nagy Gyula: *A csanádi szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása*. Szeged, 2000.; az egykori várhelyre: *Magyar helységnév-azonosító szótár*, 149.

összeírás fenti adata alapján ehhez hasonló létszámot feltételezhetünk. Az 1590–1591-es török zsoldlistán a csanádi várban összesen tehát tisztjükkal együtt több mint 70 fő tartózkodott.¹⁹⁴ Ez jóval kisebb létszám, mint amennyi jegyzékünkön szerepel, vélhetően tehát erős túlzással számolhatunk az utóbbi esetében.

Szarvas (*Zarwasch*)¹⁹⁵ erődjében vajdája (*Weyda*) vezetésével 32 lovas (*Pferdt*) és 60 mindenféle gyalogos (*allerley Fueßvolckh*) tartózkodott, összesen 92 fő. Az 1577-es Merényi-féle összeírás nem említi külön Szarvast, hacsak nem kell beleérteni a Lipppa, Jenő és Csanád után említett egyéb várak fogalmába. Az 1590–1591-es török zsoldlista szerint a zsoldos őrség létszáma tisztjeikkel együtt 200 fő körül volt.¹⁹⁶ Itt kivételesen a zsoldlistán szereplő őrség létszáma kétszeresen meghaladta a jegyzékünkön feltüntetett várőrséget.

A jegyzék végén szerepel Gyula (*Julla*),¹⁹⁷ amelyben igen népes, 960 főt kitevő őrség volt: bég (*Beegh*) 80 lovassal (*Pferdt*), 120 szpáhi (*Spahien*), 3 besli aga (*Drey Aga mit Beßlien*) 300 lovassal, 200 janicsár (*Janitscharn*), 100 várkatona (*Atzerallen*), 80 martalóc (*Marttalousen*) és 80 azab (*Azapen*). Meglepő módon az 1577-es Merényi-féle összeírásban nem szerepel külön Gyula, hacsak nem sorolandó Lipppa, Jenő, Csanád mellett a már említett várak sorába. Az 1590–1591-es zsoldlistán a gyulai szandzsák székhelyén, a várban és a külső párkányban 600 főt valamivel meghaladó őrség szerepelt.¹⁹⁸ Jegyzékünkben valamivel magasabb létszámadat található, de előfordulnak benne szpáhik és janicsárok is. Így nagyjából reálisnak mondhatjuk forrásunk becslését Gyula esetében.

A jegyzék végén az is szerepel, hogy ezekben a várakban a „állástalan” mazulok (*Matzullen*),¹⁹⁹ az irreguláris levendek (*Lewonten*),²⁰⁰ kereskedők (*Kauffleuth*), kézművesek (*handtwercker*) száma másfélszer annyi volt, mint a zsoldosoké. Megjegyezi azt is, hogy a felsorolt várkatonaság a Dunától keletre levő várak esetében 8–10 nap alatt egyesülhet, míg a pesti, füleki és más Dunán inneni várak esetében 4–5 nap alatt. Az utóbbi megállapítás arra vonatkozhat, hogy nagyobb hadműveletek, háború esetén milyen gyorsan lehet összevonni a helyi török erőket.

¹⁹⁴ 73/74 fő, Velics–Kammerer: *Magyarországi török kincstári defterek*, I. 382.; Hegyi: *A török hódoltság várai*, III. 1430.

¹⁹⁵ Szarvas (Békés megye), a Sebes-Körös jobb partján levő település és vár 1552-ben került török kézre, s a gyulai szandzsákhoz tartozott. Káldy-Nagy: *A gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása*, 252.

¹⁹⁶ 210 fő, Velics–Kammerer: *Magyarországi török kincstári defterek*, I. 379.; Hegyi: *A török hódoltság várai*, III. 1483–1484.

¹⁹⁷ Gyula (Békés megye), a Fehér-Körös partján levő gyulai várat Pertef pasa 1566-ban foglalta el, szandzsák-központ a temesvári vilájetben. Káldy-Nagy: *A gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása*, 5–10.; Gyula 1566-i ostromára Csorba Csaba: *Vég-Gyula várának története*. Budapest, 1985. 134–153.

¹⁹⁸ 609 fő, Velics–Kammerer: *Magyarországi török kincstári defterek*, I. 376–377.; Hegyi: *A török hódoltság várai*, III. 1467–1469.

¹⁹⁹ *Mazul* (török szó), hivatalát vagy tiszttségét elvesztő személy, Bayerle: *Pashas, begs, and efendis*, 105.

²⁰⁰ *Lewonten* ugyan utalhatna levanteiekre, azaz kereskedőkre, de valószínűbb, hogy levendekre, azaz irreguláris katonaságra vonatkozott.

3. sz. táblázat

FELSŐ-MAGYARORSZÁGGAL SZEMBENI TÖRÖK VÁRAK ÓRSÉGE A 4-IK JEGYZÉKEN

vár neve	lovas katonák					gyalogosok					összes várórség	
	szpáhi	besli	vajda, bég, pasa lovasai	egyéb lovas	összes lovas	janicsár	vár-katona	azab	martalóc	egyéb gyalogos		összes gyalogos
Szonda		60			60					60	60	120
Hollókő			10		10					50	50	60
Salgó				75	75					75	75	150
Ajánáskő	80		40		120		40+35=75	30+20=50	30+20=50		175	295
Buják			15		15					60	60	75
Hatvan	140	320	120		580	66/2=33	80	80	66/2=33		226	806
Jászberény			32	300	332					200	200	532
Szolnok	300	100	140		540	16				300	316	856
Miklós (Török-szentmiklós)	40		125		165	16				140	156	321
Bács (Bares)	60	120	150		330					150	150	480
Sarkad				50	50					50	50	100
(Sarkesz)												
Zombor			20		20					40	40	60
Csongrád		60	16		76					40	40	116
Temesvár	280	160	240		780	20	100	200/2=100	200/2=100	150	370	1150
Miklósvár					-					28	28	28
Solymos					-					25	25	25
Arad			20		20						-	20
Simánd			16	15	31						-	31
Becskekerék			25		25						-	25
Jenő	25	250	80		355		80	60	60		200	555
Lippa	300	100	75		475		80	60	80		220	695
Csanád	36	100	100		236		80	60	60		200	436
Szarvas			32		32					60	60	92
Gyula	120	300	80		500	200	100	80	80		460	960
Összes vár: 24	1381	1570	1386	440	4727	285	595	490	463	1428	3261	7988

Felső-Magyarország 13 várával szemben összesen 24 török várat sorakoztatott fel az utolsó, negyedik jegyzék, 6133 keresztény katonával szemben 7988 török katonát említett. A 24 felsorolt török várból 13 tartozott a budai vilájethoz, ebből kettő (Hatvan, Szolnok) volt szandzsákszékhely, és 3971 fős katonaságot említett a jegyzék. A temesvári vilájet esetében 11 vár szerepel a jegyzékben, ebből 1 vilájetszékhely (Temesvár) és 4 szandzsákszékhely (Jenő, Lippa, Csanád és Gyula). Összesen e 11 várból 4017 fős katonaságról tudósított jegyzékünk. Az utóbbi török várak a szomszédos, vazallus Erdély közelében sorakoztak, így voltaképpen távolabb voltak Felső-Magyarországtól. Jó néhány várat hiányolhatunk mind a budai vilájet (például Szeged), mind pedig a temesvári vilájet esetében (kisebb várak). E negyedik jegyzékünk részletesen foglalkozott az egyes csapatnemekkel is. A 7988 katonából 4727 volt lovas, legjelentősebb ezen belül a beslik csapata, de alig maradt el tőlük a szpáhik (s dzsebelük), valamint a pasák, bégek és vajdák által kiállított lovasok száma. A 3261 főt kitevő gyalogságon belül a várkatonák létszáma 595 főt, az azaboké 490 főt, a martalócoké 463 főt tett ki, és 285 janicsárral is találkozunk. A gyalogság zömét nem tudjuk besorolni, 1428 főnél csak az általános gyalogos megnevezés található.

Érdekes ezzel összevetni a zömében 1569., esetleg későbbi, 1591. évi defterekben szereplő török várak adatait. A jegyzékünkön szereplő, beazonosított és adatokkal rendelkező várak a zsolddefterek tanúbizonysága szerint 3394/3668 fős zsoldos katonasággal rendelkeztek. Ez jóval elmarad forrásunk közel 8000 fős adatától, felét sem teszi ki, igaz, hogy jegyzékünk tartalmazza a szpáhik létszámát is. Ha a szandzsák (székhelyek) szpáhijainak létszámát is hozzászámítjuk a zsolddefterekhez, a különbség csökken, de még így is jelentős marad. Ez azt jelenti, hogy negyedik jegyzékünk is túlbecsülte a török várórség létszámát. Igaz, hogy e várlista sem teljes, jó néhány nagyobb (például Szeged) vagy kisebb vár (főleg a temesvári vilájet esetében) hiányzik róla.

Összegezve az 1576. évi német nyelvű összeírás három, a Drávától északra levő török várak őrségével kapcsolatos adatait, a következőket állapíthatjuk meg. A jegyzékekben közvetve vagy közvetlenül összesen 48 (47) török vár, palánk szerepel összesen 19 341 fős katonasággal. Ebből 9809 lovas, 9387 gyalogos és mindössze 145 tüzér. A lovasságon belül a jegyzékek 1961 hűbéres szpáhit, 2900 beslit említettek, 1986 lovaskatonát soroltak fel pasa, bég vagy vajda lovasaként, és összesen 2962 lovas esetében csak az általános lovas megjelölést találjuk. A gyalogságon belül 485 janicsár, 1746 várkatona (*hisar eri, müstahfiz*), 1435 azab, 1063 martalóc szerepel, illetőleg meglehetősen nagy számban fordul elő az általános gyalogos megjelölés, összesen 4658 fő.

Ha jegyzékeinket szembesíteni szeretnénk a hódoltsági török várak valóságos védelmi erejével, korántsem egyszerű feladatra vállalkozunk. Bizonyos az, hogy jóval több vár, palánk volt a hódoltságban, mint amennyi (47/48 erősség) összeírásunkban szerepel. Az 1569-es, a budai vilájethoz tartozó várak zsoldjegyzékében összesen 52 vár vagy párkány található,²⁰¹ míg összeírásunkban csak 36 (37). Ehhez még hozzá kell számítanunk a temesvári vilájet még nehezebben meghatározható várait, palánkjait. A már említett 1590–1591-es temesvári zsoldjegyzéken 17 várral, palánkkal találkozunk,²⁰² míg összeírásunkban 11 vár szerepelt. Hozzá kell tennünk, hogy a szakirodalom a két idézett török zsoldjegyzékben felüntetett 69 várnál, palánknál jóval több, közel 100 várral számol a hódoltságban.²⁰³ Így

²⁰¹ Velics–Kammerer: *Magyarországi török kincstári defterek*, II. 383–389. Megjegyzendő, hogy egy 1565–1566-os budai zsoldjegyzékben 42 vár szerepel, uo. 346–348.

²⁰² Velics–Kammerer: *Magyarországi török kincstári defterek*, I. 373–383.

²⁰³ Velics–Kammerer: *Magyarországi török kincstári defterek*, I. XLV. A budai vilájetnél 78 várat vagy palánkot sorol fel, a temesvárinál 17-et, azaz összesen 95-öt, bár számot nem adnak meg.

lehetséges, hogy jegyzéinkben a török erősségeknek csak körülbelül fele szerepel. Elsősorban a kisebb várak, párkányok maradtak ki, de szembetűnő a két fővár, Buda és Esztergom, a másodrendű várak közül például Szeged hiánya. Nem tudjuk, hogy az említettek miért nem kerültek be összeírásunkba. Ezért jelen forrásunk semmiképpen nem tekinthető teljesnek a várak felsorolását illetően.

A hódoltsági várak őrségének létszámát tekintve szintén kritikusan kell megítélni összeírásunkat. A budai vilájet zsoldos várőrségét egy 1569-es zsoldjegyzék 12 428 főre, egy másik 12 484 főre tette.²⁰⁴ A zsoldosok mellett zsoldtímárosokkal is számolva 14 000 főre becsülték az 1570-es években a budai vilájet teljes várvédő erejét.²⁰⁵ A temesvári vilájet esetében az 1590–1591-es zsoldlistán 2692 várvédő szerepel,²⁰⁶ amellyel nagyjából megegyezik egy 1591–1592. évi pénztári elszámolás, amely 2637 zsoldos várvédőt említett.²⁰⁷ A kimutatókból jobbra hiányzó műsztahfizokat és tüzéreket beszámítva a temesvári vilájet teljes várkatonaságát 4000 főre tették.²⁰⁸ Így a budai és a temesvári vilájet zsoldos várkatonasága török források alapján legalább 18 000 főre becsülhető.²⁰⁹ Ez közel áll 1576-os jegyzéink 19341 főt kitevő török katonaságához. Igaz ugyanakkor, hogy jegyzéinkben szpáhik is szerepeltek, akik létszámát a budai vilájetben 5000, a temesváriében körülbelül 2100 főre becsülték.²¹⁰ Így összesen legalább 25 000 török reguláris haderővel számoltak, amely több mint ötezer fővel meghaladja az összeírásunkban feltüntetett török katonaságot.

Nagyjából reálisnak tűnhetnének összeírásunk török létszámadatai, de két, már említett tényező miatt fenntartással kell ezeket kezelni. Az egyik, hogy kevesebb vár szerepelt jegyzéinkben a valóságosnál, így ezek őrségét be kellene számítani. A másik tényező, amellyel számolnunk kell, s ez a lényegesebb, az, hogy bár összeírásunk a valóságosnál kevesebb várat és őrséget sorolt fel, az egyes várak zöme esetében magasabb létszámot adott meg, mint amellyel azok rendelkeztek. Az egyes várak esetében általában túlbecsülték védelmi erejüket, néha többszörösen is. Így e 19 341 fős összlétszám a kémek korántsem pontos információin nyugvó becslésnek tekinthető, amely néhány vár esetében ugyan nagyjából reálisnak tekinthető, de többnyire jóval magasabb létszámadatok találhatók összeírásunkban, mint amelyek a török zsoldlistákon szerepelnek. Így indokolt bizonyos szkepszis az egyes várak adatai kapcsán, főként pedig a török várak teljes védelmi erejével kapcsolatos 19 341 fős számmal kapcsolatban, jóllehet ez meglehetősen közel állhat a hódoltsági várak őrségének tényleges, 20 000 főt vélhetően nem sokkal meghaladó létszámához. Ugyanakkor 1576–1590-es összeírásunk az egyes várak esetében a valóságoshoz általában közelebb álló becsléseket tartalmaz, mint a Gömör-féle 1544-es vagy a Merényi-féle 1577-es jegyzékek.

Ha összevetjük 1576-os összeírásunk török és királyi magyarországi végvári őrségeinek létszámát, a következőket állapíthatjuk meg: Jelen jegyzéink szerint a Drávától az erdélyi határokig és az Al-Dunáig húzódó területen 48 (47) török végvár állt szemben 19 341 főre tett katonasággal a négy végvidéki főkapitányság 51 várát védő mintegy 17 056 katonával,

²⁰⁴ Velics–Kammerer: *Magyarországi török kincstári defterek*, II. 383, 396.

²⁰⁵ Hegyi: *Török berendezkedés Magyarországon*, 85–95.

²⁰⁶ Velics–Kammerer: *Magyarországi török kincstári defterek*, I. 373–383.; Hegyi: *Török berendezkedés Magyarországon*, 95.

²⁰⁷ Lásd: Hegyi: *Török berendezkedés Magyarországon*, 95.

²⁰⁸ Vö.: Hegyi: *Török berendezkedés Magyarországon*, 95.

²⁰⁹ Hegyi: *Török berendezkedés Magyarországon*, 100.

²¹⁰ Hegyi: *Török berendezkedés Magyarországon*, 98–100.

ha nem számítjuk bele a 4500 fős különleges haderőt, amelyet az összeírás külön említ.²¹¹ Természetesen figyelembe kell vennünk azt, hogy a török adatok becslült létszámadatok, míg a Magyar Királyság várainál egészen pontos létszámadatokat feltételezhetünk. Az utóbbiak esetében a körülbelül 17 000 fős létszám reálisnak tűnik.²¹² A tendencia így is megállapítható, a fenti összeírás alapján közel azonos számú várral rendelkezett a két fél a határvidéken, és a török fölény is csekély lehetett, jegyzékünk szerint kétezer fő. Ha idevesszük a Dráván és Száván túli területeket is, a jegyzék szerint két boszniai szandzsákot és 10 várat, körülbelül 3600 fővel számolhatunk. Így a négy jegyzékben szereplő 58 (57) török vár katonaságának összlétszáma 22 941 fő. A horvát határvidék 63 erőssége jelentősen megnöveli a Habsburg határvárak összlétszámát, a 9 vend-szlavón végvárral együtt 72 várral számolhatunk délen. A délvidéki erősségek beszámításával a királyi várak összlétszáma 51-ről 123-ra emelkedik. A királyi várak őrsége is megszorodik a horvát végvidék 2750 és a szlavón végvidék 2546 katonájával, összesen 5296 fővel.²¹³ Így az összeírásban összesen 22 352 fő szerepel a Habsburg határvidéki várakban Horvátországtól Erdélyig. Ez majdnem annyi, mint az összeírásban feltüntetett török várkatonaság, sőt ha a királyi magyarországi véderőhöz az összeírásban említett 4500 fős különleges haderőt is beszámítjuk, 27 000 főt is meghaladja a Habsburg haderő,²¹⁴ ami még létszámfölényt is jelenthetne. Az összeírás nem sugallja ezt, hiszen a török adatokat nem összegzi.

Az 1576-ra tehető német nyelvű összeírás török őrségekre vonatkozó jegyzékei becslészerű adataik ellenére értékes források a török hódoltsági várakra vonatkozóan. Elsősorban azt jelzik számunkra, hogy milyen információkkal rendelkezhetett a Habsburg udvar és hadvezetés a hódoltsági oszmán várakról és haderőről, amelynek birtokában tervezhették saját védelmi rendszerüket. 1576/1590 táján úgy vélekedhettek, hogy a két védelmi rendszer nagyjából egyensúlyban lehet, az összeírások adataiból legalábbis ezt a következtetést szűrhetjük le Bécsben.

²¹¹ A Pálffy Géza által kiadott jegyzék javított adatai alapján e körzet katonaságának létszáma 17 190 fő, Pálffy: *A magyarországi és délvidéki végvárrendszer*, 26. III. táblázat

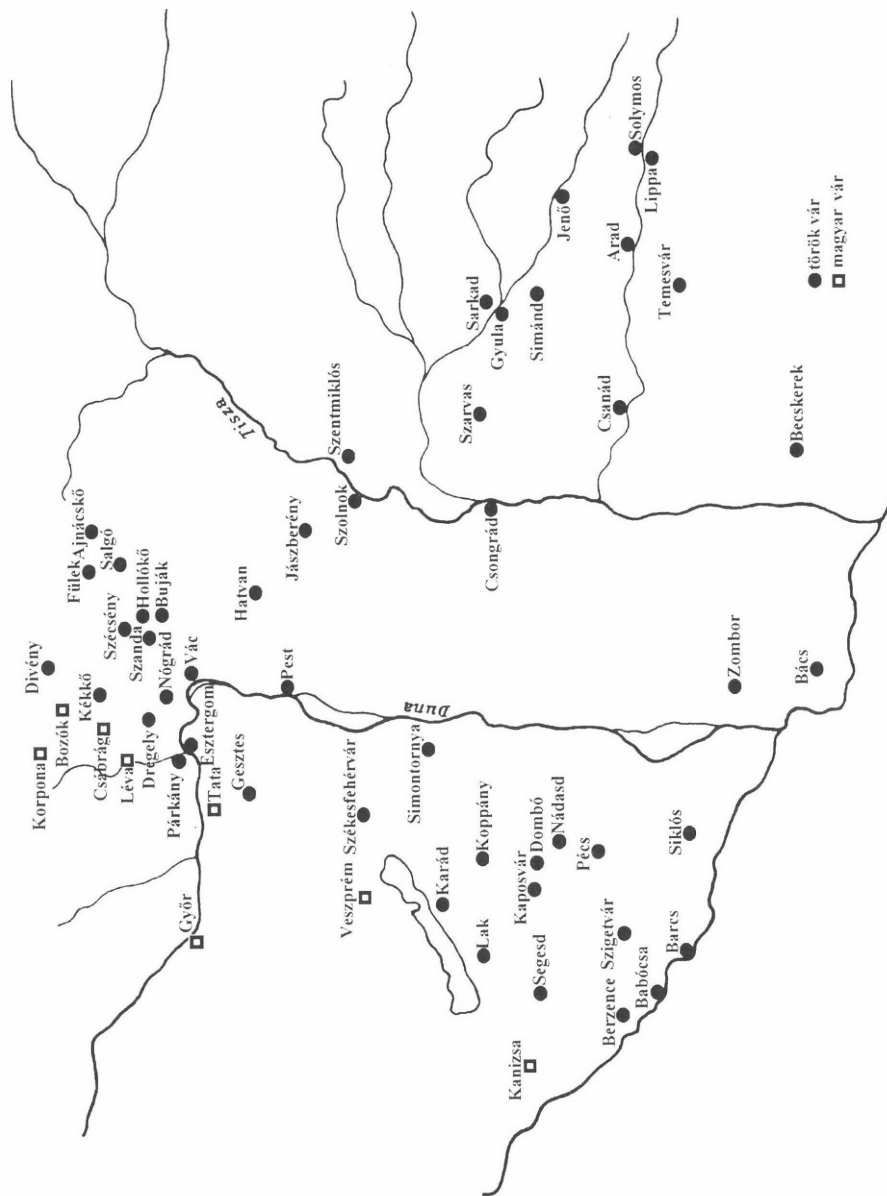
²¹² 1597-ben 15 867 fő állomásozott a végvidéki főkapitányságok váraiban és a kerületi főkapitány vezetése alatt, vö. az 1597. II. 26-i kimutatásra HHStA Hungarica Fasc. 130. fol. 33^r–34^r; idézi Tóth: *A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború*, 96–97.

²¹³ A Pálffy Géza által kiadott jegyzék javított adatai alapján e két katonai körzet katonaságának létszáma 5323 fő, Pálffy: *A magyarországi és délvidéki végvárrendszer*, 126. III. táblázat

²¹⁴ Pálffy: *A magyarországi és délvidéki végvárrendszer*, 123.

Zólyom

Murány

● főváros
■ magyar város

SÁNDOR LÁSZLÓ TÓTH

Turkish Garrisons in Ottoman Hungary as Reflected in a German Register from 1576/1590

The paper analyzes three lists from a German-language register of the castles north of the Drava in Ottoman Hungary. The register is found among documents from 1590 but is dated from 1576. The lists contain the names of 48 castles with the number of guards garrisoned in them. In the paper, these data are compared to two previously published German-language castle registers, the published Turkish *defters* of soldier's pay and the headcount numbers from the register of the Hungarian castles. In the 48 forts the lists record 19,341 soldiers altogether, 9809 cavalrymen, 9387 infantrymen and as few as 145 artillerymen. Within the cavalry *beshlis*, *sipahis*, the horsemen of the pasha, bey or voivode as well as regular cavalrymen were listed. Under the heading infantry, we can find the categories of *hisar eris*, Azabs, marauders and regular infantrymen.

Even though the overall headcount in our register is close to the estimated size of the occupation army in Ottoman Hungary (20-25,000), this is somewhat misleading as on the one hand the lists overestimated the defensive power of most castles, on the other hand only about half of the castles and hill forts in Ottoman Hungary are listed in the registers (Buda, Esztergom and Szeged are the most notable ones missing). As a result, this source does not provide accurate information about the defensive power of the castles. Yet it reflects the pieces of information the court in Vienna and the military leadership could gather from spy reports about the castles in Ottoman Hungary, the number and composition of guards garrisoned in them, which they could use for planning their defensive measures.

ALBERT ANDRÁS

A wolffianizmus Erdélyben

Bevezetés

A Rákóczi-szabadságharc leverése után (1711) a Habsburg udvar központi kormányzata az Erdélyi fejedelemségnek a Habsburg birodalomba való beillesztését tűzte ki célul. A birodalom központi kormányzata számára Erdély ekkoriban elsősorban katonai fontosságú terület volt. Elsőrangú kérdéssé vált ezért az adó kivetése és behajtása, amely a hadsereg és a birodalom háztartásának fenntartását biztosította. A másik fő irány, amely az integrációt szolgálta, az ellenreformációs törekvés volt: a négy bevett vallás (református, lutheránus, unitárius, római katolikus) közötti egyenjogúság megszüntetése a katolikus vallás javára. A Habsburg kormányzat a 17. századi Magyar Királyságban uralkodó állapotokat kívánta bevezetni Erdélyben is.¹ A szatmári békekötéstől (1711) a Türelmi Rendelet kibocsátásáig (1781) terjedő időszakot a magyar protestáns történetírás a „vértelen ellenreformáció” korának nevezi. Az 1714–1715-ös országgyűlés és III. Károly (1712–1740) két vallásügyi rendelete, az I. (1731) és II. *Carolina Resolutio* (1734) a magyar protestantizmus intézményeit kiszolgáltatta a magyar király akaratának. Az ellenreformáció a Magyar Királyságban tervszerűen végezte rekatholizációs munkáját. Ezt szolgálta az 1714–1715-ös országgyűlés, amely érvénytelenítette a protestáns egyházak közjogi biztosítékait. A protestáns egyházak gyűlekezeteit és azoknak filiáit (lányegyházközségeket) a katolikus lelkész *iurisdictio*ja (hatásköre) alá helyezte, lelkészeit pedig elűzte. Ezek után következett a protestáns vallások forrásainak és hitvallásainak elkobzása. Erdélyben még a 18. század elején is kedvezőbb volt a protestánsok helyzete, mint a Királyságban. 1715-ben visszaállították Gyulafehérváron a Római Katolikus Püspökséget. A protestáns államjelleg ezzel megszűnt és kezdetét vette egy új korszak.² A Habsburg hatalmi berendezkedés és az új erőre kapó ellenreformáció teremtette állapotok hozzájárultak a felvilágosodás (wolffianizmus) tanainak megjelenéséhez az erdélyi protestantizmus életében. Az előretörő ellenreformáció kényszerítésére az erdélyi protestáns védekezés a nyugat-európai szellemi élettel való szoros kapcsolattartásra és ahhoz kapcsolódóan a belföldi oktatás biztosítására irányult. Az erdélyi protestantizmusnak minden nehézség ellenére sikerült fenntartania kapcsolatait a hallei, jenai, marburgi, odera-frankfurti német protestáns egyetemekkel. Az onnan érkező szellemi irányzatoknak, a pietizmusnak és a wolffianizmusnak számos, neves világi és egyházi követője akadt Erdélyben.

E tanulmány a wolffianizmus erdélyi hatásának megvilágítására és elemzésére tesz kísérletet. A 18. századi Erdély szellemi és kulturális központjaiban, a nagyenyedi, kolozsvári,

¹ Bíró Vencel: *Az impériumváltozás kora*. In: *Az erdélyi katolicizmus múltja és jelene*, Dicsőszentmárton, 1925. 96.

² Zoványi Jenő: *A magyarországi protestantizmus története 1895-ig*, II. Máriabesnyő–Gödöllő, 2004. 45–50.

marosvásárhelyi és a székelyudvarhelyi református kollégiumokban együtt élt a protestáns ortodoxia és a felvilágosodás. Csendes ellentét és lassú egymáshoz hasonulás jellemezte együttélésüket. A filozófia és a protestáns teológia határozta meg a 18. századi lelkészképzést és igehirdetést az erdélyi protestáns egyházakban. A felvilágosodásnak egyik filozófiai iskolája különös hatást gyakorolt a református egyházi tanításra. Christian Wolff (1679–1754)³ filozófus tanítása volt a legalkalmasabb erre a konzervatív integrálódásra. Könyvei nem szüntették meg a hagyományos tanítást, hanem inkább hatást gyakoroltak arra, és egy gondolkodást megújító áramlás forrásai lettek. Nem állítható, hogy a wolffianizmus erdélyi hatása teljes körű lett volna az erdélyi protestáns teológiára, de nélküle nehezen érthető meg mind az átmeneti kor, mind annak tovább élő öröksége.

Christian Wolff filozófusi egyénisége, tanításai és művei nagy hatást gyakoroltak az erdélyi protestantizmusra és annak intézményeire. Az érdeklődés középpontjában Wolffnak a vallási toleranciáról szóló tanítása állt. Az emberi lélekről (pszichéről) szóló tételei alapozták meg a későbbiekben a pszichológia tudományát. Tanítása szerint a lélek az egész világot átfogó erő. Ez az erő az értelem és az ész egy bizonyos fejlődésével jut el az igazság és a jószág megismeréséhez. Az emberi lélekben rejlő erő a világ eleve meghatározott harmóniájának az őre és megvalósítója. Rendelgetése a halhatatlanság a változásnak alávetett fizikai világban.⁴ Wolff lélekfogalma megnyilatkozik vallásában is.⁵ A vallás legmagasabb formáját „természeti vallás”-nak nevezte el. Amint a kijelentés ismeretre épül, úgy teljesebbé válik a lélek élete a „természeti vallás”-ban. Az erényeknek e szintjére egyedül csak a Megváltóban való üdvözítő hitben juthatunk el. Wolff filozófus optimista emberszemléletéből következően mintegy realitásként fogja fel az újjászületést, a természeti igazi megvalósulását a Krisztussal egyesítő hitben. Wolff metafizikája sehol nem került ellentétbe a keresztyén hitvallásokkal és egyházi tanításokkal. A keresztyén tanításokat olyan szinten tárgyalta, hogy azoknak értelmezése sokak számára szinte lehetetlenné vált. Filozófiai rendszerében a vallási toleranciát a vallási küzdelmek fölé emelte, hangsúlyozva azok értelmetlenségét.

A 18. századot megelőző időszakban (1568–1690) az erdélyi protestantizmus a vallási tolerancia híve volt, és az erdélyi protestáns és katolikus egyházak közötti megbékélést, harmonikus együttélését kereste és támogatta. Az erdélyi fejedelemség bukása után (1691) az erdélyi protestantizmusnak a megváltozott körülmények miatt fel kellett ismernie történelmi vívmányainak elégtelenségét, és szembe kellett néznie az egyre erősödő vallási intoleranciával. El kellett szenvednie a rekatholizációs törekvések támadásait. Az erdélyi protestantizmus – ezen belül a református egyház – a wolffianizmus által hirdetett tanításokban találta meg a megmaradás lehetőségeit. E történelmi állapotok között az erdélyi wolffianizmus két jeles személyisége, Köleséri Sámuel és gróf Lázár János a protestáns hitvallásoktól⁶ eltérően, de nem azokkal ellentétben érveltek. Ebben a vonatkozásban minden

³ Christian Wolff (1679–1754) német filozófus, jogtudós, matematikus. Breslauban, Jénában és Lipszében tanult, 1707-től a Hallei Egyetem matematika- és filozófiaprofesszora volt. Felvilágosult tanainak oktatása miatt királyi parancsra megfosztották állásától és száműzték 1723-ban. A marburgi egyetem professzora lett, majd 1716–1725 között I. (Nagy) Péter orosz cár tudományos tanácsadójaként tevékenykedett. Nagy Frigyes fejedelem visszahívta, és a hallei egyetemen a matematika és a természetjog tanára lett. Filozófiai munkássága során a világ ésszerű berendezettségét próbálta bemutatni.

⁴ Kantzenbach, Friedrich Wilhelm: *Protestantisches Christentum im Zeitalter der Aufklärung*. Gütersloh, 1965. 76.

⁵ Stephan, Horst: *Christian Wolff. Realenzyklopadie*. 3. ed. Leipzig, 1908. Bd. XXI. 452.

⁶ Az 1567-es Debreceni zsinaton elfogadott (hivatalos) református hitvallásokat, a Heidelbergi Kátét és a II. Helvét Hitvallást értjük a protestáns hitvallások kifejezés alatt.

teológiai és filozófiai tudásukat és tehetségüket a protestantizmus és a wolffianizmus szolgálatába állították.⁷

A wolffianizmus Köleséri Sámuel és Lázár János munkásságában

Az új vallási tolerancia utáni törekvés élére Köleséri Sámuel és gróf Lázár János álltak. Az elsőt egyetemes kultúrája, a másodikat külföldi tanulmányai kapcsolta össze a wolffianizmus hirdette toleranciával.⁸ Köleséri Sámuel Szendrőn született 1663. december 18-án. Édesapja az a Köleséri Sámuel váradi teológiai professzor volt, aki – a Szenczi Kertész Ábrahám nyomdász által elkezdett, majd Kolozsváron befejezett – Váradi-biblia magyarázó jegyzeteit készítette el 1660-ban. Teológiai és filozófiai tanulmányokat végzett a protestáns Hollandiában. Először teológiai, majd filozófiai tudományokból szerzett doktori fokozatot. Egy igehirdetés alkalmával történt tévedése miatt a lelkeszi hivatásra alkalmatlannak találta önmagát, ezért Angliába utazott, ahol orvosi tanulmányokat végzett. Visszatérvén Erdélybe Nagyszebenben telepedett meg. Teleki Mihály kancellár, azután a gubernium, majd az erdélyi császári katonai parancsnokság táborigorvosának nevezték ki. Ezt követően az erdélyi bányák főfelügyelője, a pénzverés és aranybevételek vezetőjeként dolgozott. Az 1703–1711 közötti időszakban – a Rákóczi-szabadságharc idején – az osztrák császár pártján maradt, majd a Rákóczi-szabadságharc leverése után (1711) guberniumi tanácsosnak nevezték ki.⁹ Köleséri Sámuel 1709-ben Nagyszebenben jelentette meg J. Gardenius *Theologia pacifica sive comparativa* című munkáját. A könyv a vallásos békét a lényeges tanoknak a járulékos tanoktól való elválasztására építi. A könyv tanítása szerint a keresztyén vallás lényege az Isten szeretetének függvénye. Az Isten szeretetének hathatós megtapasztalása mélyíti el a keresztyén emberben a vallás lényegének megértését, és annak gyakorlására ösztönzi azt. Ami az Isten szeretetétől független, az nem más, mint nyomorúság és gyötrelmek, amely a kárhozatra vezet.

A könyv bevezetőjét Köleséri Sámuel a béke után vágyódó emberek figyelmébe ajánlja. Teológiai meggyőződésében hangsúlyozza azt, hogy az igazi vallás alapja az emberi lélek, s ereje Jézus Krisztusnak a Szentlélek általi uralma. A Szentlélek templomát, pásztorát, kultuszát senki sem veheti el a keresztyén embertől. A hit központja és lényege Jézus Krisztus személye. Abban az esetben, ha a hit túlmegy Jézus Krisztuson, az isten–emberi egység, olyan kérdések vetődnek fel, mint a *predestináció* (eleve elrendelés). Ez viszont a kölcsönös szeretet és megbékélés akadályozójává válhat. E könyv dogmatikailag eltér a protestáns egyházak hitvallásaitól és nem más, mint egy útkeresés bizonyossága, amely az 1709. év

⁷ Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története*. Budapest, 1904. III. 78–82.

⁸ Juhász István: *Hitvallás és türelem. Tanulmányok az erdélyi református és teológia 1542–1792 közötti történetéből*. Kolozsvár, 1996. 104.

⁹ Bod Péter: *Magyar Athenas ... Magyarigen*, 1766. 150–153. írt négy Disputatiokat az Áldozatokról 's azoknak titkos jelentéseikről, írt a' Nemzetségeknak az Ábrahámban való meg áldattatásokról is, a'mellyel a'Theológiában való Doktori grádusért 's titulusért disputált 1684-dik eszt. a' következőben pedig a'Hazába Magyar országra vissza jött. De minthogy a' Papi Katedrara a' természet nem annyira formálta volt, el ment Német országba az Orvosi Tudományoknak tanulásokra, mellyekben nem sokára Doktoráltatta magát. Annak utána Erdélybe jövéen tsak hamar elhíresedett, minthogy minden féle tudományokban nagy böltsége volt, az Orvoslás mesterségében pedig nagy földön mássa nem volt, a' ki olly jól a nyavalyák okait észre vehette volna, 's olly fundamentumoson orvosolhatta volna. Nem tartottak az ő idejében a' két Hazában hozzá hasonló tudós embert. Elhíresedvén, szép Hivatalokon forgott Erdélyben: a' Bányákon volt Fő Inspektor, Gondviselő, Guberniumban Sékrétárius, élete vége felé Tanács Ur. Uralták is öt minden Vallású és rendbéli emberek ..."

sajátos körülményei között született meg. A könyv tükrözi Köleséri Sámuel filozófiai gondolkodását és a számára legfontosabb feladatot, a toleranciához vezető út megtalálását.

A *Theologica pacifica* szebeni kiadása Kölesérinek a hallei pietizmussal való jó kapcsolatról árulkodik. A hallei pietista, vallásos közösségek missziói a könyvterjesztés és gyógyszerküldés révén kerestek kapcsolatot Constantin Brincoveanu havasalföldi fejedelemmel.¹⁰ Köleséri Sámuel személye fontos szerepet játszott e kapcsolat megteremtésében és annak ápolásában. E kapcsolat révén a Christian Wolffal való összeköttetés is létrejöhett. Ezt igazolja az a tény is, hogy az erdélyi diákok (többnyire szászok) hallei 1709. évi névjegyzékében ifj. Köleséri Sámuel is szerepel, aki a nagyszebeni orvos fia volt.¹¹ A hallei peregrinációs út nagymértékben elősegítette Wolff erdélyi megismertetését. Bizonyosságul szolgál erre egy, a Kolozsvári Református Kollégium nyomdájában 1723-ban nyomtatott matematika tankönyv, melynek előszavát Köleséri Sámuel írta. Az előszó az erdélyi protestáns iskolák erős kritikai megfogalmazása a wolffianizmus szellemében. A matematikai módszer mértéke szerint ítéli meg az iskolák állapotát és az azokban használt tanrendszert: „az alsófokú iskola tévelygése, hogy a serdülőkor gyenge állkapcsának kemény csontokat vet, hogy azokat rágja, ezt az értékes életkort a kapunál, az előcsarnokban, hozzáférhetetlen rejtkehelyeken tartja, az egyetemes tudás metódusát durván elrejtje előle.” „... a jövőre nézve azt kívánjuk az erdélyi népnek, hogy ezeket vegye lelkére, és kezdje meg az értelem művelését a tiszta matematika gyakorlásával, ezt a dolgot mint nehezét vagy haszontalant, csak azért, mert ismeretlen – tunyán elhanyagolni annyit jelent, mint elmúlasztani az atyák bűneinek megjavítását és nem ismerni meg azt, ami a jövőt szolgálja.”¹²

Köleséri Sámuel második házassága szerinti mostohafiára, Lázár János grófra (1703–1772)¹³ különösen nagy hatást gyakorolt Christian Wolff tanítása. Lázár a mostohaapja által egyengetett úton haladt és még jobban elmélyítette a korábban kialakult kapcsolatokat Wolffal. A 18. századi erdélyi protestantizmus egyik oszlopos személyisége volt. Személyében az egész református egyház és annak tanintézményei fogadták be a felvilágosodás tanát. Lázár János az 1720-as évek elején külföldi tanulmányútra indult Marburgba. Beiratkozott a Marburgi Egyetem Filozófiai Tanszékére, ahol Wolff előadásait hallgatta. Filozófiai ismerete, szellemi alkata Wolff professzor Marburgi Egyetemen tartott előadásain alakult ki. A Marburgban töltött egyetemi éveit első életrajzírója, Kovásznai Sándor örökölte meg.¹⁴ Elmondása szerint Lázár nem elégedett meg a tanrend szerinti előadásokon hallot-

¹⁰ Jakó, Zsigmond: *Beitrage zu den Bezirkungen des rumanischen kulturellen Lebens mit der Deutschen Frühenklärung*. Revue Roumanie d’Histoire, Bucharest, 1969. 673–686.

¹¹ Teutsch, Fr.: *Siebenbürger in Halle (1695–1737)*. Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Hermanstadt, 1879. Bd. II. 66–68.

¹² *Enchiridion Mathematicum Schenzerianum Usui Transilvanorum accomodatum*. (Ed. Samuel Kölesérius) Claudiopolis, 1723.

¹³ Gróf Lázár János (1703 Segesvár – 1772 Gyalakúta) politikus, költő, író, református főgondnok.) 1733-ban bárói rangot kapott. 1736-tól az erdélyi királyi tábla ülnöke. 1738 márciusában összeesküvés vádjával letartóztatták, de ártatlansága kiderült, és decemberben szabadon bocsátották. 1744-ben Belső-Szolnok vármegye főispánja, 1746-ban a királyi tábla elnöke és főkormányászéki tanácsos lett. 1747-ben grófi rangra emelték. 1749-ben a három erdélyi nemzet országos elnökévé választották. Az 18. századi erdélyi protestáns kultúra és egyház egyik legkövetkezetesebb képviselője és védelmezője. Egyike volt Voltaire első fordítóinak. Albert András: *Gróf Lázár János és a XVIII. századi erdélyi protestantizmus*. Studia Caroliensia, 5. évf. (2004) 2. sz. 119–141.; Gróf Lázár Miklós: *A Gróf Lázár család*. Kolozsvár, 1858. 75.

¹⁴ Kovásznai Sándor: *Az ész igaz útján*. Sajtó alá rendezte, bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Kocziány László. Bukarest, 1970. 131–167.

takkal, hanem Wolff lakására költözött, hogy bentlakó diákként naponta találkozhasson az általa oly nagyon tisztelt professzorral. Lázár János a wolffiánus filozófia és matematika tudományait sajátította el. Wolff professzor gyakran emlegette kollégáinak, hogy ez az ifjú jobban felfogja és értelmezi az ő szellemiségét és egész filozófiai rendszerét, mint azok a doktorok, akik wolffiánusoknak vallják magukat.¹⁵

Wolff munkáinak latin nyelvű átdolgozását és kiadását Lázár János még marburgi tartózkodása idején megkezdte. Az első latin nyelven megjelent művei, a *Logica* 1728-ban, az *Ontologia* 1729-ben jelentek meg. Az általa készített kézirat fordítást, a *Politica Christiana Wolffii* címűt maga a szerző vizsgálta át. Lázárt e tudományos munka elvégzésében didaktikai célok vezérelték. Határozott szándéka az volt, hogy az erdélyi iskolák alsó és felső tagozataira bevezessék e megújító tudományokon alapuló tanrendszert. Nem tekinthető véletlennek, hogy Wolff munkái közül éppen a *Metafizika* és az *Etika* című műveket fordította le, melyek latin nyelven, rövidített változatban meg is jelentek.¹⁶

Az Erdélyi Református Főkonzisztórium¹⁷ meghívására 1735-ben foglalta el a Marosvásárhelyi Református Kollégium főgondnoki tisztét. A megtisztelő egyházi tisztség elfoglalása után hozzákezdett az új tanterv megvalósításához. Rimaszombati Sámuel filozófiaprofesszor beiktatása alkalmával mondta el híres filozófiai programbeszédét. Az *Oratio inauguralis de intellectus et voluntatis emendatione (Az intellektus és az akarat fejlesztéséről)* című latin nyelvű programbeszéde felszólítja a kollégiumi diákságot, hogy a külső valóságot csak az értelem és akarat megjobbításával vegye birtokba.¹⁸ Az embernek a lélek természetét és lényegét kell követnie, mert az nem más, mint az az erő, amely az univerzumot jeleníti meg. Az univerzumban minden létező dolog az értelmi megjelenítés tárgyát képezi. Az emberi lélek az értelem kitartó munkája révén megszerezheti a győzelmi koszorút. Ehhez szükséges az, hogy az értelem minden tárgyban ismerje fel a meghatározó vonásokat. Lázár ezek után áttért a didaktikai célokra. Az emberi lélek tevékenységei közül az értelem fejlesztésével foglalkozik részletesen. Az emberi léleknek meg kell különböztetnie az esszenciális és a kevésbé fontos meghatározókat. A tanulás mint az emberi lélek egyik megnyilvánulása a fogalomalkotás öntudatos útján alakul ki. A megfigyelést és a kísérletezés problematikáját vetette fel. Ezek segítségével Wolff egyik experimentális fizikáját ajánlja. Az akarat nevelésében megvilágította, hogy mit jelent akarni a jót és nem akarni a rosszat. A tökéletesség utáni vágyakozás ösztönzi az emberi lelket a jóra. Ez az a mód, ahogyan az ifjúnak élnie kell, és az az út, amelyen haladva megszabadul a gyermekségtől. Lázár János idealista pedagógiája a wolffiánus metafizikában és egyben biblikus hitében gyökerezik. Ez a kettőség nyomon követhető egész gondolkodásában és programtervezetének érveléseiben. Mély biblicitás hatja át gyermeke halála alkalmával írt imádságoskönyvét, az *Okos teremtett állapot: avagy a teremtett dolognak szemlélésekből Istenhez való felemelkedése az okos léleknek* (1745) című munkát. A bibliai teremtés történetének hét napja adja az imádságok té-

¹⁵ Kovásznai: *Az ész igaz útján*, 132.

¹⁶ Tolnai Gábor: *Gróf Lázár János, a Voltaire-fordító*. Kolozsvár, 1942. 7.

¹⁷ Dósa Elek: *Az erdélyi evangélico-reformátusok egyházi jogtana*. Pest, 1863. 23. „Egyházi főtanácsnak neveztetik egyházunk világi s egyházi rendjeinek azon közös gyűlése, mely egyházi törvényeinkben s névszerint a 12. canonban nationalis synodusnak, az Enyeden 1688-ik évben tartott ilyen gyűlés jegyzőkönyvében generalis congregatio politico-ecclesiastica, és a Szebenben 1709-ben tartott gyűlés óta Supremum Consistoriumnak neveztetett.” Az Erdélyi Fejedelemség megszűnése után (1691) létrejött egyházi tanács a fejedelemnek a református egyházban betöltött szerepkörét vette át. Ilyen volt a főpatrónusi, főkegyúri szerepkör.

¹⁸ *Oratio inauguralis de intellectus et voluntatis emendatione - L. B. Johannes Lázár de Gyalkutha*. Claudiopolis, 1735.

máit. Az imádságok megfogalmazásakor sokat idéz a *Zsoltárok könyvéből*. Az imádságok Lázár számára nem mások, mint társalkodások ember és Isten között, amelyek a fiúság Lelke által szabaddá tesznek a szentélybe való bemenetelre.¹⁹ Az imádságoskönyv elején az Isten világhosszágáról és a Jézus Krisztusban való megvilágosodásról beszél. Ez nem volt más, mint a sokszor emlegetett wolffianus fiziko-teológia és a protestáns teológia szerencsés ötvözete. Az imádságoskönyv előszavában szól az imádságok leírásának okáról: „... még pedig külső Ember lévén és olyan a'ki, ha mit tanultam is valaha, időmet Philosophiában, Mathesisben, s'egyéb világi Tudományokban töltöttem inkább, mint Theologiában, és a'Szent Írásokban. De megfelelek rövideden azzal, a'mi van Horatiusnál. *Libr 1. Carm Oda 34. Parcus Deorum Cultor, infrequens, Insanientis dum Sapientiae/Consultus erro, nunc retrorsum/Vela dare, atque iterare Cursus/Cogor relictos.*”²⁰

A wolffianizmus a Marosvásárhelyi Református Kollégiumban²¹

A 18. századi Erdélyben a wolffianizmus először a marosvásárhelyi református kollégiumban talált otthonra. Ebben nagy szerepet játszott az újonnan megválasztott kollégiumi főgondnok, gróf Lázár János erdélyi protestáns főúr munkássága is. A kollégium főgondnoka az 1735-ös híres programbeszédével, „*Az intellektus és az akarat fejlesztéséről*” cíművel évekre meghatározta a marosvásárhelyi református kollégium tanrendjét. A református kollégium mintegy ötven évre a wolffianus filozófia szerint oktatta a tantárgyakat. A Kovásznai Sándor – 1764–1792 között a marosvásárhelyi kollégium irodalom és történelem tanára – tollából származó *Önéletírása* Lázár Jánosról hitelesen ecseteli a wolffianus filozófiának a marosvásárhelyi kollégiumban kifejtett hatását. A híres református kollégium (főiskola) falai között oktató tanárok és tanuló diákok közül sokan a wolffianus filozófia követőivé váltak. A kollégium diákjai az újabb idők ígeit fedezték fel Wolff tankönyveiben.

Az első wolffianus kollégiumi professzor, Nádudvari Sámuel 1740–1746 között tanított Marosvásárhelyen. A kiváló pedagógiai képességekkel megáldott professzor 1740-től a wolffianus filozófia tanaival nagy feltűnést keltett a református főiskola tanárai és diákjai körében. A hatás nem maradt el. 1743-tól kezdődően a református kollégium (főiskola) diáksága közül egyre többen látogatták filozófiai és logikai előadásait.²² Nádudvarinak oroszlán része

¹⁹ Albert: *Gróf Lázár János, 119–141.*

²⁰ A szöveg magyar fordítása: Az Isteni szolgálatban és ki tunya s fősvény voltam,/ S e világi bölcsességben hogy már tanult tétováztam,/ E' veszélyes habok közül most már visszavitorláztam,/ Midőn pedig, a mint ajánló levelemben is említettem, Nyomorúságomban fogadtam ez Imádságoknak írását.” Gróf Lázár János: *Okos teremtettt állat ...* Kolozsvár, 1745.

²¹ Az erdélyi szóhasználatban és értelmezésben a 'kollégium' jelentése eltérő a királyságbelitől. Erdélyben a 'kollégium' szó nem a bentlakást, hanem a tanárok és a diákok alkotta közösséget jelentette. Ennél fogva magát az intézményt (iskolát) értették alatta.

²² Kovásznai: *Az ész igaz útján*, 259.: „... ekkor (1743) már a wolffiana philosophia békjött vala Nádudvarival együtt a vásárhelyi kollégiumba és Thümmigiust tanítják vala, mint ma is. 1745-ben Kovásznai Nádudvari leckéjét járta, aki igen ékesen szóló ember vala, és mivel a Wolffiana akkor Erdélyben új filozófiát tanítja vala, éppen úgy tetszik vala Kovásznai Sándornak, mintha az angyal beszélten. Mert Nádudvari mindörökké újságokat és úgy tanít vala, hogy a hallgatói előtt kedves lehessen. Ekkor úgy belényomá a Kovásznai Sándor elméjébe is annak filozófiai szeretetét, hogy egész deákságában majd egyebet nem tanít olyan szorgalmatossággal. Nádudvari Sámuel elmenvén, Kövesdi Jánost által tevő a consistorium a filozófia fakultásba [...] Kezdi azért Wolffius nagy Logikáját tanítani és az Euclidest a geometriában. Lehetett volna eleget is tőle tanulni, kivált az Euclidesben, de el lévén már régen mivel Nádudvari Thümmigiust és Lázár Jánostól németből deákra fordított Wolffius kompendiumát tanítja vala.”

volt a wolffizmus terjesztésében, akár csak Intze István marosvásárhelyi professzornak.²³ Intze István 1749-től 1776-ig volt a református kollégium tanára és elkötelezett híve a hirdetett filozófiai tanoknak.²⁴

Borosnyai Lukács János (1694–1760) erdélyi református püspököt 1751-ben hívták meg a marosvásárhelyi lelkészi állásra. Simon nevű, legidősebb fiát Kovásznai Sándor magántanítói vezetésére bízta. Kovásznai wolffianus lévén konfliktusba került Borosnyai püspökkel, aki azzal érvelt, hogy „az igaz reformata vallással nem egyezik meg ez a filozófia”. A püspök szerint a wolffianus filozófia sok helyen eltér a református hitelvektől, és tévelygésekbe sodorja az embereket. Disputára (hitvita) hívatta Kovásznait, amelyen a wolffianus filozófia helytelenségét és veszélyeit tárgyalták. A disputák során Kovásznai Sándort Intze István professzor támogatta elvei kitaratása mellett. A disputák a wolffianizmus győzelmét eredményezték, Borosnyai L. János református püspök pedig engedett merevségéből.²⁵

A wolffianus filozófia elterjedését és egyben meggyökerezését a diákságnak e wolffianus tanokért való lelkesedése és rajongása biztosította, amellyel a diákság befogadta és magáévá tette azt. A Marosvásárhelyi Református Kollégium hallgatósága közül kiemelkedett Kovásznai Sándor. Ő 1745-től 1755-ig volt a kollégium diákja. A saját diákéletéről szóló visszaemlékezései jellemzik a kollégiumi diákság gondolkodását és életvitelét.²⁶ Kovásznai csak a filozófiát tartotta tudománynak, minden mást csak haszontalan ismeretnek. Az általa kedvelt filozófiát Baumeisternek (1709–1785) Christian Wolff alapján írt tankönyvei alapján népszerűsítette a református kollégiumban. Ezek a könyvek adták Kovásznainak és diáktársainak a disputákhoz való bátorságot. Miután Kovásznai megszerezte Baumeister *Definitiva*, *Metafizica* és *Logica* műveit csak azokat tanulmányozta. Mivel ezt a wolffianus filozófiát a gyakornokok is tanították, ő is gyakran látogatta az előadásokat. A kollégiumban rendezett *disputatiók*on (hitvita, értekezés) aktívan résztvett. Ünnepek és más rendezvények alkalmával enyedi és kolozsvári diákokat fogadtak,²⁷ akikkel hosszas teológiai és filozófiai *disputatiók*at rendeztek. Kovásznai tanulmányait gróf Toldalagi Pál segítette, aki koronkai udvarházának könyvtárából kölcsönözött számára néhány Wolff munkát. Ezek tanulmányozása során jutott el a filozófus diák a matematikai módszer jelentőségének felfedezéséhez és annak értelmezéséhez. Az *Önéletírás*ban a diákeveiről író Kovásznai kiemelte a wolffianus tanítások hatása alatt keletkezett tévedéseket és túlzásokat is. Mindent elvetett, ami nem állt kapcsolatban a wolffianus tanítással. A históriát haszontalan ismeretnek

²³ Koncz József: *A marosvásárhelyi ev. Református Collégium története*. Budapest, 1896. 198.

²⁴ Kovásznai: *Az ész igaz útján*, 267.: „1749-ben Vásárhelyre hozott filozófiai professzornak, igen kedves kezde lenni az ifjúság és az egész erdélyi uraság előtt, mivel igen bé tudja vala magát ajánlani és férkeztetni mindenféle embereknek gráciájokba. Kezdi pedig a Thümmigiust tanítani és a Wolffius compendiumocskáját a matézisben.”

²⁵ Kovásznai: *Az ész igaz útján*, 295. „Sokszor lehvatta a püspök Kovásznai Sándort és délután két órától fogva négyig is eldisputált vele, maga a püspök az asztal mellett ülven, Kovásznai Sándor pedig az asztal megett állván. Sokszor felelte Kovásznai Sándornak szavára: Azt ugyan Kegyelmetek úgy mondják, de nem úgy van. Utoljára pedig azt mondotta: Én egyéb hasznát annak a Kegyelmetek filozófiájának nem látom, hanem azt az egyet, hogy talán az által a filozófia által a lutherana és reformata eklézsiák valaha egygé lesznek.”

²⁶ Kovásznai: *Az ész igaz útján*, 297.: „... az apja sokszor mondotta: Sándor, a logikát tanul meg jól, mert a logika teszen híres deákká. Így azért Kovásznai Sándor nem tart vala a világon tudományt, csak a filozófiát, amely vélekedésben még inkább megerősödött, mikor következendő 1746-ban a Bauermeister munkáit kapott.”

²⁷ A 18. század első harmadában az enyedi és kolozsvári kollégiumokban még erős cartesianizmus uralkodott a marosvásárhelyi kollégiummal szemben ahol gyökeret vert a wolffianizmus.

vélte, mert nem volt benne „*demonstráció és methodus mathematica*”.²⁸ A wolffianus filozófia iránti rajongás indította arra, hogy Intze István professzortól engedélyt kérjen Wolff matematikai *Kompendium*ának *praeseként* való előadására. A professzor engedélyezte Kovásznainak az előadások megtartását. A kollégium életében egy teljesen új korszak kezdődött el, mivel előtte diák soha nem oktatott matematikát. E gyakorlat ébresztette fel benne az érdeklődést a geometria iránt is. Tudomást szerzett arról, hogy Gyalakután²⁹ gróf Lázár János könyvtárában megtalálható e könyv. A marosvásárhelyi kollégium ünnepi küldötteként (*legátus*) érkezett Gyalakutára. A főúr vendégeként elnyerte annak tetszését és anyagi támogatását. Nem sokkal az ünnepi szolgálat után meghívták a gróf fia mellé, a *praeceptor*³⁰ állásra. Házitanítói állását külföldi tanulmányútja váltotta fel. Hollandiai tartózkodása után 1764-ben foglalta el marosvásárhelyi katedróját. Fennmaradt munkáinak nagy része nyomtatásban is megjelent. Minden irodalmi műve és közéleti hatása a 18. századi viszonyok között akadályokba ütközött, ezért Kovásznai Sándor a számára legjobban járható utat választotta. Ez a tanítványok oktatása és nevelése volt a wolffianus tudományosság alaptörvénye szerint.

A wolffianizmus legjelentősebb tudósa Kovásznai Sándor tanártársa Fogarasi Pap József (1744–1784) volt.³¹ Ő a marosvásárhelyi kollégiumban filozófiát oktatott 1779 és 1784 között. Egész élete és munkája során az értelem és akarat megjobbítására törekedett. Az erdélyi wolffianus idealizmus megszemélyesítőjeként írta be nevét az erdélyi művelődéstörténetbe. Erdélyi munkássága legtermékenyebb időszakának a marosvásárhelyi működését tekintjük. Híres professzor volt, akinek híre eljutott a bécsi udvarba is. Néhány évi marosvásárhelyi szolgálat után II. József (1780–1790) császárkirály kinevezte a pesti egyetem professzorává. A császári elismerés nem egy aulikus tudósnak szólt. Fogarasi azok közé tartozott, akik II. József reformterve ellenében védték az erdélyi református kollégiumok autonómiáját. A marosvásárhelyi Teleki könyvtárban fennmaradt levelei alapján tevékenyen részt vett a Teleki József (1738–1796) által – az erdélyi iskolázás hagyományainak fenntartásáért – indított akciókban. A legnagyobbat azonban nem az erdélyi iskolák védelmében, hanem azok fejlesztésében alkotta. Tagja volt annak a hattagú bizottságnak, amely 1782-ben felülvizsgálta a kollégiumi nevelést és oktatást. Fogarasi hatékony munkálkodásának köszönhetően az oktatási bizottság több haladást szolgáló javaslatot tett, és elrendelte azok

²⁸ Kovásznai: *Az ész igaz útján*, 299.: „És bizony erősen csudálkozott sokszor rajta, hogy mivel a matematika és wolffiana methodus olyan szép, olyan bizonyos és naturalis methodus miért legyen, hogy az Isten a Szentírást nem íratta volt methodo-mathematica et wolffiana, hogy az ember elméjét könnyebben meggyőzhette volna? ...”

²⁹ Gyalakuta vagy másképpen Gyulakuta kis község a marosszéki Kiskükölli mentén. A Lázár családok gyalakuti ágának birtoka volt századokon át.

³⁰ A *praeceptor* szakmai jelentése osztálytanító. Kovásznai esetében házitanítói, nevelői állást kell értenünk.

³¹ Fogarasi Pap József a nagyenyedi Bethlen Kollégiumban végezte tanulmányait, ahol 1760–1769 között diák és *praeceptor* volt. Kitűnő tanuló lévén mind a professzorok, mind a diáktársak között nagy elismerésnek örvendett. Valószínű, hogy ez mentette meg őt abban a fegyelmi vizsgálatban, amelyet diákévei végén, 1768-ban indított ellene az Erdélyi Református Főkonzisztórium. Az egyházi főhatóság 1767-ben a megüresedett filozófiai tanszékre Székelyudvarhelyről Nagyenyedre helyezte Kovács Józsefet. Fogarasi Pap József sértő megjegyzéseket tett a kinevezett tanárra. A vádaskodások és a létrejött feszültség orvoslására a Főkonzisztórium kivizsgálta az ügyet. A megbízólevél, amelynek alapján dönteniük kellett a bizottsági tagoknak, két fontos szempontot tartalmazott: a szubordináció fenntartását és a csendesség megővését. A fegyelmi bizottság csak megróvásban részesítette Fogarasi Pap Józsefet, és az ügyet elsimította. Főkonzisztórium Levéltár az Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtő levéltárában, Kolozsvár: 1768/31, 1769/41.

alkalmazását. Ezek között szerepelt az egyetemes történelem oktatásának kötelezővé tétele, a tényszerű pragmatikus történelemoktatás, a professzorok szabad kutatási és oktatási szabadsága, a filozófia oktatása és a szabad tankönyvválasztás.

Szigeti Gyula Mihály visszaemlékezéseiből ismerhetjük meg Fogarasi professzori előadómódjának jellegzetességeit: „Soha írásból nem tanított, és amit revocált, soha szóról szóra előmondadni nem szeretete, az ő egész tanításán az ifjak pennára vették röviden az előadott igazságokat, s ki-ki maga rakta stílusba, folyó beszédben a maga lelke mértéke szerint [...] A közönséges examen idején az ifjakon értelmes, rövid és világos kérdéseivel nagyon segített [...] minő mértékkel adta ki a tudományokat, azt a tanulóifjúság vallja s csodálja, az egész haza megértette, külföldiektől sincsen elrejtve. Örvendettek neki vallás- és nemzetkülönség nélkül az erdélyi nagyrendek, tudós fejek és tudományszerető ifjak s minden állapotbeliek.”³²

Fogarasi 1772–1784 között latinul és hollandul megjelent filozófiai munkái, tanulmányai holland és német tudóstársaság által kítűzött pályatétel kidolgozásai voltak.³³ Az ő nagy érdeme abban rejlett, hogy ezen az akadémikus kapcsolaton át a wolffianus filozófiai irány szellemi és erkölcsi felszabadulást hirdető eszméi elterjedtek az erdélyi református iskolákban. E felfelé ívelő és szép jövő elé néző professzori pálya hirtelen véget ért 1784. december 17-én bekövetkezett halálával. Temetésén Szigeti Gyula mondott gyászbeszédet méltatván egyéniségét és sikeres életútját. A marosvásárhelyi kollégium diáksága heteken át gyászolta a szeretett tanárt. Fogarasi professzor munkájáról szólt a diákok emlékbeszédje. A Főkonzisztórium rendeletben méltatta a nagy erdélyi wolffianus filozófus munkásságát és annak hatását az erdélyi protestáns oktatásra és tudományosságra.³⁴ Fogarasi tudományosságát

³² *Szigeti Gyula Mihály halotti orációja*. Miscellanea Szigethiana Ms. 201–206. Marosvásárhelyi Teleki Téka.

³³ Fogarasi Pap József természetfilozófiai és metafizikai tanulmányai: 1. Következtethet-e a természetkutató a már ismert megfigyelések és kísérletek alapján a jelenségek eddig még ismeretlen okaira? (1772) 2. Mi a hatásokat előidéző erő eredete és a lényeges erő meghatározása vagy más-ként: mi az erők fundamentuma? (1778), 3. Melyek az analógia alapjai és jegyei? Miképpen használja azt a filozófia az erkölcsi és természeti igazságok kutatására? (1782) A filozófiai etika témájú munkái: 4. Van-e az emberben valamilyen vele született érzék, mely az erkölcsi jó megismerésére és cselekvésére ösztönözze? (1774) 5. Mi az erkölcsi szabadság természete és hogyan lehet a legjobban nyilvánvalóvá tenni azt, hogy mi szabadon cselekvő erkölcsi lények vagyunk? (1778), 6. Bebizonyítandó, hogy a keresztyén etikában nincsen egyetlen olyan szabály, mely megakadályozná a polgárokat a maguk haszna követésében vagy a fejedelmeket abban, hogy a helyes politikai törvények szerint kormányozzanak (1782). Vallásfilozófiai tanulmányai: 7. Isten egységét lehet-e egyedül a ráció alapján bizonyítani? Voltak-e olyan népek vagy olyan filozófusok, akik erre az ismeretre bármilyen kijelentés segítsége nélkül eljutottak? (1780), 8. Lehet-e bizonyítani a speciális gondviselést meg kell különböztetni attól az egyetemes gondviseléstől, amellyel Isten ezt a világot általános törvények szerint szerint igazgatja? Ha igen, lehet-e felsorolni olyan bizonyos jeleket, amelyek segítségével a speciális gondviselés következményeinek az általános gondviselés következményeitől való megkülönböztetése megengedhető? (1781). 9. Hogyan bizonyítható a legjobban, hogy nem ellenkezik Isten természetével az, hogy jelen van a bűn az általa tökéletesnek alkotott világban? (1783) 10. miképp irtható ki a babona a legkönnyebben az emberek lelkéből (1784) – Makkai Ernő: *Adatok Fogarasi Pap József életéhez és munkásságához*. Kolozsvár, 1944. 195.

³⁴ Főkonzisztórium Levéltár az Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltárában, Kolozsvár, 1785/31. sz. irat.

alapul véve a Főkonzisztórium az erőszak ellenében az igazságosságot, a hamis okoskodás ellenében az igazságnak védelmét ajánlott az erdélyi protestáns ifjúságnak.³⁵

Összegzés

A wolffianizmus erdélyi úttörésében egyik legjelentősebb eredmény a kollégiumi *pedagogarcha*³⁶ tisztiségének, tekintélyének megerősítése volt. Minden erdélyi református kollégiumban a *pedagogarcha* az a professzor volt, aki a tanítók irányításával és felügyeletével foglalkozott. A 18. század közepétől megnő a *pedagogarcha* tekintélye. A *pedagogarcha* keze alatt működő diákokból verbuválódó lektorok, *preasesek*³⁷ (gyakornok) és *preceptorok* (osztálytanítók) is fontos szerephez jutnak a kollégiumi oktatásban. Az erdélyi protestáns főurak által létrehozott alapítványok adományleveleiben 1744-től kezdve egyre többször találkozunk olyan utasításokkal, amelyek célja kimondottan az egyes tanítói körök támogatása volt. A wolffianizmustól áthatott Lázár János alapítványa a *poetica classis* tanítója részére biztosította a megélhetéshez szükséges javadalmat. A 18. századi Erdélyi protestáns kollégiumaiban (főiskolákban), különösen a Marosvásárhelyi Református Kollégiumban számos más adomány támogatta a *logica classis* tanítóját, a *conjugisták preceptorát*, a könyvtárost, a görög, német és francia nyelv tanítóit, valamint a teológiai, filozófiai *preaseseket*. Egyéb adomány a kollégiumi könyvtár állományának gyarapítását szolgálta. A marosvásárhelyi református kollégium életében a Lázár János és Teleki Sámuel nevei által fémjelzett időszak egybeesik a Mária Terézia, II. József, II. Lipót és I. Ferenc uralmával, amikor az erdélyi iskolázás fokozatos átalakítása és fejlődése ment végbe. Az alapítványokhoz hasonlóan a tanmenetben is éreztette hatását a célszerűség. A wolffizmus első nagy eredménye a tantervek kidolgozása és ellenőrzött végrehajtása volt. A kollégiumi oktatásban bekövetkezett változás volt a legszembetűnőbb. A 17. századvégi erdélyi protestáns kollégiumokban az oktatás fő eleme nem valami program volt, hanem egy bizonyos személyes nevelői kapcsolat tanár és diák között. A 18. században ez gyökeresen megváltozik. Az oktatás lényege az lett, hogy mit kell a tanárnak az órarend keretében átadnia, és az előadó tanárnak mennyi időt kell fordítania az ismeretanyag leadásakor. Nagyon fontos pedagógiai szempont volt még az ismeretanyag leadásának módszere.

Az erdélyi protestáns kollégiumokra érvényes tanrendet az Erdélyi Református Főkonzisztórium és a Marosvásárhelyi Református Kollégium tanügyi bizottságának közös ülése 1769-ben alkotta meg, amelyet *Litteraria Commission*nak neveztek. E bizottság az öröklött tanítási folyamatot foglalta szabályzatba. A bizottság által összeállított munka, a *Methodus Docendi* (tanítási módszertan) az újkor termékeként értékelhető, mivel a hagyományt kötelező jellegű rendtartássá formálta. A kollégiumi tanmenetet nyolc osztályra (*classisra*) tagolta. Olyanokra, mint a *rudimenta*, *conjugista*, *grammatica* (*etymologista*), *syntactica*, *rhetorica*, *poetica*, *greaca*, *logica*. A szabályzatalkotással néhány reformot vezettek be. A *rhetorica* elveszítette addigi befejező *classis* jellegét, és helyét a *poetica classis* vette át. Bevezették továbbá a *graeca classis*t. Megmaradt azonban az egész tananyag filológiai jellege,

³⁵ Koncz József: *A Marosvásárhelyi Evang. Református Kollégium története*. Marosvásárhely 1889. 208–219.; Makkai Ernő: *Adatok*, i. m.; Szigeti Gyula Mihály halotti orációja. *Miscellanea Szigethiana* Ms. 201–206. Marosvásárhelyi Téka.

³⁶ A *paedagogarcha* a református kollégiumokban az elemi és középfokú oktatásra felügyelő professzor volt.

³⁷ A *praeses* az erdélyi kollégiumokban a főiskolás évfolyamokon előadott nyelvek és gyakorlatok diáktanítója, tanársegéd volt.

az az alap gondolat, hogy a diák egy bizonyos tananyag elsajátítása után egy magasabb *classis*ba lépett.

Az oktatási reform pozitív hatásaként könyvelhető az a tény is, hogy előtérbe került a tankönyvek ügye. Kovásznai Sándor marosvásárhelyi professzornak köszönhetően az 1769-es tanterv a *greaca classis* (görög osztály) matematikai tankönyvének Christian Wolff bevezetését fogadta el, a logika és a filozófia kézikönyveként pedig a wolffiánus F. C. Baumeister tankönyvét használták. Az erdélyi tankönyvkiadás történetében mérföldkőnek számított Wesselényi Ferenc és Rhédey Zsuzsanna pénzadománya. A Kolozsvári Református Kollégium 1771-ben kiadta Baumeister wolffiánus tankönyvét, s ezzel mintegy harminc évre biztosították az erdélyi református egyházi és világi értelmiség filozófiai képzését. A kiadott tankönyv, az *Elementa philosophiae recentioris* magában foglalja a *Logica*, *Metaphisica*, *Philosophia moralis*, *Institutiones Juris Naturae* és *Institutiones Politicae* tantárgyakat. Az 1769-ben elfogadott tanterv külön kiemeli Baumeister bevezető jellegű *Definitiváját*. (*Definitiones philosophicae ex systemate Lib. Bar. A Wolf*)

Baumeister tankönyve nemzedékekre kivetítve érezte hatását az erdélyi oktatásban. Reformáló hatását bizonyítja, hogy az erdélyi könyvszükséglet miatt többször is kiadták. Nagyon jól használható tankönyv volt, egy olyan rendszerbe vezette be az erdélyi protestáns diákságot, amely meghatározta további tanulmányait, értékrendszerét és világnézetét. Az erdélyi protestáns diákságot áthatotta a németországi wolffizmus jelmondata: „csak az lehet igaz, aminek alapja van”.

A megismerés világában az alap a tények ismerete (*historico cognitio*), amely az okok megismeréséhez (*philosophica cognitio*) vezet, valamint a helyes filozófiai módszerhez (*methodus mathematica*), amelyben kétségtelen alapelvekből mindig láncszerű kapcsolatban folynak a következtetések. Az ismeretek rendszerbe foglalása alapozta meg a helyes cselekvés világát, a gyakorlati filozófiát. Ennek központját az emberi szabadság és okosság akciói alkották, azok a tettek, amelyek által az ember önmagát és állapotát tökéletesebbé teszi. A szabadság az etikai, az okosság (*prudentia*), a politikai cselekedet vezető elve.

A 18. századi erdélyi protestáns diákok számára a wolffiánus filozófia belső felszabadulást jelentett az erdélyi megkötöttségben. Az erdélyi protestáns iskolák kezdetben önként, magáért a felszabadító igazságért fogadták be a wolffiánus tanítást. A későbbiekben a rekatolizációs törekvések és a jozefinizmus ellen használták fel a wolffiánus tanokat. Az erdélyi protestáns iskoláknak a wolffiánus tanokhoz való merev ragaszkodása ennek köszönhetően erősödött meg. A felvilágosodás erdélyi protestáns követői először is a toleranciában rejlő megtartó erőt és abból fakadó előnyt fedezték fel és próbálták uralkodóvá tenni az erdélyi protestantizmus számára. Szükség volt erre a 17. századi protestáns hagyomány és tanszabadság megőrzése, továbbfejlesztése érdekében.

KEREKES DÓRA

Tradicionalis birodalom – modern birodalom

Az Oszmán Birodalom a 17. század első felében

Köves József emlékére

Az Oszmán Birodalom 16–17. századi története régóta a hazai és külföldi kutatások fókuszában áll. Egyre nagyobb számban jelennek meg olyan monográfiák, tanulmánykötetek, cikkek és közlemények, amelyek e hatalmas államkonglomerátum történetének egy-egy aspektusát mutatják be. Ezek között számos olyan van, amely az oszmán államideológiát vizsgálja. A 15. századtól felívelő szakaszában lévő birodalom a 16. században érte el hatalmának csúcspontját, majd megindult a lassú és hosszú hanyatlás útján, hogy végül a 19. század legvégén, a 20. század elején fokozatosan átalakuljon azzá a modern állammá, amely ma az Európai Unió tagjává kíván válni. Ha ideológiai aspektusból vizsgáljuk, akkor az Oszmán Birodalom kora újkori története nem más, mint az átalakulási folyamat egy jelentős lépése: a tradicionalis társadalom és birodalom leáldozása, illetve a modern struktúrák első útkeresése. Ahhoz, hogy a 17. század közepén kialakuló helyzetet, a gyenge uralkodók és gyenge nagyvezírek korát, a janicsárlázadásokat és egyéb rebelliókat, a gazdasági és társadalmi válságot, majd a Köprülü Mehmed nevével fémjelzett korszakot pontosan megértsük, a folyamatokat átlássuk, tisztázni szükséges ennek az átmeneti korszaknak az ideológiai struktúráit. Mindenekelőtt azt, hogy a tradicionalis ember gondolkozásmódjának megértése nélkül a birodalmat sújtó gazdasági, társadalmi, politikai válságot sem értelmezhetjük teljes mértékben.

Tradicionalis birodalom – tradicionalis ember

Az Oszmán Birodalom 15–16. századi fénykorában klasszikus értelemben vett tradicionalis birodalom,¹ amelyben a benne élők felfogása szerint rend uralkodik. Egyensúly van a fizikai világ és a metafizikai világ, a halandók és a halhatatlanok világa, a létezés és a keletkezés világa, a látható és tapintható, valamint a nem-látható és nem-tapintható között. Míg a mai ember számára a valóság az, ami az anyagi világot időben és térben nem haladja meg, a tradicionalis világban a láthatatlan és a megfoghatatlan is a realitás része volt. Úgy tartották, hogy az élet rítus, amelyet azért visz véghez az egyén, hogy a világtelettségéből részesüljön, és megszabaduljon azoktól a kötelekektől, amelyek az embert a földi élethez fűzik.

A tradicionalis létszemlélet szerint a világot azon individuumok léte határozta meg, akik a természetes emberi kondíciók felett álló, velük született vagy megszerzett felsőbbségük által a világi renden belül egy fentről származó erő élő és hatékony jelenlétét testesíteték meg. Ez az individuum az uralkodó, aki a felsőbb erőket alattvalói számára közvetítette

¹ Fodor Pál: *Szultán, birodalmi tanács, nagyvezír. Változások az oszmán hatalmi elitben és a nagyvezíri előterjesztés kialakulása*. In: *A szultán és az aranyalma. Tanulmányok az oszmán-török történelemről*. Budapest, 2001. 47.

az élet minden területén, és akit ezen képessége predesztinált a betöltött pozícióra. Az uralkodó kiválasztásának a tradicionális létszemlélet szerint nem volt köze az erőhöz, az erőszakhoz, az ügyességhez, az okossághoz vagy a jó fizikumhoz. Az uralkodó hatalmas istenség volt emberi alakban² (ahogyan az már az ókori Egyiptom esetében is megfigyelhető volt). A fizikai valóságban megjelenő király/szultán a tradicionális ember hite szerint két részből állt: egy isteniből és egy emberiből. Ennek megfelelően a király szimbóluma általában a Nap, mint az az erő, amely átjárja őt. Az uralkodót egyszerre középpontnak és hídnak (*rex et pontifex*) tekintették ég és föld, ebben az esetben az Oszmán Birodalom fősege alatt élő népek és a Paradicsom között.³ Az ő feladata volt, hogy a két világ között közvetítsen, hiszen a tradicionális népek hittek abban, hogy ami a felső világban történik, az hat az alsó világ eseményeire és viszont.⁴ Az uralkodót az tette uralkodóvá, hogy képes volt erre a közvetítő szerepre, a felsőbb erők szolgálatba állítása érdekében a megfelelő módon tudta a rítust véghez vinni. Ő szimbolizálta a dicsőséget, a centrumot, a stabilitást és a békét. Ő volt a törvény és a rend ura, amelyek nélkül a népe nem tudott volna élni. Az uralkodónak tehát bölcsnek kellett lennie, aki a felsorolt erények és erők birtokában van, és bánni is tud velük.

Az Oszmán Birodalomban is az uralkodó, a szultán állt a középpontban, és egyesítette magában azokat az erőket, amellyekkel egy tradicionális uralkodónak rendelkeznie kellett. Az oszmán uralkodó köteles volt alattvalóit megvédeni, így politikai ideológiájának középpontjában az igazságosság állt.⁵ A hagyomány alapjain létrejövő állam számára a birodalom volt a megfelelő államforma. Ugyanakkor a birodalmiság az emberi történelem egyik nagy társadalomszervezője is, amelynek létrejöttéhez szükséges valamiféle rendezőelv. A hagyományra épülő birodalmaknál, amilyen az Oszmán Birodalom is volt, általánosan megfigyelhető aspektus, hogy egy eredendően kis létszámú, általában törzsi alapokon létrejövő csoport jelenti a birodalom kialakulásának alappilléret.⁶ Az oszmán-törököknél ez az *Oszmán eli*, Oszmán országának lakossága volt. A tradicionális törzsi társadalom felépítése hierarchikus, amelynek csúcán a törzs vezetője állt, őt az előkelők követték, akik egyben a vezető fegyveres kíséretét és testőrségét, a birodalommal válás időszakában pedig a hadsereg alapját képezték.⁷ Ez a fegyveres kíséret védte meg a többiek életét a külső támadók-

² Fodor Pál: *Állam és társadalom, válság és reform a 15–17. századi oszmán fejedelmi tükrökben*. In: A szultán és az aranyalma. Tanulmányok az oszmán-török történelemről. Budapest, Balassi, 2001. 149.

³ A közép jelképe a köldök, gör. *Omphalos*, egy szent kő, aminek semmi köze a fetisizmushoz. Sok ilyen köldökkő volt, amelyek általában meteoritok, ún. „égből pottyant kövek”. Leghíresebbek a római *Lapis Niger*, illetve a kelta-brit hagyományban szereplő *Liá Fáil – Stone of the Destiny*. Ezekről úgy tartották, hogy jelezni tudták egy-egy király legitím vagy illegitím voltát. Erről bővebben lásd: Leifer, Franz: *Zum Problem der Forumsinschrift unter dem Lapis Niger*. Aalen, 1963.; Keating, Geoffrey: *The History of Ireland. From the Earliest Period to the English Invasion*. Kansas City, 1983. (Reprint) Vol. I. 205–212.

⁴ Az Kr. e. 3. évezredben keletkezett és a *Corpus Hermeticum*-ban fennmaradt *Tabula Smaragdina* 2. pontja ezt így fogalmazza meg: „Ami lent van, az megfelel annak, ami fent van, és ami fent van, az megfelel annak, ami lent van, hogy az egyetlen varázslatának műveletét végrehajtsd.”

⁵ Fodor Pál: *Vállalkozásra kényszerítve. Az oszmán pénzügyigazgatás és hatalmi elit változásai a 16–17. század fordulóján*. Budapest, 2006. (História Könyvtár, Monográfiák, 21.)

⁶ Fodor Pál: *Az Oszmán Birodalom születése*. In: Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Szerk. Fodor Pál–Pálffy Géza–Tóth István György. Budapest, 2002. 169–170. (Gazdaság- és Társadalomtörténeti kötetek, 2.)

⁷ Káldy-Nagy Gyula: *A török hadsereg kialakulása I. Szulejmán korára*. In: Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. Szerk.: Szakály Ferenc–Rúzsás Lajos. Budapest, 1986. 163.

kal szemben. Az itt kialakult hagyományokat Oszmán népe hosszú időn keresztül megtartotta, illetve továbbfejlesztette, és ezzel egyidejűleg – a szunnita iszlám tradícióknak megfelelően – a környező, megismert vagy meghódított népek kultúrájával, hagyományaival ötvözte.⁸ A birodalom történetében a 16–17. század pontosan az az időszak, amikor a tradíciók kezdenek kiüresedni, nem lesznek többek pusztá buroknál, amely nem alkalmas arra, hogy a birodalom sokféle népségét egybetartsa. A történettudomány által társadalmi, morális, gazdasági, politikai válságnak nevezett jelenséghez ez a világnézeti, spirituális vagy tradicionális válság is hozzájárul majd.

Egy más aspektusból vizsgálva a birodalom nem más, mint egy olyan katonai–politikai szervező elv, amely arra épül, hogy az állam a javakat adó formájában kisajátítja, és a maga szempontjai szerint újra elosztja azokat.⁹ Mivel ebben az esetben az állam szempontjából teljesen mindegy, hogy miből származnak ezek a bevételek, bármilyen termelési módra képes rátelepedni (például óperzsa, asszír, római, spanyol, oszmán vagy orosz birodalom). Ezen államok mindegyikét folyamatos hódításra ösztönzi a mindinkább fogyó adóalap. Az iszlám elterjedése kapcsán is fontos megjegyeznünk, hogy e helyek legtöbbször csak az uralkodói réteg tartozott a muszlim valláshoz, a lakosság nagy része nem. Mivel fejadót csak a nem muzulmán alattvalóknak kellett fizetniük, az uralkodó rétegnek érdekében állt, hogy alattvalóit ne térítse meg, hiszen az nagymértékű adókiesést vont maga után. Az idők folyamán természetesen a lakosság egyre nagyobb hányada csatlakozott a gazdasági és társadalmi előnyökkel járó iszlámhoz. Így – a katonai erő lekötése mellett – ebben az esetben is az egyre fogyó adóalap ösztönözte például az Oszmán Birodalmat arra, hogy újra és újra hódításokba kezdjen.¹⁰ Ennek alapvetően két tényező szabott gátat: az adott birodalom optimális nagyságának elérése és az, hogy a köztes területek teljes meghódítása valójában nem érte meg.¹¹ Ezek a területek köztes részek maradtak, ahol mindkét hódító birodalom a diplomácia gazdag tárházát alkalmazta: szövetség kötése, ideológiai összetartozás hangoztatása, katonai segítségnyújtás abban az esetben, ha az adott birodalom érdekei ezt úgy kívánják. Ezt tökéletesen megfigyelhetjük a kora újkori Erdély, de a hódoltság és a királyi Magyarország történetét áttekintve is.

⁸ Goldzieher Ignác: *Az iszlám*. Budapest, 1881. 30., 214–319.

⁹ Fodor Pál szerint a redisztribúció, az anyagi javak begyűjtése és szétosztása azért szükséges, hogy a birodalom két alapvető rétegét, a hadsereget és a hivatalnokokat megfelelő módon lehessen fizetni. Fodor: *Szultán, birodalmi tanács, nagyvezír*, 47.

¹⁰ A folyamatos hódítás szükségességét az európai értelmiség korán felismerte, amikor a keresztény országokat és az Oszmán Birodalmat összehasonlítva az egyik megkülönböztető jegynek a birodalom katonai jellegét és terjeszkedési hajlandóságát tekintette. Fodor Pál: *Állandóság és változás az oszmán történelemben*. In: *A szultán és az aranyalma*, 12.

¹¹ Ezalatt elsősorban azt értjük, hogy – ahogyan az az Oszmán Birodalom esetében is történt – a távol lévő, kevésbé ellenőrzött területek mindinkább önállósodnak és elszakadnak. Ehhez járul még a szükségképpen fellépő másik birodalom. Két birodalom találkozásánál az történik, amit a 16–17. századi magyar végvári vonalon is megfigyelhetünk (de akár az oszmán–lengyel végvidéken is): a területek között létrejön a „harmadik világ”, egyfajta „*no man's land*”, amelyet mindkét birodalom számára nehéz állandó, közvetlen ellenőrzés alá vonni, mivel ha bármelyik fél egy ilyen lépéssel próbálkozik, az a másik szemében egyértelműen *casus belli* (gondoljunk az 1551. és 1552. évi erdélyi eseményekre, de bármelyik oszmán vagy Habsburg hadjáratra). Ugyanakkor ez a köztes terület mindegyik birodalom számára csak valamilyen szempontból lenne fontos: például felvonulási terület, katonai utánpótlást biztosító emberanyag, kereskedelmi útvonal, és hosszabb távon nem érdemes teljes egészében betagolnia birodalmába.

Az Oszmán Birodalom mint tradicionalis birodalom

Az Oszmán Birodalom élén álló szultán¹² birodalmának mindenható ura volt olyan értelemben, hogy az ő kezében nyugodott a világi és a vallási törvény, a vallástudósok, a katonák és a köznép felügyelete, ő irányította az államot. Tehát az oszmán uralkodó akkor, amikor az európaiak kezét mindinkább megkötötték a nemesi jogok, a nemesi alkotmányok, és a rendi monarchiák keretei között uralkodtak, abszolút uralkodó maradt. A szultán hatalmát csak az korlátozhatta, ha az uralkodó nem tartotta be a szokásjogot,¹³ ebben az esetben számíthatott alattvalói – elsősorban a központi közigazgatás, illetve a hadsereg prominens képviselőinek – nemtetszésére, szélsőséges esetben arra, hogy elmozdították trónjáról.¹⁴

Az Oszmán Birodalom alapítója I. Oszmán gázi (1281–1326) volt,¹⁵ akinek korát Ásikpasazádé 15. századi történetíró is feldolgozta.¹⁶ Munkájában Oszmán álmát a következőképpen írta le: „4. fejezet, amely arról szól, hogy Oszmán gázi mit álmodott, kinek szólt erről, és mi lett álmának megfejtése. Oszmán gázi imádkozott [...] Lefeküdt és elaludt. Láta, hogy maguk között egy bölcs van. Nagy kegyessége megnyilvánult és az egész nép bizalommal volt iránta. És ennek a dervisnek a belsejében benne volt a világ. Boldogsága, kincse és tanítványa sok volt, ő pedig bölcs volt. Vendégszobája üres soha nem volt. Oszmán gázi ennek a dervisnek a vendége volt. Oszmán gázi álmában látta, hogy ennek a dervisnek az öléből hold kel fel, feléje száll és egyenest Oszmán gázi mellébe megy be. És amikor a hold Oszmán gázi mellére ért, a köldökéből fa nőtt ki, amely az egész világnak árnyat adott. A fa árnyékában hegyek magasodnak, a hegyek tövéből vizek fakadnak. Az emberek isznak, kertet öntöznek, és közkutakat táplálnak a vízből. [Oszmán gázi] a hozzáérkező sejhnek erről hírt adott. A sejh azt mondta: »Fiam, Oszmán, a padisahság neked és leszármazottaidnak adatott, legyetek áldottak. És az én lányom, Malhun hatun a Te kijelölt feleséged.« Azonnal eljegyzést ültek”.¹⁷ Sejh Edebáli, az após, aki szent életű ember volt, megfejtette Oszmán álmát: ivadékai egy világbirodalom uralkodói lesznek.¹⁸ A Hold jelképezte a vallási aspektust, amely így az oszmán uralkodó attribútumai közé került. Ehhez a történethez köthető Abdul Kumral álma, aki azt látta, hogy az ifjú uralkodó feje mellett egy kerecsensólyom repül el. A legrégebbi tradíciók szerint a sólyom és a sas az uralkodó és a Nap jelké-

¹² (arab) sultân سلطان = uralom, uralkodó

¹³ Fodor: *Szultán, birodalmi, tanács, nagyvezír*, 50.

¹⁴ A hagyományos szemlélet szerint az (oszmán) uralkodó ember és istenség volt egy személyben, így letételének indoka mindig az volt, hogy az emberi része hibázott, mert szembeszállt az istenivel.

¹⁵ Oszmán gázi – bár dinasztialapító volt – nem viselte még a szultáni címet. Azt majd csak unokája, I. Murád kezdte használni. İnalcık, Halil: *The Ottoman Empire. The Classical Age, 1300–1600*. London, 1988. 56.; Kramers, J. H.: *Murad I*. In: *Encyclopaedia of Islam*. Vol. VII. Leiden–New York, 1993. 593–594.

¹⁶ Ásikpasazádé, eredeti nevén Dervis Ahmed valahol Kelet-Anatóliában született. Ükapja valószínűleg tényleg Ásikpasa, a híres költő volt. Körülbelül 1400-ban látta meg a napvilágot, és biztos, hogy 1437-ben részt vett II. Murád szerbiai hadjáratában, 1448-ban ott volt a második rigómezei csatánál, 1457-ben pedig részt vett a két szultánfi, Musztafa és Bajezid körülméletési szertartásán és ünnepségén Edirnében. 1436-ban, Mekkában járt zarándoklaton. Úgy tűnik, Ásikpasazádé szép kort élt meg, fő művét, az Oszmán-ház történetét 1484-ben fejezte be, utána nem sokkal hunyhalt el. Babinger, Franz: *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*. Leipzig, 1927. 35–38

¹⁷ Giese, Friedrich: *Die altosmanischen anonymen Chroniken. Teil II: Übersetzung*. Leipzig, 1925. 7. (Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes, 17.)

¹⁸ Fodor: *Az Oszmán Birodalom születése*, 159.

pei.¹⁹ Az uralkodó azt az erőt szimbolizálta ezáltal, amelynek hatáskörét nem szabják meg, és amelynek tekintélye önmagából fakad. Az új szultánt karddal öveztek fel (ennek a keresztény világban a koronázás felel meg), ami a cselekvés, a cselekvőképesség és az erő kifejeződése. Az uralkodót ettől kezdve már nem tekintették pusztán emberi lénynek, szakrális lény lett, akinek a fent megnevezett szerepeket kellett betöltenie. A kard azt az erőt képviselte, amellyel a szultán rendelkezett, amelynek segítségével betölthette a híd szerepét. Így kapcsolódott egybe a fent említett Nap a sólyom szimbolikával, amely ennek az erőnek egy aspektusa, az, amelyik legyőzi a sötétséget. Az európai hagyományokban a királyság és a Nap (a Nap megjelölésére használt szimbólumokkal együtt) egybefűzése élő hagyomány volt egészen II. (Hohenstauf) Frigyes (1194–1250) német-római császár uralkodásának végéig.²⁰ Ugyanakkor a sas-szimbólum, amely a lényeket tekintve a Nappal egyet jelent, vált a Habsburg-ház uralkodói jelképévé.

A szultán által irányított rend megnyilvánulási formája az állam, amelyet stabilitás jellemez, ahogyan az Oszmán Birodalmat is a 16. század közepéig. Az államot a rítus mellett a hűség tartotta össze, amely leginkább a gyermekadórendszeren (*devsirme*) keresztül bekerültek feltétlen lojalitásában érhető tetten. Az összetartó erő a birodalomban annak ellenére erősen hatott, hogy vezetői gárdája a legkülönbözőbb népek fiából tevődött össze, akiket egy magasabb rendű szervezőerő hatott át: az a tudat, hogy ők Oszmán országának (*oszmánli eli*) lakói, akik egy nyelvet beszélnek (*oszmánli*), és akiknek közös oszmán tradícióik vannak. Ők képezték az államigazgatás és a hadsereg fundamentumát.²¹

Az Oszmán Birodalom 15–16. századi hatalmát ezen időszak uralkodói alapozták meg. I. Szelim (1512–1520) korától egyesült az uralkodóban a harcos és a szakrális szál, a birodalom világi ura és az iszlám feje aspektusok.²² Egyiptom és Szíria meghódítása azonban nemcsak a kalifa rang elnyerését jelentette, de azt is, hogy az addig nagyjából azonos területű két rész, Rumélia²³ és Anatólia közül az utóbbi erőteljesen megnőtt. Ezzel egyidejűleg csökkent az európai rész primátusa az államigazgatásban, ami az etnikai és vallási arányokat is erőteljesen megváltoztatta, az iszlám hitű lakosság egyértelműen túlsúlyba került.²⁴ Mégis ekkor kezdődött az a korszak, amelyet az utókor sokáig „szulejmáni aranykornak”

¹⁹ A kerecsensólyom Magyarországon turulként ismert.

²⁰ Pál József – Újvári Edit: *Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából*. Budapest, 2001. (elektronikus változat: www.bkiado.hu, a letöltés ideje: 2007. április 1.) Ez a szimbolika megjelenik még Dante Alighieri költészetében is. Kaposi Márton: *Magyar Dante-kutatások az ezredfordulón*. In: Magyar Tudomány, 49. évf. (2004) 4. sz. 491–503.

²¹ Erről lásd Fodor Pál: *Török és oszmán: az oszmán rabszolga-elit azonosságtudatáról*. In: A szultán és az aranyalma, 25–44.; Kerekes Dóra: *Identité d'enfance et identité de service: mémoire et solidarité ethniques des renégats dans l'Empire ottoman*. In: Identités hongroises, identités européennes du Moyen Âge à nos jours. Éd. Nagy, Piroška. Rouen, 2006. 103–119.

²² I. Szelim szultán 1516–1517-ben meghódította Szíriát és Egyiptomot, az utolsó Abbászida kalifát, Mutavvakilt, aki 1258 óta, amióta a mongolok elfoglalták Bagdadot, Kairóban székel, Konstantinápolyba vitette, és annak halála után felvette a „kalifa” címét. Ínalcik: *The Ottoman Empire*, 33–34.

²³ Rumélia (tör. Rumeli) az Oszmán Birodalom európai tartományainak összefoglaló neve. A szó etimológiailag a *róm*, azaz római, és az *eli*, vagyis ország, föld szavak összetételéből származik („a rómaiak országa”), ezzel is hangsúlyozva a jogfolytonosságot Róma–Konstantinápoly–Bizánc és Isztambul között.

²⁴ Hegyi Klára: *I. Szelim*. In: Fodor Pál–Hegyi Klára–Ivanics Mária: *Török–tatar hódítók*. Budapest, 1993. 42.

nevezett,²⁵ és a birodalom történetének csúcspontjaként tartott számon. Ugyanakkor ez alatt az időszak alatt indultak el azok a folyamatok, amelyek később a hanyatláshoz vezettek. A tradicionális ember szemlélete szerint ez azért következett be, mert az a magasabb rendű szellemi erő, amely Oszmán törzsét áthatotta, mind erőtlenebbé vált. Ennek első jele volt, hogy az uralkodó elszakadt alattvalóitól. Konstantinápoly 1453. évi elfoglalását követően a szultán eleinte megjelent a nyilvánosság előtt, bár szerepe egyre protokollárisabbá vált. Később azonban már csak hetente kétszer, végül egyszer sem lépett népe elé.²⁶ A tradicionális szemléletet tovább követve, ez azt jelentette, hogy a birodalom csúcsa megváltozott, a szultán már nem tudta betölteni addigi szerepét. A rítusok, amelyek szükségesek voltak ahhoz, hogy a hagyományokra épülő világ rendje megmaradjon, a társadalom minden tagja betölthesse szerepét, megváltoztak. Ennek következtében átalakult a birodalom (alsó világ) és az égi (felső) világ közötti viszony is. Az oszmánok mindennapi életének részét képező rítusok, amelyek nélkül a hívő nem is tudta elképzelni az életét,²⁷ fokozatosan kiüresedtek. A rítus mindinkább a külsőségekre szorított, egyre jobban megszűnt spirituális tartalma, és hasonlítani kezdett arra, amit a modern korban rituálénak nevezünk: szimbolikus, ceremoniális, gyakran babonákkal is övezett tette vált. Az uralkodó hatalma eredendően abból fakadt, hogy – mivel képes volt rá – végrehajtotta a rítusokat, ebben a *sari'a*, a Koránra és a hagyományokra épülő szent vallási törvény segítette őt. Később azonban már nem tudta betartani a rítusokat, így elkezdett világi törvények (*kanun*) által kormányozni, ami miatt megváltozott a hatalom forrása, megszűnt annak abszolút volta.²⁸ A *kanunok* és a *sari'a* mellett a szultán vallási hatalmát a kalifa cím birtoklása biztosította számára.²⁹ A kalifa személye egyesítette a világi és a vallási uralkodói hatalmat,³⁰ így a kalifátus nem csupán egy hivatal volt, hanem egyben azt a területet is jelentette, amely felett a kalifa uralkodott.³¹ A kortársak és a 17. századi oszmán történétírók a fent leírtak ellenére

²⁵ Az aranykor az emberiség történetének tökéletes korát szimbolizálja, ami ekkorra már régen elmúlt, de amit – mint sztereotípiát – sokáig alkalmaztak/alkalmaznak a teoretikusok.

²⁶ Fodor: *Szultán, birodalmi tanács, nagyvezír*, 50.

²⁷ A tradicionális társadalmakban az egyén, így az oszmánok is nem azért hajtották végre a rítusokat, mert azok a vallási előírások részét képezték, hanem azért, mert – hitük és világszemléletük szerint – ezeken keresztül részesültek a felső világ jótéteményeiből, így teljesíthették be sorsukat.

²⁸ Nem véletlen, hogy az oszmán történétírók I. Szulejmánt nem az Európában alkalmazott Nagy, Prächtige, Magnificent, Magnifique stb. uralkodói melléknévvel illették, hanem Kanuninak, azaz Törvényhozónak nevezték el.

²⁹ Schacht, Joseph: *Sari'a und Qanun in modernen Ägypten. Ein Beitrag zur Frage des islamischen Modernismus*. Der Islam, 20. (1932) 209–236.

³⁰ A szó az arab *halifat rasul ullah*ból származik (خليفة رسول الله); „a kalifa utódja, helyettese”, szó szerint véve tehát „Isten küldöttjének utódja”. Már az Omajjádok idején tudatosan megváltoztatták a szóösszetételt, kihagyván belőle a *rasul* (utód) szót, így megmaradt a *halifat ul-lahi* (خليفة الله), ami annyit tesz: „Isten földi helytartója”. Noth, Albrecht: *Früher Islam*. In: Geschichte der arabischen Welt. Hrsg. Haarmann, Ulrich. München, 2001. 11–100.; Sourdél, Dominique: *Khalifa. The History of the Institution of the Caliphate*. In: Encyclopaedia of Islam. Vol. IV. Leiden, Brill, 1978. 937.

³¹ A 13. századtól több muszlim uralkodó is igényt tartott a kalifa címre, amely azonban ekkor már nem járt politikai hatalommal. A 16. századtól birtokolt cím nyújtotta vélt vagy valós ideológiai lehetőségeket az oszmán szultánok egészen a 19. századig nem nagyon használták ki. Ekkor azonban, amikor egyre több keresztény települt be a korábban muszlim területekre, a szultánok a kalifa címre és azzal együtt az ehhez kapcsolódó ideológiára apelláltak, hogy a környező muszlim birodalmak támogatását megszerezzék a keresztények elleni küzdelemhez. Az első világháborúban a szultán kalifai minőségében dzsihadot hirdetett akkor, amikor már a veszteségeket a birodalom

Szulejmán uralkodását tekintették „aranykornak”, amelynek visszahozását, az akkori körülmények visszaállítását javasolták.³²

I. Szelim uralkodása idején nagymértékben megváltozott a birodalom felépítése, de csak fia, I. Szulejmán (1520–1566) uralma alatt idézett elő strukturális, társadalmi, politikai, gazdasági és ideológiai metamorfózist. Szulejmán koncepciója a Muszlim Világbirodalomról nem volt önálló gondolat, hiszen elődei is mindig a római császárok örökösének tekintették magukat.³³ Az államigazgatáson belül ezt az ideát elsősorban İbrahim pasa nagyvezír, Szulejmán gyermekkori játszópajtása képviselte.³⁴ Az új szultánnak apja keleti hódításai után mindenképpen Európa irányába kellett fordulnia, mert a muszlimok ellen viselt állandó hadjáratok már a hadsereg lázadásával fenyegettek. Tervei megvalósítására jó támogatóra talált İbrahimban, aki elsősorban az európai hódításokat tekintette szívügyének. Hite szerint (és ezzel az uralkodó is mélységesen meg volt elégedve) Szulejmánnak az volt az Isten által elrendelt feladta, hogy Konstantinápolyt és Rómát egyesítse, a Római Birodalmat feltámassza, a világot egyetlen birodalomban fogja össze.³⁵ Ezt fejezte ki az is, hogy a szultánt elkezdték az „iszlám padisahjaként” aposztrofálni.³⁶ Szulejmán törekvésének legfőbb akadályozója V. Károly (spanyol király 1516–1556, német-római császár 1519–1556) volt, aki maga is ugyanezen eszmerendszer mentén gondolkozott – természetesen egyetemes keresztény uralkodóként. Károly világhuralmi igényeivel szemben álltak Szulejmánéi. Az utóbbiak kifejezésére İbrahim pasa megtalálta azokat az eszközöket, amelyekkel a szultán szándékát Európában is egyértelművé tehetette: velencei ötvösökkel aranysisakot készíttetett az uralkodó számára, amelyre egymás fölé négy, drágakövekkel dúsan díszített koro-

nem bírta tovább elviselni. Az oszmánoknak a kalifa címhez fűződő viszonyának ismeretében talán ironikusnak tűnhet, hogy ez volt az utolsó címe a szultánnak, amely még megmaradt. Amikor 1922-ben Kemál Atatürk átvette a hatalmat, és az utolsó szultánt, VI. Mehmedet (1918–1922) száműzetésbe küldte, annak unokatestvére és utódja, II. Abd al-Medzsid (1922–1924) a török parlamenttel kalifává választotta magát, és még további másfél évig ezt a névleges vallási hatalmat gyakorolta. Ez a spirituális kalifátus egészen 1924. március 3-ig tartott, amikor a török parlament egy Atatürk által szorgalmazott törvénnyel a kalifátus intézményét megszüntette, és II. Abd al-Medzsidnek (aki magasan képzett és sokak által tisztelt, tanult ember volt) néhány nappal később el kellett hagynia Iztambul. Sourdell, Dominique: *Khalifa. The History of the Institution of the Caliphate*. In: *Encyclopaedia of Islam*. IV. Leiden, 1978. 937–947.; Lambton, Ann K. S.: *Khalifa. The Political Theory*. In: *Encyclopaedia of Islam*. IV. Leiden, 1978. 947–950.

³² Fodor: *Állam és társadalom*, 147–170.

³³ Kós Károly: *Sztambul. Város történet és architektúra*. Budapest–Konstantinápoly, 1918. 16. (A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet Közleményei, 1918. 4–6. füzet)

³⁴ İbrahim pasa nagyvezír 1494-ben született (a velencei fennhatóság alatt álló epiroszi Pargában), ugyanabban az évben, mint Szulejmán szultán. 1523 és 1535 között volt nagyvezír. Fodor Pál: *A Bécsbe vezető út. Az oszmán nagyhatalom az 1520-as években*. In: *Két tárgyalás Sztambulban. Hyeronimus Łaski tárgyalása a töröknél János király nevében. Habardanecz János jelentése 1528. nyári sztambuli tárgyalásairól*. Szerk. Kőszeghy Péter. Budapest, 1996. 86–87. (Régi Magyar Könyvtár, Források, 5.)

³⁵ A hagyományos muszlim világszemlélet a világot két részre osztotta: a *Dar al-Harbra* (a háború háza) és a *Dar al-Iszlámra* (az iszlám háza). Az utóbbi azt a területet jelentette, ahol az iszlám törvényei uralkodnak, egyetlen iszlám szultán fősege alatt. Amikor azonban a nagy hódítások leálltak, és a háború, valamint az iszlám háza közötti frontvonal megmerevedett, a muszlim ideológia új kategóriát vezetett be: *Dar al-Ahd* (a szövetség háza) vagy *Dar al-Szulh* (a béke háza) elnevezéssel. Ágoston Gábor: *Az oszmán és az európai diplomácia a kölcsönösség felé vezető úton*. In: *Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára*. Főszerk.: Hanák Péter, szerk.: Nagy Mariann. Pécs, 1997. 83–84.

³⁶ Fodor: *Szultán, birodalmi tanács, nagyvezír*, 46.

nát helyeztetett. Ez magában egyesítette V. Károly koronáját és a pápai tiarát. Szulejmán tehát bejelentette az igényt mindkettejük hatalmára.³⁷ Ezek mellett a szultánnak több, az európaiak számára ismert, a muszlim világban azonban ismeretlen hatalmi jelvényt is készítettett. Az oszmán uralkodó csak akkor viselte ezeket, amikor európai követekkel, fejedelmekkel találkozott, ami világosan kifejezi: nem a muzulmán világnak, hanem Európának akart üzenni ezekkel. Ezt szolgálta a korábbi egyszerű szófát felváltó ékes trónus is.³⁸ Szulejmán európai terveinek csúcspontja az 1532. évi, Bécs elleni hadjárat volt, amelynek folyamán Kőszegnél Jurisics Miklóssal került szembe. A vár védője megállította az oszmán támadást. A szultán sikertelensége egy időre levette a napirendről a világalraeli terveket. Kudarának egyik legmarkánsabb megnyilvánulása az volt, amit az utókor a szultán legnagyobb tettei közé sorolt: a világi törvényeket Szulejmán foglaltatta írásba a kor két legnagyobb vallástudósával, Ebuszuud efendivel és Dzselszáde Musztafával. Szulejmán cselekedete az egyik egyértelmű jele annak, hogy a muszlim világbirodalom már nem volt létrehozható, és az oszmán állam számára a vallási törvények nem nyújtottak már kellő iránymutatást. A birodalom a hanyatlás avagy – egy más aspektusból szemlélve – a modern birodalomvá válás útjára lépett.

Mindennek következményeként a merev ortodox iszlám túlsúlyba jutott a birodalmi eszmében, a hatalmi struktúrában, az államelméletben, a jogrendszerben és a szellemi életben, és egyaránt hatott a birodalom minden területén. A hatalmas államkonglomerátum egyes területei megindultak az egységesedés útján, ez azonban nem jelentette azt, hogy a török adminisztráció mindenhol ugyanolyan lett volna. Az oszmán-török társadalmat nemcsak az erős centralizmus jellemezte, de az alkalmazkodóképesség, a tanulékonyág és a józan gyakorlati megfontolásokon alapuló kormányzati bölcsesség is. A törökök berendezkedésükben messzemenően alkalmazkodtak egy-egy terület megörökölt, belső adottságaihoz, határtartományok esetében pedig a környező térség hatalmi viszonyaihoz. Mindenhol megtalálták azt az egyensúlyi állapotot, ameddig az adott ország katonai és politikai biztosítása és optimális gazdasági hasznosítása érdekében az irányítást a saját kezükbe kellett venniük. A helyi vezetők eltérő mértékben, de részt kaptak a hatalomból, és az oszmánok mindig gondoskodtak arról, hogy a helyieknek érdekükben álljon az oszmán rendszer kiszolgálása.³⁹

A tradicionalis Oszmán Birodalom hanyatlása

Az Oszmán Birodalomban az államigazgatás is közvetlenül a szultántól függött, szervei és szereplői felett az uralkodó teljhatalmat gyakorolt. A szeráj két udvarból (külső – *birun*, belső – *enderun*), valamint a szultáni háremből állt, és idetartozott minden olyan hivatal, amely a szultán személyéhez kapcsolódott.⁴⁰ A központi államigazgatás legfőbb szerve, a szultáni tanács, a díván (kormányzati intézmény, a bírásokodás legfőbb fóruma, ahol bármely alattvaló előterjeszthette panaszát, és jogorvoslatot kérhetett) ugyan nem képezte a szeráj részét, de a szultán személye összekötötte az előbbiekkal. A 16. század elején jött létre a nagy díván (*diván-ı ali*), amelyben a legfontosabb állami tisztviselők mind helyet kaptak. Kormányzati csúciszerv volt, a birodalom legfelsőbb törvényhozó, végrehajtó és bírói ha-

³⁷ Az Egri csillagok című Gárdonyi regény filmváltozatában Major Tamás játssza Szulejmánt, és a fején van a korona, amikor Török Bálintot fogadja.

³⁸ Fodor Pál: *A Bécsbe vezető út*, 88.

³⁹ Hegyi Klára: *Török berendezkedés Magyarországon*. Budapest, 1995. 17.

⁴⁰ İnalçık: *The Ottoman Empire*, 76.

talma.⁴¹ Mivel a díván a szultán „tulajdona” volt, az ő személyisége szabta meg mindenkori működőképességét és hatáskörét. Hanyatlása a 17. század első felében indult meg, amikor előbb a defterdári, majd 1654-ben a nagyvezíri hivatal is kivált belőle. A dívánban azok a főbb méltóságok kaptak helyet, akik egy-egy tisztségviselői csoport vagy igazgatási ág vezetői voltak, és a tagokat úgy válogatták össze, hogy kölcsönösen ellensúlyozzák egymást.⁴² A 16. század második felében az uralkodó már nem vett részt az üléseken, a szeráj máig híres elfüggönyözött ablaka mögül figyelhette az ott történeteket.

Az abszolút uralkodó abszolút hatalma tehát mindinkább megváltozott. A 15. század végi szultáni elzárkózás a szerájba, majd a hárembe, az, hogy nem vettek részt a közösség életében, eredményezte, hogy már nem töltötték be korábbi „isteni” funkciójukat. Szulejmán kori „újítás” volt az is, hogy a szultánfikat immár nem küldték el tizenöt-tizenöt éves korukban egy tanító (*lala*) felügyelete alatt valamely tartomány igazgatására.⁴³ A hárem nevelte őket, ami együtt járt azzal, hogy egyre kevésbé voltak harcos uralkodók, kvalitásaik mindinkább csökkentek.⁴⁴ Ennek következtében a legfőbb vallási és világi hatalmat az isztambuli főmufti (*sejh ül-iszlám*) és a nagyvezír kezdték gyakorolni – eleinte a szultán nevében. Az uralkodó után a birodalom első embere a nagyvezír volt, aki befolyással bírt a kül- és a belpolitika alakulására, az igazságszolgáltatásra. Feladatai közé tartozott a főváros rendjének és ellátásának biztosítása, az államapparátus és a hadsereg felügyelete, valamint a vallási ortodoxia képviselőinek az ellenőrzése. A szultán távollétében ő vezette a díván üléseit, amikor pedig később a szultán teljesen kivonult az közvetlen államigazgatásból, mindig ő elnökölt.⁴⁵ Voltak olyan politikai, jogi és kinevezési ügyek is, amelyekben önállóan dönthetett. A nagyvezír tehát a civil, a katonai, a pénzügyi és a politikai ügyek elöljárója és felügyelője volt.⁴⁶ Ő volt az uralkodó látható képe, aki hús-vér ember volt, nem pedig egy „árnyék”, mint a szultán. Egészen a 16. század közepéig sok olyan (elsősorban a gyermekadórendszeren keresztül bekerült) nagyvezír volt, aki pályája kezdetén esze, jó kvalitásai miatt egy szultánfi mellé került apródnak, majd mellette maradt később is, és így nyerte el a nagyvezíri rangot.

A 16. század végére azonban már a nagyvezír sem tudta betölteni azt a vezetői szerepet, amelyet az uralkodó a század közepén fokozatosan átengedett neki. A tizenöt éves háború, az egyre több belső probléma, a szultánok rátermettségének hiánya stb. következtében a nagyvezíri hatalom presztízse egyre csökkent,⁴⁷ mindinkább anyagi erejük alapján választották ki e poszt birtokosait.⁴⁸ A kincstár deficitje, a katonák fizetlensége és az állandó lá-

⁴¹ Lewis, Bernard: *Diwan-i hümayun*. In: Encyclopédie de l’Islam. Leiden–Paris, 1960. Tome II. 348.

⁴² Fodor: *Szultán, birodalmi tanács, nagyvezír*, 51–52.

⁴³ Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*. Ankara, 1945. 125.; Pakalın, Mehmet Zeki: *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü. c. II*. Istanbul, 1971. 354.

⁴⁴ Matuz József: *Az Oszmán Birodalom története*. Budapest, 1990. 136.

⁴⁵ Dilger, Konrad: *Untersuchungen zur Geschichte des osmanischen Hofzeremoniells im 15. und 16. Jahrhundert*. München, 1967. 47.; Necipoğlu-Kafadar, Gülru: *The Formation of an Ottoman Imperial Tradition: The Topkapı Palace in the 15th and 16th Centuries*. Cambridge MA–London, 1991. 40.

⁴⁶ A nagyvezírek konstantinápolyi palotáját a „magasságos Porta küszöbének” nevezték, és az európaiak „minisztériumnak” tekintették.

⁴⁷ Matuz: *Az Oszmán Birodalom története*, 136.

⁴⁸ „Ab jetzt kann keiner mehr Großvesir werden, der nicht reich ist, um den Engpaß in der Sold-Zahlung zu überwinden.” – írja Klaus Röhrborn Szelániki krónikája alapján. Röhrborn, Klaus: *Die*

zadosások, valamint a külföldi hadi helyzet a nagyvezír energiáit teljes mértékben lekötötték, de hatalmának csökkenését mégis az idézte elő, hogy a szultán nem állt már teljes mértékben mögötte. A nagyvezír hatalmának hanyatlása ugyanis egybeesik a szultáni hárem szerepének növekedésével, ami azt eredményezte, hogy a hatalom súlypontja megváltozott, és ez átalakította a szultán és a nagyvezír közötti viszonyt is. Amíg Szulejmán szultán és Ibrahím pasa nagyvezír viszonya az együtt eltöltött gyermekkor, a közös ifjúság, az együttes csaták következtében teljesen közvetlen és szinte baráti jellegű volt,⁴⁹ a 16. század végének nagyvezírei már nem is személyesen, hanem feliratokkal (*telhisz*) érintkeztek az uralkodóval.⁵⁰ A nagyvezírek ez ellen úgy védekeztek, hogy igyekeztek minden maradék szálát is elvágni a szultán és a külvilág között. Ez a folyamat azonban nem a nagyvezíri poszt megerősödését, hanem annak gyengülését vonta maga után. A háremben élő uralkodó döntéseit mindinkább a belső udvar tisztviselői és az asszonyok befolyásolták, akik sokszor egymással is ádáz küzdelmeket folytattak. A nagyvezírnek pedig már nem volt közvetlen kapcsolata az uralkodóval.⁵¹

A kortársak is meglátták fokozatosan a visszasságokat, és megszülettek az első ún. keleti fejedelmi tükrök, amelyekben a szultánt kívánták visszavezetni a helyes és jó kormányzás útjára. Az oszmán politikai–katonai vezetés sokáig nem akart tudomást venni a bekövetkező változásokról, és nem érzékelték azt sem, hogy a birodalom igazgatási struktúrája fokozatosan átalakult. Ez pedig befolyásolta az oszmán hatalmi elit szerkezetét is. A korábbi viszonylag egységes vezetői réteg soraiban differenciálódás következett be, így a vélt hatalomért folyó harcban klikkek és csoportosulások kezdtek kibontakozni.⁵² A fejedelmi tükrök kiválóan mutatják azt a folyamatot, hogy az abszolút uralkodó hatalma hogyan kezdett megváltozni, és miként jutottak egyre nagyobb szerephez a hadsereg képviselői, ezzel egyidejűleg pedig milyen módon vált egyre korlátozottabbá a szultán hatalma. A 16. század végén, a 17. század elején eljutottak oda, hogy egy-egy szultán trónra emelése, ott maradása vagy letétele a katonaságtól függött.⁵³ Ez volt az az időpont, amikor megjelentek az első olyan fejedelmi tükrök, amelyekben a rendszer bírálatát láthatjuk.⁵⁴ A nagyvezír szerepének csökkenése, a hadsereg hatalmának növekedése, valamint az, hogy a szultánok immár a szerájban nevelkedtek, maga után vonta, hogy a hárem mind jelentősebb szerepet kezdett játszani az államigazgatásban.

Az Isztambulban, a Topkapi Szerájban megbúvó hárem már a korai időktől fogva legendák forrásává vált – főleg Európában, ahol a többnejűség ismeretlen volt. Itt lakott az uralkodó édesanyja (*válide szultána*), a lánytestvérei és más nőrokonai (*szultánák*), a maximum négy, később hét törvényes felesége (*kadin*) és a többi háremhölgy, a szultán favo-

Emanzipation der Finanzbürokratie im Osmanischen Reich. Zeitschrift der Morgenländischen Gesellschaft, 122. (1972) 121.

⁴⁹ Fodor: *A Bécsbe vezető út*, 89.

⁵⁰ Fodor: *Szultán, birodalmi tanács, nagyvezír*, 64.

⁵¹ *Kitab-i müsztetab* (Kegyes könyv, 1618 és 1622 között): „Míg korábban az egész világ félt a nagyvezírektől, most oda jutottak e tisztség birtokosai, hogy ők félnek boldog-boldogtalantól.”

⁵² Úgy tűnik, hogy a 17. században egy nyugati (albán, bosnyák) és egy keleti (abház, cserkesz, grúz) lobbicsoport jött létre a hatalmi elit körében. Fodor: *Török és oszmán*, 42.

⁵³ 1421 után a janicsárságnak mind nagyobb beleszólása lett abba, hogy a szultánfiak közül ki legyen az uralkodó. Később abba is, hogy az alkalmatlan(nak vélt) szultánokat le lehessen váltani. Ínalcik: *The Ottoman Empire*, 59.

⁵⁴ Lásd: 32. lábjegyzet

ritjai, azok udvarhölgyei és személyzete.⁵⁵ A háremhölgyek felett a legfőbb eunuch (*kizlár agaszi* = *dár üsz-száde agaszi*) gyakorolta a felügyeletet. Minden eunuch neki tartozott engedelmességgel, és ő felelt az összes, háremet érintő parancs végrehajtásáért. A hölgyek általában nem fogadhattak külső látogatókat, így a *kizlár agának* hírvívó szerepe volt a hárem és az azon túli világ (beleértve a szultánt) között.⁵⁶

A háremon az uralkodó szultán anyja rendelkezett a legnagyobb hatalommal, így ezen poszt megszerzése volt a legfőbb célja minden háremhölgynek. Mivel az iszlám törvények szerint minden fiú, legyen az törvényes háztárstól, ágyastól vagy rabszolganótól született, az öröklésben azonos eséllyel szált síkra, nem csak a szultáni feleségek remélték a *válide* cím elnyerését. Az Oszmán-ház esetében az anya és a fiú, azaz a *válide* és a szultán között erőteljes és szoros kapcsolat állt fenn, ami elsősorban annak köszönhető, hogy egymástól kölcsönös függésben éltek, és ugyanazt a célt követték: megszerezzék a fiú számára a trónt. Ez a harc nagyon sokszor életre-halálra ment, és a szultánfik születésüktől kezdve életveszélyben voltak. Egyetlen védelmezőjükben lehettek biztosak: az anyjukban. Sok háremhölgynek kellett végignéznie, amint fiát a rivális asszony és fia elűzték, megölték vagy megölették, illetve – amikor a testvérgyilkosság törvényét megszüntették – végérvényesen bebörtönözték.⁵⁷ A 17. századtól a szultánokat már a hárem nevelte, ami meglátszott uralkodói magatartásukon is. Nem ismerték az igazi világot, birodalmukat, népeiket.⁵⁸ Nem olvastak mást, csak a Koránt és a történetírók tömjénező műveit. Még a kötelező testmozgást is elhagyták. Az egyetlen, ami a régi időkből megmaradt, hogy még jó ideig szakmát kellett tanulniuk. Azáltal, hogy a leendő uralkodó a háremlében élt, az ottaniak egyre nagyobb szerephez jutottak, beleszóltak az államügyek intézésébe, tisztségek adományozásába, tisztségviselőik letételébe vagy poszthoz juttatásába.⁵⁹ Sokszor szövetséget kötöttek a nagyvezírral, a *sejh ül-iszlámmal*, a mind hatalmasabbá váló janicsáragával, a *kapudán pasával* és más vezetőikkel. A teljesítményelv helyett a kapcsolatok kezdtek el számítani, a rátermettség helyett a posztokat pénzért meg lehetett vásárolni.⁶⁰ Ezzel elkezdődött az a folyamat, amelynek eredményeképpen az abszolút uralkodóból fokozatosan a hárem és a hadsereg csatározásai között őrlődő báb válik, aki csak névleg abszolút, valójában ezen csoportok önös érdekeinek kiszolgálója.

⁵⁵ Hammer, Joseph von: *Des Osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung*. Wien, 1815. Teil II. 67–68.

⁵⁶ Hivatalos neve: *dár üsz-száde agaszi*, azaz a magasságos boldogság agája, de inkább *kizlár agaszin* (lányok agája) nevezték. A hárem eunuch őrségének feje volt, éppen ezért jelentős befolyással rendelkezett a szultánra is. Pakalın: *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 279–280.

⁵⁷ Azt a lakosztályt, ahová a szultánfikát bezárták, *kafesznek* (ketrec) nevezték. Íncalcık: *The Ottoman Empire*, 60.

⁵⁸ Erról lásd: Fodor: *Szultán, birodalmi tanács, nagyvezír*, 60–61.

⁵⁹ A 16. század második és a 17. század első felét az oszmán történetírás „a feleségek szultánátusának” (kadinlár szaltanátı) nevezi, kifejezve azt, hogy kik irányították az államot. Matuz: *Az Oszmán Birodalom története*, 136.; Ágoston Gábor: *Rabnők, ágyasok, szultánák*. Rubicon, 3. évf. (1992) 4. sz. 19–21.

⁶⁰ A 16. századi Habsburg állandó konstantinápolyi követ, Oghier Ghiselin de Busbecq még azt hangsúlyozza, hogy az európai modell helyett – ahol a tisztségeket a születési jog, a pénz és a kapcsolati rendszer alapján adományozták – az Oszmán Birodalomban a rátermettség, a teljesítmény, a tett a meghatározó. Ezeknek köszönhetően lehet érvényesülni. *The Life and Letters of Oghier Ghiselin de Busbecq*. Ed. Forster, Edward Seymour. London, 1968. 293. Ez a 17. századra teljes mértékben megváltozott.

A 17. század végére a szultánok már alkalmatlanok voltak arra, hogy korábbi szerepüket a társadalom élén betöltsék. Már a 16. század második felétől, II. Szelim uralkodásától (1566–1574) kezdve a birodalmi sikerek a nagyvezírek rátermettségén, erején múltak. Ekkor Szokollu Mehmed, majd a 17. század végén Köprülü Mehmed és fiai, Köprülüzáde Fázil Ahmed és Musztafa látták el megfelelően a funkcióhoz kapcsolódó feladatokat. Amikor azonban nem rátermett nagyvezírek kormányoztak, a tradicionális államkonglomerátum hanyatlásának jeleit nem lehetett elkendőzni. Az Oszmán Birodalom így tradicionális birodalomból fokozatosan modern állammá alakult át.

A szultáni hatalom válságának következményei

Politikai válság

A 16. század végén zajló „hosszú török” avagy tizenöt éves háborúban (1593–1606) az oszmánok újabb nagy területeket foglaltak el a királyi Magyarországon. A háborúskodást lezáró zsitvatoroki béke azonban jól mutatta az átalakulási folyamatot: egyértelmű lett, hogy az Oszmán Birodalom mindinkább az európai államrendszer tagjává válik. A szultán elismerte a Habsburg császár hatalmát, megállapodásuk a kölcsönösségre épült. Már ekkor határozatok arról, hogy alattvalóik szabadon kereskedhetnek a másik birodalom területén.⁶¹ Az oszmán államnak nem volt annyi ereje, hogy több fronton egyszerre küzdjön, így a 17. század első és második harmadát a Habsburgokkal kötött és megőrzött „hosszú béke” idejének tekinthetjük. Eközben azonban – a fentiekből következően – a birodalom belsejében és a határvidékeken is megkezdődtek azok a konfliktusok, amelyek néha csillapodtak ugyan, de szinte folyamatosan jelen voltak a birodalom történetében, és előbb a végvidékek 18. századi elszakadását, majd a birodalom 19–20. századi széthullását okozták.

A 17. század első felében a legsúlyosabb külső konfliktusnak a szomszédos síita iszlám állammal, a szafavida Perzsiával vívott újabb és újabb összecsapások, harcok, háborúk számítottak. Már a 16. század második felében megindultak (1578 és 1591 között), és végigkísérik a 17. századot. A vallási alapon (szunnita–síita) indított háborúk politikai, gazdasági és társadalmi ellentétet is jelentettek.⁶² Bár a muszlim hittestvérek elleni csatározás politikai, jogi és eszmei fundamentumát a *sejh ül-izlámok* írásos jogi véleményeikkel (*fetva*) megteremtették, egy Perzsia elleni hadjárat egyáltalán nem volt egyszerű. Konstantinápolyból sokszor hónapokig tartott az út az ellenséges területig, és az utánpótlási útvonalak fenntartása hihetetlen erőket követelt. Így a hadjáratok idő viszonylag rövid volt, és a sah seregei gyakran alkalmazták a „felperzselt föld” taktikáját, ami tovább rontotta az ellátás lehetőségét. A 17. századtól mind gyakrabban előfordult az is, hogy a seregek egyszerűen fellázadtak, néha a nagyvezír, máskor valamelyik nagyobb hírnevet szerzett beglerbég állt a felkelések élére.⁶³ Sokszor csatlakozott hozzájuk ezen vidékek lakosságának egy része is,

⁶¹ Az egyezményt 1615-ben írták alá. Petri Edit: *A görögök közvetítő kereskedelme a 17–19. századi Magyarországon*. Századok, 130. évf. (1996) 75.

⁶² Itzkowitz, Norman: *Ottoman Empire and Islamic Tradition*. Chicago–London, 1980. 69.

⁶³ Például Dzsanbulatoglu Ali aleppói pasa 1606-ban 30 000 gyalogos puskással, és majdnem ugyanennyi lovassal is rendelkezett, uralma alá hajtotta Észak-Szíriát és Adana vidékét, és saját nevére pénzt veretett. Ágoston Gábor: *Az európai hadügyi forradalom és az oszmánok*. Történelmi Szemle, 34. évf. (1995) 4. sz. 482. Abaza Mehmed erzerumi beglerbég Kelet-Anatólia ura lett, amikor 1623 és 1628 között szekbánjaival fellázadt, és ellenállás nélkül egészen Isztambulig jutott, ahol jelentős szerepet játszott abban, hogy a janicsárok I. Musztafa szultánt letették a trónról. Matuz: *Az Oszmán Birodalom története*, 134–135. Balikeszirli Szolakoglu Iljász, Karaszí helytartója, anatóliai pasa Északnyugat-Anatóliát foglalta el. Végül 1632. július 26-án vereséget szen-

hiszen a határvidéken élő oszmán alattvalók közül sokan síiták voltak, és inkább a sah fősege alatt kívántak élni, ezért a 16–17. század fordulóján szinte folyamatosan lázadások zajlottak ezen a vidéken.⁶⁴ Hozzájuk csatlakoztak azok a puskához értő zsoldos alakulatok (szekbánok vagy száridzsák), akiket csak hadjárati időre fogadott fel az állam, és akik így, a köztes időkben, megélhetésüket ezen a módon próbálták megkeresni.⁶⁵

A szíriai és libanoni drúzok II. (Maanoğlu) Fahreddin emír (1581–1635) vezetésével – és európai támogatással – 1613-ban fellázadtak az oszmán uralom ellen. Az emír az első, sikertelen, Müezzín-záde Háfiz Ahmed pasa által levert felkelést követően Európába menekült, ahonnan csak 1618-ban tért vissza. 1633 és 1635 között ismételt lázadást szervezett, de nem járt sikerrel. Elfogták, és 1635. április 13-án Konstantinápolyban kivégezték.⁶⁶

A perzsiai lekötöttséget és II. Fahreddin lázadását használta ki Jemen ura, a Kászimida-dinasztia alapítója, al-Muajjád Mohamed. Az oszmánok 1538-ban vették be Jement, és Adent flottatámaszponttá építették ki. A hódoltsági időszak alatt újra és újra meg kellett erősíteniük uralmukat a tartományban, amely – kihasználva a birodalom egyéb lekötöttségeit és szorult helyzetét – 1635-ben függetlenítette magát.⁶⁷

Észak-Afrikában az oszmán hatalom kezdettől fogva más jellegű volt, mint a birodalom egyéb területein, az itteni kalózállamok a birodalom alattvalóinak számítottak, de – akár csak Erdélyt, Moldvát vagy Havasalföldet – nem tagolták be őket. Az oszmánok – ugyanúgy, mint a 15. század végén, a 16. század elején a spanyolok⁶⁸ – csupán a keskeny tengerparti sávot tudták meghódítani, és az oszmán adminisztráció saját embereit csak a legfontosabb posztokra nevezte ki, a középszintű tisztviselői réteg a helyiek köréből került ki.⁶⁹ Ennek megfelelően a három kalózállam, Algír, Tunisz és Tripolisz társadalmi berendezkedése alapvetően kétpólusú volt: a központi államigazgatás és a szúfik irányította rurális jellegű társadalom jellemezte.⁷⁰ A 16. században az oszmán flottának még volt arra ereje, hogy szükség esetén megregulázza valamelyik vazallusát, de a 17. században ez már nem volt jellemző. Európa, ezen belül is elsősorban Anglia és a Francia Királyság pedig egyre nagyobb

vedett Kücsük Ahmed damaszkuszi pasa seregeitől. ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 112. Konv. 4. fol. 13. és 17., 20 (Johann Rudolf Schmid állandó követ levelének kivonata), valamint Kt. 112. Konv. 5. fol. 152–175. (Johann Rudolf Schmid részletes beszámolója az Oszmán Birodalomban történekről, 1629–1632). A 17. század legnagyobb felkelése Abaza Haszán pasa nevéhez fűződik. Ágoston: *Az európai hadügyi forradalom*, 483.

⁶⁴ Itzkowitz: *Ottoman Empire and Islamic Tradition*, 73. A dzseláli felkeléseknek nevezett lázadás-sorozatról lásd Griswold, William J.: *The Great Anatolian Rebellion 1000–1020/1591–1611*. Berlin, 1983. (Islamkundische Untersuchungen, 83.)

⁶⁵ Ágoston: *Az európai hadügyi forradalom*, 482.

⁶⁶ Benke József: *Az arabok története*. Budapest, 1987. 287–288.; Lapidus, Ira Marvin: *A History of Islamic Societies*. Cambridge–New York–New Rochelle et al., 1988. 363.; Hammer, Joseph von: *Geschichte des Osmanischen Reiches*. Dritter Band: Vom Regierungsantritte Murad des Vierten bis zum Frieden von Carlowicz, 1623–1699. Pest, 1835. 143. Fahreddin európai kapcsolatait részletesen tárgyalja: Zinkeisen, Johann Wilhelm: *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa. Band IV. Zunehmender Verfall und neuer Aufschwung des Reiches bis zu dem Frieden von Vasvar und dem Falle von Candia in den Jahren 1664 und 1669*. Gotha, 1856. 78–116.

⁶⁷ Benke: *Az arabok története*, 302.; Lapidus: *A History of Islamic Societies*, 669.

⁶⁸ Korpás Zoltán: *A spanyol védelmi rendszer Észak-Afrikában V. Károly uralkodása alatt*. *Africana Hungarica*, 1. évf. (1998) 1. sz. 53–55.

⁶⁹ Lapidus: *A History of Islamic Societies*, 399.

⁷⁰ Mantran, Robert: *Le statut de l'Algérie, de la Tunisie et de la Tripolitaine dans l'Empire ottoman*. In: uő.: *L'Empire ottoman du XVIe au XVIIIe siècle*. Administration, économie, société. London, 1984. XV.

érdeklődést tanúsított a terület iránt.⁷¹ Ezzel egyidejűleg Észak-Afrika mind függetlenebbé vált, a helyi előkelők/dinasztiák hatalma megerősödött.

A birodalom egy másik vazallusa, a Krími Tatár Kánság is megpróbált lazítani függőségi viszonyán. A 15. század végén meghódított területen a Giráj-dinasztia uralkodott, de politikáját mindig össze kellett hangolnia a Porta akaratával. A függőség kölcsönös volt: Konsztantinápolynak szüksége volt a tatár segédcsapatokra, a kánság pedig rá volt utalva a birodalom politikai, gazdasági, sőt néha anyagi segítségére is. Ennek ellenére a 17. század első felétől kezdve a kánok mindinkább saját maguk kívánták kormányozni a területeket, és mindent megtettek a függetlenítés érdekében. A Porta ezt úgy ellensúlyozta, hogy a kánok kiterjedt családjának több férfitagja is „a szeráj vendégszeretetét élvezte”, így – szükség esetén – a letett kán helyére egy portahű uralkodó kerülhetett.⁷²

1645-től az Oszmán Birodalom háborút kezdett Velencével is, Kréta fővárosa, Kandia (Iraklion) birtoklásáért (egészen 1669-ig tartott). Ez már túlságosan nagy erőket kívánt a birodalomtól, és lehetőséget biztosított egyéb vidékeknek, hogy viszonylag szabadabb politikát folytassanak. A hosszú háború folyamán, 1656-ban a velencei flotta egészen Konsztantinápoly kapujáig, a Dardanellákig jutott, bevették az Isztambulba vezető út tengeri bejáratát őrző két legfontosabb szigetet: Tenedost (Bozcaada) és Lemnost (Limni).⁷³ Ekkor nevezte ki a gyermek szultán, IV. Mehmed helyett kormányzó édesanyja, Turhán Hátidzse Köprülü Mehmedet nagyvezírnek.⁷⁴

A magyar végvidéken 1606-tal, Zsitvatorokkal új fejezet nyílt a Habsburg–oszmán diplomáciai kapcsolatok történetében. A „hosszú török háború” lezárása után a bécsi udvar számára a nyugati háború veszélye miatt az oszmánokkal a béke bármi áron való megtartása volt a cél. Ezzel a keleti diplomácia legfőbb jellemzője az állandóság lett. A Habsburg Birodalom nyugati ellenfeleire, az ott zajló harmincéves háborúra koncentrált erőit. Ennek megfelelően keleten nem akartak semmiféle „zűrzavart”. A magyar határvillongásokat nem nézték jó szemmel, és az ebben résztvevőket többször – persze csak szóban és az oszmánokkal való „jó barátság” kedvéért – megfeddték. Ez a mozdulatlanság azt az illúziót keltette, hogy a keleti diplomácia kiválóan működik. Így az ezt irányító Bécsi Udvari Haditanács politikájára, diplomáciai törekvéseire a változatlanság, a mozdulatlanság volt jellemző. A Haditanács elnökei ebben az időszakban Rambaldo Collalto, Johann Christoph Löbl és Heinrich Schlick voltak. Ugyanakkor Gerard Freiherr von und zu Questenberg 1624 és 1646 között szolgált a Haditanács alelnökéeként, és senki sem gondolt arra, hogy előléptesse. Michel d'Asquier pedig 1625 és 1663–1664 közötti időszakban volt a keleti nyelvek főtolmácsa. Az ő állandó jelenlétük, valamint a konsztantinápolyi állandó rezidensek ritka váltása garantálta az állandóságot és a stabilitást a keleti kapcsolatokban. Ezt a politikát a Schlicket követő elnökök is folytatták, és az 1661/1663–1664. évi nagy hadjáratot leszámítva a visszafoglaló háborúikig nem is volt valós háborús helyzet.⁷⁵

⁷¹ Benke: *Az arabok története*, 293–296.; Lapidus: *A History of Islamic Societies*, 398.; Zinkeisen, Johann Wilhelm: *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa. Band III. Das innere Leben und angehender Verfall des Reiches bis zum Jahre 1623*. Gotha, 1855. 473.; Zinkeisen: *Geschichte des Osmanischen Reiches*, 332–333., 352–353., 360.

⁷² Fisher, Alan W.: *The Crimean Tatars*. Stanford (California), 1987. 7., 11–13.

⁷³ Kretschmayr, Heinrich: *Geschichte von Venedig. Band III. Der Niedergang*. Stuttgart, 1934. 330.

⁷⁴ Itzkowitz: *Ottoman Empire and Islamic Tradition*, 77.

⁷⁵ Hiller István: *Palatin Nikolaus Esterházy. Die ungarische Rolle in der Habsburgerdiplomatie 1625 bis 1645*. Wien–Köln–Weimer, 1992. 71–72.

Más volt a helyzet a vazallus Erdélyben, ahol a szultán hatalmának gyengülését a politikai önálló sodás érdekében igyekeztek kihasználni a fejedelmek. Bocskai István, Bethlen Gábor, I. és II. Rákóczi György egyaránt az Oszmán Birodalomtól való függőségi viszony meglazításán munkálkodtak.⁷⁶ Törekvéseik elérésében Köprülü Mehmed nagyvezírsége jelentette az első komoly akadályt.

Gazdasági és pénzügyi válság

Az állandósuló háborúk a gazdasági és a pénzügyi folyamatokra is erőteljesen hatással voltak. A központi államigazgatás fizetési kötelezettségei igen megnöttek, szükségessé vált a pénzrontás. Csökkenteni kezdték a készpénzforgalomban leggyakrabban használt ezüstpénzek nemesfém tartalmát, de az aranyhoz viszonyított váltoértékét nem, így elképesztő infláció bontakozott ki.⁷⁷ Az államkincstár mindinkább növekvő kiadásainak fedezése helyett pontosan ellenkező hatást értek el, és a 16. század végén árrobbanás következett be.⁷⁸ A népességnövekedés kapcsán megszoruló lakosságot, valamint a hadsereget egyre nehezebben lehetett ellátni,⁷⁹ így mind nagyobb szerepet kapott a csempészet, főleg a szigorúan tiltott gabonakivitel. A birodalom lakossága az éhínségtől és a szegénységtől egyaránt szenvedett, az életszínvonal rohamosan csökkent, voltak olyan tartományok, ahol tömeges volt az elszegényedés.

Az oszmán állami pénzügyigazgatás azt a módszert választotta a folyamatok ellensúlyozására, hogy megpróbálta késleltetni a kifizetéseket, de az eladósodott állam, amelynek mindenképpen csökkentenie kellett kiadásait, a zsoldok és fizetések visszatartásával csak azt érte el, hogy a korrupció mértéke jelentősen nőtt. Mivel pedig a központi kincstárnak mindenképpen készpénzhez kellett jutnia, napirenden voltak a vagyonek elkobzások, a megvesztegetések, a tisztségek eladása/megvétele és az adóemelések (a század folyamán több „különleges” adót vezettek be, amelyeket eleinte csak alkalmanként, később rendszeresen beszedtek).⁸⁰

Ehhez járult még az is, hogy az alapvetően a földre, a földbirtokra épülő oszmán társadalom nem volt képes átvenni a 17. századi Európában mindinkább kibontakozó iparosodás vívmányait. Nem volt olyan polgári réteg, amely társadalmi és pénzügyi felemelkedését a termelésnek vagy a kereskedelemnek köszönhette volna. Ennek oka a tradicionális társadalmi rendben keresendő, mert nem volt olyan réteg, amelynek nagyobb szüksége lett volna árura vagy többet vásárolt volna, így az ipar és a kereskedelem nem futottak úgy fel, mint Európában. Ehhez járult még, hogy volt megfelelő mennyiségű és olcsó munkaerő, tehát a termelőket semmi nem motiválta arra, hogy a technikai találmányok segítségével a termelést optimalizálják.⁸¹

A gazdagok vagyona általában aranyban vagy drágakőben volt, így tőkefelhalmozás révén nem mozdították előre a gazdasági beruházásokat. A világpiacon az Oszmán Birodalom már nem volt versenyképes. Az állam emelte az adókat és a beszolgáltatások mértékét, de

⁷⁶ Erről lásd Oborni Teréz: *Erdély fejedelmei*. Budapest, 2002. 61–77., 95–126., 133–163.

⁷⁷ Itzkowitz: *Ottoman Empire and Islamic Tradition*, 94–95.; Barkan, Ömer Lutfi: *XVI. asrın ikinci yarısında Türkiye’de fiyat hareketleri*. Belleten, 24. (1970) 557–607.

⁷⁸ Matuz: *Az Oszmán Birodalom története*, 139., Mantran, Robert: *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle*. Paris, 1962. 248.

⁷⁹ Itzkowitz: *Ottoman Empire and Islamic Tradition*, 94.

⁸⁰ Matuz: *Az Oszmán Birodalom története*, 140.

⁸¹ Ezt segítette, hogy ebben az időszakban előtérbe kerültek a konzervatív vallási vezetők (*kádizádeli*), akik minden újítást (*bida*) a ’tiltott, nem kívánatos’ kategóriába soroltak.

ez a gazdaság és a kereskedelem folyamataira nem volt hatással. Ennek eredménye az lett, hogy külföldi áruk árasztották el a hazai piacokat, amelyeknek nyersanyaga sokszor az Oszmán Birodalomból származott, és amelyeket nagy tömegben, olcsón állították elő. Ezzel a céhes ipar jobb minőségű, de összehasonlíthatatlanul drágább termékei nem versenyezhetek. A hazai gazdaság így egyre gyengébb lett. Ezek a folyamatok az állam gazdasági kimerüléséhez és a 18. században bekövetkező államcsődhöz vezettek.

A birtokrendszer átalakulása

Az Oszmán Birodalom társadalmi, gazdasági, politikai fundamentumát a föld képezte, amely a szultán tulajdonában volt, és egy jelentős része az ő kezelésében is maradt (szultáni hász). Tőle kapták javadalombirtokként a hadsereg tagjai, a beglerbégek, a szandzsákbégek, a szpáhik stb.⁸² A 17. század első évtizedeiben jelentős (egyres becslések szerint körülbelül 45 000) tímár- és ziámetbirtokot tartottak nyilván, de a '30-as évek végére ez a szám kb. ötödére csökkent. A kisebb birtokokat a szultáni kezelésű területekhez csatolták, és az uralkodó családtagjai, kegyencei, a vezírek és a központi funkcionáriusok számára utalták ki – ez a készpénzkifizetés visszafogásának egyik fajtája volt. Ezen folyamat következményeként azonban a 15–16. században még példaértékűnek mondható birtok-nyilvántartási rendszer összeomlott – nemcsak a nyilvántartók hozzá nem értése és a rendszer korruptség miatt, de a birtokok megváltozott státusa is fokozta a zavart. Voltak olyan hatalmasok, akiknek a kezében mind több birtok koncentráldott (bár ez – ahogyan Európában is – korántsem jelentette azt, hogy területei egymás mellett feküdtek volna). A lakosság viszont az egyre növekvő adóterhek és a kötelező munka elől sokszor igyekezett elmenekülni: betelepültek a városokba, ahol a megélhetés nehéz volt, de ha sikerült munkát találni, akkor sokkal kisebb terhek sújtották a munkavállalót, vagy visszahúzódtak a hegyekbe. Így csökkent azok száma, akik a földet megművelték és az adót befizették, ami miatt az államnak további adóemeléseket kellett elrendelnie.⁸³

A hadsereg válsága

A birtokrendszer átalakulása közvetlenül hatott a hadsereg szervezetére is. Az egyre kevesebb tímár/ziámetbirtok miatt drasztikusan csökkent a szpáhik (tartományi lovassereg) létszáma. A 17. század elejére igazából már csak segédalakulatként voltak számításba vehetők.⁸⁴ Helyettük zsoldosokat toboroztak, akiket – amint fentebb szó volt róla – csak hadjáratra időre fizettek.

Ezzel egyidejűleg növelték a központi lovas- és gyalogosseregek létszámát is, de a kiképzés már nem volt megfelelő, így a hadba vonulók kvalitásai is messze elmaradtak 16. századi elődeikétől. A janicsárok vagyont szereztek, és nem vonultak személyesen

⁸² Régebben tímárnak hívták azokat a javadalombirtokokat, amelyekből évi maximum 20 000 akcese jövedelmet húzhatott birtokosa, ziámetnek azokat, amelyek 20 000 és 100 000 akcese közötti jövedelmet hoztak, és háznak azokat, amelyeknek jövedelme meghaladta a 100 000 akcsét. (Ez utóbbi nem szabad összetéveszteni a szultáni hász birtokokkal, amelyek a szultán magánbirtokai voltak, míg az előbbieket az előkelők javadalmazására fordította a szeráj.) A modern kutatások azonban feltárták, hogy elsősorban nem a bevételek, hanem a javadalmazottak funkciója alapján sorolták kategóriákba a birtokokat. Dávid Géza: *Assigning a Zi'amet in the 16th Century. Revenue-Limits and Office-Holding*. In: Armağan. Festschrift für A. Tietze. Hrsg. von Ingeborg Baldauf und Suraiya Faroqhi unter Mitwirkung von Rudolf Veselý. Praha, 1994. 47–57)

⁸³ Matuz: *Az Oszmán Birodalom története*, 141–142.

⁸⁴ Itzkowitz: *Ottoman Empire and Islamic Tradition*, 89–90.

harcba, hanem helyettest küldtek. Ráadásul idegenkedtek a puska használatától,⁸⁵ így szükség volt a zsoldosereg létszámának növelésére, akik gyalogosan és lovon is képesek voltak tűzfegyverekkel harcolni. Emiatt nem volt már szükség a gyermekadórendszerre, amely a század közepétől fokozatosan megszűnt. Ezzel a mennyiség és a minőség területén is jelentős visszaesés mutatkozott.⁸⁶ A szerájkola iránt, ahol a tehetséges – gyermekadórendszeren keresztül bekerült – gyerekeket képezték, szintén nem mutatkozott kereslet. E kettőnek viszont az lett a következménye, hogy az Oszmán Birodalom mindinkább szűkölködött tehetséges katonai vezetőkben, a hadsereg pedig technikai és taktikai hátrányba került az európai hadseregekkel szemben.⁸⁷

Konklúzió

Az Oszmán Birodalom a 16. század első felében érte el hatalmának csúcspontját, amikor a szultán a harcos világi uralkodónak és az iszlám fejének, a kalifának az attribútumait egyaránt magáénak tudhatta. Amikor I. Szelim, majd I. Szulejmán uralkodása idején az Anatóliától délre eső területeket, Szíriát, Egyiptomot, Jement, Libanont, Egyiptomot, Tripoliszt, Tuniszt, Algírt stb. meghódították, a kelet–nyugati vagy más szemszögből nézve: az ázsiai–európai egyensúly a birodalmon belül megbomlott, egyértelmű iszlám dominancia alakult ki. A szultán hatalmának ideológiai alapja is megváltozott, ázsiai példákra visszavezethető, egyre fokozódó elzárkózása pedig azt idézte elő, hogy a tradicionális uralkodó, a hagyományokra épülő eszme kiüresedett, a rítust mindinkább felváltotta a rituálé, mindez pedig társadalmi, politikai, gazdasági, hadi és államigazgatási devalvációt idézett elő. A szultán már nem egyesítette magában a világi és a vallási hatalmat, azt különálló hatalmi ágakként a nagyvezír és a *sejh ül-izlám* kezdték gyakorolni. Ez egyet jelentett azzal, hogy a hatalom csúcspontja immár nem létezett, mivel a folyamatok a kétpólusú rendszer kialakításának irányába haladtak. A 16. század végére azonban a nagyvezír sem tudta többé ellátni a rá bízott feladatot, így a 17. század első felében a hatalom gyakorlásában egyre nagyobb szerepet kaptak a társadalmi hierarchiában még alacsonyabb szinten elhelyezkedők: a hadsereg és a hárem. Az uralkodó hatalmának forrását már nem tekintették isteninek, ő maga pedig nem rendelkezett abszolút szupremáciával, és megteremtődött az uralkodó (a hárem közreműködése mellett) hadsereg általi letételének és trónra emelésének lehetősége. A hanyatlási folyamat azonban mégsem minősíthető megszűnésnek, hanem a tradicionálisból a modern irányába való átmenet időszakának.

Ebben a folyamatban fontos szerep jut Köprülü Mehmednek és fiainak, Köprülüzáde Fázil Ahmednek és Musztafának, akik a hanyatlás kibontakozásának pillanatában a tendenciák megfordítását, illetve a fejedelmi tükrökben leírt javaslatot, a „szulejmáni aranykor” visszaállítását kísérlik meg. Az eltűnt struktúrákat visszahozni, a megindult folyamatokat megfordítani nem lehet, így ők váltak a modernizáció alapjainak letevőivé.

Köprülü Mehmed minden tekintetben a 14–17. századi oszmán rendszer „produktumának” tekinthető. Albán származású volt, aki a devsirmerrendszeren keresztül került be a központi államigazgatásba, és tehetségének, valamint szerencséjének köszönhető, hogy magas posztra került. Hite az iszlámban, az oszmán államban és a szultán hatalmában mindvégig töretlen volt – még akkor is, ha a visszásságokat észlelte, és azok megszüntetésére töreke-

⁸⁵ Ágoston: *Az európai hadügyi forradalom*, 473–474.

⁸⁶ Itzkowitz: *Ottoman Empire and Islamic Tradition*, 91.

⁸⁷ Ágoston: *Az európai hadügyi forradalom*, 471.

dett. IV. Mehmed birodalmát szulejmáni alapokon kormányozta,⁸⁸ az állam felett a szultán autoritásának visszaállítását, a korrupció megszüntetését (elsősorban: hivatalvásárlás és ráják kiszigerelése) tartotta elsődlegesen elérendő célnak. Nagyvezírként tisztában volt az-
zal, hogy a szultán közép-európai expanzív politikája csak akkor éleszthető fel, ha Erdély teljes mértékben a Porta hűségén van.⁸⁹ Köprülü Mehmed II. Rákóczi György fejedelemségének addigi kilenc éve alatt a tizenötödik nagyvezír volt, és a fejedelem nem tudta, nem tudhatta, hogy más politikai ambíciói vannak, mint elődeinek, eltérő irányvonalat akar és tud is követni. Az oszmán szemszögből „rebellis Erdély” pacifikálását azonban az idős nagyvezír már nem érthette meg, az fia és egyben utódja dicsőségének számított. Köprülü-záde Fázil Ahmed – akinek kinevezése kevésbé a nepotizmusnak, mint inkább annak köszönhető, hogy bíztak abban: az apja által megkezdett reformokat továbbviszi – győzelmével Erdély a visszafoglaló háborúk időszakáig oszmán kézen maradt.

⁸⁸ Ágoston Gábor – Oborni Teréz: *A 17. század története*. Budapest, 2000. 192. (Magyar Századok, 7.)

⁸⁹ Itzkowitz: *Ottoman Empire and Islamic Tradition*, 99.

LUCIAN HÖLSCHER

Új annalizmus

*Történelemelméleti vázlat**

„Allein die annalistische Geschichtsschreibung existierte unter irgendeiner Gestalt zu allen Zeiten, existiert noch und wird immer existieren.“^{**}

G. G. Gervinus: *Grundzüge der Historik* (1837)

Hajdan az „*Annales*”-eket készítő történészek egyszerűen csak leírták az adott év különösen nevezetes eseményeit. Ezekben az *annalesekben* az események szigorú kronologikus rendben tűntek fel egymás után, mint fonálra fűzött gyöngyök, ám mindenféle belső kapcsolat nélkül. A történelem modern elméletalkotói az utóbbi évszázadok nyugati történetírásának fejlődése kapcsán szeretnek ezekre hivatkozni.¹ Az *annalesek* rendszerint nem beszéltek a leírt események megtörténtének körülményeiről vagy azok következményeiről. Azt az általános kontextust sem mutatták be, melyen belül az adott múltbeli események először történelmi jelentésre tettek szert.² Az alábbi észrevételek ahhoz a következtetéshez vezetnek, hogy létre kell hozni a hajdani annalista paradigma modern változatát. A történelem modern eszméjében lévő korlátok és hiányosságok elemzéséből kiindulva próbálom meg az „új annalizmus” fogalmát megalapozni, mely remélhetőleg megőrzi a történelem folyamatként való felfogásából adódó előnyöket, ám megszabadul problémás teológiai vonatkozásaitól.³

* A fordítás alapja az alábbi kiadás: *The New Annalistic: A Sketch of a Theory of History*. History and Theory, vol. 36. (1997) no. 3. 317–335.

** „Egyedül az annalista történetírás az, amely valamilyen formában mindig is létezett, létezik, és létezni is fog.”

¹ White, Hayden: *The Content of Form. Narrative Discourse and Historical Representation*. Baltimore–London, 1987. 11ff. [Magyarul: White: „A narrativitás értéke a valóság megjelenítésében”. Ford.: Braun Róbert. In: White: A történelem terhe. Budapest, 1997. 103–142., itt: 119.; más fordításban: „A narrativitás szerepe a valóság reprezentációjában”. Ford.: Deák Ágnes. Aetas, (1996) 4. sz. 98–118. – a ford.]

² Érvelésemet követve világos lesz, hogy a „jelentés” szó egy név vagy egy fogalom szemantikai értékénél átfogóbb kategória, inkább egy történelmi esemény jelentőségére, fontosságára vonatkozik. A német *Bedeutung* kifejezés talán jobban ábrázolja ezt a szempontomból nagyon hangsúlyos szemantikai ambivalenciát, mint az angol „meaning” vagy a magyar „jelentés” szavak.

³ Az olvasónak feltűnhet majd, hogy az elméleti megjegyzéseim alátámasztására szolgáló történelmi példáimat a 20. századi német történelemből veszem. Eltekintve attól, hogy német történelemként különösen jól ismerem ezeket az eseményeket, fontos észrevennünk, hogy a 20. századi német történelem különleges kihívásokkal szolgál egy olyan történelemelmélet kidolgozásához, mely a folytonosságban bekövetkező számos, alapvető törés kiegyenlítésére törekszik.

I. Történelem és esemény

A narratív történelem legjelentősebb elméletei szerint a történelmi elbeszélés lényegében nagyobb ívű cselekménystruktúrája révén tekinthető fejlettebbnek a krónikánál.⁴ A történelmi elbeszélést képező cselekmény legalább három összetevőből áll: egy kiinduló helyzetből, mely meghatározza a történet alakulásának feltételeit; egy végállapotból, mely a kezdetitől alapvetően különbözik a történet következményeit foglalja magában, valamint egy középső részből, fordulópontból, melyben a kiinduló szituáció a végsőbe megy át. Eszerint egy történeten belül minden esemény ahhoz az általános diszkurzív kontextushoz kötődik, mely jelentést biztosít számára. Másképp fogalmazva: egy történelmi esemény jelentése annak elbeszéléséből származik, hogyan is esett meg, és mi következett belőle.

Így a történelmi elbeszélés kétségkívül kielégít egy sajátos történelmi kíváncsiságot, következőképp a kérdéses esemény történeti magyarázatának számít. Azonban egy ilyen magyarázat csupán a fikcionális eseményeknél kielégítő – vagyis olyanoknál, ahol az események nem többek egy történet elemeinél. A valódi eseményeknél, melyek a történelmi elbeszélés szempontjából egy nem-irodalmi világ elemei, több probléma is felbukkan:

1. A múlt minden valódi (tehát nem fiktív) eseményét úgy kell értelmezni, mint amelyek nem egy, hanem számos – sőt, akár végtelen – történet elemei lehetnek. Ennek fényében lényegtelen, hogy a „történelmet” történeti fikciónak vagy a valódi események tényleges kontextusának tekintjük, hiszen az események egyik esetben sem csak egy bizonyos történet elemeiként léteznek. Számos olyan történet vagy kontextus képzelhető el, melyeknek az adott esemény valamilyen elemévé válhat. Ám ha az esemény potenciálisan végtelen számú történet „keresztződésében” helyezkedik el, történeti jelentése többértelművé, sőt kimeríthetlenné válik.

2. A történelem modern fogalma mégis arra a feltételezésre épít, hogy a történelmi elbeszélések, eseménykombinációk tulajdonképpen egy mindent felölelő kontextusnak, magának a „Történelem”-nek a részei.⁵ Úgy tűnik, e metafizikai hipotézis megoldja az események kimeríthetetlen sokértelműségének problémáját, ám valójában nem kínál megoldást. Egy eseménynek tulajdonított történelmi jelentés csak bizonyos ideig lehet igaz – lényegében addig, amíg megtaláljuk a szóban forgó esemény mélyebb, tágabb értelmét. Ellenben az esemény valódi, mindent felölelő jelentését csak az idők végezetén ismerjük meg. Amíg el nem érünk idáig, csupán a mögöttünk lévő történelemdarabkákat próbálhatjuk megragadni, és rejtve maradnak előlünk azok a jelentések, melyeket egy múlt- vagy jelenbeli esemény a jövőben kaphat.⁶

⁴ Danto, Arthur C.: *Analytical Philosophy of History*. Cambridge, 1965. [Magyarul részletek olvashatók: *A narratívák szerepe a történeti magyarázatban*. Ford.: Marno Dávid. In: Kisantal Tamás (szerk.): *Tudomány és művészet között. A modern történelemelmélet problémái*. Budapest, 2003. 61–83.; *Szubsztantív és analitikus történetfilozófia; Temporális nyelv és temporális szkepticizmus*. Ford.: Adorján Zsolt et al. Szabad Válogatók, 2004/1.] Ricoeur, Paul: *Temps et récit*. Paris, 1983. [Magyarul részletek: Ricoeur: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Ford.: Angyalosi Gergely et al. Budapest, 1999. 255–372. – a ford.] White, Hayden: *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth Century Europe*. Baltimore and London, 1973. [Magyarul a könyv Bevezetője olvasható: *A történelem poétikája*. Ford.: Kisantal Tamás–Szeberényi Gábor. Aetas, 16. évf. (2001) 1-2. sz. 134–164.]; White: *The Content of the Form*, i. m.

⁵ Koselleck, Reinhart: *Geschichte*. In: *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Stuttgart, 1972. I. 647–717.; Rüsen, Jörn: *Grundzüge einer Historik*. 3 vols. Göttingen, 1983–1989. II. 47ff.

⁶ Benjamin, Walter: „Über der Begriff der Geschichte” [1940] In: *Gesammelte Schriften*. Frankfurt, 1974. Bd. 1.2, 691–703. [Magyarul: Benjamin: „*A történelem fogalmáról*”. Ford.: Bence György.

Így a múlt valódi eseményeihez nem kapcsolódhatnak maradandó történelmi meghatározások. A nekik tulajdonított történelmi jelentések nem mások, mint az a jelentőség, mellyel a szóban forgó eseményeket a mai kor szükségletei, érdekei szempontjából vagy – ha a jelenen túlra nézünk – a nyitva hagyott végkimenetelű történetek kontextusa felől felruházzuk. A történelem modern fogalmának ereje abból származik, hogy a történelmi események a történetek összekapcsolódása során fokozatosan tesznek megdöbbentő jelentésszerűsége szert. Ez a történelem és az események közti összefüggés megfordításához vezet: míg az esemény korábban csupán egy vagy több történet elemének tűnt, most a múlandó történelmi értelmezések egyetlen tartós pillérének látszik. E paradoxon mindig fellép, ha egy már meglévő történeti interpretációt átalakítunk: az elmondott történetek bármennyire is megváltozhatnak, maga az elmondás a történetek alapját képező múltbeli események létezését támasztja alá.

II. A történelmi esemény

A fenti érvelés mentén a történelmi esemény a valóság és a fikció közti különös hibridnek tűnik. Egyfelől csak úgy lehet történelmi jelentéssel felruházni, ha kontextusba helyezjük;⁷ és mivel e kontextusokat szükségképpen maguk a történetmondók hozzák létre, a történelmi események részben fikcionális konstrukcióknak látszanak. Másfelől ezen események számos – egy bizonyos határon belül akár egészen különböző – megközelítés hivatkozási pontjai lehetnek. Mivel a lehetséges kontextusok sokaságán belül az egyedit, a megközelítések forgatagában az állandót jelenítik meg, a történelmi események egy adott történeti elbeszéléstől függetlennek tűnnek, mintha egy, az események közt létrehozható összefüggéseken túli, objektív valósághoz tartoznának.

A történelmi esemény problémás jellege talán a közvetlen tapasztalat pillanatában ragadható meg leginkább: történetileg jelentősnek tarthatunk egy eseményt, ha önkéntelenül más esetleg bekövetkező történések horizontjába helyezjük, ám tulajdonképpen sosem lehetünk biztosak e kontextus érvényességében. Ezért aztán bekövetkezte pillanatában a történelmi esemény nem több, mint egyedi – gyakran többdimenziós és önmagában ellentmondásos – elvárások terméke.⁸ Így amennyiben egy eseménynek történelmi jelentést tulajdonítunk, ezzel olyan lehetséges jövőt feltételezünk, mely a megelőző fejlemények legvalószínűbb kimenetelének tűnik, ám semmiképp sem szükségszerű következménye azoknak. Ha a megjósolt jövő bekövetkezik, a korábban felvázolt jelentés stabilizálódik, és tényleges történelmi tapasztalatról beszélhetünk. Ha mégsem – és ez lényegesen többször fordul elő –, akkor a kérdéses esemény hamar feledésbe merül: új tapasztalatok váltják fel a régieket, új elvárások jönnek létre, melyeket a későbbi tapasztalatok újfent beteljesítenek vagy megcáfolnak.⁹

Álljunk meg egy pillanatra a történeti elvárások történeti tapasztalatokká válásánál! Mindenekelőtt nem szabad elfelejtenünk, hogy amit egy esemény történelmi jelentésének

In: Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.): *Történetelmélet*. I. kötet. Budapest, 2006. 664–671. – a ford.]; Danto: *Analytical Philosophy of History*, i. m.

⁷ Danto: *Analytical Philosophy of History*, i. m. 27f.

⁸ Verhein, Anette: *Das politische Ereignis als historische Geschichte: Aktuelle Auslangskorrespondentenberichte des Fernsehens in historiographischer Perspektive*. Frankfurt, 1990. 19f.

⁹ Koselleck, Reinhart: *'Erfahrungsraum' und 'Erwartungshorizont': Zwei historische kategorien*. In: *Vergangene Zukunft: Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*. Frankfurt, 1979. 349–375. [Magyarul: „*Tapasztalati tér' és 'várakozási horizont' – két történeti kategória*”. In: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Ford.: Hidas Zoltán. Budapest, 2003. 401–430. – a ford.]

nevezünk, már közvetlen bekövetkeztével kiformalódik. Ez ellentmondani látszik annak a hagyományos nézetnek, miszerint egy esemény történeti jelentése csak később válik világossá – konkrétan akkor, amikor kézzel fogható következményei lesznek. Azonban e jelentés legtöbbször már csak a kortárs történelmi tapasztalat másodlagos interpretációja. Mégis megtörténik, hogy egy esemény csak hosszú idő múlva kap történelmi jelentőséget. Ám ezek általában jelentéktelen, alkalmi események irodalmias feldolgozásaiban kapnak szerepet – ahogy azt Stefan Zweig: *Csillagórák (Sternstunden der Menschheit)* című műve ábrázolja –, melyek a történelmet metafizikus misztériummal, egy, az emberinél magasabb értelemmel próbálják felruházni. Azonban ritkán bukkanhatnak olyan történelmi eseményekre, melyeket maguk a kortársak nem tartottak jelentősnek.

A történelmi események jelentősége rendszerint nem magán a bekövetkeztén múlik, hanem azon, hogy a kortársak ekként ismerik fel. Magyarul: nem túl meglepő, ha egy esemény, amit a kortársak jelentősnek tartanak, később is annak látszik. De furcsa módon bár bizonyos eseményeket egykor történelmi jelentőségűnek tekintettek, később azonban már máshogy emlékeztek rájuk, mint ahogy először értették őket. Ezek az események egy meglévő várakozással szakítanak. Így a történelmi jelentéstulajdonítás szempontjából valószínűleg nem az a döntő, hogy egy esemény bekövetkezte beteljesít-e egy korábbi várakozást, hanem inkább az, hogy az esemény úgynevezett „anticipációs struktúrával” (vagyis az eljövendő esemény többé-kevésbé ingatag, gyakran változó, esetleg párhuzamos előrejelzéseivel) ruházódik fel.

Ez a történelmi eseményhez kapcsolódó jelentéstulajdonító mechanizmus független attól, hogy maguk az előrejelzések megvalósulnak-e. A kortársak bizonyos eseményeket látványosan elvárásai „teszt-eseteiként” értelmeznek, és még akkor is jelentősnek tekintik azokat, ha a próba sikertelen – ekkor új magyarázatokat keresnek bekövetkeztükre. Számos történelmi esemény illusztrálhatja ezt: ilyen például Hitler 1933. január 30-i birodalmi kancellárrá választása. A német jobboldal eredetileg arra számított, hogy Hitler a kormányzat alá rendelődik, s a politikai helyzetet lecsillapul – ám ez később a diktatúra felé vezető első végzetes lépésnek bizonyult. Fontos, hogy az esemény nem veszítette el történelmi jelentőségét, sőt a történelmi jelentés megváltoztatásával még inkább megőrizte azt.

Míndez természetesen nem érvényes mindenre, amit hajdan a jövőre nézve fontossággal bíróknak tekintettek. Számos esemény megtörténte előtt történelmi jelentőségűnek ígérkezett, ám később mégsem lett az. Például Erich Honecker jövőbeli lemondását a pártfőtitkári és államvezetői tisztségéről egészen 1989 nyaráig mint az NDK történetének lehetséges fordulópontját határozták meg. Amikor aztán október végén Honecker tényleg leköszönt, ez már csak egy újabb epizódnak számított a rendszer korábban alig remélt széthullásában. Így nem maga a lemondás vált nagy eseménnyé, hanem más történések, melyeket manapság a rezsim szétesésének folyamatában fontosabbnak tartunk: ilyenek például az október 7. és 9. között zajló lipcsei tüntetések vagy a berlini fal megnyitása 1989. november 9-én. Ugyanez vonatkozik más eseményekre, melyeket sok hajdani kortárs nagyon várt, de sosem következtek be: a szocialista forradalom kitörése az 1880-as években Németországban, vagy hogy az állam ellenségei 1914 telén kapituláljanak. Ám e hamisnak bizonyuló várakozások vajon nem ugyanolyan erősen befolyásolták a történelem menetét, mint a ténylegesen bekövetkező események?

Összefoglalva: egy esemény a kortárs elvárások és tapasztalatok közti feszültség révén tesz szert történelmi jelentésre, mihelyst a történelmi várakozás tapasztalatba megy át. Egy logikai pillanatig az esemény, mondhatni, kihullani látszik az őt általában körülvevő rendszerből, és az összes elképzelt történet objektív referenciapontjává válik. A történelem egészére vonatkozó megközelítések pedig immár kénytelenek az említett eseményt meggyőző-

en megmagyarázni. Bármennyire szükséges is e magyarázat azonban, az eset mégis kibújik a mindenre kiterjedő fejtegetések alól. Így aztán, történelmileg szólva, az esemény önkényesnek tűnik, mely végül nem vezethető le a bekövetkeztét lehetővé tévő feltételekből.¹⁰

Ha a történelmet a múltbeli események átfogó szöveteként értelmezzük, a történelmi események döntő fontosságra tesznek szert. Az elvárásokat beteljesítve vagy kizöklentve a fejlődés új ösvényeire mutatnak rá, s elősegítik azok bekövetkeztét. E „haladás” nem a történelem egy eleve adott metafizikai koncepciójából következik, hanem az emberi cselekvésből: a történelmet azok az összefüggések viszik előre, melyeket az egyének múltbeli és jövőbeli cselekvéseik közt hoznak létre. Szigorúan véve a történelem tulajdonképpen nem a világ összes eseménye általános kontextusának metafizikai konstrukciója, hanem az az ítéletfolyam, melyet a múltjukról és előre látott jövőjükéről történeteket kitaláló emberek alkotnak meg.¹¹

III. A történelmi idő

A történelmi idő a történelem lényegi szerkezeteként¹² vagy azon médiumként írható le, melyben a történelmi érzék megalapozódik.¹³ Mégis, amit „történelmi időnek” nevezünk, közelebbi vizsgálatra szorul, hogy az elméleti problémák összességét megragadjuk. Három, a jelen érvelésre nézve döntő fontosságú kérdést tárgyalok a következőkben: 1. a történelmi idő egységének problémáját; 2. a nyelvi reprezentáció kérdéskörét; valamint 3. a fikcionalitás témáját.

1. A történelmi idő fogalmát nem túl rég fedezték fel. A 20. század elején még úgy írták le – a neokantianus filozófusok között például Georg Simmel –, mint olyan egyetemes érzékelési formát, mely tartalmi, az empirikus világ különböző megnyilvánulásai, tekintetében semleges marad.¹⁴ E kontextusban a „történelmi idő” egyszerűen a történelem idejét jelöli. Alig vetődött föl, hogy e fogalom az idők teljességén uralkodó Isten teológiai elképzeléséből eredeztethető. Az eszme, ahelyett, hogy megkérdőjelezte volna az idő logikai elsőbbségét és empirikus függetlenségét, olyan empirikusan meghatározható teret nyitott meg, melyben minden lehetséges történelmi esemény megtalálja saját „helyét”. A kor- és időszakok besorolása révén a történelmi idő rendszerében minden eseménysor elhelyezhető, s a történelemben a múltbeli események megtalálják egyedi helyüket, megkülönböztetett individualitásra tesznek szert. A történész feladata, hogy ezen egyedi események teljes kozmoszára rávilágítson, a köztük lévő összekapcsolódásokat megmutassa, s így fokozatosan feltárja a történelmi világ egészének bonyolult struktúráját.

Az 1930-as években az *Annales*-iskola francia történészei voltak az elsők, akik kimutatták, hogy a történelmi idő feltételezett egysége tulajdonképpen csalóka metafizikai konstrukció, mely abban a pillanatban érvényét veszti, mihelyst az empirikus kutatásra és a történetírásra alkalmazzák. Ezenkívül a történelmi idő többé már nem tekinthető semlegesnek a temporális fogalmakban leírt eseményekkel és folyamatokkal kapcsolatban. Az *Annales*-iskola történészei számos tanulmányban kimutatták, hogy a múlt eseményei különféle

¹⁰ Chladenius, Johann Martin: *Allgemeine Geschichtswissenschaft*. Leipzig, 1752. S. 249.

¹¹ Danto: *Analytical Philosophy of History*, i. m.

¹² Koselleck, Reinhart: *Wozu noch Historie?* *Historische Zeitschrift*, 212. (1971) 1–18.

¹³ Rüsen, Jörn: *Zeit und Sinn: Strategien historischen Denkens*. Frankfurt, 1990.

¹⁴ Simmel, Georg: *Das Problem der historischen Zeit*. In: uő.: *Das Individuum und die Freiheit: Essays*. Stuttgart, 1957. [1916.] 48–60.

időmodellekre és időritmusokra oszthatók. Például a középkorban egy paraszt mindennapi életében a pihenés és a munka ideje különbözött egy szerzetesétől, egy kereskedő által érzékelt temporális rend eltért az egyházi emberekéétől – és így tovább.¹⁵ Különbőféle méretű és minőségű hullámaik segítségével az idő ismétlődő struktúrái formát és ritmust adnak a múlt és a jelen társadalmainak.¹⁶ Bonyolult, ám bizonyos mértékig szükséges feladat összefüggésbe hozni e struktúrákat egymással, hogy egy általános társadalmi temporális rendet alappozzuk meg – ugyanis erre épülnek a ritmikusan ismétlődő társadalmi folyamatok funkcionális viszonyai.

A társadalmak temporális rendje azonban mindig törekeny konstrukció – a modern világban talán még inkább az. Időről időre az átmeneti vagy a végső összeomlás fenyegeti – például amikor előre nem várt események rombolják le a mindennapi életritmust, gyakran katasztrofális következményeket okozva. Könnyű erre történelmi példákat hozni: a háborúk összezavarják a társadalmak megszokott időrendjét – elmaradnak a választások, rendkívüli állapotot vezetnek be, melyben rendeletekkel kormányoznak, vagy megváltozik a termelés és a szabadidő ritmusa, számos ember új munkahelyhez jut, újfajta felelőségek nehezednek rá stb. Hasonlóképp a társadalmi forradalmak és az államcsődök újra és újra felfüggesztik a közélet adott időstruktúráit, új ügyintéző és oktatási rendszereket, új életpályalehetőségeket stb. hozva.

Németországban az NDK összeomlása olyan viszonylag friss példa, mely megmutatja, hogy egy szokatlan eseményt a jövő nemzedékei történelmi fordulópontként ítélnének meg. Mivel új társadalmi temporális rendszert hoz létre, igazolja, hogy nem lehet a múlt vagy a jelen minden eseményét egy már létező időrendbe besorolni. Mindig is voltak és lesznek váratlan események – gondoljunk csak Caesar meggyilkolására Kr. e. 44. március idusán vagy a *Bastille* bevételére 1789. július 14-én – nem csoda, hogy ezek a kortársak és a történészek között is különleges figyelmet ébresztenek. Hamarosan aztán – akárcsak a legtöbb „normális” esemény – ezek is értelmezhetők szélesebb történelmi kontextusban, új temporális rendbe olvashatók. Caesar halálának időszakával kapcsolatban beszélhetünk, mondjuk, a római köztársaság „hanyatlásáról”, a *Bastille* lerombolása kapcsán pedig a feudalizmus bukása, esetleg, más kontextusban a francia felvilágosodás győzelme kerülhet szóba. Ám jóllehet az ilyen eseményeket szélesebb történelmi kontextusba helyezzük, rendszerint nem valamilyen állandó folyamat vagy történelmi struktúra elemei, hanem történelmi periódusok kezdő-, forduló- vagy végpontjai lesznek. Erre utal, hogy a történelmi idő számos fogalmát használjuk („felemelkedés” és „bukás”, „fejlődés” és „hanyatlás” stb.), és a temporális fogalmak változatos típusait alkalmazzuk: beszélünk például folytonos fejlődésről, szétbomlasztó törésekről, ismétlődő struktúrákról, egyedi eseményekről stb. Ezeket

¹⁵ Le Goff, Jacques: *Zeit der Kirche und Zeit des Händlers*. [Eredetileg: *Au moyen âge: Temps de l'église et temps des marchands*. 1960.] In: Honegger, C. (ed.): *Schrift und Materie der Geschichte: Vorschläge zur systematischen Aneignung historischer Prozesse*. Frankfurt, 1977. 393–414.

¹⁶ Braudel, Fernand: *Geschichte und Sozialwissenschaften: Die longue durée*. [Eredetileg: *Histoire et sciences sociales: la longue durée*. 1958.] In: Honegger (ed.): *Schrift und Materie der Geschichte*, 47–85. [Magyarul: *A történelem és a társadalomtudományok. A hosszú időtartam*. In: Gyurgyák–Kisantal (szerk.): *Történelemelmélet*, II. kötet 1157–1182. – a ford.]; Koselleck: *Geschichte, Geschichten und formale Zeitstrukturen*. In: uő.: *Vergangene Zukunft*. [Magyarul: *Történelem, történetek és formális időstruktúrák*. In: *Elmúlt jövő*, 147–162. – a ford.] Dohrn-van Rossum, Gerhard: *„Zeit der Kirchen – Zeit der Händlers – Zeit der Städte”* In: Zoll, R. (ed.): *Zerstörung und Wiederaneignung von Zeit*. Frankfurt, 1988. 89–119.; Dohrn-van Rossum, Gerhard: *Die Geschichte der Stunde: Uhren und moderne Zeitordnungen*. München, 1992.

látva nem lenne túl sok értelme a történelmi időt absztrakt totalitásként vagy mindent magában foglaló fejlődésként elgondolni.

2. A történelmi idő fogalmával kapcsolatban felmerül a kérdés, vajon magának a múltbeli valóságnak a belső szerkezetéhez tartozik-e, vagy inkább annak szavakon, mondatokon keresztül történő (nyelvi) ábrázolásához. E kérdés nagyon is új, az első világháborút megelőzően aligha merülhetett fel. A 19. században a nyelvet a történelmi valóság szempontjából többé-kevésbé semleges médiumnak tekintették. Persze élt a meggyőződés, hogy a történetírást és az empirikus kutatást a hiányzó források és a módszertani megkötések korlátozzák, ám a nyelv önmagában alkalmasnak tűnt a múltbeli események és a köztük lévő kapcsolatok ábrázolására – bármily bonyolultak és különösek legyenek is azok.¹⁷ Például egy 19. századi történész cáfolta vagy a történelem szempontjából irrelevánsnak tartotta volna a feltevést, hogy a múltbeli események közti temporális kapcsolatok ténylegesen nem az ábrázolt valósághoz, hanem a reprezentáció közegéhez, vagyis a nyelvhez tartoznak. Az idealista ismeretelmélet szerint a valóság egésze csak az elme képességein keresztül tapasztalható meg – ebbe pedig maga a nyelv is beletartozik. A történelmi valóság és annak nyelvi konstrukciója közti különbségtétel az empirikus kutatás szempontjából értelmetlen szócséplésnek tűnt. E körülmények közt a történelmi idő nyelvi természetének problémája fel sem merülhetett.

A történelem új, strukturális megközelítése, melyet először az 1920-as években az *Annales*-iskola dolgozott ki, ismét csak forradalmasította a történelem hagyományos felfogását, ugyanis a történelem „anyagát”, különösen pedig a történelem kifejezésének (a forrásoknak és a történelmi megjelenítésnek) a nyelvi eszközeit állította középpontba.¹⁸ Innentől többé már nem jelenhetett meg a múlt pusztá „objektívitasában” – még akkor sem, ha átesett a történelmi kritikán –, hanem csak a történész és a megfigyelt tárgy közti összetett kapcsolaton keresztül. A múlttól szóló bármiféle empirikus tudást most már az az alapvető felismerés előzte meg, hogy a múlt ábrázolásához – legyen a történelmi megjelenítés bármily objektív és egyedi – használni kell bizonyos általános nyelvi szintaktikai–szemantikai formákat. Vagyis a nyelvi elemek egyszerre határozzák és jelenítik meg a történelmi tények, eszmék, struktúrák stb. alapfogalmait.¹⁹

Ez a történelmi idő fogalmában némi kétértelműséghez vezetett: a múlt temporális szerkezeteit vagy úgy tekintjük, mint amiket a történész a forrásaiban fedezett fel, vagy pedig a múltban eleve meglévőnek tartjuk. A történelmi nyelvhasználat teljes technikai repertoárral (például speciális történelmi fogalmakkal) rendelkezik ahhoz, hogy az események csoportját a történelmi folyamat adott koncepcióján belül helyezze el. Például egy eseménysor leírható mondjuk „haladásként” vagy „hanyatlásként”, „fejlődésként” vagy „regresszióként”, történelmi „elkülönülésként” vagy „a komplexitás csökkenéseként”, esetleg konkrétabb terminusokban mint „forradalom”, „reform”, „reneszánsz”, „reakció”, „visszarendeződés”; netán a „demokratizálódáshoz”, „iparosodáshoz”, „szekularizációhoz”, „modernizációhoz” stb.

¹⁷ Droysen, Johann Gustav: *Grundriß der Historik* [1857]. In: Leyh, Peter (ed.): *Historik*. Stuttgart, 1977. [Magyarul: *Historika*. Ford.: Csejtei Dezső. In: Gyurgyák–Kisantal (szerk.): *Történelemelmélet*, II. köt. 46–120.]

¹⁸ Chevalier, Jean-Claude: *La langue: linguistique et histoire*. In: Le Goff, Jacques–Nora, Pierre (ed.): *Faire de l'histoire*. Paris, 1974. III.

¹⁹ Koselleck: *Begriffsgeschichte und Sozialgeschichte* valamint „*Darstellung, Ereignis und Struktur*”. In: *Vergangene Zukunft*. [Magyarul: *Fogalomtörténet és társadalomtörténet*, illetve: *Ábrázolás, esemény és struktúra* In: *Elmúlt jövő*, 121–145. 163–178. – a ford.]

hasonló fogalmak segítségével kontextusba helyeződnek és teleologikus folyamatként értelmeződnek.²⁰

E szemantikai jelentésektől eltekintve, a történetírás olyan szintaktikai eszközöket is birtokol, melyek a történetész számára lehetővé teszik a múltbeli események temporális rendjének kidolgozását. Olyan kifejezések segítségével, mint az „innentől”, „így hát”, „mivel” stb. a történetész a korábbiakon keresztül „magyarázza” a későbbi eseményeket, leírva, hogyan jöttek létre; vagy éppen ellenkezőleg: a későbbiek segítségével „magyarázza” a korábbiakat, az események következményeire vagy esetleg arra világítva rá, miért nem történhetett meg valami. Mindegyiknél egy bizonyos időrend jön létre, mely – a történelmi fogalmakhoz hasonlóan – nyilvánvalóan nem a múltbeli eseményekhez tartozik, hanem ezen történéseket egy új, specifikusan történelmi rendszerbe helyezi. Másként fogalmazva: a történeti diskurzusban az események egymásra következése sosem pusztán azok kronológiáját vázolja fel, hanem egy nyelvi fogalmakon alapuló tipológiai kapcsolatot is. Adott múltbeli eseményekre utalva meg tudjuk erősíteni e kapcsolat valóságosságát, ám eközben egy alapvetően nyelvi fogalmakból létrejövő történeti észre támaszkodunk.

3. Végül, a „történeti időhöz” kapcsolódó problémák a történelmi valóság és a fikció közti összefüggésből fakadnak. Bárki is meséljen el egy, a valódi eseményekről szóló történetet, óhatatlanul egy fikcionális diskurzuson belül köti össze a tényeket, miközben azt a meggyőződést táplálja, hogy azok az elbeszél valóságban szintén értelemmel bírónak kapcsolódnak egymáshoz. Ám a diskurzusbeli eseménysor nem esik egybe a valóságban lévő kronologikus sorozattal. Számos esemény jóval azelőtt következett be, hogy a történeti diskurzusban fontossá vált volna, mások annak ellenére kapcsolódnak szorosan össze, hogy egészen különböző időkben mentek végbe. Egy „valódi” eseményekről szóló történet elmesélése a valóságnak – vagyis az események „valóságos” kronologikus sorának – olyan fogalmát foglalja magában, mely gyakran különbözik az események történetbeli diszkurzív sorától. Így aztán egy történet azt a benyomást kelti, hogy elvileg a diskurzustól független, azon kívül létező eseményekről számol be, vagyis a történelmi elbeszélés csupán „tudósít” a történésekről. Azonban e benyomás teljes mértékben a fikció révén jön létre, mely egyaránt képes az olvasót a valósággal kapcsolatban félrevezetni és informálni.²¹

E ponton ki kell térnünk annak kérdésére, hogy a történelmi diskurzusban hogyan tudjuk egyáltalán a fikcionális és az igazi valóságot elkülöníteni egymástól. A „fiktív” kifejezés esetünkben a nem-valódi eseményeket, a „fikcionális” pedig a történések, esetek irodalmi leírását jelöli. Fiktív események így csak az irodalomban léteznek, a fikcionálisak azonban bizonyos körülmények között nemcsak irodalmi, hanem irodalmon kívüli létmóddal is bírhatnak. E fogalmi elkülönítés segítségével vizsgálni tudjuk a történelmi fikció és a realitás közti összetett kapcsolatot. Egyfelől a valódi események fikcionálisnak tekinthetők, mivel csakis szemiotikus reprezentációk (nyelv, képek, gesztusok) közvetítésével ismerhetjük meg őket. Másfelől azonban a (fiktívtől elkülönített) fikcionális események is valódinak tarthatók, hiszen minden fikcionális (sőt, fiktív) esemény mentális tény, vagyis legalábbis saját elménkben valódinak számít. Így aztán a valóságok fikcionális, konstruált jellege, illetve a fikciók valódi karaktere kölcsönösen összefügg egymással, és, episztemológiailag fogalmazva, tartalmazzák egymást. Az, hogy a fiktív és a valóságos eseményeket nem csupán

²⁰ Lásd: *Geschichtliche Grundbegriffe*, 1972ff.

²¹ White, Hayden: *The Tropics of Discourse*. Baltimore, 1986. [Magyarul két tanulmány olvasható: *A ténybeli ábrázolás fikciói*. Ford.: Javorinczky István. *Műhely*, (1997) 4. sz. 62–68.; *A történelmi szöveg mint irodalmi alkotás*. Ford.: Heil Tamás. In: White: *A történelem terhe*, 68–102. – a ford.]

a diskurzus két szélsőségeként tudjuk elkülöníteni, olyan alapvető antropológiai tényezőben gyökerezdik, mellyel itt csak röviden foglalkozhatok.

Augustinus a *Vallomások* 11. könyvében kimutatta, hogy az emlékezéshez az emberi megismerés sajátos aktusára van szükség: a felidézett eseményt (személyt stb.) létezőként képzeljük el, vagyis az elménkben lévő dolgot a létezés attribútumával ruházzuk fel – habár az, jól tudjuk, az emlékezés pillanatában már nem létezik. Más szavakkal, amikor azt állítjuk, hogy valami létezett, egyszerre gondoljuk létezőnek (vagyis valódinak) és nem létezőnek (vagyis jelen nem lévőnek). E két, a valóságban egymást kizáró konstelláció mentális együttlétét az a történeti sor teszi lehetővé, melyben képzeletünk számára megjelenik. Az egyik elfoglalja a másik helyét – vagyis amit az emberi emlékezet kontextusában „helyként” definiálunk, tartalmát tekintve „az életvilág (*Lebenswelt*) egy pontjának” is nevezhető. Amennyiben képtelenek lennénk a „múltként”, nem közvetlenül megjelenő helyzeteket megragadni, mindig „fiktívnek” kellene őket tekintenünk, pontosabban azonnali tapasztalatainkon kívül teljesen lehetetlen lenne különbséget tennünk a fiktív és a valódi események között. Elsődlegesen az emlékezés aktusa teszi lehetővé, hogy felismerjük saját jelenbeli tapasztalatunkon túl a valódi és a fiktív helyzetek közötti eltérést.

Így a múlt fiktív (mondjuk a regényekben olvasható) eseményeit úgy definiálhatjuk, mint amik képzeletünkben nem vethetők össze az általunk ismert világgal. Ez nem jelenti, hogy a fiktív események ne vonatkoznának a valódi világra, ám e kapcsolat, bárhogy is határozzuk meg, semmiképp sem temporális. Másfelől a múltbeli események valódikként közvetlenül a mi életvilágunkhoz kapcsolódnak. Így egymással is összefüggést kell alkotniuk, ez pedig temporális elrendezésükön keresztül megy végbe – vagyis a jelenhez képest „múltként” mutatkoznak meg. Ahogy a történetmondók maguk is a történet részei, a történelmi személyek is az ismert múlt egy darabját képezik.

Tehát a történeti idő nem csupán a múlt és a jelen közti összefüggést határozza meg, hanem egyszersmind, még alapvetőbben ezeknek az emberi lét egységes dimenziójához való kapcsolódását is. A történeti elbeszélésekben a múlt fiktív és reális eseményei – mivel mentális konstrukciók – egyaránt fikcionálisak. Ám a valódi múlt megalkotása az elme sajátos teljesítményén alapul: képes megbizonyosodni róla, hogy a múltbeli helyzetet egy jelenbeli váltja fel, s az utóbbi az előbbi „helyébe” lép. Ezzel szemben a fiktív múlt konstrukciója egyedül a narratív és a kronologikus idő közötti, a diskurzusban benne rejlő különbségen nyugszik.

IV. A történeti változás annalista modellje

A fenti fejtegetések nyomdokán lehetséges a történeti változás olyan egyszerű modelljét felvázolni, mely tekintetbe veszi ugyan a történelmi eseményekhez idővel hozzákapcsolódó különböző jelentéseket, mégis a történelem egészének objektív koherenciájából indul ki. Így elemzésünk új vonással bővül: eddig főként a modern történetírás elméleti alapvetéseit körvonalaztuk és tárgyaltuk, az alábbi historiográfiai program azonban a jövőben megvalósítandó javaslatokat fogalmaz meg. Kezdjük a „történeti változás” fogalmával!

A „történeti változást” a történészek rendszerint ugyanazon tárgy két időpont közötti átalakulásaként definiálják. Azonban e meghatározás még teljesen „naiv” formában is előfeltételezi a múlt objektív koherenciáját, vagyis hogy e változás egy tárgynak az egyik állapottából a másikba való objektív átalakuláshoz hasonló. Ez lényegében tagadja az ilyen ösz-

szekapcsolódások konstruktív jellegét.²² Mihelyst belátjuk, hogy a történeti tárgyak (például a múltbeli események) különböző időpontokban eltérőnek látszhatnak, a történelmi változást másutt ragadhatjuk meg: két különböző időpontban máshogy nézzük ugyanazt a tárgyat (eseményt). Így a történelmi változás fogalmát ugyanazon esemény különböző, kronologikus rendben elmondott történeteivel illusztrálhatjuk. Ezek egymásra épülnek, akárcsak egy régészeti lelőhely földrétegei, melyeket az archeológusnak kell szépen fokozatosan feltárnia. Hogy egy múltbeli esemény történeti jelentésének egészét megalapozzuk, e rétegek hosszmszetét kell egészen a legalsó szintig felvázolnunk. Csak akkor tudjuk az alul fekvő dolog történeti „jelentését”²³ meghatározni, ha már minden egyes réteget mint a tárgy történetének részét értelmeztük.

E módszert a középkori *annalesek*re való szabad asszociációval a történelem annalisztikus nézőpontjának szeretném nevezni. Itt a történelmi eseményeket kontextusuk (a történelem bizonyos eszméje, folyamata) látszólag sem közvetíti, hanem azok a történeti vizsgálat valódi centrumába helyeződnek. Elengedhetetlen a történelemszemléletünk ilyen megváltoztatása, mivel egy esemény történeti jelentésének kérdését sosem válaszolja meg teljesen egy bizonyos történet elmondása, hiszen az idők során számos más történet is elbeszélhető róla. A történelem manapság használatos elméletével (vagyis – ahogy a későbbiekben kifejtem – a historizmussal) szemben fenntartom, hogy egy esemény jelentése keletkezésének tulajdonképpeni pillanatában képződik, és egyfajta kettős perspektíva, a múltba való visszatekintés, valamint a jövő előrejelzése hozza létre. Az esemény visszanezve a múltbeli folyamatok végeredményének, előtekintve pedig új lehetséges fejlemények nyitányának látszik. Így a történelem minden újabb történeti jelenből újjászervezi magát – a jelen válik a történeti esemény fókuszává. E történelemkoncepció sokkal jobban kapcsolódik a középkor annalista történetírásához, mint a modern historiográfiához: a felvilágosodástól kezdve a történelmet csak a jövő perspektívájából lehetett elgondolni, az annalista történelem viszont a jelenre összpontosít. Persze alapos különbségek vannak a középkori és az itt kifejtett annalizmusok között: a középkori *annalesek*ből hiányoznak az eseményeket a történelmi folyamatokhoz, korszakokhoz stb. kapcsoló temporális szerkezetek. Így az időszerekkel számot vető történelemelmélet a középkor *annaleseire* való laza utalással csupán „új annalizmusnak” nevezhető.

E modern értelemben vett annalista perspektívából a történelmi változás a múlt egy eseményéről (vagy bizonyos számú eseményeiről) szóló, különböző időszakban keletkezett történetek sorából áll. Ezt azonban nem irodalmi művek soraként vagy a történetírás történeteként kell felfogni, inkább a múlt nézőpontjainak olyan tényleges történelmi szekvenciájaként értelmezendő, melyben minden egyes perspektíva az adott kor jelenének valóságát fejezi ki. Ez megkérdőjelezi a valódi történések és a fikcionális elbeszélés közti hagyományos különbségtételt: mihelyst a történeti elbeszélést a történelmi valóságra befolyással bíró tényezőként fogjuk fel, többé már nem kell számolnunk az egyetlen történelmi valóság metafizikai tézisével. Ehelyett különböző fokozatú valóságokkal szembesülünk: a történetek által elbeszélte eseményeknek, tényeknek, illetve maguknak a történeteknek a realitásával.

E kérdés megvilágítása érdekében érdemes visszaemlékezni, hogy minden történeti elbeszélés pragmatikai dimenzióval bír, amennyiben a múltbeli események összefüggését

²² Chladenius: *Allgemeine Geschichtswissenschaft*. S. 267ff.; Koselleck: *Standortbindung und Zeitlichkeit: Ein Beitrag zu historiographischen Erschliessung der geschichtlichen Welt*. In: *Vergangene Zukunft*. [Magyarul: *Nézőpontfüggőség és időbeliség. A történeti világ historiográfiai fel-tárásához*. In: *Elmúlt jövő*, 201–237. – a ford.]

²³ Vö. a 2. jegyzettel.

egy bizonyos, jelenbeli nézőpont alapján alkotja meg.²⁴ A múltról szóló minden történeti beszámoló a jövő egy bizonyos nézőpontját foglalja magában: a jövőre irányuló várakozás a múltbeli tapasztalatban gyökeredzik (és fordítva) – akár szándékos volt ez a történész részéről, akár nem. Ugyanez a helyzet, ha azt a modern tapasztalatot vizsgáljuk, miszerint a jövőben minden másként lesz, mint ahogy a múltban volt.²⁵ Egyrészt nemcsak a múltbeli körülmények, hanem a változások is a jövőbe vetíthetők, vagyis nem csupán a hasonló, de a megváltozott jövő is levezethető a múltból. Másrészt a jövő előre jelezhetetlenségében való hit nem elégíti ki azt a prognózis iránt táplált pragmatikus igényt, mely nélkül a világon nem lenne végbevihető tudatos cselekvés. Lehet, hogy a történelem az élet rossz tanítómesztere, mégis szükségünk van a tanácsaira.

A múltbeli események történetei így önmagukon implicite túllépve a jövőre mutatnak, méghozzá nem esetleges, hanem nagyon is alapvető értelemben, ugyanis a jövőt saját igazuk próbakövévé teszik. Számos múltbeli történeti beszámoló hamisnak bizonyult, mivel a bennük levő, a jövőre vonatkozó implicit előrejelzések nem valósultak meg. Ez egyaránt vonatkozik a birodalmi Németország nemzeti-liberális történetírására (mely az ország 20. századi történetében a *Weltgeltungra* [világhatalom] és a *Kulturmissionra* [kulturmisszió] koncentrált), a náci historiográfiára (mely az árja faj feltételezett felsőbbrendűségére építve jövendölte meg Európa, végül pedig a világ feletti egyeduralmukat), a kommunista történelemszemléletre (mely az emberiség történetét az osztály nélküli társadalom felé vezette), valamint a politika társadalomtörténetének bizonyos megközelítéseire (melyek feltételezték, hogy a modern társadalmak nemzeti jellegét hosszú távon fokozatosan az osztály- és a társadalmi rétegek váltják fel).

Bár a múltról szóló elbeszéléseket az események menete megcáfolhatja, ezek a jövő létrehozásában is szerepet játszanak, ugyanis a történelmi narratívumok – mint minden nyelvi beszédaktus – nem csupán a történelmi fejlődés mutatói, hanem annak elemei is.²⁶ Historiográfiai példát véve ilyen, ha egy előre nem látott esemény – mondjuk, egy váratlan háborús vereség – kétségbe vonja egy társadalom vagy társadalmi csoport eddigi történeti önképét, és új történelmi értelmezésre támaszt igényt. Itt nem feltétlenül csak egyetlen megközelítés jöhet szóba: több történeti beszámoló – egymást váltva, netán egyidejűleg, versengve – ugyanarra az eseményre vagy eseménysorra is vonatkozhat.

A történelmi változás annalista modelljét illusztrálhatja az első világháború kirobbanása 1914 július–augusztusában. Magától értetődik, hogy az eseményt az évek során, a történelmi helyzet átalakulásával (például 1914 őszén, 1918 telén, 1933 tavaszán, 1945 után stb.) egészen különbözőképpen beszélték újra el. Ráadásul a megközelítések természetesen a különböző nemzetek és politikai pártok szerint is változtak – és ez, általánosságban még inkább igaz a szóban forgó eseményről, a háború kitöréséről írottakra. E történelmi beszámolók a könyvtárak polcain megtalálhatók, a történészek jól ismerik őket.

E korabeli utólagos feljegyzéseknél kevésbé ismertek azok a jóval a háború kitörése előtt keletkezett előrejelzések, melyek bár nyíltan nem utaltak az esemény bekövetkeztére, burkoltan rámutattak lehetőségére. Persze itt a háború kitörése nem mint egy szigorúan vett tény került szóba, inkább csak mint egy jövőben lehetséges – vagy, ahogy Bertrand de

²⁴ Rüsen, Jörn: *Grundzüge einer Historik*. Frankfurt, 1983. I.

²⁵ Koselleck: *Historia magistra vitae: Über die Auflösung des Topos im Horizont neuzeitlich bewegter Geschichte*. In: *Vergangene Zukunft*. [Magyarul: „*Historia magistra vitae. A toposz felbomlása a mozgásba lendült történelem újkori horizontján*”. In: *Elmúlt jövő*, 41–73. – a ford.]

²⁶ Koselleck: *Begriffsgeschichte und Sozialgeschichte*. In: *Vergangene Zukunft*. [Magyarul vö.: a 19. jegyzettel – a ford.]

Jouvenel nevezte, „jövendőséges” (*futurible*)²⁷ – esemény. Számos 1871 utáni történelmi értelmezésben burkoltan szóba került a háború: például az Elzász-Lotaringia visszaszerzéséért küzdő francia revizionistáknál vagy Bismarcnál, aki 1871 után külpolitikáját arra a lehetőségre alapozta, hogy Európa nagyhatalmai szövetségre lépnek Németország ellen – ahogy ez 1914-ben be is következett. 1900 körül von Bülow kancellár egy jövőbeli világháborúra építette gazdasági egyeduralomért és „világhatalmi politikáért” folytatott harcát, sőt a német szociáldemokraták már 1880-tól ugyanezt a hipotézist fogalmazták meg.²⁸

Amikor azonban végül 1914 augusztusában hivatalosan deklarálták a háborút, a régóta várt esemény teljesen más volt, mint amire számítottak: a német fiatalok színe-virága, akiket a pángermánok és a konzervatív jobboldaliak (ha másért nem is, hatalmas lelkesedésükért) legyőzhetetlennek tartottak, néhány hónapon belül Flandriában és Észak-Franciaországban a gépesített hadviselés áldozatául esett. A szociáldemokrata munkások tömegei ahelyett, hogy a második Internacionálé esküje alapján spontán forradalmat robbantottak volna ki, a burzsoá pártok nemzeti sovinizmusához csatlakoztak. Végül pedig, amikor 1918 novemberében a forradalom tényleg kitört, ez akkor teljesen váratlan fordulatnak számított. Mégis, mi maradt azokból a nagy várakozásokból, melyek az első világháborúhoz kitörésekor és azelőtt kapcsolódtak? Lényegében semmi más, mint maga az esemény.

Ám a történelmi tudat számára ez nem oly kevés, mint amilyennek látszik, ugyanis a korábbi elvárásokban való csalatkozás rendszerint új tapasztalatokat és várakozásokat teremt. A háborúról szóló később keletkezett történelmi beszámolók már ezekre építenek, így aztán a háború kitörését nem felejtették el, hanem az új történelmi beszámolók újabb értelmezései alakították újjá. Az esemény fontossága azon is látszik, hogy a mai napig nincs olyan átfogó történelmi tanulmány, mely ne egy korszakjelző pontként hivatkozna rá. Bárhogyan is értelmezzék, az első világháború kirobbanása a német, az európai, sőt a világtörténelemben is új kor kezdetét jelöli. A kortárs várakozásokban már megjelent ez az értelmezés, ám máshogy: a háború utáni periódust már a háború előttre várták.

Miközben a történelmi beszámolók a múltbeli események összefüggéséről tudósítanak, nagyrészt a történetmondók jövőjét is felvázolják, akik sajátjukként fogadják el ezeket. Ez, akárcsak a történelemcsinálás más tényezői, több-kevesebb sikerrel mehet végbe. Eközben azonban az elbeszélők a történelmi világ létrehozásában is részt vesznek. A mostanában népszerű történelmi metafizika terhes öröksége, hogy az újabb – sőt mindenekelőtt a mai – történelmi értelmezéseket igazabbnak tartják, mint a régebbieket. Ám a történelmi elbeszélések igazságkritériumát nem az határozza meg, hogy mennyiben illeszthetők az idők végének mindent magában foglaló legvégső történelmébe, hanem csupán két feltétel: 1. a hozzáférhető források alapján alkotott értelmezés metodológiai szigorja; és 2. a történelem jövőjére vonatkozó interpretáció előrejelzési sikere, illetve pragmatikai hatása.

V. A történelem temporális mélysége

Itt néhány észrevételt kell tennünk az időben és térben tőlünk nagyon távol végbement események történetével kapcsolatban. Mindegyik korábbi példám a 20. századi Európával foglalkozó történészek számára könnyen hozzáférhető eseményekre vonatkozott: a Harmadik Birodalom, illetve az első világháború következményeire. Intuitív módon még az is

²⁷ Jouvenel, Bertrand de: *L'art de la conjecture*. Paris, 1964.

²⁸ Vondung, Klaus: *Die Apokalypse in Deutschland*. München, 1988.; Hölischer, Lucian: *Weltgericht oder Revolution: Protestantische und sozialistische Zukunftsvorstellungen im deutschen Kaiserreich*. Stuttgart, 1989.

nyilvánvalónak tűnik, hogy a 19. század ipari és politikai forradalmi mai európai társadalomra is hatottak. Másrésztől ugyanez mondható el a jelenbeli tapasztalatoknak a közelmúlt eseményeinek történeti interpretációjára gyakorolt befolyásáról.

Nem ilyen egyértelmű azonban a dolog a közép- és ókor esetében. Ezen távoli társadalmak története sokkal állandóbbnak tűnik számunkra, és a róluk szóló történelmi beszámolókra mostani tapasztalataink kevésbé hatnak. Mindemellett még itt is azonosíthatók a történetírásban bekövetkező változások – melyek nem csak akkor fordulnak elő, ha új, tudásunkat bővítő és múltképünket átalakító források látnak napvilágot. A történészek által e távoli idők kontextusában feltett kérdések és az ezek kiváltotta érdeklődés alapvetően az aktuális problémákra és szükségletekre irányul. Jól illusztrálja a fentieket – hogy csak két példát említsünk – az, ahogy a 19. század elején felfedezték a középkor és az antikvitás kultúr- és gazdaságtörténetét, vagy ahogy mostanában megnövekedett az érdeklődés a nőknek ugyanezekben a korszakokban elfoglalt helye iránt. Az új kérdések a múlt értelmezésében rendszerint új kategóriákat és elméleti hipotéziseket hívnak elő: például a középkori „állam” fogalma azonnal elvesztette érvényességét, mihelyt felfedezték, hogy az „állam” modern koncepció, mely tulajdonképpen csak a modern társadalmakra alkalmazható. Az olyan új korszakolások, mint a „modernségnek” a reformáció idejéről a 18. századra való (részleges) átcsúsztatása, teljesen új korszakok „felfedezése” – mint a „hellenizmus” (Gustav Droysen) vagy a „reneszánsz” (Jules Michelet) – mind elmozdítják a múlt iránti nézőpontot. A 18. század vége óta egyre több ilyen elmozdulás figyelhető meg, és ezek a távoli időkre és helyszínekre tekintő történeti perspektíva felülvizsgálatára sarkallnak.

Eszerint a társadalmaknak történetírásuk felülvizsgálatára vonatkozó igénye összefügg történelmük temporális mélységével. Az állandó, drasztikus változáson keresztülmenő társadalmak hajlamosak, hogy nemzeti történelmük temporális mélységét erőteljesen lerövidítsék; és fordítva: akik igazán hisznek örökségük állandóságában és tartósságában, gyakran extrém módon messzire visszamennek történelmükbe. A zsidók a totális folytonosság és állandóság történeti identitásának fenntartásában érdekeltek – ezt az állandóságot jól illusztrálja etnikai, vallási és politikai létért folytatott harcuk: a zsidó történelem legalább tízezer évet foglal magában. Ezzel szemben a harmadik világ néhány fiatal, forradalmakkal alapított nemzetállamának politikatörténete nagyon gyakran alig néhány évtizedre nyúlik. Amikor a franciák 1792-ben új naptárt vezettek be, ezzel történetüknek új kezdetet, „első évet” is adtak. A 20. századi szocialista és kommunista pártok ugyanezt tették, amikor a forradalom előtti időt (néha még annak bekövetkeztét megelőzve) az eljövendő kommunista társadalom feudális és burzsoá, „történelem előtti” időszakává, a civilizált emberiség történetén kívül eső korszakká nyilvánították.

A nyugat-európai modern ipari társadalmak az utóbbi évtizedekben középutat választottak. Azzal, hogy az emberiség története legfontosabb korszakának határát a 17. és a 19. század közötti polgári forradalmak idejére tették, történelmük kiterjedését néhány évszázadra rövidítették le. Fenntartották a távolabbi korok emlékét, ám ezeket – nagyon is hasonlóan az Európán kívüli társadalmak históriájához – idegennek érezték, a „különös”, a „másik” történeteként tekintettek rájuk.²⁹ Így a középkor más miatt vált vonzóvá, mint addig: például a történelem hosszú távú antropológiai struktúrái kapcsán vagy a jelen társadalmi szerkezetei számára olyan lehetséges alternatívákat kínálva, melyek a jövőben akár részben újjáéleszthetők lehetnek. Másfelől azonban a jelennel való tényleges történeti

²⁹ Lásd: Burke, Peter: *The French Historical Revolution: The Annales School 1929–1989*. Cambridge, 1990.

– temporális – kapcsolat megszűnt. Mérhetetlen és megkérdőjelezhetetlen törés választja el jelenlegi történelemfogalmunkat a 19. század történelmi látomása által megjelenített koncepciótól.

Ez nem csupán a változás terminusain mérhető le, hanem azon is, hogy a modern és a premodern korszak között a történetírói feljegyzések mennyire szélesek és kiterjedt hatókörűek. A történelem utóbbi évszázadokban bekövetkező „beszűkülésével” párhuzamosan alapvetően változtak meg a történelmi érzékelés vezető fogalmai: a keresztény vallás hosszú távú kontinuitását olyan rövidtávú eszmények váltották fel, mint a 18. században az emberi jogoké vagy a modern demokráciák 19. századból eredő társadalmi egyenlőségigénye. A kortárs történészek szerint a modern polgári világ sokkal kevésbé származtatható az ó- és középkori társadalmakból, mint ahogy a 19. századi történetírók hitték. A premodern társadalmak szervezeti és viselkedési struktúráit tanulmányozva a mai kor emberét sokkal inkább azok különbözősége, „archaikus” jellege igézi meg, mint „modern” elemeik.

Ezt támasztja alá a távoli társadalmakkal kapcsolatos felfogás alapvető megváltozása az utóbbi évtizedekben. Ez főként a múlt és a jelen közti temporális viszonyok hálózatából adódik: a korszakolásból, a fejlődésmoделlekből, a világ különböző országain és kultúráin belüli folyamatok, helyzetek „nem-egyidejű egyidejűségéből”. Ezek hosszú időperiódusokat tudnak áthidalni, és képesek a múlt távolságát a jelen idegen régióinak messzeségét legyőzni. Így aztán a távolabbi történelmi szférákra vonatkozó temporális összefüggéshálózat bizonyos értelemben durvább és lazább a közelmúltra irányulónál, de ez nem jelenti, hogy kevésbé lenne nyitott az annaliztikus történelmi szemléletmódra.

VI. A historizmus és az új annalizmus

A társadalomtörténet második világháború utáni diadalmenete óta a történelemelméleten belül szokás az új strukturális történetírás korszakát elkülöníteni a régebbi, a felvilágosodás óta uralkodó historiográfiai forma, a „historizmus” időszakától.³⁰ A különbségek azonban nem annyira a történelem elméletének területén (vagyis a történelem alapfogalmában), sokkal inkább a történelmi források tanulmányozásának módszertanában és a tények magyarázatául szolgáló új elméleti modellek használatában rejlenek. A két irányzat történelemkoncepciójának hasonlóságai elég fontosak, ugyanis így az újabb társadalomtörténet történelemkoncepciója „historistának” nevezhető.³¹ A fentebb vázolt annalista modell azonban számos pontban alapvetően különbözik ettől:

1. A historista történelemelmélet a történelmet metafizikai egységnek tekinti. Ez az egység különbözőképp fogható fel: „Isten műveként” teológiailag, „változó társadalomként” szociológiailag, vagy egyszerűen mint az események, tények és hasonló egyedi bizonyosságdarabok pozitívista „világa”. Ezzel szemben annalista szempontból a történelem inkább összefonódó szálak sokaságából készített szövethálóságnak tűnik. Ahol a szálak összefutnak, történelmi eseményről beszélhetünk; a szövetet pedig azok a temporális struktúrák, kronológiai rendek fonaljai alkotják, melyeket mi, történetileg iskolázott kortársak az események közt felismerünk és feltárunk. A történelem annalista szemléletmódja szerint nem függ minden mindennel össze, csak a korábban már valakik által ténylegesen létrehozott össze-

³⁰ Iggers, Georg: *New Directions in European Historiography*. Middletown, Connecticut, 1975.; Jaeger, Friedrich – Rüsen, Jörn: *Geschichte des Historismus: Eine Einführung*. München, 1992.

³¹ Lásd: Nipperdey, Thomas: *Historismus und Historismuskritik heute*. In: uő.: *Gesellschaft, Theorie, Kultur*. Göttingen, 1976. 59–73.

függések relevánsak. Az annalista számára a világ úgy képzelhető el, mint amiben nem a történelem egésze, hanem pusztán a temporális struktúra az, ami létezett, létezik és létezni is fog.

2. A historizmus elmélete az események világával kapcsolatban a történelmi időt is egységnek tekinti, olyan absztrakt tér–idő paraméterrel dolgozik, melyben minden történelmi esemény és összefüggés időben pontosan meghatározható. A múltbeli kronológiák elemzéseiben azonban arról árulkodnak, hogy a történelmet óriási mennyiségű, teljesen különböző időrend alkotja – mint például a gyors vagy lassú változás, a ciklikus vagy egyenes vonalú rendek (*chronological orders*), a folyamatra és egy történet fordulópontjára összpontosító, vagy a jelenre, a jövőre, a múltra irányuló időviszonyok stb. Az annalizmus szemszögéből a történelmi idő sokkal inkább a különböző időrendek és -perspektívák közti ideiglenes, periodikus kölcsönhatást fejezi ki, melyet nem valamiféle absztrakt, metafizikai történelemrendszer, hanem maga a történelemformálás hoz létre.

3. A historista történelemszemlélet mindig a történész jelenére irányul. Ahogy a historisták a történelmi források fogalmainak jelentését csak saját mindennapi nyelvükre fordítva képesek megérteni, úgy a múltbeli események történelmi értelme is csak a jelen felől válik világossá. Ezzel szemben az annalista történelemszemlélet kétdimenziós: egyszerre összpontosít a megfigyelt múltra és a megfigyelő jelenére. A korabeli jelenre, múltra, jövőre irányuló múltbeli történelmi perspektívák (vagyis a múltbeli jelen, a múltbeli múlt és a múltbeli jövő) ütköznek a jelen nézőpontjaival (a jelenbeli múlttal, a jelenbeli jellel és a jelenbeli jövővel), s e kettő különbségéből a történelmi változás egyedi sajátosságát tárhatjuk fel. A historizmus szerint a történelmi események jelentését alapvetően megtörténtük kontextusa, egy adott történelmi folyamat, körülmény-együttes határozza meg. Az annalizmus ezzel szemben a kérdéses eseményt történelmi konstrukcióként fogja fel, melynek jelentését egyetlen konkrét történelmi kontextuson belül sem lehet teljességében megmagyarázni. A történelemelmélet fogalmaiban az esemény léte csupán mint történelmi véletlen határozható meg. Az annalizmus szerint a történelmi esemény mint olyan a történelem folyamatát a múltbeli jövő (vagyis a kérdéses esemény pillanatához képest vett jövő) és a jelenbeli múlt (tehát a mai szemlélőhöz képest vett múlt) közötti különbségben magyarázza.

Így az annalisztikus történetírásban a tényleges történelmi változás gyújtópontjai az olyan múltbeli helyzetre irányulnak, melyekben új kollektív tapasztalatok és gondolkodásmódok hatása alatt a jelen, a múlt és a jövő szemlélete alapvetően mozdul el. Az annalista megfigyelő számára nem maguk a múltbeli események bírnak történelmi jelentőséggel (bármily fontosak legyenek is egyébként), hanem képességük, hogy megváltoztassák annak a történelmi értelmező kontextusnak a szemléletét, melyben történelmi eseményekként helyezük el őket. Ezért a történelem általános, objektív kontextusát a folytonosan változó történelemértelmezéseken túl találhatjuk meg. E kontextus minden egyedi történelmi értelmezéstől független, ám csak ezeken keresztül érvényesítheti magát. Az annalista történész úgy állítja ezt helyre, hogy a történelem historista értelmezéseiben a változást azokra a valódi eseményekre redukálja, melyek az interpretációkat létrehozták. Így a történelem annalista szemlélete egyaránt győzedelmeskedik a történelmi objektivitás tarthatatlan historista követelése és a diskurzuselméletre alapozott történelemszemlélet önként vállalt szellemi megkötései felett. Kétségtelen, hogy mindkettő – vagyis minden történelmi tudás diskurzusfüggőségének megértése, valamint a diskurzusokon túl lévő objektív valóságra utalással e függőség meghaladása – a modern történelemelmélet szerves részét képezi.

Egy balkáni eredetű népcsoport a koppányi szandzsákban: a vlahok

Az 1570. évi török összeírások alapján¹

Nagy Szulejmán szultán az 1541-ben harc nélkül elfoglalt Buda várát, a magyarországi hadjárat közben a Duna mentén megszállt helységekkel együtt birodalmához csatolta. Az ország három részre szakadása után kialakult magyar védelmi vonal nem tudta az oszmán-törökök további terjeszkedését megakadályozni. Az 1543 és 1545 között a Dráva mentén és a Dunántúlon lezajlott török hódítások célja az volt, hogy a birodalom új tartományaként számon tartott budai beglerbégységnek a hátszágát megnövelve biztonságba helyezték, azután pedig felvonulási és utánpótlási támaszpontként használják azt a Habsburgokkal szemben.²

A Tolna megyei védőlánc legnyugatibb szemének számító, a Dunántúlon található Koppány meglepő módon sokkal korábban jutott török kézre, mint Simontornya és környéke. Egy korabeli levélből értesülünk arról, hogy még 1543 októberében török csapatok jelentek meg Koppányban, és ezek egyben erősítették is a várost.³ A nyugat-tolnai és kelet-somogyi területeket a Tolna-Baranya megye felől megszerveződő török közigazgatási rendszernek megfelelően először a mohácsi szandzsákhoz csatolták.⁴ A források tanúsága szerint Koppányt és környékét már 1550 májusában független közigazgatási egységként szervezték

¹ Elhangzott a 2006. augusztus 23–26-án Debrecenben rendezett VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson.

² Az oszmán-törökök Buda török kézre kerülése utáni politikájára és hódításaikra vonatkozóan lásd: Gökbilgin, M. Tayyib: *Kanunî Sultan Süleyman'ın Macaristan ve Avrupa Siyasetinin Sebep ve Âmilleri, Geçirdiği Safhalar*. In: Kanunî Armağanı. Ankara, 1970. 32–33.; Káldy-Nagy Gyula: *A budai szandzsák 1559. évi összeírása*. Budapest, 1977. 8.; Dávid Géza: *A simontornyai szandzsák a 16. században*. Budapest, 1982. 9–10.

³ Vass Előd, a téma egyik kutatója viszont előbb a dombóvári vár zsoldjegyzéke alapján 1552-re (Vass Előd: *Törökkoppány 1556. évi első adóösszeírása*. In: Kanyar József (szerk.): *Somogy megye múltjából – Levéltári Évkönyv 3*. Kaposvár, 1972. 57.), majd Istvánffyra hivatkozva 1544-re datálja (uő.: *A mohácsi szandzsák hatvannégy évvel a csata után*. In: Rúzsás Lajos–Szakály Ferenc (szerk.): *Mohácsi Tanulmányok*. Budapest, 1986. 356.). Egy másik nézet szerint Koppány 1550-ben esett el (Hóvári János: *Fonyód a török hódítás korában*. In: Kanyar József (szerk.): *Fonyód története*. Kaposvár, 1985. 118.). Meksey István leveléről és a város török kézre kerüléséről lásd: Szakály Ferenc: *Tolna megye negyven esztendeje a mohácsi csata után (1526–1566)*. In: Puskás Attila (szerk.): *Tanulmányok Tolna megye történetéből II*. Szekszárd, 1969. 26.

⁴ Az ekkor 17 nahiájából összeálló mohácsi szandzsák adóösszeírásával kapcsolatosan lásd: Başbakanlık Osmanlı Arşivi (a továbbiakban: BOA), *Tahrir Defteri* (a továbbiakban: TT), No. 441.

meg.⁵ Somogyból ide tartozott az új szandzsák székhelyéül is szolgáló koppányi, karádi és kőrösi, Tolnából pedig a szakcsi – később dombói – kerület (*náhiye*). A Marcal völgyébe és Zalába való behatolásuk után a törökök 1563-ban a szandzsák alá vonták a marcali náhijét, 1580 körül pedig a zalavárit.

Az általunk tárgyalt terület 16. századi életéről több török forrásból értesülünk. Ezek között megemlíthetjük a szandzsák-összeírásokat (*tahrir-defteri*), a fejadó-kimutatásokat (*dzsizje-defteri*) és a katonaság javadalombirtokait kimutató *timár-defter*iket.⁶ A török uralomra vonatkozó iratok közül kétségtelenül a legfontosabbaknak a szandzsák-összeírásokat tekinthetjük. Ezek gazdaságtörténeti értékük mellett népesedéstörténeti szempontból is rendkívüli fontosak. E forráscsoport segítségével nyerhetünk összefüggő képet a szandzsákok összlakosságáról, népsűrűségükről, átlagos településnagyságukról és a pusztásodás mértékéről. De más szempontból is nagyon fontosak: a szandzsák-összeírások gazdag névanyagából meríthetünk ismereteket a lakosság nemzetiségi összetételéről, illetve ezeken a területeken végbemenő népességmozgás mértékéről.⁷ Ebben az összefüggésben az ún. fejadó-kimutatásokat sem hagyhatjuk figyelmen kívül, különösképpen azon csoportjukat, amelyek feltüntetik a *dzsizje*-adóval szolgáló valamennyi családfőt.⁸

Magyarország történetének egyik legérdekesebb kérdése az, hogy az ország nemzetiségi összetétele hogyan alakult az 1500-as évek elejétől a század végéig. A hódoltság egyes területei nemzetiségi megoszlásának és annak változásának megértéséhez – legalább a 16. század második felére vonatkozóan – nagy segítséget nyújtanak a török összeírások. Ha megfigyeljük a Koppányra vonatkozó forrásainkat, akkor megállapíthatjuk azt, hogy 1570-ig a magyarság képviselte a lakosság túlnyomó többségét. A magyar népesség között azonban akadhatunk korábban beköltözött idegen ajkúakra is (tót, cseh, horvát, kun és néhány esetben besenyő), de ezek nemzetiségváltásának folyamata már eddigre befeződött. Ugyan-

⁵ Egy rendelkezésünkre álló kinevezési okmány kivonata (*ruúsz-defter*) pontosabb adatokat szolgáltat erről az eseményről. Így 1550 májusában Isztambulban jóváhagyták Dervis mohácsi bég ajánlatát, amely szerint Koppány független szandzsákká alakítható, mivel a közelében levő náhijék is virágzásnak indultak a palánkaival együtt. A dunai kapitány, Derja Bég lett a szandzsák első bégje (BOA, *Kâmil Kepeci Tasnifi*, Ruúsz, No. 209, 90). Káldy-Nagy egy, a budai beglerbéghez hidzsra szerinti 957. évre (1550. jan. 20. – 1551. jan. 8.) keletkezett pénztári naplójára hivatkozva 1550-re teszi a koppányi szandzsák kialakulását (Káldy-Nagy: *A budai szandzsák*, 9.). A szandzsák első adóösszeírása nyomán felvetődött 1552. évre való datálással kapcsolatosan lásd: Dávid, Géza: *Ottoman Administrative Strategies in Western Hungary*. In: *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Menage*. Istanbul, 1994. 33. és Vass: *A mohácsi szandzsák*, 57–58. Az 1554. évet felvette Birken, Andreas: *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*. Wiesbaden, 1976. 29.

⁶ Az 1546. évi *tahrir-defteri*n kívül még négy fennmaradt: az 1552., 1565., 1570. és 1580. évi *defterek*. Jelzetük sorrendben: BOA, *TT*, No. 412, 665, 563 és 676. Az 1563. és 1566., 1573., 1574., 1676., 1577., 1580. évi *dzsizje-defter*ik jelzetei: Bécs, Nationalbibliothek Flügel 1349, 1351, 1353, 1352, 1353, 1349. Három *timár-defteri*t ismerünk az 1565., 1570. és 1580. évből. Jelzetük sorrendben: BOA, *Timar Defteri*, No. 353, 505, 659.

⁷ A hódoltsági lakosság folytonosságáról és vándorlásáról, különös tekintettel a budai szandzsákra lásd: Dávid, Géza: *Data on the Continuity and Migration of the Population in 16th Century Ottoman Hungary*. *Acta Orientalia Academia Scientiarum Hungaricae*, XLV (1991) 219–252. A simontornyai szandzsák viszonyaira vonatkozóan lásd: uő.: *A simontornyai szandzsák*, 57–61.

⁸ Erre jó példákat ad Káldy-Nagy Gyula tanulmánya, amely a fejadó-kimutatások alapján a délkelet Dunántúli népességének vándorlását és költözködéseit, illetve az idegen betelepülést kimutatja: *Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai*. Budapest, 1960. 6–7.

ez a jelenség jellemző volt a szomszédos simontornyai szandzsákra is.⁹ A török korban beköltözők között számon kell tartanunk a török katonák mellett a polgári lakosokat is. Míg a katonaság létszámával kapcsolatban lehetőségünk van a timár-összeírásokból tudomást szereznünk, addig a polgárokról nincsenek pontos adataink, minthogy a török közigazgatási rendszer nem tüntette fel őket a szandzsák-összeírásokban.¹⁰

1570-től kezdve a szandzsák nem-magyar elemét nagyszámú, balkáni származású népesség képviselte. Az első információt róluk az 1570. évi tahrír-defteri külön fejezetéből és egy timár-defteriből szerezzük. Az 1580. évi tahrír-defteri vlahokat érintő fejezete és a szakirodalomban *alku listának* nevezett 1581-es jegyzék tömegesebb betelepülésükről tudósít.¹¹ Mielőtt az első forráscsoportot közölnénk, szeretnénk tájékoztatást adni a vlahok korábbi balkáni történetéről, ami nagyjából magyarázatot ad a későbbi koppányi viszonyokra.

A *vlah* szón mindenekelőtt egy, a Balkán-félsziget történetében szerepet játszó etnikumot, egy latinizált paleobalkáni népességet¹² értünk, amely észak-albániai és dél-szerbiai hegyes őshazájából az egész félszigeten elterjedt. A közeli hercegovinai fennsíkra már korán eljutnak, a 12. század elején pedig északabbra vándorolnak. Egy részük egészen Közép-Boszniaig hatol. Tudomásunk van arról, hogy a 13–14. században jelentős számban élnek a Pindosz-hegységben, illetve Epirusz és Thesszália hegyeiben. Nem véletlen tehát az, hogy a források *Vlachia* vagy *Vlachia Magna* kifejezéssel emlegetik Thesszeliát. Manapság a balkáni vlahok nagy többsége Észak-Görögországban él, de kisebb-nagyobb csoportjaikkal Bulgáriában, Macedóniában, Albániában, és az Isztriai-félszigeten is találkozhatunk.¹³

A vlahok a transzhumációknak nevezett fél-nomadizmust űzték foglalkozásul. A bizánci írók utalnak az évszakok által megszabott vándorlásukra, a szerb okmányok egyenesen *kjelatori* (vándor) és pásztor néven említik őket.¹⁴ Meg kell jegyezni, hogy a 11. századtól már népi hovatarozástól függetlenül vlahoknak neveznek minden vándor pásztort nemcsak a Balkán-félszigeten, hanem a 16. századi Magyarország peremterületein és ennek szomszédainál is. A török források vlahjainak egy részét valószínűleg ezek a vegyes etnikai eredetű pásztorok alkották.¹⁵

Az oszmán-törököknek, miután a Balkán-félszigeten megvetették a lábukat, mind az itt, mind pedig a Kis-Ázsiában folytatott háborúikhoz nagy katonai erőkre volt szükségük. Ezt

⁹ Dávid Géza: *Pasák és bégek uralma alatt. Demográfiai és közigazgatás-történeti tanulmányok.* Budapest, 2005. 47–49.

¹⁰ Az 1570-es, illetve 1580-as összeírásokban Döbrököz városában mégis talán véletlenül vettek jegyzékbe török lakost. Ebben az időben itt tizenegy családfővel találkozhatunk. A szandzsák török polgárainak hozzávetőleges összsámát csak a katonák létszámának megállapítása után kaphatjuk meg, mivel az előbbieket a katonák szükségleteinek biztosítása érdekében érkeztek Magyarországra. A tömeges török letelepedésekről, tolnai és váci példákról lásd: Dávid, Géza: *XVI. Yüzyıl Osmanlı Devri Macaristanı'nda Şehirleşme.* In: Osmanlı, 4. Cilt. Ankara, 1999. 114.

¹¹ Az 1570. évi fejezet: BOA, *TT*, No. 563, 172–178.; az 1580. évi fejezet: BOA, *TT*, No. 676, 81–100.; az alkulista: Bécs, N. B. Flügel 1361, 39–47. Az utóbbit közzétette Velics Antal-Kammerer Ernő: *Magyarországi török kincstári defterek.* I. köt. Budapest, 1886. 331–333.

¹² A vlahok illír eredete mellett állást foglal: Malcolm, Noel: *Bosnia. A Short History.* London, 1994. 75–76. A trák eredet kérdéséről lásd például: Stavrianos, L. S.: *The Balkans since 1453.* London, 1963. 23–24.

¹³ Malcolm: *Bosnia*, 73–74.; Vass: *A balkáni nomadizmus az Oszmán Birodalom európai tartományában.* In: Tőkei Ferenc (szerk.): *Nomád társadalmak és államalakulatok.* Budapest, 1983. 277–278.

¹⁴ Malcolm: *Bosnia*, 74.

¹⁵ Hegyi Klára: *Magyar és balkáni katonaparasztok a Budai vilájet déli szandzsákjaiban, Századok*, 135. évf. (2001) 1268.

a problémát úgy oldották meg, hogy fenntartották a helyi nemesi réteget, és a hatalmukba került balkáni területeken újraszervezték a helyi katonaságot. Az oszmán-török államigazgatás ezen csapatok katonai szolgálata fejében timárt adományozott nekik, azoknak pedig, akik már földterülettel rendelkeztek, azt adómentes, örökletes telekké változtatta. Ezzel a törökök elérték, hogy ezek a fegyveres csoportok szívesen beálltak az oszmán hadseregbe.¹⁶ Ezen fegyveres csoportok között elsősorban megemlíthetjük a *vojnukokat*, akik a független szerb államban a nemesség soraiba tartoztak, a török hódítás után azonban már ezek haderejének vértis harcosaiként katonáskodtak, és mindenütt a félszigeten de különösképpen Szerbiában a határvidéket védték.¹⁷ A török hadseregben a 15. század közepétől kezdve szolgáló *martalócok* egy másik balkáni eredetű fegyveres csoportot képviseltek. Ezek az Észak-Szerbián és Bosznián át Dalmáciáig és onnan egészen Moreáig terjedő határsávon harcoltak, Buda eleste után pedig Magyarország katonai szempontból majdnem minden fontos helyén szolgáltak. Nemcsak vár- és határvédelem tartozott a feladatkörükbe, hanem részt vettek a portyázásokon, kémkedtek az ellenséges területeken, illetve a török flotta légénységét is ők alkották, és biztonsági és rendőri szolgálatot is végeztek. Ennek fejében földjeikért nem kellett adót fizetniük, és a törvények mentesítették őket a dzsizje, a kivételes adók és a földesúri kapuadó alól.¹⁸

Az oszmán-török államigazgatás a délszláv területek egy másik nagyszámú népcsoportját képviselő *vlahokat* is betagoalta katonái soraiba. Ezek feltehetően a korábbi szerb államban bizánci eredetű, különleges megszervezésen estek át. Tudomásunk van arról, hogy ezeknek a félnomádoknak egy része a 13–14. századi szerb államban bizonyos katonai és rendészeti szolgálatokat látott el. Megszervezésüknek köszönhetően a *vojnik* néven emlegetett félnomád pásztorok szabad paraszti jogálláshoz juthattak.¹⁹ Az oszmán-török állam először II. Mehmed uralkodása alatt a szendrői szandzsákban léptette érvénybe a szerb *jus valachicum* török változatát, amelyet a későbbi törvénykönyvek őstörvénynek (*kanûn-ı kadîm*) neveznek. A törvények rendelkezése alapján minden családnak évente egy florit, azaz aranyforintot (a 15. században 45 akcséből állott) kellett fizetnie. A források a vlahok megjelölésére a *filoridzsiján* (filori-fizetők) elnevezést használták, amely a törvények ezen cikkéből származik. Ez az adó az oszmán-török megszállás előtti időkre nyúlik vissza. Úgy tűnik, hogy a Dusan István szerb uralkodó által életbe léptetett adóztatási rendszert, amely minden háztartást egy *hyperpyron*, vagyis egy velencei dukát fizetésére kötelezett, az oszmán-török apparátus fenntartotta, és kiterjesztette az uralma alá került vlahokra.²⁰

¹⁶ İnalçık, Halil: *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi. Cilt 1: 1300–1600.* çev. Halil Berktaş, İstanbul, 2000. 52.; uő.: *Stefan Duşan'dan Osmanlı İmparatorluğu'na. XV. asırda Rumeli'de hiristiyan sipahiler ve menşeleri.* In: *Osmanlı İmparatorluğu. Toplum ve Ekonomi.* İstanbul, 1993. 106–107.

¹⁷ A *vojnik* szervezetről a következő tanulmányok adnak bővebb felvilágosítást: İnalçık: *Stefan Duşan'dan Osmanlı İmparatorluğu'na,* 83–103.; Ercan, Yavuz: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bulgarlar ve Vojnuklar.* Ankara, 1989. passim; Hegyi: *Magyar és balkáni,* 1264–1266.

¹⁸ A *martalócok*at illetően lásd: Vasić, Milan: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Martoloslar,* çev. Kemal Beydilli, *Tarih Dergisi,* 31 (Mart 1977), 49–55. és Anhegger, Robert: *Martoloslar Hakkında. Türkiyat Mecmuası,* VII-VIII. (1942) 290–291.

¹⁹ Vass: *A balkáni nomadizmus,* 272.

²⁰ İnalçık, Halil: *Filori.* The Encyclopaedia of Islam. New Edition. II. Leiden–London, 1965. 915.

A vlahok egyik régi alapegysége a *katun*, vagyis a pásztorközösség-szállás volt.²¹ Míg ez a középkori egység a szerb királyok adományleveleiben körülbelül 15–30 családot foglalt magába,²² addig a török törvények katunjai általában 50 családot jelentettek. A szendrői szandzsák törvényeiből és más török törvénykönyvekből megtudjuk, hogy minden *katun* az államnak évente többek között sátrat, sajtot, kötőféket, kost volt köteles beszolgáltatni.²³ A törvények előírták, hogy katonai szolgálatuk teljesítése után mentesek legyenek a *dzsizje*, a tized, a földesúri kapuadó és mindenféle más rendkívüli állami adó fizetésétől. A törvények hol *vojn*oknak, hol *göndernek* (amely a görög eredetű *kontáron* szóból származik²⁴) és néhány esetben *eškincünek* (török eredetű szó) nevezik a vlah pásztorokból lett harcosokat. A törvények előtt teljes jogú katonáknak számítottak. Szendrőn, Branicsevóban és Vidinben minden öt háztartásnak, Boszniában és Hercegovinában pedig tíz háztartásnak egy katonát kellett fegyverben tartania, hogy a békeidőkben a környék védelmére ügyeljenek. Háború esetén pedig a lovas vlah katonák teljes fegyverzetben kötelesek voltak hadba vonulni és a portyázásokban részt venni.²⁵ Amikor több emberre volt szükség, minden család egy-egy lovaszt volt köteles kiállítani.²⁶

Az oszmán-törökök közigazgatási rendszerükbe a vlahokat saját társadalmi-gazdasági, patriarchális és autonóm szervezetüket (*knežine*) meghagyva fogadták be, amelynek élén *kenézek* és *primkürök* állottak.²⁷ A törvények világosan megszabták a *náhiyek* elé állított *kenézek*, *primkürök* és a falvak vezetőinek feladatkörét, illetve előjogait. A *kenézek* gyakran a szpáhi rétegbe fölemelkedve szultáni *beráttal* örökletes timárt kaptak, vagy pedig földjüket adómentesen élvezhették. A vlahoktól beszedett büntetések egytizede is nekik járt. Olyan parancsnoki állást töltöttek be, mint az egyéb katonaparaszat-alakulatok közül a *jaják*-nál a *jajabasi*, a keresztény *vojnukok*nál pedig a muzulmán *cseri-basi* vagy *szer-aszker*. A *kenézek* a katonáskodó vlahok lajstromozásával voltak megbízva, és ezek a hadbaszállást intézték a *primkürökkel* együtt. E méltóságoknak polgári igazgatási funkciójuk is volt: biztosították a rendet, és segítettek a török meghatalmazottaknak az összeírásnál és az adóbehajtásnál.²⁸

²¹ Vucinich, Wayne S.: *The Yugoslav Lands in the Ottoman Period: Postwar Marxist Interpretations of Indigenous and Ottoman Institutions*. The Journal of Modern History, vol. 27. (Sep., 1955) no. 3. 288.

²² Vass: *A balkáni nomadizmus*, 271.

²³ Akagündüz: *Osmanlı Kanunnâmeleri*. 1. Istanbul, 1990. 527–528.

²⁴ Beldiceanu, Nicoară: *Sur les valaques des balkans slaves a l'époque ottomane (1450–1550)*. Revue des études islamiques, vol. 34. (1966) 94–95.

²⁵ Az első szendrői és hercegovinai szandzsákok törvényeivel kapcsolatban lásd: Akagündüz: *Osmanlı Kanunnâmeleri*. 1. 527–529., 494–495. II. Bajezid-kori branicsevói, vidini, boszniai, hercegovinai, szendrői törvényekre: uő.: *Osmanlı Kanunnâmeleri*. 2. Istanbul, 1990. 73, 380–381., 406–409., 491–494. I. Szelim branicsevói, szendrői törvényére: uő.: *Osmanlı Kanunnâmeleri*. 3. Istanbul, 1991. 449., 457–461.

²⁶ Az 1527. évi szendrői vlah törvényről lásd: Barkan, Ö. Lütfi: *XV ve XVInci Asrirlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*. Istanbul, 1943. 324–325.

²⁷ Vucinich: *The Yugoslav Lands*, 288.; Zirojević, Olga: *The Ottoman Military Organization in Yugoslav Countries in the 15th and 16th Centuries*. In: *Ottoman Rule in Middle Europe and Balkan in the 16th and 17th Centuries*. Dissertations Orientales. Prague, 1978. 184.

²⁸ A fentebb említett törvényeken kívül a *kenéz* és *primkür* tisztségviselőkről lásd még: Vasić, Milan: *Social Structure of Yugoslav Countries under the Ottoman Rule till the End of the 17th Century*. In: *Ottoman Rule in Middle Europe and Balkan in the 16th and 17th Centuries*. Dissertations Orientales. Prague, 1978. 58–59.; Beldiceanu: *Sur les valaques* 107–111.; Đurđev, Branislav: *Nešto o vlaškim starješinama pod turskom upravom*. Glasnik Zemajskog Muzeja, LII (1940), 50–55.

A Balkán-félszigeten végbement oszmán-török előrenyomulás szinte folytonos vándorlást eredményezett a keresztény népek között a meghódított és a törökök által meghódítandó területeken. Ez a helyzet a török vezető réteget arra kényszerítette, hogy a balkáni megszállás első pillanataitól kezdve az elnéptelenedett települések újjáéledése érdekében szisztematikus telepítési politikát kövessen. Ez a politika sikeresen elérte, hogy a félsziget újra benépesedjen a különböző muzulmán szekták tagjai (*dervis*) és főleg a kis-ázsiai félnomád jürükök révén, akiket az államvezetés az alattvalói sorból (*rája*) felemelve katonai szervezetbe tömörített, és nagy tömegeit a *szürgünn*ek nevezett módszerrel a Kelet- és Közép-Balkánra telepített át.²⁹ A török kolonizáció azonban nem tudott a félsziget nyugati és északnyugati részére is eljutni, éppen ezért itt a helyi népcsoportok segítségét voltak kénytelenek igénybe venni. A félnomád vlahok, akiknek mozgóképességét, szilárd civil és katonai szervezetét nyugodtan hasonlíthatjuk a jürükökéhez, a török hatalom konszolidációs és kolonizációs terveihez kellőképpen alkalmas tömegnek bizonyultak.³⁰ Az oszmán-török vezetés az újonnan meghódított területeken a kolonizáció ügyében szintén a vlah vezetőkre támaszkodott. A pozsegai szandzsák 1541. évi törvényei egyebek között a települések benépesítését és virágoztatását (*memleket senledüp*) a kenézek és primkürök feladatául határozták meg.³¹

A törökök a vlahokat a hegyekből az elpusztult síkságokra telepítették át. A rendelkezésünkre álló források az újonnan meghódított délszláv területeken majdnem mindenütt a vlahoknak telepesekként való megjelenéséről tanúskodnak. A szerb királyság megszűnt utáni években a Timok-Morava vidékén, a 15. század végén Hercegovinában 7007, Szendrőn és Krusevacban pedig összesen 9203 vlah családfőt vettek jegyzékbe.³² Az új vlah településeket mindig a török végvárok környékén, a Magyar királyság közelében találjuk. 1463-tól kezdve fokozatosan megjelentek egész Boszniában. A Balkán nyugati területein, így 1537-től Pozsegában, Pakracban és Valpón, illetve 1552 után az adriai határvidéken jelentős vlah szállásterületek jöttek létre. Forrásaink a félnomádok egyre növekvő népessége miatt például Voćin térségét „Kis Oláhország”-nak nevezzük.³³

Az átvándoroltatás nemcsak az elnéptelenedett határvidékek felé irányult, hanem a Balkán belső részeire és más stratégiai fontosságú területekre is. A Balkán nyugati határterületein elhelyezkedő helyőrségeket ellátó-utánpótló, Isztambulba Belgrád–Szófián keresztül vezető útnak egyik ága, a szendrői-čuprija/paraćini út környékén fekvő, egyre fogyó népes-

²⁹ Az oszmán-törökök betelepítő politikájára és ezen belül a nomádok szerepére vonatkozóan lásd: Barkan, Ö. Lütfi: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler*. İktisat Fakültesi Mecmuası, XIII (1951-52), 65-67. A balkánra betelepített jürük törzsekről lásd például: İnbası, Mehmet: *Rumeli Yörükleri*. In: Anadolu'da ve Rumeli'de Yörükler ve Türkmenler Sempozyumu Bildirileri. Ankara, 2000. 145-182.

³⁰ Todorov, Nikolai: *The Balkan City 1400-1900*. Seattle, 1983. 36.; Zirojević: *The Ottoman Military, 183-184.*; Vucinich, Wayne S.: *Some Aspects of the Ottoman Legacy*. In: Jelavich, Charles and Barbara (ed.): *The Balkans in Transition. Essays on the Development of Balkan Life and Politics since the Eighteenth Century*. Archoon Books, 1974. 97-98. A jürükök és vlahok összevetésére lásd: Werner, E.: *Yürüken und Wlachen*. Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Marx-Universität Leipzig, 15. Jahrgang (1966) 475-478.

³¹ Đurđev: *Nešto o vlaškim*, 51-52.

³² Beldiceanu: *Sur les valaques*, 94.

³³ Boszniai, Horvátországi és Szlovéniai viszonyokról lásd: Adem Handžić: *Population of Bosnia in the Ottoman Period*. Istanbul, 1994. 6-12. Ranka Gašić: *History of the Serbs in Croatia, Slavonia and Dalmatia from the Sixteenth to the Eighteenth Century*, <http://dev.eurac.edu>, 2; Malcolm, Bosnia, 72.

szerű települések a 16. század első évtizedeitől kezdve az utak, hegyszorosok, hágók és hidak védelmét biztosító vlahok és családjaikkal népesülnek be.³⁴

A vlah beköltözés nem hagyta érintetlenül Magyarországot sem. Tudnivaló, hogy az 1521 utáni török hadjáratok és Cserni Jován felkelésének pusztításai elnéptelenítették a Duna–Tisza közének déli területeit. Ezeket a területeket a balkáni beköltözők 1560-ig tömegesen népesítették be. De ezután sem szűnt meg a balkáni népcsoportok beköltözése. A betelepülő kevert etnikumú balkániak között, ezen a veszélyeztetett határvidéken nagyszámú vlah csoportot is találunk, amelynek tagjai nem vlah, hanem szabad *müszellem* jogállásúak voltak. Katonai századokba szervezték őket, és *harami* néven nevezték, amely a határvédő *müszellem*-vlah szinonimája volt.³⁵ A *müszellem* kifejezés ekkor a hódoltságban még nem jelentette a kivételezett katonaparaszti szervezetek egyikét, hanem az adózástól felszabadított, katonáskodó parasztot jelölte, tehát a *müszellem* a martalóc és a vlah együttes megnevezése volt. Habár emiatt az itt katonáskodó vlahokat nem nevezték saját nevükön, és nem szerveztek belőlük különálló egységeket, 1560-ra a szegedi szandzsák déli felében kialakult a balkáni példára megszervezett kenézek és primkürök öngazgató hálózata.³⁶ Az 1570-es évekre a délszlávokból és vlahokból álló balkáni betelepülőket a Szegedtől délre eső területeken mindenütt megtaláljuk.³⁷

A Dunántúlon kialakult szandzsákok már 1570-től kezdve vlah telepéseket fogadtak be. A nagyobb részben Tolna megye területére eső ún. simontornyai szandzsákban ekkor hét pusztát népesítettek be, tíz év múlva pedig egy helységgel növekedett településeik száma.³⁸ A koppányi szandzsákban viszont ennél sokkal több vlah településről van tudomásunk. A koppányi szandzsák területére a balkáni betelepülőket két alkalommal érkeztek, a szomszédos szandzsákra való beköltözésükhöz hasonlóan.

Az 1570. évi első megjelenésüket a tahrír-defteri végén található külön fejezet rögzíti, amely *dzsemáat-i eflákanak* nevezi a vlah közösséget.³⁹ A fent megemlített szöveg szerint a telepések akkorra 29 faluban telepedtek le, ezekből 20 falu 24 pusztával is rendelkezett. Mint szokásos volt, a helység neve után a vlah adózókat név szerint jegyezték fel. Az összeírásoknál viszont szembeötlik egy szokatlan dolog is: 14 falu esetében csak az adózó háztartások számát vették jegyzékbe, a Szilva nevű faluban pedig még azt sem, csak a bevétel összegét. A koppányi szandzsák településtörténetével kapcsolatosan egy másik forrásból, az ugyanabból az időből fennmaradt timár-defteriből is tájékozódhatunk. A fent említett dokumentumhoz hasonlóan itt is egy külön tétel alatt sorolták fel azt a 26 vlah falvat, amely Hüszejin bég koppányi szandzsákbég *hász*-birtokainak egy részét alkotta. A megmaradt három falu pedig Juszuf koppányi *miralaj*nak *zieámet*-birtoka volt. Ami a vlahok regisztrálását illeti, a timár-defteri még három falvat említ meg a szandzsákbég birtokai között, amelyekről a tahrír-defteri nem számol be. Tehát a két forrás 1570-ben összesen 32 vlah falvat említ meg.

³⁴ Todorov: *The Balkan City*, 37–39.

³⁵ Hegyi: *Magyar és balkáni*, 1271., 1282.

³⁶ Hegyi: *Magyar és balkáni*, 1292.

³⁷ Hegyi: *Magyar és balkáni*, 1288.

³⁸ Dávid: *A simontornyai szándzsák*, 67–68.; uő.: *Pasák és bégek*, 48.

³⁹ Vass Előd tévesen az 1562. évre dátálja az első megjelenésüket a koppányi szandzsákban: *A balkáni nomadizmus*, 268. Viszont tudjuk, hogy ehhez a dátáláshoz forrásul szolgáló timár-defteri 1570-ben keletkezett. Lásd: Hóvári János: *Kőröshegy városa (város-i Kőrös) a Kőröshegyi náhijében (1546–1580)*. In: Stirling János (szerk.): *Kőröshegy múltjáról és jelenéről*. Kőröshegy, 1990. 90.

Az újonnan alakult települések legsűrűbben Somogy megye délkeleti zugában főleg a Kapos folyótól északra eső területeken, Tolna megyében pedig a Kapos folyóval és a Koppány folyóval körülvett meyerészen, főleg a Kapos mentén és Tamási vártól nem messze nyugatra és délnyugatra feküdtek. Közigazgatásilag a szandzsák török vezetősége a vlah falvakat a dombói náhijéhez csatolta, nem tartva szem előtt az akkori területbeosztást. A falvak egy része ugyanebben az időben a koppányi náhijéhez tartozott. Ezt onnan tudjuk, hogy a vlahok által lakott néhány helység egyszersmind ott is szerepelt, általában mint pusztá. Így az említett kerületben az összeírás magyar helységei között tizenegy vlah falu (például Kis-Mörse, Borhod, Gonosz, Nagy-Mörse) is szerepel.

Az 1570. évi források adatainak korábbi összeírásokéival való összevetése útján tudomást szerezhethetünk a vlah közösség betelepítésének jellegéről. A vizsgálatok eredményeként azt állíthatjuk, hogy az oszmán-török igazgatás a korábbi összeírásokban is pusztá (*mezra*) jogállású, lakatlanok feltüntetett területeket népesítette be idegen lakosokkal. Az 1546-tól pusztának minősített Sziget helységhez hasonlóan a lajstromokban 1552-től 1570-ig a következő települések pusztaként szerepelnek: Nagy-Kircsén, Békatól, Szarvas, Szék, Gonosz, és Uzd. Az ilyen jellegű puszták másik részét (Toka, Örs, Egrös, Alfalva, Kis-Mörse, Borhod, Szilva) pedig csak 1565-ben és 1570-ben kezdték nyilvántartásba venni. Azonban Csaba, Nagy-Taba, Gyula, Sola, Konta, Megyes, Dzsala (Csala), Vincs és Gencse nevű falvakról, amelyek 1570 előtt soha nem jelentek meg a török forrásokban, csak a vlahok megjelenése után értesülünk.

Később a vlah betelepülők által benépesített helységek másik jellemzője az, hogy ezek a török uralom alatt vagy elnéptelenedett vagy pedig csökkenő lakosságú magyar falvakra települtek rá. A pusztásodásnak a legszembetűnőbb példájaként megemlíthjük Edelén falut, amelyet a hódoltság első három évtizedében egy átlagos népességszámú faluként tüntetnek fel a jegyzékekben. Míg 1546-ban 8 tizedfizetővel bírt, addig 1552-ben már csak 7-tel. Nagy lakosságszűkülésre mutat viszont az 1565-es szandzsák-összeírás; ekkor csak 3 tizedfizető lakott a faluban. A balkániak öt év múlva történő betelepülésekor pedig már lakatlan helyként tartották számon. Amint a források ezt mutatják, a puszták benépesítésében az óslakók is szerepet játszottak. Az 1552. évi összeírásban pusztának bejegyzett Gereny falut 1565-ben 2 magyar tizedfizető, Szen-Lőrincet 4, 1566-ban Várdát pedig 2 dzsizjefizető⁴⁰ élesztette fel. A dzsizje-defteri nyomán szintén magyarlakta helységnek tűnik Szen-Miklós-Rujics falu 10 dzsizjefizetővel.⁴¹ Mindezek a helységek azonban nemsokára Edelénnel azonos sorsban osztoztak, és 1570-re lakatlanul várták a vlah telepeseket.

Úgy tűnik, hogy Beznik és Nagy-Mörse nevű falvakban, ahol ugyancsak 1565-től fogva jelentkeztek magyar telepések, egy rövid időre együtt laktak a magyarok és vlahok, 1570 után azonban már csak az utóbbiakkal számolhatunk.⁴² Dada faluban is mind a két nemzetiség képviselve volt. A falu 1565-ben 12 magyar tizedfizetőből állt, 1570-ben ezeknek már csak a feléről tudunk, valamint 7 vlah családfőről. A magyarok egy darabig megmaradtak a faluban: a török hatóság az 1573-as és 1577-es dzsizje-defteriben 3-3 magyar dzsizjefizetőt, 1580-ban pedig négyet tüntetett fel.⁴³ Az 1580. évi szandzsák-összeírás már nem sorolja fel a magyar lakosokat, csak a vlahokat.⁴⁴ Némely vlah pusztának az volt az érdekessége, hogy a jegyzékekben a vlah falvak mellett említett puszták néha népes magyar falvakkal voltak

⁴⁰ Bécs, N. B. Flügel 1349, 16.

⁴¹ Bécs, N. B. Flügel 1349, 14.

⁴² BOA, *TT*, No. 676, 93, 94.

⁴³ Bécs, N. B. Flügel 1351, 15. Bécs, N. B. Flügel 1353, 12. Bécs, N. B. Flügel 1349, 25.

⁴⁴ BOA, *TT*, No. 676, 92.

azonosak. Nem kétséges, hogy ilyen esetekben a vlahok e falvak közelében gazdálkodtak. A források tanúsága szerint – a második hullámmal – a vlahok innen beszivárogtak a magyarok lakta falvakba. Így történt Borjárdban. 1570-ben a vlahok még Várdában tartózkodtak, és Borjád falu szomszédságában csak szántottak-vetettek, 1580-ra azonban már az utóbbi faluban egy külön negyed (mahalle-i eflakan) is alkottak.⁴⁵ Szintén tudomásunk van arról, hogy a Sziget nevű faluhoz tartozó Záron pusztáról tíz év múlva ugyanazt a nevet viselő magyar faluba⁴⁶ vlahok költöztek volna be, bár az 1580. évi vlah-fejezet és az ún. alkulista hallgat a Záronban bekövetkezett vlah kolonizációról.

A koppányi vlahok testületileg vlah jogállásúak voltak, ami némileg különbözött a régi alapállástól. Ahogy a 16. század második felében a szerémi vlahoknál is történt, a koppányi vlahok szokásos adóterheik mellett terménytizedekkel is tartóztak. Ennek ellenére mégis kivételezett helyzetben voltak, hiszen a rája sokféle adója ellenére kedvezőbb, summában és pénzben kifizetendő átalányadóval voltak csak megterhelve. Mind az államnak járó filori-adót, mind a földesúri tizedek megváltását magában foglaló 150 akcset minden adóegységre hánénként vetették ki. Az a tény, hogy a közösség ekkor már nem volt közvetlenül a kincstárnak alárendelve, hátrányosabbnak mutatkozik a megszokott vlah jogállással szemben, de az, hogy a nagy szolgálati (hász- és zeámet-) birtokosok joghatósága alá kerültek, kedvezőbb volt számukra annál, mintha a szpáhik birtokára kerültek volna.⁴⁷

Az a tény, hogy a lakosok névjegyzéke elején ott találjuk a vlah falvak előljárójaként számon tartott primküröket, azt mutatja, hogy új honukban balkáni eredetű társadalmi szervezetük nem változott meg teljesen. Katonailag a közösség a kenézek parancsnoksága alá volt rendelve. A forrásaink neveiket is megőrizték, így az 1570. évi vlah-fejezetben Isztopán Radics, Vukasín és Dulcsin fia Dimitre nevek szerepelnek. A forrásokból az derül ki, hogy a közösség, vagyis „a koppányi kenézség” felett a Radics-család uralkodott. Az 1570. évi timár-defteri tanúsága szerint a koppányi szandzsákban letelepedett vlahok vajdájának nevezett Radics István (Isztopán magyarosítása) a karádi náhijéhez tartozó Barát és Konta puszták mellett 3000 akcse jövedelmű birtokot kapott. Szintén a Radics családhoz tartozó Bratity kenéz Óbár és Újbár pusztákat birtokolta, Obrad nevű fia pedig a karádi náhijében található Aszlár és Császtó pusztákat.⁴⁸ Az, hogy 1580-ban ugyanabban a címben neki járt Ács falu 3500 akcse összegű jövedelme. Mindez Radics István vlahok feletti nagy tekintélyéről tanúskodik.⁴⁹

Ezen parancsnokok vezetése alatt a közösség azon 16 embere katonáskodott, akik szolgálatuk fejében jogállásuk értelmében minden adótól mentesültek, és akiknek nevét a fejezet végén álló vlah műszellemek (eflakan-i műszelleman) listája örökítette meg. A török

⁴⁵ BOA, TT, No. 676, 93.

⁴⁶ BOA, TT, No. 676, 40.

⁴⁷ Hegyi: *Magyar és balkáni*, 1297–1299.

⁴⁸ BOA, *Timar Defteri*, No. 505, 34–35. Kétségbe vonható Hegyi Klárának az a felvetése (*Magyar és balkáni*, 1304), hogy a közösség élén egy István püspöknek nevezett vallási vezető is állt, és tevékenységét 10 000 akcse jövedelmű birtokkal honorálták. István piskop (sic.) birtokaival az 1565-ös timár-defteriben is találkozhatunk (BOA, *Timar Defteri*, No. 353, 53), tehát akkor, amikor még a vlahoknak nyoma sem lehetett a területünkön. Nézetem szerint ezt a nevet összefüggésbe lehet hozni azzal a személlyel, aki 1555-ben Koppány várából küldött levelében Kéthely, Marcali, Kani-za, Csákány, Mesztegnyó és Szenyér helységek lakóitól azt kérte, hogy Naszuf koppányi bég hűségére térjenek (Szakály Ferenc: *Magyar intézmények a török hódoltságban*. Budapest, 1997. 68.). Az is meglehet, hogy ez „a török szultántól Koppány vármegyében választott” püspök fáradozásai ellenében kapott javadalombirokot.

⁴⁹ BOA, *Timar Defteri*, No. 659, 14.

hatóság minden bizonnyal ezeknek a vlahoknak azt a feladatot adta, hogy különösen 1566 után, a dunántúli területeket adóztató kanizsai és palotai magyar végbeliek támadásainak elhárításában vegyenek részt.⁵⁰

Az 1570. évi tahrír-defteri vlah-fejezet közléséhez hozzátették a timár-defteriben szereplő helységeket is. A lábjegyzetekben a helységek, de különösen falvak lokalizására és azonosítására törekedtünk.⁵¹

A VLAHOK KÖZÖSSÉGE, TARTOZIK A KOPPÁNYI SZANDZSÁKHOZ

(172. oldal)

1- Toka falu, Pállja pusztával, tartozik Dombóhoz.⁵²

Isztópán Radics kenéz, Ilija (?) fia Milov n., Gorán fia Iván n., Dragisa Vukoszav n., Pokrács Vuk n., Rado Radin n., Vicsko Vucity n.

Bevétel a tized és filóri-adó megváltása fejében, készpénzben:	1000 [akcse]
Háne 6, százötvenével	900
Menyasszonyadó	30
Büntetéspénz	70

2- Nagy-Kircsén falu, Kücsük-Csemén (!) pusztával.⁵³

Vukoszav Gyurity primkür, Vucso Vukasin n., Radulin Bordar n., Dragisa Isztepán n., Milos Kapon (?) n., Radovan Vukasin n., Boyko Kojadin n., Nikola Kojadin n., Zsivko Radovity n., Dragoszav Radoszav n., Szelak Vujicsa n., Raduj Patry n., Radics Jankovity n., Vicsko Vukmir n., Novák Radin n.

Bevétel a tized és filóri-adó megváltása fejében, menyasszonyadóval és büntetéspénzzel együtt, készpénzben:	2450 [akcse]
Háne 16, százötvenével	2400

⁵⁰ Hegyi: *Magyar és balkáni*, 1306.

⁵¹ A lokalizálásokról és azonosításokról szereplő rövidítések és utalások a következők: Lipszky = Lipszky Johannes: *Mappa generalis regni Hungariae (...)*. Pesthini, 1806.; Velics I = Velics Antal – Kammerer Ernő: *Magyarországi török kincstári defterek*. I. köt. Budapest, 1886.; Csánki II, illetve III = Csánki Dezső: *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában*. II–III. köt. Budapest, 1894–1897.; MHN = *Magyarország helységnévtára 1937*. Budapest, é. n.; SMFN = *Somogy megye földrajzi nevei*. Budapest, 1974.; MBV = *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén*. II. Szerk. Maksay Ferenc. Budapest, 1990. MHSz = *Magyar helységnév-azonosító szótár*. Szerk. Lelkes György. Baja, 1998.

⁵² Velics I, 331: Látá. Bálta pusztával. A helység Hidegkút után következik Toka-Dülő néven a koppányi náhijében az 1565 és 1570. évi tahrír-defterekben. Az 1580. évi tahrír-defteri szerint a helység Hidegkút és Bedeg falvak lakosságának kezén volt. Szerintünk a Tengőd községhez tartozó Tokaji pusztával (SMFN. 221) azonosítható. Ezt az azonosítást és elhelyezést az a tény is támogatja, hogy az 1580 évi vlah-fejezetben a Bati-kút (SMFN. 221) pusztát is feltüntették, amely szintén ezen falvaktól délre esik. A vele együtt szereplő Pállja puszta ismeretlen helynév a török forrásokban. A fenti adatok értelmében Tengőd vidékén feküdt.

* nős.

⁵³ Velics I, 331: Nagy-Kercsemén. Az 1552. és 1565. évi tahrír-defterekben Nagykörccsemén néven szerepel pusztá jogállásban a szakcsi-dombói náhijében. Csánki szerint (III. 434: Kercsmény, Kercmej, Körccsmény) Döbrököztől északkeletre feküdt és a Görcsmén(y)i malom őrzi a nevét. A faluval együtt feljegyzett Kücsük (Kis)-Csemén nevét, amely csak az 1552. évi szandzsák tahrír-defteriben fordul elő Kis-Körccsemény néven, az 1570. évi timár-defteriben helyesebben írták Kücsük-Kercsmény alakban. Pontosabb lokalizálására nincs támpontunk. Tolna megyében.

Menyasszonyadó	30
Büntetés pénz	20

3- Szen-Miklós-Rujics (?) falu.⁵⁴

Radics Vilajin primkür, Radulin Milinko n., Radul Pavlo n., Radunje Gyorgye n., Vujicsa Vukity n., Radoszav Brajin n., Ivánko Raduje n., Vuk Mojkovity n., Herak Iván n.

Bevétel a tized és filóri-adó megváltása fejében, menyasszonyadóval és büntetés pénzzel együtt, készpénzben:

700 [akcse]

Háne 4, százötvenével

600

4- Békától falu.⁵⁵

Nikola Vuk primkür, Pokrajicsa Raduj n., Vraniko Vujin n., Nikola Pranity (Bratity) n., Radovan Vujin n., Raduje Vujity n., (173. oldal) Radics Niko n., Vik Pancsir n.

Bevétel a tized és filóri-adó megváltása fejében, készpénzben:

1200 [akcse]

Háne 8, százötvenével

150

Menyasszonyadó

30

Büntetés pénz

20

5- Szarvas falu, Megyer pusztával.⁵⁶

Brakdar Dragojity primkür, Vujicsa Bekity n., Vukasin Nikola n., Niko Vukács n., Icsvetko Vukacs n., Lázár Jován n., Milorad Prszics n., Vukszan Iván n., Mihál Prszics n.

Bevétel a tized és filóri-adó megváltása fejében, készpénzben:

1000 [akcse]

Háne 6, százötvenével

900

Menyasszonyadó

30

Büntetés pénz

70

6- Szék falu.⁵⁷

Randelity Szavka primkür, Vujicsa Pejín n., Rajak Pál n., Jován Ral n., Dragoje Priyak n., Niko Isztepán n., Tomás Boldizsár n.

Bevétel a tized és filóri-adó megváltása fejében, készpénzben:

1040 [akcse]

Háne 6, százötvenével

900

Menyasszonyadó

40

Büntetés pénz

100

⁵⁴ Velics I, 332: Szent-Miklós. Az 1566-os dzsizje-defteriben faluként szerepel a koppányi náhijében. Csánki alapján (III. 452-a: Szent-Miklós) Hőgyész, Kurd és Dalmand vidékére lokalizálhatjuk Tolna megyében.

⁵⁵ Velics I, 332.: Banka-Tol. 1552-ben a szakcsi-dombói náhijében található Vikató pusztát az 1565. és 1580. évi tahrír-defterikben Békás-tól pusztá néven jegyezték fel. Csánki idejében (III. 416) Békátó néven pusztá. Lipszky: V 26. Schnemann-féle térkép alapján a mai Újdombóvártól keletre fekvő Tolna-Baranya határában Gaál, Attila: *A Dombóvár-Békátói XVI–XVII. századi temető*. In: Szekszárdi Bári Balogh Ádám Múzeum Évkönyve, 10-11. (1979–1980) 159.

⁵⁶ Velics I, 331: Szarvas. Az 1552. és 1565. évi tahrír-defterikben a szakcsi-dombói náhijében pusztá jogállással rendelkezik Lipszky: V 26. Csánki szerint (III. 450: Szarvasd) pusztá Döbrököz mellett nyugatra. Újdombóvárhoz tartozik (MHN). Tolna megyében. A vele összeírt Megyer pusztá ismeretlen helynévnek látszik. Valószínűleg Újdombóvár vidékén keresendő.

⁵⁷ Az 1552-es tahrír-defteriben Csiszárszik, az 1565-es és 1570-as defterekben pedig Pusztaszik alakban vették nyilvántartásba a szakcsi-dombói náhijében mint a mai Dalmand község szántóját. 1580-ban a koppányi náhijéhez csatolták (Csiszárszék). Tolna megyében található.

7- Csaba falu, Farnos pusztával.⁵⁸

Vukasin kenéz, Milko primkür, Jován Zsivko n., Vukity Iszlavuj n., Milko Milovin n., Radoszla Iszlakovity n., Szirdoje Radics n., Milos Milovan n., Radovan Vukasin n.

Bevétel a tized és filóri-adó megváltása fejében, készpénzben: 1150 [akcse]

Háne 7, százötvenével 1050

Menyasszonyadó 60

Büntetéspénz 40

(174. oldal)

8- Nagy-Taba falu.⁵⁹

Milo Szandity primkür, Radoszav Nedelin n., Marinko Vukdrág n., Bancsa Radics n., Radoszav Dragisa n., Vilos Radunje n., Gvozden Vukszan n., Jován Raviszlo n., Vuk Raduj n., Milos Vukdrág n.

Bevétel a tized és filóri-adó megváltása fejében, készpénzben: 1450 [akcse]

Háne 9, százötvenével 1350

Menyasszonyadó 30

Büntetéspénz 60

9- Gyula falu, Kis-Taba pusztával.⁶⁰

Dulcsin fia Dimitre kenéz, Radován Bajko n., Iszláv Radenity n., Vicsko Rádán n., Vujicsa Vuján n., Vujicsa Rayin n., Ivánis Rucsicsa n.

Bevétel a tized és filóri-adó megváltása fejében, készpénzben: 1000 [akcse]

Háne 6, százötvenével 900

Menyasszonyadó 30

Büntetéspénz 70

10- Gereny falu, Bállya pusztával.⁶¹

Jován Radmán primkür n., Vukman Vuk n., Raduje Gyuragy n., Raduje Iksa n., Milován Raduje n., Gyuricsa Prszics n., Jure Dusics n., Goricsa Dusics n., Vukszan Prszics n.

Bevétel a tized és filóri-adó megváltása fejében, készpénzben: 1400 [akcse]

Háne 9, százötvenével 1450

⁵⁸ A falu először tűnik fel a török forrásokban. Területi meghatározásához támpontot jelenthet a vele együtt összeírt Farnos pusztája, amely 1565-ben és 1570-ben a szakcsi-dombói náhijében pusztája jogállásban szerepel. Csánki szerint (III. 424: Farnos) Somogy-Tolna határvidékén feküdhett. Egyébként ezt a pusztát Korcsola nevű faluval együtt említik az 1580. évi vlah-jegyzékben. Korcsola nagy valószínűséggel a mai Kocsola (MHSz) községnek felel meg. Más adatokkal egybevetve a mai Kocsola, Koppányszántó és Szakcs között kereshetjük a helységeinket.

⁵⁹ Velics I, 331: Nagy-Taba. Soha sem említik az adóösszeírások. Csánki (III. 453: Taba) szerint Kölesd, Hógyész és Regöly között terült el, feltehetően Gyula és Szakály határában kereshetjük Tolna megyében. Vesd össze a 9. számmal.

⁶⁰ Velics I, 331: Gyula. Csak a vlahok esetében találkozunk e faluval. Csánki (III. 427: Gyulaj) korábban Gyula-Jováncza. Ma Gyula község (MHN) Tolna megyében. Kis-Taba a Tamási náhijében is pusztaként szerepel a simontornyai szandzsákban 1570-ben. 1580-ban pedig a simontornyai náhijében, Szakálytól délre jelenik meg mint falu, amelyet Dávid Géza valószínűleg azonosnak tart a 8. szám alatt említett Taba faluval (*A simontornyai szandzsák*, 136.). Ezek viszont külön-külön jelennek meg forrásunkban. Feltehetőleg azonos a Csánkinál említett „*alia villa similiter Taba*”-val.

⁶¹ Feltehetőleg azonos Gereny faluval, amely 1552 és 1570-ben pusztaként és 1565-ben faluként szerepel a szandzsák-összeírásokban a szakcsi-dombói náhijében. Azonosításával és fekvésével kapcsolatosan nincs adatunk. A faluval együtt említett Bállya pusztája viszont az 1552. és 1565. évi tahrir-defterikben Boja alakban kétszer szerepel mint pusztája a szakcsi-dombói náhijében. Csánki szerint (III. 416, 419: Bolya. Balya) Döbrököz és Kurd vidékén feküdt.

Menyasszonyadó	30
Büntetés pénz	20

11- Beznik falu, Tah pusztával.⁶²

Dragojlo Ibánkovity primkür n., Rudics Ojtor (?) n., Urolics Isztrahina n., Lázár Panity n., Vuko Hirajo n.

Bevétel a tized és filóri-adó megváltása fejében, menyasszonyadóval és büntetés pénzzel együtt, készpénzben:

750 [akcse]

Háne 5, százötvenével

750

(175. oldal)

12- Sola falu, Olaszfalva pusztával.⁶³

Bevétel a tized és filóri-adó megváltása fejében, készpénzben:

500 [akcse]

Háne 3, százötvenével

450

Menyasszonyadó

30

Büntetés pénz

20

13- Vincs falu.⁶⁴

Bevétel a tized és filóri-adó megváltása fejében, menyasszonyadóval és büntetés pénzzel együtt, készpénzben:

550 [akcse]

Háne 4, százötvenével

550

14- Szenlőrinc-Bikács (?) falu, Nagy-Taba és Tódfalva pusztákkal.⁶⁵

Bevétel a tized és filóri-adó megváltása fejében, menyasszonyadóval és büntetés pénzzel együtt, készpénzben:

450 [akcse]

Háne 3, százötvenével

450

⁶² Velics I, 331: Bezeg. Az 1565. és 1570. évi tahrír-defterikben falu jogállású helység a szakcsidombói náhijében. Csánki csak a nevére utal [III. 418: Bezned (Beznich)]. A vele együtt levő Tah puszta érdekes módon 1546-ban és 1552-ben puszta, 1565-ben, 1570-ben és 1580-ban pedig falu volt magyar népességgel. Lipszky: U 26: Kis-Tava. Csánki idején (Kis-) Tava puszta (III. 453: Tah). Majsamiklósvárhoz tartozó Kistava (MHN) Szakálytól északnyugatra. Tolna megyében.

⁶³ Velics I, 331: Szöle. Eddig ismeretlennek látszó helynév. Só(l) yag helységgel (Cs. III. 448) azonosítottuk, amely Hőgyész, Kurd és Szakály vidékén feküdt Tolna megyében. Az Olaszfalva nevű pusztá pedig, amely középkorban a Solyag-család birtoka volt és az 1552. évi tahrír-defteriben pusztaként szerepel a szakcsidombói náhijében, Csánki szerint szintén Hőgyész, Szakály vidékén feküdt.

⁶⁴ Velics I, 332: Vincz. Egyedül az 1580. évi koppányi náhije összeírásában vették jegyzékbe Vincse alakban mint pusztát. Egy megjegyzés szerint szemben volt Tamási várával. Feltehetően Tamásitól nyugatra, a simontornyai szandzsák szomszédságában feküdt.

⁶⁵ 1565-ben falu volt, 1570-ben viszont a magyar helységek felsorolásában rája nélküli faluként szerepel a szakcsidombói náhijében. Csánki szerint (III. 451: Szent-Lőrincz) a 16. században Szakály és Gyula-Jovánca táján feküdt. A forrásokban először felbukkanó Nagy-Taba puszta pedig azonos lehet a 8. szám alatt említett faluval. Szintén először fordul elő Tódfalva puszta, amelyről csak azt tudjuk, hogy a Regöly mellett fekvő Tah falut is (Csánki idején Tava) birtokló Mekcei-családhoz tartozott (Cs. III. 453, 455, 471).

15- Örs falu, Gömörccsén és Kis-Csebő és Banján (?) pusztákkal.⁶⁶

Bevétel a tized és filóri-adó megváltása fejében, készpénzben:	570 [akcse]
Háne 3, százötvenével	450
Menyasszonyadó	60
Büntetéspénz	60

16- Egrös falu, Irös pusztával.⁶⁷

Bevétel a tized és filóri-adó megváltása fejében, menyasszonyadóval és büntetéspénzzel együtt, készpénzben:	300 [akcse]
Háne 2, százötvenével	300

17- Sziget falu, Záron pusztával.⁶⁸

Bevétel a tized és filóri-adó megváltása fejében, menyasszonyadóval és büntetéspénzzel együtt, készpénzben:	300 [akcse]
Háne 2, százötvenével	300

(176. oldal)

18- Apáti falu, Káptalan pusztával.⁶⁹

Bevétel a tized és filóri-adó megváltása fejében, menyasszonyadóval és büntetéspénzzel együtt, készpénzben:	300 [akcse]
Háne 2, százötvenével	300

19- Alfalva falu, Mincsend, más néven Kis-Király és Nagy-Király pusztákkal.⁷⁰

Petre Jován primkür n., Vuk Rado n., Nikola Hirkovity n., Raják Iván n., Mircseta Gurubacs n., Radi-voj Vukács n.

Bevétel a tized és filóri-adó megváltása fejében, készpénzben:	800 [akcse]
Háne 5, százötvenével	750

⁶⁶ Velics I, 332: Örsi. Az 1580. évi vlah-fejezetben Örsi-Gád néven szerepel, Gömörccsén pusztával együtt. Az 1565. és 1570. évi tahrir-defterekben pusztá jogállású helység a koppányi náhijében. A defterekben levő megjegyzés szerint Fonó közelében feküdt. Csánki szerint (III. 445-a: Örs) Fonó és Gyalán vidékén feküdt. Valószínűnek tartjuk, hogy azonos ma e helységek szomszédságában levő, Zimányhoz tartozó Pusztagát (SMFN. 435) helységgel. A faluval együtt említett puszták eddig ismeretlennek látszó helynevek, és azonosításukhoz nincs támpontunk.

⁶⁷ Velics I, 333: Kis-Abros. 1565-ben és 1570-ben a koppányi náhijében Somodor után találjuk Egrös pusztát. Csánki szerint (II. 602: Rác-Egres) Orcei és Patalom között feküdt. Ma Rácegrös pusztának (Lipszky V 24; SMFN. 390) felel meg, amely Magyaratádhhoz tartozik. Somogy megyében. Ezelőtt egyszer sem találkoztunk Irös pusztával a deftereinkben. Azonban valószínűleg azonos volt azzal a középkori helységgel, amelyet Csánki (Irös. III. 430) Tolna-Somogy határvidékére helyez.

⁶⁸ Velics I, 332: Sziget. 1546 és 1552-ben Pusztasziget, 1565-ben és 1570-ben pedig Szizhet néven pusztá a koppányi náhijében. Mivel az utóbbi két adóösszeírásban mindig Kistaszár falu után következik, a ma Somogy megyében található Toponárban fekvő Szigettel (SMFN. 452) azonosíthatjuk. A faluval együtt összeírt Záron pusztá 1552-ben magyar faluként a karádi náhijéhez tartozik, később pedig, 1570-ben és 1580-ban a koppányi náhijéhez. A források alapján e helységeket [Lipszky V 23: Zarany; Cs. II. 657: Zar(o)m] Toponártól északra lokalizáljuk.

⁶⁹ Ismeretlennek látszó helynevek. Nem tudjuk azonosítani egyik helységgel sem.

⁷⁰ Az 1570. évi timár-defteri és az 1580. évi vlah-fejezet más néven, Majóként emlegeti ezt a falut. 1565-ben és 1570-ban pusztá, 1580-ban pedig rájá nélküli falu (Alfaluja) a szakcsi-dombói náhijében. Csánkinál is található Alsófaluvál (Alfalu) (III. 414) azonosítottuk. Ma Alsófalú Kercseliget-hez tartozik (SMFN. 514). A pusztá pedig feltehetőleg kapcsolatba hozható a Kercseliget község belül található Király helységgel (SMFN. 516) Somogy megyében.

Menyasszonyadó	30
Büntetéspénz	20

20- Kis-Mörse falu, Szilágy-Vicske pusztával.⁷¹

Bevétel a tized és filóri-adó megváltása fejében, készpénzben:	700 [akcse]
Háne 4, százötvenével	600
Menyasszonyadó	30
Büntetéspénz	70

21- Konta falu, Gerbe pusztával.⁷²

Bevétel a tized és filóri-adó megváltása fejében, készpénzben:	700 [akcse]
Háne 4, százötvenével	600
Menyasszonyadó	30
Büntetéspénz	70

22- Borhod falu, Deségý (?) pusztával.⁷³

Bevétel a tized és filóri-adó megváltása fejében, készpénzben:	650 [akcse]
Háne 4, százötvenével	600
Menyasszonyadó	30
Büntetéspénz	20

22- Várda, Kis-Csegi és Borjád pusztákkal.⁷⁴

Bevétel a tized és filóri-adó megváltása fejében, készpénzben:	650 [akcse]
Háne 4, százötvenével	600
Menyasszonyadó	30
Büntetéspénz	20

(177. oldal)

⁷¹ Velics I, 333: Kis-Karsa. Az 1565. és 1570. évi szandzsák-összeírásokban előforduló Merse falu (Cs. II. 629; Lipszky V 25) szántója volt Alsó-Merse puszta néven a koppányi náhijében. A ma Gölléhez tartozó Mersi-majorral vagy Mersi-réttel (SMFN. 417) lehet azonos. Szilágy puszta (Cs. III. 452) pedig Nakkal és Uzddal volt szomszédos.

⁷² Először jelenik meg a forrásainkban. Lipszky: V25. Csánki szerint Konda (III. 436) néven puszta. A Schnemann-féle térkép szerint Dombóvár mellett északra fekiúdt (Gaál: *A Dombóvár-Békatói*, 159.). Újdombóvárhoz tartozó Nagykondda és Kiskondda (MHN) lakott helyek. A vele együtt szereplő pusztát pedig a Kondával határos középkori Görbóvel (Cs. III. 426) azonosítjuk.

⁷³ Velics I, 332: Borcsod. A koppányi náhije adóösszeírásaiban feltűnik mint puszta Ráksi falu közelében 1565-ben és 1570-ben. Cs. II. 595: Borho(l)d; Ma Borhód utca és Borhódi rétek (Borhódalsó) (SMFN. 351) Igalban, Ráksi határvidékén. Somogy megyében. Deségý pusztát mind az 1570. évi timár-defteriben, mind az 1580. évi vlah-fejezetben Deséd alakban írták. Pusztánk 1552-ben, 1565-ben és 1570-ban Désöd vagy Désöda alakban szerepel, amely biztosan Déshidának felel meg. A pontosabb lokalizáláshoz nincs adatunk, de tekintetbe véve azt, hogy Igal után vették jegyzékbe, Igal és Ráksi környékén keresendő.

⁷⁴ A Várda név csak 1566-os dzsizje-defteriben fordul elő mint falu a szakcsi-dombói náhijében. Elhelyezésére nincs támpontunk. Borjád helységnévből azonban kiindulhatunk. Minden tahrir-defteriben a szakcsi-dombói náhijében magyar faluként szerepel. Úgy tűnik, Felsőborjádnek (MHN) felel meg Újdombóváron, Tolna megyében.

23- Gonosz falu, Nágocs (!) pusztával.⁷⁵

Bevétel a tized és filóri-adó megváltása fejében, készpénzben:	590 [akcse]
Háne 3, százötvenével	450
Menyasszonyadó	30
Büntetéspénz	110

24- Edelén falu.⁷⁶

Bevétel a tized és filóri-adó megváltása fejében, készpénzben:	600 [akcse]
Háne 3, százötvenével	450
Menyasszonyadó	30
Büntetéspénz	120

25- Gencse falu, Pel (Pil) pusztával.⁷⁷

Bevétel a tized és filóri-adó megváltása fejében, készpénzben:	150 [akcse]
Háne 1, százötvenével	150

26- Dada falu.⁷⁸

Raduj Iván primkür, Radics Milatacs n., Rados Petosz (?) n., Vincse Vlah n., Milko Vladan n., Nikola Radován n., Vukity Milatacs n.

Bevétel a tized és filóri-adó megváltása fejében, készpénzben:	1099 [akcse]
Háne 7, százötvenével	1050
Menyasszonyadó	30
Büntetéspénz	19

27- Szilva falu.⁷⁹

Bevétel a tized és filóri-adó megváltása fejében, készpénzben:	100 [akcse]
--	-------------

⁷⁵ Velics I, 331: Gobos. Bágocs pusztával. Az 1552.-1565. és 1570. szandzsák-összeírásokban pusztajogállású a koppányi náhijében. Tamásitól északnyugatra feküdt (Cs. III. 426: Gonozd; MBV. 775). Régebben Szemcsédhez tartozott (MHN); Ma Iregszemcse környékén (MHSz), Tolna megyében. Az 1570. évi timár-defteri a pusztát Mágocs néven jelölte. Mágocs pusztát pontosabban nem tudjuk elhelyezni. Csak azt tudjuk, hogy Tamási vár tartozéka volt a középkorban (Cs. III. 439-b).

⁷⁶ Velics I, 332): Eztén. 1580-ig falu volt a szakcsi-dombói náhijében. 1570-ben pedig rájá nélküli faluként tüntették fel. Csánki idején pusztá volt [III. 423: Edelény (Edelin)] Tamásitól délnyugatra, Értény mellett. Pontosabban a mai Nagykönyitől délnyugatra feküdt (MBV. 775), Tolna megyében.

⁷⁷ Valószínűtlennek tartjuk Gencsével (Cs. III. 425) való azonosítását, mert területünkön kívül esik. Szerintünk csak az 1580. évi tahrír-defteriben szereplő Lencséről (írás hibával) lehet szó. Bár a fekvésével kapcsolatosan nem rendelkezünk adattal, a címszó alatt található jegyzés alapján, amely szerint Zárom falu (SMFN. 454: Zaranypuszta) vlah lakosságának adójával együtt szedték be Gencse faluét, feltehetően a mai Toponár táján fektetett Somogy megyében. A pusztá nevének olvasata kétséges. Semmi támpontunk nincs az azonosításához.

⁷⁸ Velics I, 331: Dada. Az 1546. és 1552. évi szandzsák-összeírásokban és az 1573. évi dzsizje-defteriben Dada, az 1565. és 1570. évi szandzsák-összeírásokban viszont Dad alakban vették jegyzékbe mint falut a koppányi náhijében. Lipszky V 24: Dada. A ma Igalhoz tartozó Dada-pusztának (SMFN. 352) felel meg Somogy megyében.

⁷⁹ Velics I, 332: Szenlak. Pusztaként tüntették fel a koppányi szandzsákban 1565-ben. Az 1570. évi tahrír-defteri jegyzése alapján Batrocs vagy Patrocs nevű falu határában volt. Ez a falu feltehetően megegyezik a Csánkinál (II. 590) szereplő Batrolcz faluval, amely a középkori Somogy megye délkelet sarkában feküdt. (SMFN. 482). Ezek szerint Szilva falut Nagyberki vidékére helyezhetjük.

29- Uzd falu.⁸⁰

Bevétel a tized és filóri-adó megváltása fejében, készpénzben: 150 [akcse]

Háne 1, százötvenével 150

(178. oldal)

A VLAH MŰSZELLEMEK

Jován Pacsa n., Vukdrág Rajko n., Braniszav Radulin n., Vukoszáv Doszelics n., Jelucsit' Dragovit' n., Vuk Radin, Tomás Kujcsin n., Hran Isztepán n., Dragojlo Isztanko n., Radin Vukit' n., Ilija Harkovit' n., Isztepán Szelak n., Bogoje Delit' n., Vuicsit' Radojanit n., Kujcsin Blagoje n., Lala Jankit' n.

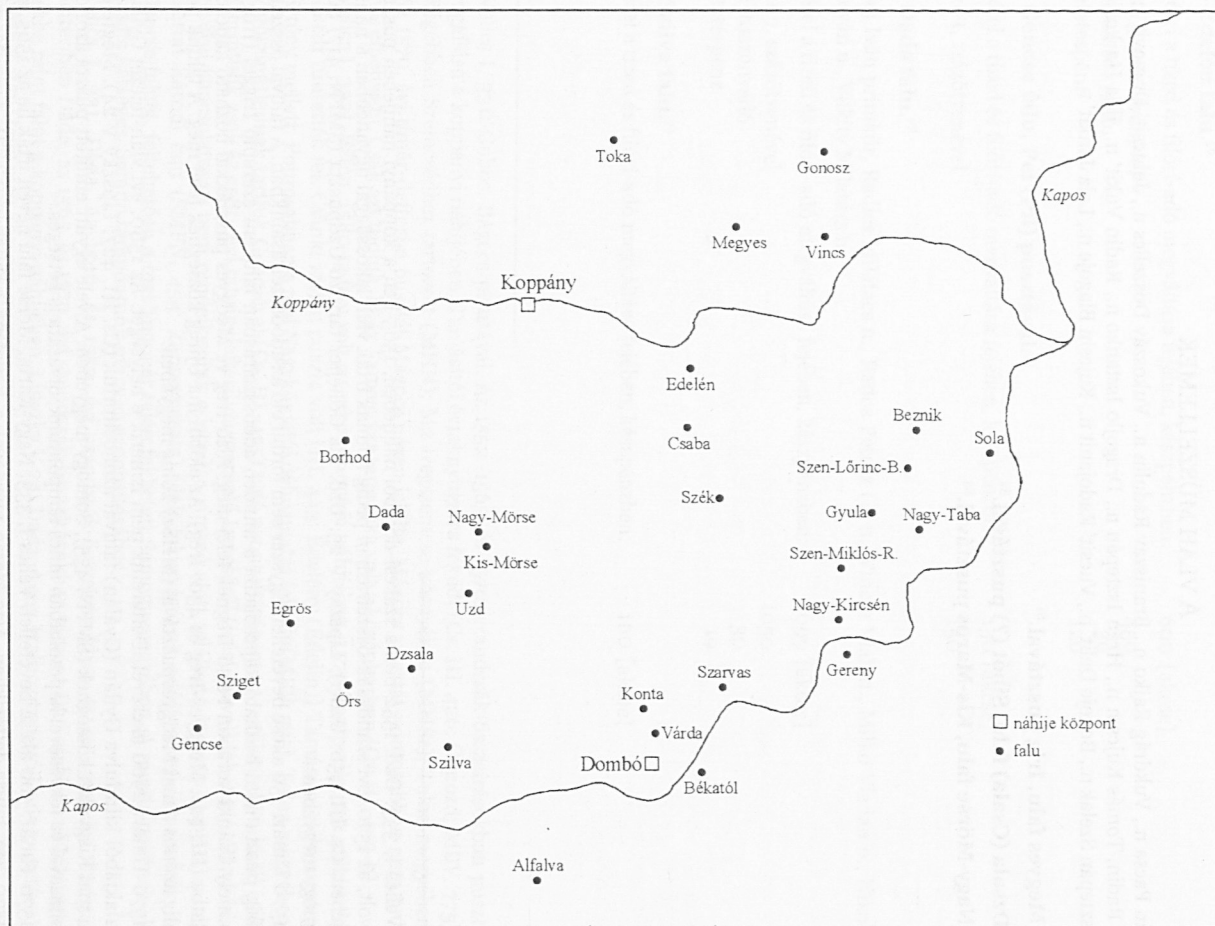
30- Megyes falu, Irig pusztával.⁸¹**31- Dzsala (Csala) falu, Sibót (?) pusztával.**⁸²**32- Nagy-Mörse falu, Kis-Maros pusztával.**⁸³

⁸⁰ Velics I, 333: Ozd. 1552-ben a szakcsi-dombói náhijében, 1565-ben a koppányi náhijében puszta volt, az 1570. évi szandzsák-összeírásban pedig falunak írták vlah lakossággal ugyanebben a náhijében. Cs. III. 456: Uzd(i); Lipszky V 25: Uzd. Ma Gölléhez tartozó Uzdpuszta (SMFN. 417) Somogy megyében.

⁸¹ 1570 Timár: 750 akcse bevétellel. Egyszer sem fordul elő az adóösszeírásainkban. A faluval összeírt Irig puszta nem hozható kapcsolatba a minden adóösszeírásban faluként szereplő Iriggel (Irög), amely Csánki korában Felső-Iregnek felel meg. Alsó-Ireg ve Medgyes pusztákkal hozható kapcsolatba (III. 441: Meggyes-Ireg és 430: Ireg). Az előbbi ma Újireg községnek felel meg. A falunk pedig azonos a mai Medgyespusztával (MHSz) Tolna megyében.

⁸² 1570 Timár: 2900 akcsével. Deftereink nem ismerik e helységet. Az 1580. évi vlah-fejezet Gyilán alakjából kiindulva Gyilán (Gyalán) faluval azonosítottuk (Cs. III. 427; Lipszky V 24). Megfelel a mai Kisgyalán községnek (SMFN. 435), Somogy megyében. A vele együtt említett puszta azonosításával és fekvésével kapcsolatban nincs támpontunk, olvasata is kétséges.

⁸³ 1570 Timár: 500 akcse bevétellel. Velics I, 333: Nagy-Karta. Merse falu néven írták be az 1565. és 1570. évi tahrír-defterikben Alsó-Merse pusztával a koppányi náhijében. Cs. II. 629: Merse; Lipszky V 25. Ma azonos a Gölléhez tartozó Mersi-pusztával (SMFN. 417), Somogy megyében. Kis-Maros puszta pedig 1552-től kezdve szerepel a koppányi náhijében (Pusztamarod, Maros és Pusztamaros neveken). Cs. III. 440; Lipszky U 25. A ma Alsómarosd (SMFN. 377) lakott hellyel azonosítottuk Somogyszil és Várong mellett Somogy megyében.

A VLAH FAL VAK A KOPPÁNYI SZANDZSÁKBAN (1570)

A valóság és a fantázia mezsgyéjén éltük meg a magyarságot

Beszélgetés Tüdős S. Kingával

A történelemszakma elsősorban a székelyföldi kutatásaid alapján ismeri a neved. A téma-választásod nem volt véletlen, hiszen szűkebb pátriád Háromszék. Beszélgetésünk elején a családi kötődésedről, gyermekkorodról kérdezlek.

Gyermekkorom legfontosabb stációja Közéapajta volt, ahol nagyszüleim éltek több évszázadra visszatekintő életüket. Apai ágról rokon Benkő József, a polihisztor, több más rokonnal együtt ott nyugszik a temetőben. Édesanyám árkosi születésű árvaleány volt. Állandó betegsége miatt gyermekkorom nagy részét a nagyszülőknél töltöttem. Amit ott, abban az erdővidéki kis faluban magamba szívtam, még ma is éltet. Mindvégig irányt és határt szabott egyéni és közösségi érzéseimnek. Rendje volt ott mindennek, a reggelnek s az estének, a felkelésnek és lefekvésnek, a munkának és az ünnepeknek. Nem hallottam zsörtölődést a falustársak részéről, ha korán reggel etetni kellett az állatokat vagy kaszálni, takarni menni a rekkenő hőségben. Visszagondolva, ilyen „kerek világot”, egységet ember és természet között sehol nem tapasztaltam. Hát ebből élek még ma is, kiapadhatatlan energiaforrás, s abból, hogy hosszú utat megtéve ismét itthon lehetek, az én hegyeim között, ráadásul nem megkeseredett lélekkel, hanem azzal az érzéssel, hogy ez másként nem is történhetett volna. Pedig az út hosszú volt: Budapest, Torontó, Bukarest.

Elemi iskoláimat szülővárosomban, Sepsiszentgyörgyön és Közéapajtán végeztem. Emlekeimben mégis a kis falusi iskola él, egy nagy teremben sok gyerek, közöttük én az ún. városi leánya. Tulajdonképpen ezt nem éreztem, épp olyan rakoncátlan csínytevőként viselkedtem, mint a többiek. De valami más is történt velem. Egyszer levelet bontottak a nagyszüleim. Sokan álltak a garádicson, s rémülettel olvastak arról, hogy anyám ruháját majd hogyan alakítsák át nekem, aztán még Isten tudja, mit csináljanak. Semmit nem értettem a történetekből, csak álltam és próbáltam megfejteni azt a döbbenetet, ami az arcukra kiült. Egyszerűen nem tudtam felfogni, mi történik. Valószínű, az őrangyalom nem engedte, hogy átéljem e rettenetet, ugyanis ezt követően édesanyám, mint már sokszor, ismét felépült. Tehát gyerekkorom állandóan az anya-elvesztése körül forgott. Ott volt még egy kisebb fiútestvérem is – a Duna TV székelyföldi tudósítóinak egyike immáron tizenöt éve –, akit imádtam, s úgy védtem, mint a szemem fényét. Napközibe többnyire én hordoztam. Egyik alkalommal zokogva találtam rá, s mikor kiderült, ki volt az okozója sírásának, sarokba szorítottam az éppoly rettegő kisfiút és megígértem neki, ha még egyszer bántja az öcsémet, otthon nekünk sok fakanalunk (főzőkanál) van, s holnap az egyiket megmutatom neki. Így is történt, másnap az egyenruhám övébe dugott fakanállal mentem utána, de békében találtam, így fegyvernem hatékonyságának bemutatása elmaradt. Tipikus rák jegyében született gyermek voltam, foggal-körömmel ragaszkodtam az anyém-mieink iránt, s az maradtam felnőttként is.

Sepsiszentgyörgyön az ötvenes évek elején megszüntetett katolikus nővérek gondozta iskolában, azaz annak utódjába jártam. (Ma Mikes Kelemen Líceum). Amikor 1954-ben tanulni kezdtem, az apácákat már elhurcolták. Negyedik elemiben ismét történt velem vala-

mi szokatlan. Akkor – Romániában, de gondolom Magyarországon is – a szovjet nevelési módszer hatására ún tehetségkutatók járták az iskolákat és keresték a valamire-tehetséges gyerekeket. Engem – úgy döntöttek, jó sportoló lesz belőlem – Brassóba vittek. Ismét nem értettem, mi mire jó. Miért kellett elhagynom az otthont, azt a környezetet, ahol csak magyarul beszéltek, s bejőnnöm egy zömében román közösségbe, ráadásul román nyelvtudás nélkül tanulni a fizikát, matematikát s még Isten tudja, milyen hókusz-pókusz, amiből természetesen alig értettem valamit. A Cenk alatti iskola megtette a hatását, románul nem tanultam meg, sőt élsportoló sem lett belőlem. Hamarosan a túlzott igénybevételtől izületi gyulladást, szívreumát kaptam – ma már tudom, hogy nemcsak attól. Ez a betegség akkor gyakori volt. Így hamarosan ismét hazakerültem. Hogy milyen erős volt az otthon utáni vágy bennem, ez is bizonyította. Inkább a betegségbe menekültem, mint távol lenni a szüleimtől. De ezt csak most tudom, akkor az ösztön vezérelt, és a szervezetem csodálatosan reagál minden gondolatomra. Ezt körülbelül egy fél éves kórházban fekvés, majd egy fél éves otthoni pihenés követett. Az ágyam volt a kis birodalmam, egyebek között egy imádságos könyvvel, amelyből rendszeresen imádkoztam reggel, délben és este.

Felgyógyulva egy újabb osztályba kerültem. Már az első időkben kialakult az a baráti közösség, akikkel az iskola elvégzéséig együtt maradtunk. Hat lány, akik soha nem veszedtünk, mindent együtt csináltunk, terveztük a bulikat, a ruhákat, ki-kivel jön, milyen ételt készítünk. Jártunk színházba, biciklizni Málnásra, a Rétyi-tóhoz, megtanultunk az Olton úszni. Sátoroztunk Tusnádon egy-egy apuka felügyelete alatt, vagy verődünk „bandába” a Szent Anna tónál, loptuk el éjszakánként az ellentábor ivóvizét, amelyet a tó közepén őriztek tutajra kötve, ejtettünk egymás táborából foglyokat az ott táborozó kolozsvári, marosvásárhelyi magyar diákok köréből. Ez egy olyan eldugott magyar világ volt, táborozó diákokkal. De amikor nyilvánosságra került a táborozás ténye s főként a gyülekezet „etnikuma”, megjelentek a „securisták”, majd lábon lőtték az egyik diákot, s ezzel minden megváltozott. Oda lett a Szent Anna tóparti ifjúkor. Azt, hogy mindennek részese lehettem, az életem előbbi kudarccal végződő történéseinek köszönhettem. Mindannyian elhatároztuk, hogy egyetemet végzünk. S néhányuk kivételével így is történt. Közöttük talán én voltam a leghatározatlanabb, mintha éreztem volna: megkapod, ami neked kijár. Így is történt, megkaptam. Abban az időben ugyanis a magyar fiataloknak leginkább Kolozsvár jelentette a csúcsot és a lehetőséget a továbbtanulásra, ahol bejutva a román egyetemekre mégis magyar kulturális közegben maradhattak. Mi, barátnők egyszerre indultunk útnak abban a reményben, hogy majd egyszerre jövünk haza, majd egy ma kertvárosnak nevezett részben fogunk lakni, segítjük egymást a gyerekneveléstől kezdve mindenben. Lesz ott majd mérnökember férj (lett is), idegen nyelvtanár (lett is), magyar tanár (lett is), pszichológus (lett is) – de nem ott és úgy, ahogyan azt elterveztük. S ez így volt rendjén. Azt azonban megjegyzem, hogy iskolatársaim zöme itthon maradt.

Mesélj a további tanulóidról! Hogyan kerültél Budapestre?

Sok embernek zökkenőmentesen alakul az élete. Én nem tartoztam közéjük. Engem, épp amikor már jól éreztem magam, de leginkább megszoktam egy élethelyzet játékszabályait, mindig kiemelt a sors, s egy másik helyzetbe sodort. Ott aztán újabb szereptanulás következett. Mivel a pszichológia iránt mindig érdeklődtem, előbb Kolozsváron próbáltam szerencsét. Nagyon nehezen lehetett bejutni, s én nem tartoztam az „erősek” közé. Szüleim nagy bánatára – kevésbé az enyéimre, én nem bántódtam annyira. Éreztem vagy már megtanultam (?), hogy minden kudarc csak a javamat szolgálja. Így történt ezúttal is. Csodával határos módon kerültem Budapestre. Az első akkordot a volt iskola igazgatónóm, Székely Margit eltörött cipősarka ütötte le. Sántikálva bandukolt hazafele, édesanyámmal utána

haladtunk és beértük. Kérdés-felelet következett, végül a megoldás: miért nem próbálkozom Budapesten felvételizni? De ki hallott ilyen képtelenséget? Abban az időben turista-ként is csak ritkán lehetett kijutni, ez 1969-ben volt. Jogilag ugyan kínálkozott lehetőség, hiszen a kommunista országok között létezett egy államközi megállapodás a felsőfokú tanulmányok folytatására annak, aki az adott ország nyelvét ismerte. De ezt – érthető okok miatt – hétlakat alatt őrizték. Úgy látszik, nekem jutott a feladat, hogy feltörjem a pecsétet. Nem volt semmi veszteni valóm, szabadon, félelem nélkül mertem kockáztatni, hiszen senki nem voltam. Nem mesélem el a történeteket, pedig az izgalmas korszakok közé tartozik: hogyan indultak be az események, s kerültem kapcsolatban olyan emberekkel, akik megjelentek a háttérből, s tűntek el nyomtalanul, mint például Király Károly, akkoron Kovászna megye pártfőtitkára, akinek azt köszönhetem, hogy „nem vette észre”, miben ügyködöm. Két dolognak köszönhetem – természetesen az eltört cipősarkat leszámítva – a sikert. Az egyik, hogy szüleimet, édesapám vasúti tisztviselő volt, nem tudták zsarolni, a másik, hogy a hatóságok nem tudták kezelni az ügyet. Nem volt még stratégiájuk arra, hogyan utasítsák vissza a kérelmezőket. Ez abból a csatározásból is kiderült, amelyet az intézmények egymással vívtak, értem ez alatt a Tanügyi Minisztériumot, a megyei pártbizottságot és a Securitatét. A legkomolyabb erőpróbát az jelentette, hogy melyik fél vállalja az engedélyezést. A végső döntést végül a megyei hatóságok hozták meg. Az utolsó kihallgatás során, amikor felhívták a figyelmem, hogy itthon is van pszichológiaoktatás, mit keresek idegenben, én a világ legtermészetesebb nyugalomával feleltem, hogy van, de nem klinikai pszichológia. Válaszom kézenfekvő volt, hiszen a hallgatólagos törvény azt is magában foglalta, hogy a nyelvismeret mellett csak olyan szakra jelentkezhetnek, amilyen az országban nem működik. Végül egy évig tartó csatározás után 1970-ben megkezdhettem tanulmányaimat az ELTE pszichológia szakán.

A felvételtkor ért az első nemzetiségemre vonatkozó lelki trauma, de nem itthon. Az ELTE Bölcsészkarának titkárságán, miután bemutatkoztam enyhe tájszórással, de magyarul: Simon Mária Kinga Sepsiszentgyörgyről, megkérdezte a titkárnő, tudok-e magyarul. Számára lehetett ez egy külföldivel szembeni rutinkérdés, de számomra magyarságtudatom eddig megért legnagyobb „földrengése” volt. Azt ugyan már megszokhattam, rám szólnak, ha magyarul beszélek, de azok románok voltak, és Brassóban történt. Nem tudtam kezelni a történeteket, hiszen ott, abban a pillanatban mint egy üveggömb tört össze a „magyarságtudatom”, benne az anyaországhoz való fantáziavilágom. Szerencsére ezt azóta sem éreztem soha. Erdélyi magyarságomat annak rendje s módja szerint élhettem meg, abból sem előnyöm, sem hátrányom nem származott. Természetesen emberi kötődéseimre kihatott, de ennyi. Pesten olyan pártfogókra, szellemi atyákra találtam, mint Kiss Gy. Csaba, majd az én időmben az Eötvös Kollégiumba bejáró Kósa László, a néprajzos, a kollégista Kovács István a költő-műfordító, jeles diplomatánk, Csoóri Sándor, Kósa Ferenc, a filmrendező és mások. Szóval jó szellemi légkörbe kerültem, ahol aztán szabadon fejlődhetett ön- és nemzetudatom.

Emlékezetes marad az a közös élmény, amikor Kósa Ferenc a Dózsa életéről szóló filmjét, az „Ítélet”-et még a stúdióban megnézhattuk. Életre szóló élmény volt. Akkor láttam talán életemben először férfiakat sírni, tiszta szívből, méltóságtelesen. S nem egyéni bajaikat siratták-sirattuk, hanem valami közöset, ami mienk, mindannyiunké, a nemzeté. Nem a pártosz mondatja ezt velem, hanem a józan ész.

Az egyetemen a pszichológia szak elvégzése mellett, mint magyarul beszélő külföldi, a művészettörténetre is jelentkezhettem. Nem volt könnyű helyállni, az építészettörténetről az anatómiai boncolásra, az esztétika óráról a pszichiátriára sietni, de megérte. Végül mindkét szakból államvizsgáztam.

Említettem, a sors időnként kiemelt utamról s egy teljesen más pályára helyezett. Így volt ez a hazatéréssel kapcsolatban is. Történt ugyanis, hogy az egyre enyhülő, de végleges megoldást még mindig nem kínáló magyar társadalmi viszonyok hatására egyre több erdélyi tanulhatott Budapesten, akik közül sokan ott is maradtak. Számomra viszont a Jég-törő Mátvás szerepe folytatódott. Elsőnek indultam útnak otthonról Budapestre, s tartoztam a ritka kivételek közé, aki hazatért. Mindvégig éreztem, hogy ez megtörténik, de a helyszínt (Kolozsvár, Marosvásárhely, Szentgyörgy; Bukarest szóba sem jöhetett) nem tudtam. Aztán rendezte a sors a magáét, s egyszer csak „felébredtem” Bukarestben mint munkanélküli feleség.

Mesélnél egy kicsit azokról az emberekről, akik az életedre jelentős hatást gyakoroltak?

Az itthoniak közül sorsdöntő hatással volt rám tanárom, Kónya Ádám (később a Székely Nemzeti Múzeum igazgatója, akit két hete helyeztünk örök nyugalomba). Földrajzot tanított, de tőle hallottunk először Mozartról, Vivaldiról. A „Kis éji zene” hallatán mindig ő jut eszembe. Sokat vitt bennünket tanulmányi kirándulásra a környék falvaiban még meglévő népies barokk udvarházak, gótikus, reneszánsz vagy barokk templomok világába. Akkor tártul fel előttünk igazán, hol is élünk valójában, milyen különlegesen gazdag világ ez, ami itt körülvész a Dél-Keleti Kárpátok kanyarulatában. Mesélt a Rétyi-nyír csodálatos világáról s arról a kis mediterrán térségről, amely az Aldobolyi tetőn uralkodik, ahol gyönyörű kék színű madarak is élnek, mint például Dobrugeaban, s ahol a környék golyái gyülekeznek vándorútjuk előtt. Egyik ősszel nem sajnáltam az időt s a felettem keringő golyák közül nyolcvanhatot sikerült összeszámolnom, aztán jó utat kívántam s bicikliztem haza. A művészettörténet szakon tanáraim közül meghatározó egyéniség számomra elsősorban Marosi Ernő volt, a fanyar humorú, cinikus, de tudását csak úgy csillog-villogtató, rendkívüli tanár, akitől mindannyian rettegtünk. Nagyon szerettem emberként is Prokopp Máriát. De volt ott ember-tanár bőven, akitől nemcsak tudományt, de tartást, kiállást is tanulhattunk. S mivel mindkét szak az úgynevezett elit szakmák közé tartozott, számban kevés évfolyamtársakkal, nehéz volt bizonyítani. De az Eötvös Kollégium légköre sokat segített. A bentlakó társaim komolyan vették az egyetemi életet, güriztünk, jókat neveltünk s darabokra téptük a politikai gazdaságtörténetet, miután nagy nehézségek árán levizsgáztunk. Kollégista társaim csakhamar a családot jelentették számomra, hazalátogatásról ugyanis szó sem lehetett. Ösztöndíj nélkül nehéz volt előteremteni a szükségest, de minimum bérért lakhattam a kollégiumban, s a kollégisták is nemegyszer leptek meg az el nem használt ételjeggyel vagy az otthonról hozott kóstolóval. Emlékszem az egyik karácsonyra, amikor mindenki hazament, csak mi, erdélyiek maradtunk ott, győzedelmesen jelent meg itthoni társam, Nemes Tibike (az orvosit végezte, ma kórorvos Szentgyörgyön) mákoskaláccsal a kezében, amit egy nénitől kaptunk, hallotta, hogy erdélyi diákok vagyunk. Szóval akkor teljesen más íze volt erdélyiségünknek, mint a forradalom után. Leszámítva a felvételi idején zajlottakat, mondhatom, mindenki szeretett, befogadtak, s helyén volt a világ. Igaz, néha kilátogattunk a Keleti pályaudvarra a haza induló vonatnak integetni, de annyi. Egyik nap kaptuk a hírt, hogy a Mezőgazdasági Múzeum Baráti Köre a fizetésükből lecsípett kis összegből Tibinek és nekem ösztöndíjat ajánlott fel. Csak nemrég tudtam meg, hogy közülük az egyik adakozó Balassa Iván volt. Mindannyian névtelenek akartak maradni, maradtak is, s élvezték körülbelül két évig a fejenkénti négyszáz forintot, ami akkor megélhetésünk szempontjából rengeteget számított. Gondolom, ludas volt ebben Kicsi Sándor bácsi is, de soha megköszönni nem tudtuk ezt a summánál nagyobb jelentőségű odafigyelést. De az ember úgy sem annak hálálhatja meg a jótéteményt, akitől kapta, viszont tartozik továbbadásával.

Az egyetem befejezése után rövid ideig dolgoztam a Nemzeti Galéria festészeti osztályán. Nem volt igazán az én műfajom. Bár szép volt a kilátás, az ablakon kinézve velem szemben a Parlament, a Lánchíd, a hőmpölygő Duna. Abban az időben hozták vissza a magyar királyi koronát, ott voltam a sürgő-forgó lányok között. Rövid muzeológusi életemet Torontóba menetelem követte, ahol körülbelül fél évig praktizáltam egy ún. 999. számú egészségügyi központban, s foglalkoztam a kelet-európai kivándoroltak depressziójával. Gyönyörű tél–tavasz volt, és senki nem hitte el, hogy onnan is hazajövök. Ez időben ismerkedtem meg férjemmel, Tüdős Istvánnal (pszichológus, egyetemi tanár), aki Bukarestben élt. Így kerültem a román fővárosba. Ismét teljesen új helyzet, merőben más játékszabályokkal. Gyermekkoromban, mint vasutas család, sokat utazgattunk, főként édesanyámmal. A tengerpartra menet Bukaresten keresztül vezetett az út, s mi, gyerekek a csatlakozást váró időszakban még a WC-re se mertünk menni, úgy szorongtunk. Szerintem nem véletlen, hogy épp ebbe a városba kerültem s kellett legyőzni munkanélküliségemet, nyelvi tudatlanságomat s gyermekkori szorongásaimat. De férjem szárnyai alatt csodálatosan éreztem magam.

Új életet kezdeni nyelvtudás nélkül, magyar diplomával, komoly kihívást jelentett. Próbáltam jelentkezni olyan helyekre, ahol elsősorban a magyar nyelvtudás a fontos (TV magyar adása, Kritérion szerkesztősége), de nem kellettem senkinek. Az ottani magyarok közül egyedül Domokos Géza, a Kritérion Könyvkiadó nevét ismertem, de őt személyesen nem. Felkerestem. Bár nem tudott alkalmazni, de kapcsolatba hozott Demény Lajossal, aki a Román Tudományos Akadémia Nicolaie Iorga Történettudományi Intézetében létrehozta a Nemzetiségi osztályt és egy magyarul tudó munkatársat keresett.

Így termelt babér számomra a művészettörténet kapcsán, s lett harminc év alatt belőlem egyfajta történész kutató. A pszichológia két szempontból nem jöhetett számításba: tökéletes nyelvtudás szükségeltetett ahhoz, ráadásul Ceaușescu még az oktatását is beszüntette, ún. „hideg fegyvernek” véelve. Jól ismerte ennek hatását, hiszen hatalmának fenntartása érdekében pszichológusok is dolgoztak. A módszert az oroszoktól vették át, ahol a pszichológiát igen magas szinten művelték. A pszichológiai represszió volt a kezükben, ennek érdekében szüntették meg annak széleskörű alkalmazását.

Visszatérve a Nicolae Iorga Történettudományi Intézethez, annak keretében valósulhatott meg, többek között Demény Lajos kezdeményezése alapján a Székely Oklevéltár új sorozatának beindítása. Ezekben a munkálatokban vehettem részt, s került sor több száz főként a fejedelemségkorban keletkezett okirat átírására. Az új sorozat az 1500-as évektől kezdődött az udvarhelyi protokollumokkal, majd folytatódik ma is Demény saját gondozásában a székely katonai összeírásokkal, „Kiképzésem” tehát a Székely Oklevéltárral kezdődött. Sok idő, főként gyakorlat révén megtanultam a paleográfiát, a Demény-féle kiképzés részeként, amely során heti rendszerességgel „részekre szedett”, majd ismét összerakott, értem ez alatt az oktatási módszerét. A tudományos munka minden részletére: jegyzetelés, lábjegyzetelés, a tanulmányok megírása, szerkesztése, név- és tárgymutató készítése, s egyáltalán a szakmára ő tanított meg. Ezért is hálaival tartozom neki. Így barátoktam meg lassacskán a szakmával, tettem fokozati vizsgákat, írtam kisebb tanulmányokat. Demény nagyon szigorú tanár volt, gyakran kíméletlen is, de becsületes. Módszerével, munkastílusával kapcsolatban évek múltán már megengedhettem magamnak azt a megjegyzést: „milyen jó, hogy nem találkozott Kőrösi Csoma Sándorral” – aki híres volt szívós, szigorú munkájáról, s arról, hogy a kolostorokban mindenki mellette dolgozót felülmúlt –, mert még őt is kiborította volna.

Úgy érted, hogy Demény Lajos még rajta is túltett volna?

Igen, talán még nála is szorgalmasabb volt. Deménnyel kapcsolatban még hadd jegyezzem meg emberségét. Korrekt magatartásáért még a román kollégák is a legnagyobb tisztelettel

voltak iránta. Gyakran emlegette, hogy nekünk, már neki és nekem, „kétszem” magyarként, kétszer annyit kell teljesíteniünk, mint a román kollégáinknak. Viselkedni is hasonlóképpen kell. Nem veszíthetjük szem elől, hogy kollégáink többnyire általunk, első kézből találkoznak a magyarokkal. Ne érts félre, nem akarom Demény személyiségét „túllicitálni”, sem olyanabbnak cifrázni, de az én életemben fontos szerepet játszott. Én Bukarestben, teljesen elszakadva a magyar kultúrától, a szakmától tökéletesen elzárva éltem. Ő volt az egyetlen, akitől tanulhattam, akivel beszélhettem a román világ közepette anyanyelvemen. Ő vezetett be a fejedelemségkorba, s végül indított el ezen az úton, amelyen immáron harminc éve lassan, leginkább csendben haladok. S ha nem végeztem jól a munkámat, itt állok, másként nem tehettem.

A szakma mellett végül azt is megtanultam, hogyan lehet türelemmel, kitartással célba érni. Mert a forráskiadás akadályok sorozata. Sok időbe tellett, míg otthonosan mozoghattam a 16–17. századi, főként székelyföldi történetekben.

Mi volt az első önálló munka, amikor már kicsit kibújhattál Demény Lajos mögül?

Mindenképpen a székely főnemesség életmódja. Az már teljesen önálló vállalkozás volt.

De volt még előtte egy 1635-ös székely összeírás?

Igen, a doktori disszertációm a székely katonai összeírásokból, pontosabban az 1635. évi Rákóczi-kori lustrából készítettem. Nagy jelentősége van ezeknek az összeírásoknak, hiszen információk tömkelegét tartalmazzák. S mégis a mai történetírásunk az anyagot méltánytalanul kezeli. Való-igaz, első ránézésre nem mások, mint nevek sokasága, ám vallatóra fogva számtalan, más forrásokban fel nem található információt is tartalmaznak a korabeli székely társadalomról, az ott uralkodó helyzetekről. Demográfiától kezdve családtörténetig mindenre találunk adatot. Abban a reményben, hogy a fejedelemség-korral foglalkozó kutatók is rájönnek, mily haszonnal fogathatják ezeket a forrásokat, munkánkat nem tekintem hiábavalónak.

Régi vágyam volt, hogy könyvet írjak a székely templomvárakról. A szászföldi templomerődök történetét a századok már régen és többször is feldolgozták. A templomvárakról érdemben Huszka József, Entz Géza, Kónya Ádám és még néhány kiváló szakember vagy ahhoz komolyan értő tollforgató már írt, ám önálló kötetben még nem jelentették meg. Elhatároztam ezért monografikus feldolgozásukat, hiszen ebből már szakdolgoztam is. Gyermekkoromban sokat kirándultam a székelyföldi templomvárakhoz, amelyekből legtöbb itt, Háromszéken van. Ezek java részét már jól ismertem. A téma ugyan nem szerepelhetett intézeti tervként, hiszen én a Székely Oklevéltárhoz voltam rendelve, de szabadidőmben mégis sokat foglalkoztam vele. Végül ez volt az első kötetem, amellyel nagyon sok időt töltöttem, sokkal többet, mint kellett volna. Ennek a kötetnek a tulajdonképpeni újdonságát nem az addigi információk rendezése jelentette, hanem az interdiszciplinaritás, a demográfia és a pszichológia felhasználása. Ezzel már a Rákóczi-korabeli lustra feldolgozásakor is úgymond eljátszódtam. Ott akkor például arra is kerestem a választ, hogy vajon a bejegyzett betegségek összegzése szerint milyen egészségi állapottal rendelkezett a korabeli székely társadalom. A templomvárnál pedig a falvak társadalmi berendezkedésének hatékonyságát kívántam kimutatni a különböző típusú építkezések létrejötténél.

Ki építette a templomerődöket, a birtokos vagy maga a faluközösség?

A falu közössége. A birtokos, a tehetősebb falustárs adakozhatott, jelentősebb támogatásban részesíthette a templomot, azaz az egyházat, de az erődítés a közösség feladata volt.

A templomvárakról szóló könyved volt az első köteted?

Ez volt az első, a Püski Kiadó jelentette meg. Ezután következett a Rákóczi-lustra feldolgozása, amely magyarul az Osiris kiadásában jelent meg. Munkám során itt is nagy hasznát vettem a pszichológia szakon tanult matematikai statisztikának, valamint a szociológiának és demográfiának. Ez utóbbi alapján csaknem 75–80%-os biztonsággal kiszámíthattam Háromszék és Marosszék 1635. évi lélekszámát. A forrás azonban rengeteg más típusú információt is szolgáltatott.

Milyen adatok vannak a katonai összeírásokban, amelyeket ilyen módszerekkel is lehet vizsgálni?

Például a mustra idején ha valaki hiányzott, pontosan feltüntették annak okát, ugyanis fejevesztés terhe alatt történhetett az igazolatlan hiányzás. Így került bejegyzésre, hogy valaki beteg, debilis, csonka, világtalan stb., vagy mert törpe növésű, alkalmatlan a katonai szolgálatra. Kiszámítása annak, hogy a populáció hány százaléka tartozott közéjük, már nem volt nehéz. Betegség miatt például csupán egy százalék hiányzott, pedig a kötelezettség kora ifjúságtól a hadbíró öregségig tartott. A 'csonka' valószínű az állandó hadakozásban sérült, s hiányzott valamelyik végtagja, hasonlóan a szeme világát veszítetthez. Summa summarum, az adatok tükrében egy biológiailag egészséges társadalom képe bontakozott ki.

A szakirodalom azt tartja, hogy Székelyföldre a nagycsalád volt jellemző. Tényleg? A lustrából az derült ki, hogy a 17. század eleji székely aligha élt nagycsaládban. A következősen felsorolt családok fiainak bejegyzéséből – beleértve a „csecsszópókat” is – kiderült, kinek-kinek hány fia van, ebből hány a katonaköteles. Sajnos korukat nem tüntették fel. Átlagot számítva tehát, ami természetesen csak a nagy számok mellett lehet érvényes, a biológia szabálya alapján, a két fiú mellé számítva még két lány születését, összességében az érték nem haladja meg az 5-6 fős családot. Összehasonlítva például a Fogaras-földi vagy az aranyosszéki családokkal, itt jóval alacsonyabb mutatóval találkozunk. Továbbá azt is megvizsgálhattam, hogy melyik társadalmi rétegben született és maradt életben a legtöbb gyermek. Kiderült, hogy olyan nemesi családokban, mint például az Aporok vagy a kancellár Teleki, a fejedelmi Apafi család, ugyan születik 11-12 gyermek, de nagyon nagy az elhalálozás. A lustrák alapján végül – meglepő, de – a legtörékenyebb, a legszegényebb társadalmi rétegnél, a gyalogoknál írtak össze legtöbb gyermeket. Ugyancsak találunk adatokat a művelődésre, iskoláztatásra vonatkozóan is. Azt is feljegyezték, ha valakinek a fia Debrecenbe vagy Nagyegyedre járt kollégiumba.

A székely lustra feldolgozása után önbizalmat szereztem. Ettől kezdve igyekeztem megtalálni azt az utat, amelyet a sajátomnak vallhatok: valahol a történelem és művelődéstörténet határán, művészettörténet és pszichológia bevonásával. Elindultam egy olyan csapáson, amelyen abban az időben kevés erdélyi magyar kollégám járt. Ugyanakkor arra is rádőbentem, hogy sokkal jobban szeretek levéltárban a családi levelezéseket és egyéb forrásokat olvasgatni, mint a mások által készen feltálatl fejtegetésekből szemelgetni. A források olvasása önállóságra nevel, de kényszer is volt, hiszen Bukarestben semmilyen magyar nyelvű szakirodalom nem állt rendelkezésemre. A dokumentumok nem engedték meg a „füllentéseket”, az elfogult félremagyarázásokat. Alázatra köteleztek, s nem kegyelmeztek, ha elfogultságom szerint szerettem volna véleményem kinyilvánítani. Ezért szeretem ezt a műfajt. Leginkább a korabeli élet hétköz- és ünnepnapjai érdekelnek, annak a szociális és kulturális hálónak a kitapogatása, amely akkor és ott szövődött, s meggyőződésem, hogy még ma is érezteti hatását az élet minden területén a székelység körében. A végrendeletek gyűjtése során I. Mikos Kelemené is a kezembe került. Írtam is temetéséről, de azt, hogy

pontosan mikor temették el, nehezen sikerült kiderítenem. Ám érdekes pillanatképek sorozata villant fel a csíksomlyói templomban történt ceremónia alkalmával: Ott fekszik a ravatalon I. Mikes Kelemen, Háromszék főkapitánya. Teleki Mihály uram egyik oldalon, Bethlen Miklós, az ellenlábás a másikon. A temetés idején I. Mikes Kelemen már egy éve halottként ott fekszik a ravatalon, s ahelyett, hogy az elmúlás pillanatán elmélkednének, az ott lévő urak egymással veszekednek. Teleki Mihály azon háborodott fel, hogy őt meg nem illető helyre ültették. Felháborodva állította fel a jobbnak tűnő helyen ülő Bethlen Miklóst, más-hova kényszerítve. Továbbá a protestáns Bethlen Miklós kezébe a halotti menetben gyertyát nyomtak, amit ő nagy sértésnek vett. Rögtön elfújta, s odaadta valakinek, hogy éljen vele. Szólt ez talán a halott Mikes Kelemennek is, aki szintén katolikus volt, s életében sem „élvezték” egymást Bethlen Miklóssal.

Igaz, ezek nem világrengető problémák, de engem érdekelnek, mert meggyőződésem, hogy egy társadalmat összességében, milyenségében csak akkor ismerhetjük meg, ha minél több apró rezzenetét is feltárjuk. Hiszen ezek mind-mind részei a nagy egésznek.

Európai kitekintésben a témáid nagyon modernnek számítanak.

Igen, amikor a korábbi intézetigazgató hazajött Párizsból, s ott betekintést nyert az új történetírás irányzatába, az életmódtörténetet tanulmányozó iskolákba, szándékában állt azt az intézetben meghonosítani. Egy rámenős beszélgetés során arra próbált többek között engem is rávenni, hogy használjam fel a források eredményeit ilyen téren. Mellesleg megjegyzem, hogy minden magyarul megírt munkámat hosszabb–rövidebb román nyelvű rezümé is követ, így természetesnek gondoltam visszakérdezni, hogy a munkáim közül melyiket olvasta az igazgató úr. Ugyanis én mindvégig ezzel foglalkoztam. Való igaz, ő az 1944 utáni időszak szakembere volt, így miért is olvasta volna a középkoros és kora-újkoros kollegák könyveit. A magyar történészek közül számomra a legnagyobb megtiszteltetés Péter Katalin részéről ért, aki egy alkalommal – vélem, épp a jobbágyokra vonatkozó forráskiadásom kapcsán – megjegyezte, hogy a forráskiadások úgymond „eladásában” egyedi és jó utat járok. Ma is sokat számít biztatása: „Kinga, semmivel se foglalkozz, csak a forráskiadásokkal, azokon dolgozz!”

Kutatásaim során tartottam attól, hogy rám nyomják „székelységem” bélyegét, hiszen bár tartottam haza, de nem kívántam megragadni a lokálpatriotizmusnál. Számomra fontosabb volt az összmagyar kultúrkörhöz való tartozás gondolata. Ettől függetlenül délelgetem magamban egy nagyobb lélegzetű, a székelység kultúrköréhez tartozó könyv megírását is.

Visszatérve, a levéltári kutatások során egyszerre több témát is futtattam, hasonlóan más kutatókhoz. Így kerültem kapcsolatba a végrendeletekkel még 1985 táján. Ez a téma is magától kínálkozott, éppúgy, mint a jobbágykötő levelek összegyűjtése. „Önként” jelentkeztek. Néhány hasonló korabeli írás számomra „kincsesládát” jelentett. Már nem maradt más hátra, mint kinyitva megfejteni, azaz kibetűzni, átírni, megérteni, megkeresni-megismerkedni a benne szereplő személyekkel, majd vállatóra fogni őket. Az így kerekedett „beszélgetéseknek” már csak a kiadó szabhatott határt. A végrendeleteket tartalmazó kötetek közül az első, a székelyföldi lett a legvastagabb. A kutatás során előkerült számos vármegyei és szászföldi testamentum, de magyarul írottak is. Ezekkel már nem lehetett másként szót érteni, csak önálló kötetben gondolkodva. Így léptem túl – végre – Székelyföld határát, s lett a sorozat címe: Erdélyi Testamentumok. Benne van a Partiumban írott jó néhány végrendelet is, ahonnan igen gazdag anyag került elő. A végrendeletek legnagyobb részére az Országos Levéltárban találtam. Az Akadémiák közti csere alkalmával juthattam ki Budapestre kutatni. Amit is külön ki szeretnék emelni, az a Domus-ösztöndíj. Úgy emlékszem, Glatz Ferenc hozta létre a határon túli kutatók pályázati lehetőségét, a magyarországi tar-

tózkodáshoz szállást, az ellátáshoz pedig kisebb összeget mellékelve. Így tulajdonképpen mindenki nyugodtan kutathatott az általa kiválasztott témában. A határon túli kutatók számára ez a Domus-ösztöndíj fantasztikus segítség. Ha ez nem létezett volna, a határokon túli magyarság tudományos élete jóval szegényebb volna. Ezt a magam bőrén is tapasztalva mondom.

A forráskiadásnak az utóbbi ideig többféle lehetséges változata élt, s talán még mindig él egymás mellett Magyarországon. Van olyan vélemény, amely szerint a betűhív forma a követendő, mások pedig a teljes modernizálást, a mai magyar kiejtés és helyesírás szabályait tekintik mérvadónak. Munkásságod során melyik módszert választottad?

Van olyan vélemény, hogy amennyiben nem a modern átírásnak megfelelően közöljük a forrásokat, akkor azokat szinte senki sem fogja elolvasni. A modernizálás mellett szól, hogy az y felette két ponttal (ÿ) s a többi régies betűforma valóban megnehezíti az olvasást, ezáltal a szöveg megértését. Én viszont úgy vélem, akit érdekelnek, történetesen a végrendeletek, az így is, úgy is el fogja olvasni a szöveget. A legsúlyosabb érv, amely miatt úgy döntöttem, hogy betű szerinti átírást fogok alkalmazni, az az eredetiség megőrzése volt. Érvelésem, mi történék akkor, ha például a háromszéki udvarházak ablakait, ajtóit, templom ajtókat, ablakokat cserélnék fel, vagy mert nehézkes a fenntartásuk, befednék, levakolnák a még meglévő festett mennyezeteket, falakat stb. Hogy nehézkes olvasni a régies szövegeket? Olyan ez, mint egy száz-százötven évvel ezelőtti módon elkészített, megvetett ág, abban sem olyan kényelmes aludni, mégis őrizzük formáját, számon tarjuk életműbeli értékét, hiszen mindezek elődeinktől származó információkat hordoznak. Lehet, hogy túllicitálom a kérdést, de én nem merem vállalni, hogy másképpen közöljem azt a végrendeletet, amit, mondjuk, Báthory Anna vagy bárki más akkor és úgy írt. Így megmaradtam a betűhív közlésnél. Eddig a Testamentumokból elkészült három kötet. A negyedik kötet szerkesztése, kiadása van soron, amely az 1660-tól írt, szerkesztett végrendeleteket tartalmazza. Ez az a korszak, amikor az erdélyiek körében igen megnő az írásbeliség alkalmazása.

Mely időbeli határt tűzted ki célul?

A végrendeletek kapcsán? Az önálló erdélyi fejedelemség befejezése utáni esztendőket. Bár szerepel még például Bethlen Druziánna 1732-ben írt végrendelete, vagy Bethlen Miklós második feleségéé, aki 1670–1675 körül született, de végrendeletét már a fejedelemség kora után írta, abban az időszakban, amelynek szellemiségét, hagyományait, szokásrendszerét, írásbeliségét a fejedelemségkori légkör határozta meg. Így, vélem, nem zárhatom le a végrendeletek közlését II. Rákóczi Ferenc korával. A végrendeleteket nem szoríthatom a politikatörténet határai közé. Az Erdélyi Testamentumok zárókötetét az erdélyi fejedelmi végrendeletek jelentik majd. Ebben egyelőre kutatásaim nem jártak különösebb sikerrel, tehát kénytelen vagyok megelégedni főként az eddig különböző kiadványokban megjelent fejedelmi végrendeletek összegyűjtésével, bár nem titkolom, reménykedem, talán sikerül valami újat ebben is felmutatnom.

Hogyan tudod felhasználni a végrendeletekből származó információkat az analitikus tanulmányok alapanyagaként? Milyen típusú információ várható belőlük?

A végrendeletek nagyon szerteágazó információkat tartalmaznak. Tükröznek emberi kapcsolatokat, igazolnak társadalmi hovatartozást, a genealógiáról nem is beszélve. Nagy Iván nemes családkról szóló köteteit sokszor lehet majd kiegészíteni a végrendeletekben írottakkal. A családtörténet alapvető forrásai a végrendeletek. Számos családi, rokoni érzelmi

háló-szövődmény is napfényre kerül olvasásuk során. Ugyancsak számtalan adatot találunk az életmódra, a vagyon elosztásának módjáról. A tanulmány, amelyet itt is közlök, az önálló törvényekkel élő székelyek örökösödési problémáját épp a végrendeletek tükrében ismerteti. A székelységnek bizonyos mértékben önálló jogalkotása volt, ami az örökösödére is kihatott. Azt vizsgáltam, hogy a végrendeletekben a családokon belüli örökösödés a törvények betartásával, annak ismeretével hogyan zajlik. S még valamit: hogy a székelyföldi jogrendben az öröklés mennyiben különbözött a magyar jogtól, amelyet a vármegyékben élők alkalmaztak. Mint kiderült, a végrendelező atyafiak nagyon tájékozottak voltak, pontosan ismerték az örökösödés rendjét. Ennek kapcsán szólnak az ingó és ingatlan vagyonról, a ruházatról, ékszerekről, fegyverekről, stb. Feltűnő, hogy az ingó javaknál mindenről írnak, de a bútorokról egyetlen alkalommal sem tesznek említést. Ennek ésszerű magyarázatát még nem találtam meg. Érdekes volt továbbá figyelemmel kísérni azt is, hogy e szabadparaszti társadalomban miképpen jelentkezett az utolsó adakozás ténye, a „lélek megváltó” tisztas adakozás mennyisége és milyensége a szegények, az ispotályok, az egyház vagy egy-egy tanulni vágyó fiatal részére. Az első kötet végrendeleteire támaszkodva, elsősorban a fejedelem-kori Háromszéken lakott falustársakra vonatkozó következtetéseket vonhattam le. Ami számomra meglepő volt, annak konstataciója, hogy a székely atyafiak, akik épp oly vallásosak voltak, mint bárki más Erdélyben, kevés jelét mutatták a kegyes adakozásnak. Nemigen hagyatkozóztak a templom javára. Igaz, a tehetősebbje még életében gondolt az adakozásra s ajándékozott asztalkendőt az Úr asztalára, pénzt, meszet, fát vagy szekeret bocsátott a tornyok megnagyobbítására stb. Nyilván valamikor valamilyen formában mindenki tehetségéhez képest igyekezett leróni tartozását lelke üdvösségért. E cselekedet fontosságát még a mese hitvilágába is beleszótték. Erről szolt a későbbi korok nagy meseírója, Benedek Elek egyik meséje is, amikor arról szolt, hogy a falu gazdag molnárának házáat, aki soha sem adott semmit a szegényeknek és templomba sem járt, elkerülte a szerencse, ám amikor elmagyarázták neki, hogy azért nincs szerencséje, mert nem képes adakozni, megváltozott, s élete csakhamar jóra fordult.

Azt jelenti ez, hogy az életük folyamán rótták le a kötelezettségüket az emberek, s a haláluk előtt már nem nagyon adakoztak?

Nem, ezt így nem állíthatom, bár a végrendeletekből ez derül ki. Vélem, adakoztak úgy, mint említettem, csupán azt furcsállom, hogy a vármegyei nemesi végrendeletekben gyakrabban olvashatunk minderről. Az Erdély más településein élők testamentumaiból például az is kiderül, hogy akinek gyerekei voltak, kevésbé gondoltak a kegyes adakozásra ispotályok, iskolák részére, mint azok, akiknek se fia, se leánya nem volt. E forrástípus esetenként még politikai ügyekre vonatkozóan is tartalmaz adatokat.

Visszatérve a sorozathoz, az erdélyi magyar nyelven írott végrendeletek gyűjteményét így hamarosan lezárom. De ott várnak a várak, kastélyok, udvarházak urbáriumai, az összeírások. Például a Teleki Mihály-kori geryeszegi kastély története eddig ismert és ismeretlen összeírások tükrében. Ebből épült ki majd később egy eredeti erdélyi „Versailles”, a legszebb még ma is meglévő barokk kastély. A helyén eredetileg Erdélyi István római katolikus főúr, Szamosújvár főkapitánya középkori vára állott. Felesége, Mindszenti Krisztina halála után a várat Bánffy Dénes, majd annak megbuktatása után Apafi Mihály kancellárja, Teleki Mihály szerezte meg. Többek között azért vásárolta meg a várat, mert ott van mellette Görgényzentimre, amely stratégiai kulcspontja volt Erdélynek. A Teleki Mihály-kori kastély átépítéséről igen keveset tudunk. Érdemben ugyan, de keveset Bíró József irt arról az 1930-as években, készített is egy ún. szellemrajzot a hajdani vár kinézetéről. Levéltári kutatásaim során került kezembe két, 1689-ből és 1698-ból származó urbárium, amely ma-

gától kínálkozott a geryeszegi Teleki Mihály-korabeli építkezések felderítésére. Mint ismeretes, a kastély 1674-től, Teleki Mihály tulajdonába kerülésétől annak haláláig kedvenc tartózkodási helye volt. Innen indult a zernyesti csatába, ahol életét veszítette. A geryeszegi kastély azonban nem csak politikai szempontból vált fontos erdélyi központtá, hanem művészeti és kulturális központ is. Itt írták a Teleki fiúk Bornemissza Anna temetésére az egyik halotti beszédet. Nincs olyan főúr, aki ne fordult volna meg itt. A két urbárium alapján nagyjából rekonstruálni lehetett, hogyan nézett ki a kastély. Kiderült, milyen részeket építettek hozzá, mit hoztak rendbe, honnan jöhettek a mesteremberek. A munkálatok véleményem szerint 1689-re nagyjából befejeződtek. A leírások alapján az otthon belső berendezését is rekonstruálhatjuk, amely hasonló lehetett a korabeli erdélyi kastélyok, sőt még a fejedelmi palotákhoz is. Ezzel az urbáriumok olyan világos tükröt tartanak a kutató elé, amelyben nem lehetett homályosan látni. Továbbá az inventárak, a gazdasági utasítások alapján a kastély kertjét is rekonstruálhattuk az 1680-as évekből. Ezeket az adatokat majd az erdélyi kertekről–parkokról irt tanulmányomban is felhasználhattam. Teleki idejében a kert berendezését a francia kertépítészet formavilága hatotta át. De annak kinézetét csak nagyvonalakban rekonstruálhatjuk, hiszen a díszkertművészet a legmúlandóbb művészi alkotás, ma van, holnap nincs.

S hogy még miben segítettek a feltárt források? Jó néhány sikamlós, a politika tárgyköréhez tartozó probléma tisztázásában. Például a román történetírás ama kedvenc veszőparipája, miszerint a fejedelemségkorban (is) a magyarok mindent megtettek azért, hogy a románokat kiüldözzék Erdélyből. Mint említettem, nem kedvelem a politikatörténetet, de a nagyon durva tendenciák roppant zavarnak, bármelyik tábor terméke legyen is az. Természetesen Erdélyben volt román populáció a 16–17. században. A kérdés csak az, hogy valóban kiűzték-e őket a magyar nemesek, s ha igen, hová. Ennek kapcsán született meg a Jobbágyélet a fejedelemségkori Erdélyben, s kerestem a választ az üldöztetés kérdésére. S amit az irásokban találtam, maguktól meséltek, cáfolva a tendenciózus állításokat. A kilencvenkilenc, főként román jobbágyokról szóló kötlevél kapcsán kiderült, hogy a 16–17. századi Háromszékre érkezett román jobbágyok be- és nem kifele vándoroltak. Ennek természetesen gazdasági oka volt. A levelek szövegében mellesleg egyetlen, a románok nemzetiségére vonatkozó negatív jelzést sem találtam a székely gazdák által irt kötlevekben. Ellenkezőleg, ekkor indul meg a tömeges elvándorlás Moldvából és Havaselvéről a székely székekbe elsősorban az ottani rossz gazdasági állapotok miatt. A Székelyföldön abban az időben rendezettebb viszonyok uralkodtak, szükség volt a munkáskézre, így ha átjöttek, őket nem hogy elhajtották, hanem még kedvezményben részesítették a helybéli jobbágyssággal szemben. Kiderült, szó sem volt elűzésről, hanem hitelt, házhelyet, lábasjóságot, stb. kaptak. A román jobbágyoknak nem kellett áttérni a katolikus vagy a protestáns hitre, nem kellett fogadásokat tenni. Ha kölcsönkért, az adósságát törlesztenie kellett, mielőtt visszatért a hazájába, s ennyi. Azonkívül, ha az idő lejárt, amire szegődött, szabadon tovább vándorolhatott, amit egy erdélyi jobbágy nem tehetett meg. A következő nemzedék feladata, hogy Erdély történetét alaposan újragondolják. A tanulmányt előbb románul jelentettem meg, visszhang semmi. Nem állítom, hogy a legjobb visszajelzés, de az biztos, hogy a tényekre alapozott érvelést nem lehet felelőtlenül túllícitálni, kényünk-kedvünk szerint a fantázia világában keresni életteret. Azért szeretek a forráskiadással foglalkozni, mert a legbiztosabb útja a hajdani valóság feltárásának.

Az utóbbi évek politikai változásai nyomán több erdélyi arisztokrata család kapta vissza udvarházait. Mondják, hogy ha valakikkel foglalkozni kezdesz, azok ismét lelépnek a régi festményekről, s előbb-utóbb visszatérnek Erdélybe. Ugyanakkor médiaszemélyiségként

is tevékenykedtél, hiszen a Duna TV-n sorozatot vezettél, amely a Székelyföld építészeti emlékeivel ismertette meg a széles nagyközönséget.

A főnemesi témakör is magától kínálkozott, amikor az 1980-as években a levéltárban kinézetre is csinos könyvet, azaz egy urbáriumot találtam. Hát lehet azt otthagyni? Ez a Kálnoki-féle összeírás az 1680–1690-es évekből származott. Oldalain olyan szemléletesen írták le a hajdani grófi birtokot, mintha egy film pergett volna le szemem előtt. Ráadásul a helyszín Szentgyörgy és Középpajta környéke: Köröspatak és Miklósvár. A 17. században főnemesi rangba került Kálnoki család számomra teljesen ismeretlen volt. A kastélyokat ismertem, de egyetlen Kálnokival sem találkoztam életemben. Sokkal többet tudtam az Aporokról. Ez volt az első „félrelépésem” a Székely Oklevéltár és a székely katonai összeírások területéről. Igazi „felfedezőként” vettem bele magam a témába, úgymond tégláról-téglára, azaz sorról-sorra építettem fel a történetet. Érdekességként említem, hogy amikor már az egész könyv összeállt, hívták fel a figyelmem az életben maradt Kálnoki utódokra, s arra, hogy az egyik leszármazott hazakészül. Ajánlották, keressem meg, talán tovább bővíthetem a témát, de én már semmi pénzért nem adtam az „én Kálnokimat”. Nem kívánom, hogy írássomat megzavarja egy hús-vér Kálnoki. Én nem az élőkkel foglalkozom, tegye meg más. Nekem van egy Kálnoky Sámuelom. Végül a visszatérő Kálnoki Tibor keresett meg, s azóta is igen jó viszonyban vagyok a Kálnokiakkal. Aztán következtek a Mikesek. Ott meg Mikes Kelemen testamentumáról írtam. Ezzel egyidőben tért haza Mikes Kata két fiával, s kezdték meg zabolai otthonuk kiépítését. Valószínű, az Aporokról azért nem írtam, mert báró Apor Csaba mindvégig itthon maradt, mert ahogyan egyik beszélgetésünk során mondotta, ezt a kék eget s a zöld hegyeket, az én székelyeimet, hogy lehetett volna itt hagyni. Elmenetel és itthon maradás alapvető filozófiája a kiállítás kérdése.

A filmezés a templomvárakkal kezdődött. Egyszer felhívtak a Duna TV-től, hogy ismervén könyvemet, lenne-e kedvem filmforgatásban részt venni. Először a székelyföldi templomvárakat filmeztük. Majd készítettünk portréfilmet Demény Lajosról, úgy emlékszem, a Dunatáj Alapítvány támogatásával, amely a mai napig sem készült el. Végül a legszebb alkotás a Szakály István rendezésében készített erdélyi nemesek testamentumairól szóló film lett. Egyelőre ennyiből állott a TV szereplésem.

A beszélgetést a terveiddel szeretném befejezni. Mit szeretnél a jövőben feltétlenül megvalósítani?

Ebben a korban már illik gondolkodni egy nagyobb lélegzetű, főként összefoglaló munkáról. Én Székelyföld, fejedelemségkor, kultúrtörténet, demográfia függvényében gondolkodom. Közben készítem a gerneszegi anyagot, közben ott vannak még a testamentumok. Sok adatot halmoztam fel a székelyföldi írásbeliségről is. Gondolom, már annyi mindent összegyűjtöttem, hogy nem tanulmányokra, hanem nagyobb lélegzetű munkákra kell koncentrálnom. Egy dolog elérésére azonban még mindig törekszem, bár kevésbé tartozik a történetíráshoz, nevezetesen, kibékülve önmagammal s a világ folyásával lelkem nyugodalmára tovább dolgozhassam nagyjából észrevétlenül, míg Isten elrendeli annak befejezését.

Köszönöm szépen a beszélgetést.

Köszönjük mi is itt egymásnak az élet folytonosságát s azt, hogy a nyugati kultúra legkeletibb részén, a magyar kultúra határán még mindig együtt lehetünk.

A beszélgetést készítette: PAPP SÁNDOR

Tüdős S. Kinga műveinek válogatott bibliográfiája

Könyvek:

- 1 Reflectarea istoriei universale în istoriografia Românească. (Társszerzővel) Bukarest, 1986.
- 2 Székely Oklevéltár, Új Sorozat. Közzéteszi: Demény Lajos, Pataki József és Tüdős S. Kinga. Bukarest–Budapest, 1994.
- 3 A nagyajtai templomvár. Bukarest, 1994.
- 4 Erdélyi védőrendszerek a XV–XVIII. században. Háromszéki templomvárak. Budapest, 1995. (második áttolgozott kiadás Marosvásárhely, 2002.)
- 5 Székely főnemesi életmód a XVIII. század alkonyán. Bukarest, 1998.
- 6 Jobbágylelet a fejedelemtkori Erdélyben. Marosvásárhely, 2001.
- 7 Erdélyi hétköznapiak. Székely katonai összeírások I. Rákóczi György idején 1635. Budapest, 2001.
- 8 Erdélyi Testamentumok. 1. köt. Hadviselő székelyek végrendelete. Háromszék 1560–1711. Marosvásárhely, 2003.
- 9 Kézdiszentlélek templomai. (Kovács Andrással együtt). Kézdivásárhely, 2004.
- 10 Esztelnek műemlékei, ferences kolostor és kerített templom. (P. Benedek Fidéllel) Kézdivásárhely, 2005.
- 11 Erdélyi Testamentumok. 2. köt. Erdélyi nemesek és főemberek végrendeletei (1551–XVI. század vége). Marosvásárhely, 2006.
- 12 Erdélyi Testamentumok. 3. köt. Erdélyi nemesek és főemberek végrendeletei (1600–1660). Marosvásárhely, 2008.

Kötetben megjelent tanulmányok:

- 1 A Kálnoki család XVIII. századi könyvtára. In: Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolevnadik évfordulójára. Szerkesztette: Kovács András–Sipos Gábor–Tonk Sándor. Kolozsvár, 1996. 422–431.
- 2 A székely vitézlő rendet szolgáló apák és fiai I. Rákóczi György korában. In: A Maros megyei magyarság történetéből. Szerkesztette: Pál-Antal Sándor–Dr. Szabó Miklós. Marosvásárhely, 1997.
- 3 Az „iskola oláraihoz menekült” hadviselő székelyekről a 17. század első felében. In: Európából Európába. Tanulmányok a 80 esztendő Balassa Iván tiszteletére. Budapest–Debrecen, 1997.
- 4 Pe urmele contelui Miklós Bethlen. Conacul din Zăbala. In: Honorem Paul Cernovodeanu, Bucuresti, 1998. 161–167.
- 5 Viata cotidiană nobiliară în secuime spre sfârșitul sec. al XVII-lea. In: Fațetele Istoriei. Existente, identități, dinamici. Omagiu Acad. Ștefan Ștefănescu, București, 1999. 211–218.
- 6 Egy székely nemesasszony élete és személyisége Apafi korában. Lázár Erzsébet, Kálnoki Sámuelné. In: Erdély és Patak fejedelemszonya Lórántffy Zsuzsanna. Sárospatak, 2000. 93–108.
- 7 Adatok a kilyéni Székely család történetéhez. In: Demény Lajos Emlékkönyv. Szerkesztette: Violeta, Barbu – Tüdős S. Kinga, Bukarest–Kolozsvár, 2001. 287–306.
- 8 Kászonszék rövid története. In: Én elmegyek kicsi búval. Néprajz és néphagyományok 1952-ből. Közzéteszi: Sebestyén Klára. Bukarest–Kolozsvár, 2001.
- 9 Hadviselő székelyek a korabeli végrendeletek tükrében. In: A székelység története a 17–19. században. Szerkesztette: Egyed Ákos–Magyar András, Csikszereda, 2001.

Tanulmányok folyóiratokban

- 1 Une Source de Démographie Historique: Le registre militaire Szekler de 1635–1636. (La Sedes de Mureş) „Revue Roumanie D’Histoire” t. 31. (1992). nr. 3–4. 291–308.
- 2 Importanța registrului militar secuiesc (1635) ca izvor de demografie istorică. Revista Istorică vol. 3. (1992), nr. 3–4. 241–252.
- 3 A kézdiszentléleki templomvár. Műemlékvédelem (1992) 1. sz. 31–37.
- 4 Nagyajta templomvára. Ars Hungarica (1993) 2. sz. 151–158.
- 5 Székelyföldi jobbágykötő levelek. Más tájakról Háromszékre telepedett jobbágyok (1630–1686). Történelmi Szemle 37. évf. (1995) 4. sz. 439–450.
- 6 A földbirtokos Kálnoki Sámuel (1698). A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei (1995–1997) 73–82.
- 7 Adatok a Kálnoki Család kastély- és udvarházépítéséhez. Ars Hungarica, (1995) 1. sz. 81–87.
- 8 Jobbágygazdák föld és állatvagyonra egy XVII. század végi székely nemes földbirtokán. Agrártörténeti Szemle 38. évf. (1996) 147–170.
- 9 Iobagi din Țara Românească și Moldova stabiliți în Secuime în secolul al XVII-lea. Studii și Materiale de Istorie Medie, vol. 14 (1996) 119–125.
- 10 Egy zabolai udvarházról Bethlen Miklós nyomdokain járva. Ars Hungarica, (1998) 2. sz. 371–378.
- 11 Cetatea Gherlei, Cronologie (I.), Împreună cu Gheorghe Sebestyen, Studii și Materiale de Istorie Medie vol. 16. (1998) 209–224.
- 12 Cetatea Gherlei, Cronologie (II), Împreună cu Gheorghe Sebestyen, Studii și Materiale de Istorie Medie, vol. 17. (1999) 223–235.
- 13 Szentkatolnai Polos István végrendelete 1688-ból. Acta a Székely Nemzeti Múzeum és a Csiki Székely Múzeum kiadványa. (1999) 325–331.
- 14 A kilyéni Székely család XVIII. századi gazdasága. Agrártörténeti Szemle 91. évf. (2000) 1–2. sz. 141–148.
- 15 Testamentul și comportamentul Testamentar al Transilvănenilor din secolul al XVI-lea și al XVII-lea. Studii și Materiale de Istorie Medie vol. 20. (2002) 63–71.
- 16 În mormântare la Șumuleu Ciuc al lui Mikes Kelemen I. 1685–1686. Revista Istorică vol. 15. (2004) nr. 3–4. 207–214.
- 17 Székely főemberek a XVII. század alkonyán. Kálnoki Sámuel a vicekancellár. Európa és Magyarország II. Rákóczi Ferenc korában / Europe and Hungary in the Age of Ferenc II Rákóczi. Szerkesztette: Papp Sándor–Tóth Ferenc. Budapest, 2004. (Studia Caroliensia 5 [2004] sz. 3–4.) 215–224.
- 18 Testamente Transilvănene (1540–1600). Revista Istorică vol. 16. (2005) nr. 3–4. 136–166.
- 19 Reomandarea testamentară a părinților cu privire la școlarizarea orfanilor. Revista Istorică, vol. 17. (2006) nr. 5–6. 131–136.
- 20 Testamentul lui Bekes Gaspar. Grodno, 1 Noiembrie 1579. Studii și Materiale de Istorie Medie vol. 14. (2006) 181–188.
- 21 Testamentul voievodului Gavril Movilă și al soției sale, Elisabeta Zolyomi. Studii și Materiale de Istorie Medie vol. 25. (2007) 99–110.
- 22 Conscriptiile și urbariile din epoca principatului Transilvănean. Cazul Tinutul Secuiesc. Revista Istorică, vol. 18. (2007) nr. 3–4. 367–374.
- 23 „Trăiau după legi și reguli distincte”. Datiniile de moștenire al secuilor. Studii și Materiale de Istorie Medie vol. 27. (2008).

TÜDŐS S. KINGA

A székely örökség háramlása a 16–17. századi végrendeletek tükrében

Történetírásunk egyik izgalmas fejezetét a „külön törvény és szokásokkal élő” székely társadalom életének, működésének minél alaposabb megismerése képezi. Mert bármennyire is különös, a magyar népközösség részeként letelepedett székelység történetének még számos oldala fehér foltként jelentkezik történetírásunkban. Mielőtt rátérnék a számos vonatkozásban önálló törvényekkel élő székelyek egyik sajátos problémájára, az öröklés-háramlás bemutatására, adatgyűjtésünk ismertetésére, röviden sommázzuk a székely társadalom jellegzetességeit. A kevésbé kedvező gazdaságföldrajzi és éghajlati viszonyok között élő, állattenyésztéssel és földműveléssel foglalkozó székelyek szabad paraszti státusát az állandó hadkötelezettség biztosította még attól az időtől fogva, amióta a magyar törzsszövetség részeként letelepedtek Erdély keleti és délkeleti hegyvidékeire.

A hosszú évszázadok során fontos katonai szerepet betöltő népcsoport fő feladata Erdély védelme volt a keleti sztyeppékről érkező vándor népek, majd a török, tatár betörésekkel szemben.¹ A saját fegyverével felszerelt, élelmiszerével önállóan tarisznyázott katonaság rendkívül rövid időn belül – körülbelül egy hét leforgása alatt –, bármikor harcra hívható egysége volt a magyar/erdélyi haderőnek. Hadviselés idején a fejedelem csapatainak nemegyszer felét is felülmúló létszámban indult a háborúba. Ennek következtében jutott különleges szerephez a székelység Erdély társadalmában, s őrizte meg sajátos társadalmi, területi, közigazgatási és jogi szervezetét. Még pontosabban „az akkori tudatban a székelység nem a magyarságtól eltérő külön etnikum fogalmát fedte, hanem kimondottan rendi státust jelentett.”²

Székely volt az, aki a székely székek egyikében élt, és a három fő katonai rend, a nemes, a lófő vagy a gyalogos puskás között teljesített hadi szolgálatot, esetleg solymár vagy drabant (darabont) volt. A székely csapatok nélkül a magyar királyság, majd később az önálló erdélyi fejedelemség haderejét nem lehetett elképzelni.

A székelység az erdélyi társadalom keretei között sajátos katonai rendszerben élt, szolgált a központi hatalom pénze nélkül. Hadfelkelés idején kétharmada az országos táborba rendeltetett, egyharmada pedig a települések, az otthonok védelmét volt hivatott biztosítani.

A király, majd később a fejedelem parancsára – aki egyben a székelyek ispánja címet is viselte – köteles volt a székely bármikor hadrendbe állani s szolgálni a hazát rangja, módja szerint „kora ifjúságától hadbíró öregségéig”. Ennek fejében mentesült minden adó és

¹ Demény Lajos: *Székely felkelések a XVII. század második felében*. Bukarest, 1976. 15.

² Demény Lajos: *A fejedelmi székely politika mérlege*. In: *A tudomány szolgálatában*. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára. Budapest, 1993. 139.

egyéb kötelezettségek alól, s nyerte el alkalmanként a nemesi kiváltságot. Harci felszerelésük, fegyverzetük és lélekszámuk számbavételére gyakran került sor az úgy nevezett *must-ra* idején, ahol nemegyszer maga a fejedelem is jelen volt, s kísérte figyelemmel a települések hadköteles személyeinek az összeírását, a *lustrába* való bejegyzésüket³.

*

A hadviselő székelység életrendjét már korai időszakától kezdődően, szigorú szabályok igazgatták. Sajátos, különállásra utaló szabályzatokról szólnak 1279-ben a telegdi székelyek „törvény és statutumában”.⁴ Az 1427-ben keltezett okiratok pedig Marosszéknek „sajátos törvényére” hivatkoznak.

A legelső gyűlést, melyen az örökösödés rendjét is megállapították, 1451-ben tartották. Rögzítették a „székely örökségben való elévülés idejét és az oldalági örökösödés mikéntjét a „minden székelyek dicséretes törvénye és régtől megtartott szokása” szerint.⁵ 1466. január 20-án Mátyás király megbízásából a Sepsi, Kézdi és Orbai széki székelyek Zabolán tartott közgyűlésén megjelent erdélyi főnemesek jelenlétében a székelyek régi törvényeit és jogait „megvizsgálván, azokat megújítva és pontokba foglalva” megerősítették.⁶

Eddigi ismereteink alapján a székely joggal, a *iuri siculicalival* a 15. század alkonyán kezelt okiratokban találkozunk először, így tehát erre az időre tehető a szokásjog idejének lejárta.⁷ Ekkor került előtérbe az ún. „tétéles jog” használata, vagyis a jogoknak írásos, törvénycikkben való rögzítése.⁸

Az „emberélet jelentős fordulópontjai” közül a továbbiakban életük egyik fontos eseményét, az öröklés-örökösödés problémáját igyekszünk bemutatni a korabeli végrendeletek tükrében. Az öröklésnek szigorú rendje volt. Az öröktagyó élhetett nemes vagy jobbágyi sorban, magát tartania kellett a székely írott joghoz. Ahhoz, amelynek eredete semmilyen

³ A lustra, azaz az általános katonai összeírás kezdetét 1473. december 9.-től számítjuk, amikor Mátyás király a Modra vára melletti táborban, a maros- és udvarhelyszéki lófők és gyalogok számára elrendeli a székelyek általános összeírását (*generalis collustratione*). A mustráról és azon alkalmakkor összeállított lustrákról lásd: Imreh István – Pataki József: *A székely falu gazdasági-társadalmi szerkezete a XVI. század végén és a XVIII. század elején*. In: Székely felkelés 1595–1596. Bukarest, 1979. 146.; *Székely Oklevéltár. Új sorozat*. (a továbbiakban: SzOT-Us) 4–8. köt. Székely népesség-összeírások. 1575–1692. Bevezetéssel és jegyzetekkel közzéteszi: Demény Lajos. Kolozsvár 1998–2000, Marosvásárhely 2006; Tüdös S. Kinga: *Erdélyi Hétköznapiak. I. Rákóczi György hadiszemléje a székelyföldön 1635*. Budapest, 2001.

⁴ „V. István megparancsolja a telegdi (Udvarhely széki) székelyek közönségének, hogy Lőrinczet és fiát Lestyánt Szederjes és Szentkereszt nevű örökölt falvaikkal együtt, – kiket birtokaikkal az erdélyi vajdák hatósága alól fölmentett, – fogadják be magok közé. (1270–1272)”. *Székely Oklevéltár*, Szerkesztette: Szabó Károly, 3. köt. Kolozsvárt, 1890. 3. (a továbbiakban: SzOkl. 3. köt.); Pál-Antal Sándor megállapítása szerint, nincs adatunk arra, hogy a telegdi székelyek a királyi akaratnak engedelmeskedtek volna, ugyanis a két település továbbra is vármegyei hatóság alatt állt. Pál-Antal Sándor: *Székely önkormányzat története*. Marosvásárhely, 2002. 21.

⁵ Kilyéni Székely Mihály: *A nemes Székely Nemzetnek Constitutioji, Privilegiumai és a' Jóság' le szállását tárgyzó némely törvényes itéleti több hiteles Leveles-tárokból egybe-szedve*. Pesten, 1818.

⁶ „Szentgyörgyi és Bazini gróf János erdélyi vajda és székely ispán, mint a Sepsi, Kézdi és Orbai széki főemberek és közszékelyek közt folyt viszály eligazítására a király által kiküldött bíró, az említett székek régi törvényeit és jogait megvizsgálván, azokat megújítja és pontokba foglalva mind két félre nézve kötelezőleg kiadja. Kelt Zabolán 1466. január 20-án” *Székely Oklevéltár*, Szerkesztette: Szabó Károly, 1. köt. Kolozsvárt, 1890. 82. (a továbbiakban: SzOkl 1. köt.).

⁷ SzOkl. 1. köt. 269.; SzOkl. 3. köt. 121, 135.

⁸ Pál-Antal: *Székely önkormányzat*, 25.

királyi kiváltságra nem vezethető vissza, és amely – eddigi ismereteink alapján, mint említettük – írott formában 1451-től vette kezdetét. Akkor, amikor Hunyadi János kormányzó-nak Háromszékre kiküldött bírái, Vízaknai Miklós erdélyi alvajda és Vingárdi Geréb János görgényi várnagyok előtt „minden székely dicséretes törvénye és régtől megmaradott szokása szerint” a székely birtokok öröklésének mikéntjére vonatkozó törvényét örök érvényre szabályozták.⁹

A székely örökség védelmében létrehozott privilégiumok történetének következő stációját az 1473-as esztendő, amikor a Mátyás királytól nyert privilégium értelmében a Székelyeken „ezután is semmi pénzbeli Exactio ne tétessenek, és hogy a’ Primoroktól a’ Primipilusok és Pixidariusok megkülönböztessenek.”¹⁰

1505-ben Udvarhelyen „a’ mi Országunknak régi szokása szerint, némü nemü szükséges dolgaink ... véghez vitelekért és némelly illetlen szokásoknak megjobbításáért” „az egész Székely Földének lakossi és minden Székeknek akár mitsoda renden lévői ... Szent Erzsébeth Királyné nap után ötöd nappal” „Közönséges Gyűlést” hirdettek.¹¹ Egy esztendő múltán, 1506-ban pedig a „Székely Náció” Agyagfalván gyűlt össze, hogy a „különbféle egyenetlenségek” és „hitvány szokások” eltörlése érdekében intézkedjenek.¹²

E sajátos székely szokásjog normáit Werbőczy István átörökítette klasszikus munkájába, a Tripartitumba, azaz a magyar jogszokást összefoglaló Hármaskönyvbe (1517). Az általános jogszabályok mellett külön kiemelte, hogy a magyar jogtól eltérően a székelyek „teljesen külön törvényekkel és szokásokkal élnek (...) s az örökségben és a tisztségekben egymás közt a régi szokás alapján törzsek, nemzetségek és nemzetségi ágak szerint részesednek és osztozkodnak”.¹³ Ebből az úgy nevezett Decretumból kiderült, hogy a székely jog és a magyar jog között különbség mutatkozott. A legalapvetőbb eltérést az jelentette, hogy a székely jog nem ismerte a *ius regiumot*, azaz a királyi kincstárra való háramlás jogát. Pontosabban: „a székely örökség tulajdonosa még hűtlenség esetén sem veszítette el örökségét, az nem szállhatott a királyi kincstárra, és a király vagy később Erdély fejedelme nem adományozhatta el másnak, és egyáltalán a király a székely jog értelmében a Székelyföldön nem adományozhatott birtokot (mint azon kívül, vagyis a vármegyék területén). Ez jellemezte a *sicilica hereditas*, azaz a székely örökség sajátos jogállását, amelynek birtokjoga a magyar nemességnél is erősebb volt.”¹⁴

A Székelyudvarhelyre 1555. április 28-án összehívott székely nemzeti gyűlésen a törvénykezésre és igazságszolgáltatására vonatkozó régi szokásos törvényeket rendezték újra és erősítették meg. Tulajdonképpen az itt összeállított Székely Constitutioban van lefektet-

⁹ SzOkl. 1. köt. 162–164.; Kilyéni Székely: *A nemes Székely*, 14–16.; Bónis György: *Magyar jog-székely jog*, Kolozsvár, 1942, 11.; Pál-Antal: *Székely önkormányzat*, 22.

¹⁰ Kilyéni Székely: *A nemes Székely*, 16.

¹¹ Kilyéni Székely: *A nemes Székely*, 30.

¹² Kilyéni Székely: *A nemes Székely*, 33.

¹³ Werbőczy István: *Hármaskönyv*. Fordították, bevezetéssel és utalásokkal ellátták: Dr. Kolozsvári Sándor – Dr. Óvári Kelemen. Magyarázó jegyzetekkel kíséri: Dr. Márkus Dezső, Budapest, 1897. 3. rész, 5. cím, 385.; *A Hármaskönyv* 1514-ben került az országgyűlés elé. 1517. évi kiadása bár nem válik alkalmazott törvénykönyvvé, de lerakja a későbbi országos szokásjogi érvényességének alapját. Pál-Antal: *Székely önkormányzat*, 25.

¹⁴ Demény Lajos: *Székely jog és az udvarhelyszéki biráskodás a XVI. század második felében*. In: *Székely Okevéltár. Új sorozat*. 3. köt. Közzéteszi: Demény Lajos – Pataki József – Tüdös S. Kinga., Európa-Kriterion, 1994. 8. (a továbbiakban SzOT-Us. 3. köt.)

ve a székelyek egész jogélete. Különösen ezen az országgyűlésen szabályozták a székely örökségben fennállott törvényes örökösödés szokásjogi rendszerét (20–23. pontban).¹⁵

A székely örökség védelmére létrehozott és alkalmazott szokásjognak is megvolt a maga sajátos története. Alkalmazhatóságát azonban Izabella királynő 1556-ban történő visszatérése lengyelországi száműzetéséből alapjaiban megrendítette. Az 1557-ben tartott országgyűlésen ugyanis elhatározták, hogy hűtlenség esetén a székely is elveszítheti fejét és minden jószágát.¹⁶ Ezt követően számos alkalommal kísérelték meg a székelyek autonómiájának felszámolását, a székely örökség folyamatosságának megakadályozását, s a székelység megadóztatását. Erre példa János Zsigmond 1558. majd 1559. évi országgyűlésen hozott végzése. A királybíróknak a széki tisztviselőkkel szembeni hatáskörük további erősítése mellett, a székelység rendjei közötti feszültséget azzal is növelték, hogy a két kiváltságos rend, a „fűfű székelyek” és az „igaz gyökér szerinti lófű őstől” származottakat, kiváltságos jogaik révén felmentették az adó fizetése alól. Ezzel szemben a szabad székelyeket adófizetésre kötelezték. E jogfosztások mellett a székely közösségnek nem maradt más hátra, mint a fegyveres felkelés.

A folyamat megértése érdekében érdemes néhány sorban vázolni a székelyek hadba vonulását, de főként leverésük következményeit, amely lényeges befolyást gyakorolt a székely szabadságjogok további alkalmazására. Ismeretes, hogy 1562 nyár elején a székelyek Székelyudvarhelyre gyülekeztek és felesküdték, hogy addig le nem teszik a fegyvert, amíg vissza nem állítják elrabolt szabadságjogaikat. János Zsigmond választott magyar király hiába küldte követeit a táborba gyülekezett székelyek közé, nem tudtak megegyezni egymással. Végül a felkelés leverése után a székelyeket kegyetlen megtorlásban részesítették. Az esemény a székely társadalom számára lényeges változást hozott.

Az önálló törvényekkel élő székelység szokásjogában tehát a végső csapást az 1562 évi felkelés leverését követő segesvári országgyűlés határozata mérte. Értelmében a hűtlenségbe esett székely vagyonát elkobozva, azt eladományozhatták. A törvény erről így szólt: „I. Minthogy a' Székelyek régi szabadságokban bízván, hogy eők Joszágotak, örökségeket el nem vesztenék, a' Király Múltósága ellen, és Országunknak békességes állapotya ellen sokszor feltámadnának ... kiből Országunkra nagy romlás következett; azért hogy minden efféle gonoszságnak és támadásnak okai közüllünk kivettessenek végeztük ... eők is azonképpen mint a' Nemesség és Országbéli több Híveink, örök hitetlenséggel büntettessenek és mind fejeket, Jóságokat és örökségeket elveszessék...”.¹⁷ A későbbi országgyűlések alkalmával János Zsigmond egész falvakat, falurészeket adományozott az őt hűségesen szolgáló főembereknek és lófőknek a szabad székelyek rovására.

Az 1562. évi felkelés megtorlását szentesítő és azt követő segesvári országgyűlés határozata így vált a „székely szabadságok elvesztésének” mérőöldkövévé a székelység köztudatában. Akkor és ott számolták fel a „székely örökség” évszázadok óta sajátosnak tartott jogi helyzetét. A határozat létrehozásával a kormányzat – Demény Lajos sommás megfogalma-

¹⁵ „A székely nemzetnek a törvénykezést és igazságszolgáltatást illető régi szokásos törvényei, melyeket a székely nemzeti gyűlés összeírt, s Kendi Ferencz és Dobó István erdélyi vajdának bemutatván azok által megerősített, Székely-Udvarhelyt 1555. április 28-dikán” SzOkl. 2. köt. 119. Ezek a jogok természetesen az idők folyamán sokat változtak. A törvénycikk 88 pontból állt, amelyek az akkori székely törvénykezés minden részletére kiterjedtek. A birtokjogot és örökösödést illetően ez volt a vezérfonal egészen 1848-ig.

¹⁶ Erdélyi Országgyűlési Emlékek. Monumenta comitialia regni Transsylvaniae, 1540–1690. Szerkesztette: Szilágyi Sándor, 2. köt. Budapest, 1876. 75. (a továbbiakban: EOE. 2. köt.)

¹⁷ Kilyéni Székely: A nemes Székely, 52–53.

zásával élve – „döntő csapást mégis a székely faluközösségre szándékozott mérni, mert a székely örökség felett addig a falu közössége rendelkezett majdnem olyan mértékben, mint maga az örökös, hiszen a nyilas-osztás rendje még mindig érvényben volt. Ez az ősi székely jog gördítette századokon át a legnagyobb nehézséget a hűbéri viszonyok kiteljesedésének útjában a Székelyföldön. Elzárta annak lehetőségét, hogy a kincstár kezébe székely birtokok jussanak, amelyeknek eladományozásával a nemesi birtokok és a hűbéri birtokviszonyok teret nyerhessenek a székely faluközösségek rovására”.¹⁸

A sérelem orvoslására majd csak hosszú évtizedek múltán került sor, amikor végül 1613-ban Bethlen Gábor fejedelem a kolozsvári országgyűlésen kimondja, hogy a királybíró a székek évenként szabadon választhatják soraikból: „Végeztük azt is országul, hogy a székely atyafiai az ő szabadságok szerént, az királybírákat esztendőnként megváltoztathassák, ha közönségesen valamely királybíró nem tetszenék”. E döntés maradt érvényben a 19. század első feléig.¹⁹

A székely jog alakulásával kapcsolatban szükségesnek tarjuk kiemelni azt is, hogy bár a székely jog királyi hatalomból való eredését nem lehet bebizonyítani, mégis az a középkor végére a magyar nemesi jog szerves részévé vált.²⁰ Pontosabban, a 16. század második felében a székelyföldi bíráskodást a magyar jog és a székely jog egyidejű alkalmazása jellemezte, amelyet jól illusztrálnak a korabeli Udvarhely-széki jegyzőkönyvek.²¹

Az országban általában érvényes magyar nemesi jog és a székely jog közti különbözet elegyengetése az országgyűléseken bizonyos kompromisszumok árán a 16. század végén nagyjából végbement. Ez nyilván azért történhetett meg, mert ugyanis a magyar nemesi jog és a székely jog között lényeges különbség nem volt.²² A megmaradt majd elfogadott sajátos székely jogrendelkezéseket az Approbatákba²³ és Compillatákba²⁴ is átveszik, s a sajátos körülmények között létrejött újabb rendeleteket beveszik az országos törvények közé önálló vagy részleges törvencikké alakjában.²⁵ A Székelyföldön élők örökíthető javainak háramlása a tárgyalta időszakban tehát, – bizonyos kivételek mellett – hasonló eljárás alapján történt, mint Erdély más vidékein.

¹⁸ Demény: *Székely felkelések*, 47.

¹⁹ EOE. 6. köt. 362.

²⁰ Pál-Antal: *Székely önkormányzat*, 20.

²¹ SzOT-Us. 3. köt. 24.

²² Pál-Antal: *Székely önkormányzat*, 29.

²³ *Approbatae Constitutiones*, jóváhagyott végzések, 1653-ban elfogadott törvénykönyv

²⁴ *Compilatae Constitutiones*, összeállított végzések, az 1653–1668 közötti törvencikkek rendszerezett gyűjteménye

²⁵ *Magyar Törvénytár. 1540–1848. évi erdélyi törvények*. Fordították és mutatókkal ellátták dr. Kolosvári Sándor – dr. Óvári Kelemen, magyar jegyzetekkel kíséri dr. Márkus Dezső. Budapest, 1900. 1. köt. (a továbbiakban: MTT. 1. köt.); A székely jog kérdéséhez lásd még: Connert János: *A székelyek intézményei a legrégibb időktől az 1562-iki átalakulásig*. Kolozsvár, 1901.; Connert János: *A székelyek alkotmányának története különösen a XVI. és XVII. században*. Fordította Balásy Dénes, Székelyudvarhely, 1906.; Balogh István: *Az ősi vagyonjog védelme a régi székelyeknél*. In: Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenes jubileumára. Szerkesztette: Csutak Vilmos. Sepsiszentgyörgy, 1929. 40–43.; Elekes Andor: *Szemelvények a székelyek sajátlagos jogtörténetéből*. In: Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenes jubileumára. Szerkesztette: Csutak Vilmos. Sepsiszentgyörgy, 1929. 113–122.; Szádeczky Kardoss Lajos: *A székely nemzet története és alkotmánya*. Budapest, 1927.

Mivel célunk a 16–17. században keletkezett végrendeletekben szereplő vagyonok öröklésének nyomon követése, a továbbiakban adatgyűjtésünk ismertetésével foglalkozunk. Mindenek előtt tisztázzuk, miből is állt a *székely örökség*?

E témakörrel foglalkozók véleménye szerint eredetileg a székely örökség azt a birtoktestet jelentette, amelyet a székely a letelepedéskor vagy később, de hadi szolgálattal szerzett, illetve foglalt el. Első foglalásként (*primae occupationis tempore*) mint önálló birtok, így szállhatott fiúról fiúra. Ehhez fiági örökségként kapcsolódhatott még az apa által életében szerzett új vagyon. Az úgynevezett ősi ingatlan, a székely ősi vagyon az akkori felfogás szerint elsősorban nem az egyént, hanem a nemzetséget, a családot illette. A székely ősi vagyon törvényes öröklési rendje szerint azt csupán az egyenes ági leszármazók vihették tovább gátat szabva az ősi vagyon feldarabolásának.

Az örökölhető vagyon törzsét a „székely örökség”, az őstől (szülők) esetleg oldalági rokonságtól *örökölt ingatlan*: a ház – korabeli szóhasználattal élve – „az élet”, a gazdasági épületek: a csűr, istálló, sütőház, kertek, tavak, malmok vagy más szolgáltatást kielégítő ipari egységek valamint a földvagon képezte.

Más elbírálás alá került a végahagyakozó élete folyamán szerzett úgynevezett *irtásföld*, amelyet a környező erdőrészből kiszakítva saját maga számára termőföldre alakított, valamint az úgy nevezett *aquiralt javak*, azaz a mindennapi élet legfontosabb anyagi összetevői közé tartozó *ingóságok*: az ékszer, ruhanemű, fegyverek, lószerszám, ágynemű, bútorkészítés, gabona, bor és készpénz, amellyel bárki szabadon rendelkezhetett.

A család vagyoni alapját tehát az ingatlan és ingó javak egysége képezte. Ennek alapján határozták meg a családnak a faluközösségben, a társadalomban elfoglalt helyét.

Egy-egy emberöltő során felhalmozott vagyon öröklésének végső mozzanatát gyakran rögzítették a végrendeletekben, ezáltal is biztosítva a javak megőrzésének folytonosságát és gyarapításának lehetőségét. Sajnálatos esetben viszont épp ekkor kerülhetett sor a vagyon szétesztására. Évtizedeken, sőt évszázadokon át ennek rendje igazgatta a föld, a ház és a gazdaság (ingatlan), de a pénz, ékszerek, fegyverek (ingóság) fiúról-fiúra, maradékról-maradékra való háramlását.

Az ősi-javak háramlása elsősorban az erős családi kötelékek figyelembe vételével, s annak tiszteletben tartásával történt. Amennyiben a végrendelező fél, a családfő (férj, apa) elhalálozott, annak vagyona elsősorban felesége és gyermekei között oszlott meg. Az erdélyi joghoz hasonlóan Székelyföldön is megkülönböztettek: *gondviselő özvegyet*, aki gyermekeivel jutott özvegyi sorsra; *kereső özvegyet*, akinek nem volt gyermeke, viszont a férjével együtt, közösen szerzett vagyont birtokolta; *magánvaló özvegyet*, aki viszont sem az első, sem a második özvegyi kategóriába nem volt sorolható.²⁶

A feleség örökösödési jogállásáról Werbőczy Hármaskönyvében olvashatunk részletesen. Ez valószínűleg teljesen megegyezett a magyar joggal, miszerint a férj halála után a feleséget „szokott lakhelyéről, házából, udvarából ki nem rekeszthetik”. Özvegyi juss révén ott tovább élhetett mindaddig, amíg új házasságra nem lépett.²⁷ Így maradhatott békében idősebb Forró Györgyné férje kézdialmási „életében”. A végrendelező 1613 őszén írt sorait idézve: „ez mostani jámbor házas társamot, Erzsébet asszonyt így hagyom, hogy a nagyobbik házban az míglen az én nevemet viseli, lakjék békességesen vesztegségben” mindaddig, amíg fiaival békességben megfér egy fedél alatt. Együttélésük amennyiben nem hoz „aldá-

²⁶ Cserei Farkas: *A Magyar és Székely Aszszonyok törvénye*. Kolozsvár, 1800. 232. Érdekes, hogy az 1551-ben újra rendezett *Decretumban* az özvegy öröklési jogát rögzítő törvénnyel nem találkoztunk.

²⁷ Werbőczy: *Hármaskönyv*, I. rész. 98. cím – 4. 181.

sos napokat”, Forró György arra kéri fiait, hogy anyjuknak „külön csináljanak magára való házat” amelynek építésére elegendő örökséget hagyott.²⁸

Hasonlóképpen járt el a kézdivásárhelyi Szász Ferenc is. 1620-ban keltezett végrendeletében a következőket olvashatjuk: „az mely házban most lakom (ti. Kézdivásárhelyen), ugyan azon örökségben válót mind az két házat hagyom az én feleségemnek (míg az én nevetem viseli) az három fiaimmal egyetemben”.²⁹

Az özvegy amennyiben újabb házasság kötelékébe lépett, férje őstől maradt vagyonát a tőle származó gyermekek örökölték. 1624 tavaszán Varga Péter beteg ágyában feküdvén tollba mondott végrendeletében hátrahagyta: „hogy azt a házat melyben most lakom, mind szántó földjeivel egyetemben” felesége, míg nevét viseli, békességesen bírja, de úgy, hogy leányainak gondját viselje. Ha az özvegy időközben a nevét megváltoztatja, avagy meghal, az örökség fiára, Varga Jánosra szálljon.³⁰ Idős Forró Péter második feleségét is meghagyják az alsócsernátoni, oroszfalusi, sárfalusi, szentkatolnai, valamint kézdivásárhelyi örökségében. Ám ha majd külön akar lakni, a házhoz hozottakat kezébe adják.³¹

Amennyiben a feleség, az anya halálozott el, a vagyon háramlásának módozata a férjtől, az apától sokban nem különbözött. A feleség kiházasításakor magával hozott „ősi javait”, valamint a jegyruhát „az mivel a Férfiak Rendekhez s állapottyokhoz képest tartoznak igaz és Törvény szerint el-házasított feleségeknek el-hálásokért” adni, azt többnyire leányai, vagy más atyafiai örökölték, esetenként jutottak annak tetemes részéhez, akár mint „fiúsított leány” vagy fiútestvérekkel rendelkező leánya a székely családnak.³² Ennek egyik szemléletes példája a dálnoki nemes, Székely István végrendelete, amelyet a tomboló pesti idején (1616) írt, s amelyben „a maga őstül maradt”, azaz apai ágon örökölt „bennvalóját” így különböztette meg az anyjától származóktól: „Az házam minden épületivel együtt, mind az öreg csúrral együtt őstül maradt” így azok hűgait nem illetik, hasonlóan „Az bolgári kerthez, amely szintén ősrökség, tehát leányt az sem illet”. Ám anyai örökségről megjegyezte, hogy azok „anyáink földei, kik az hűgaimat is illetik.”³³

A megözvegyült férj, hasonlóan az árván maradt feleséghez a közösen szerzett jószágban továbbra is megmaradhatott. Ám az újra házasságkor behozott feleség abból már semmit nem örökölhett. A férj leginkább a hitvesi hűség, az elhunyt feleségnek a férje iránt érzett szeretete elismeréseként részesülhetett az örökségből. Ellenkező esetben a megözvegyült férj kellemetlenséggel számolhatott. Feltehetőleg ennek tudatában volt oly elővigyázatos Donáth János uram is, aki a pestisben szenvedő, halálos ágyán fekvő felesége végelhagykozásánál jelen lévén, helyette, a következő betoldás feljegyzésére kérte a tanukat: „ha én meg találék házasodni, ide házasodhassam”. A férj szavai aligha szolgálták haldokló felesége megnyugvását, ugyanis a végrendeletíró még feljegyezte, hogy: „felelé erre Donáth Jánosné Bodod Suska Asszony: nagy dolog, ha mégis házasságra viselsz te gondot” halálom óráján.³⁴

²⁸ Erdélyi Testamentumok. I. Hadviselő székelyek végrendeletei, Háromszék. Válogatta, a bevezető tanulmányt írta és a jegyzeteket összeállította: Tüdös S. Kinga, Marosvásárhely, 2003. 106. (A továbbiakban: ET. 1. köt.) Az átvett idézeteket a mai helyesírás szabályai szerint közöljük.

²⁹ ET. 1. köt. 112.

³⁰ ET. 1. köt. 122.

³¹ ET. 1. köt. 186.

³² A jegyruha értéke Székelyföldön a nemesek között a régi szokás szerint 24 forint, a lófőknél 12, a darabontoknál 6, a szabad székelyeknél 3 forint volt. Cserei: *A Magyar és Székely*, 156.

³³ ET. 1. köt. 170.

³⁴ ET. 1. köt. 265.

A szülők elhalásával a vér szerinti juss, az *ósi vagyon gyermekekre* való háramlását az 1555. évi Székely Constitutio így rögzíti: „Valamely embernek fia, leánya vagynak, az örökség a fiait illeti, de úgy hogy a fiú a leányt, ki-ki a maga székének törvénye szerint kiházassítsa”.³⁵ Tehát az egyenes ági leszármazást a fiú vitte tovább és örökölt, a leány pedig kiházassítást nyert.

Ehhez ragaszkodott Faragó János is, aki 1560 októberében szentkatolnai udvarházánál a következőket rendelte el: „én rólam csak az fiak eredetét vegyék. Ha az fiak deficiálnának, úgy szintén leány ág is succedáljon, mivel kicsiny jószágom eddig leányi ágon nem forgott, úgy szintén ez után is (...), leányágra nem szakadjon”.³⁶

A kézdivásárhelyi, szép életkort megélt idősebb Asztalos Imre halálának esztendejében örökségét, „ósi javait” az első házasságából származó fiaira Mihályra, Jánosra és Sámuelre testálta.³⁷ „Az házam minden épületivel együtt mind az öreg csúrral együtt őstől maradt, örökös (...) az húgaimat nem illeti” – fogalmazott világosan a már idézett dálnoki Székely István nemes ember végrendeletében. Majd hozzáfűzte: „Az bolgarit kert örökös, leányt nem illet. A Medve István kapujánál való jószág is örökös, leányt nem illet. A Jakocz Ferenc háza, halas tóval együtt örökös, leányt nem illet”.³⁸

A szülők kihalásával a ház rendszerint a *kisebbik fiúra* maradt. Pál Lukács uzoni udvarházukkal kapcsolatban megjegyezte: „az kőházban az melyben lakom, mely maradt volt Istenben boldogult kimúlt atyámról, az néhai Pál Györgyről reám és Pál Tamásra, mivel én kisebb lévén *jure et succesive* engemet illetett az ház, ebből a kőházból én Pál Tamást kifizettem negyven forinttal, melyről most hitem szerint testálok”.³⁹

Fiúörökösök hiányában az ósi jószágot a leány, mint „*fiúsított leány*” (*praefecta naturalis*) örökölte. Ezen öröklési rend is Hunyadi János kormányzóságának maradó emléke. A „fiúsított leány” örökségéről a székelyek régi törvénye, amelyet 1555. április 28.-án az Udvarhelyen tartott székely neimzeti gyűlésen is megerősítettek, így szólt: „Valamely embernek két leánya vagyon, fia nincsen, atyjokról maradt örökségek egyaránt illetik őket, de úgy, hogy a kisebbik választhasson a lakó helyben, de úgy, hogy a másíknak hozzája hasonló légyen, egyaránt örökösködhessenek benne: ha pedig a kisebbik a nagyobbíknak hasonló nem adhatna, tehát az örökség két felé osztassék”.⁴⁰ A lécfalvi Kászoni Kata özvegy Szabó Györgyné is erre hívta fel a figyelmet végrendeletében: „mivel az apertinetiához fiú nincs, én voltam fiú benne”, így kerülhetett kezébe a székely örökség.⁴¹

Kézdiszéki markosfalvai nemes, Barabás II. Mihály, akit hosszú betegségében, tehetetlenségében és világtalanságában leánya Török Máténé, Barabás Kata „tehetsége szerint sok dajkasággal, hozzám látással, mosogatással volt, sőt mostan is dajkálkodik, mint az én végső órámig és kimúlásomig,” fiúmaradéki nem maradván, ezért, őstől maradt örökségét „mely vagyon Kézdiszékben, Markosfalván, néhai Deák Istvánné öröksége és háza vicinusában, és ahhoz való mezőn, réten való ős szántó földeket, széna füveket, jobbágyi lakhelyeket, házbeli eszközöket, épületeket és egyebeket is, az mi enyéim voltanak, mindeneiket, akármilyen névvel neveztetek” leányának hagyta. Barabás Kata akkor már férjnél volt, így az apai örökséget férjével, valamint fiával együtt tovább gyarapíthatta és gondozhatta, majd

³⁵ SzOkl. 2. köt. 120–121.

³⁶ ET. 1. köt. 56.

³⁷ ET. 1. köt. 229.

³⁸ ET. 1. köt. 169.

³⁹ ET. 1. köt. 150.

⁴⁰ SzOkl. 2. köt. 121.

⁴¹ ET. 1. köt. 336.

háramoltathatták fiúunokáira, vagy kevésbé kedvező esetben a családfát megtörő leány unokákra.⁴² A fiúsított-leány maradványai közül a székely örökséget majd csakis a fiág örökölte a leányág kizárásával.

Amikor egy családon belül a két fiútestvér közül az egyiknek fia, a másiknak leánya maradt, olyankor a leány, fiúsított-leányként tovább vitte az apai örökséget.⁴³ A fenti szabályok csupán a tiszta székely örökségre vonatkoztak. Az ingóságokat egymás között egyformán osztották meg.

A fiúsított leány öröklésének rendjét más előírások is szabályozták. Amennyiben a *fiúleány*, aki maga *nem volt jobbágyi* sorban, de *jobbágyhoz* ment férjhez, az atyai örökséget kezéhez nem vehette, abból őt a közelebb való férfi atyafi (rokon) kifizette. A törvény értelmében: az „olyan örökség valamiképpen jobbágy örökséggé ne tétetődgyék, s azzal maga természetét el ne veszesse”.⁴⁴ A jobbágyfeleség elvesztett örökségét, esetenként a majd szabad emberhez férjhez menő leánya válthatta vissza, miután az örökség árát atyafiainak letette.

A mindenkori törvény, bár a rend biztosítására és a szokások szentesítésére volt hivatott, a társadalmi feszültségek idején számos visszaélésre is lehetőséget kínált. Ez történt a „fiúsított leány” törvényes jogaival kapcsolatban Báthory István erdélyi vajda és a székelyek ispánja önkényesen a székelyek elnyomására számos kemény és kíméletlen intézkedést léptetett érvénybe. Egyike értelmében ott, ahol nem volt fiú örökös, a kiskorú székely leányokat szolgálóihoz kényszerítette férjhez, ezáltal elfoglalva azok székely örökségét. Így került számos idegenből jött egy-egy székely örökségbe, bomlasztva a faluközösség ősi egységét s nemegyszer növelve a falustársak közötti feszültséget.

Az ősi javak apáról fiúra való háramlása a törvény betartása mellett elsősorban az erős családi kötelékek figyelembevételével, s annak tiszteletben tartásával történt. Néhány kivétel azonban itt is akad. Oroszfalvi idősebb Forró Péter 1655 tavaszán végrendeletében arról panaszkodik, hogy „szeme elejében vévén gyermekeinek, fiának kisebb Forró Péternek rajta esett és cselekedett sokszori injuriáját, úgymint szidalmazását és egyéb illetlen cselekedetet, melynek mind az Istennek, s mind embernek, és természetnek törvénye ellen” voltak.⁴⁵ Ezért minden ingó és ingatlan javait, akármilyen névvel nevezendők legyenek, amelyeket, mint írja: „magam ipartudásával kerestem”, nem fiára, hanem második feleségére Hodor Margitára hagyja. Szíve haragja szerint az apa *kitagadta* volna fiát az örökségből, de a törvény ereje visszatartotta, csupán a vagyon megosztására kényszeríthette.⁴⁶ Így esett el a „tétkozló fiú” apjának szerzeményeitől (*acquisitum*), de óhaja ellenére maradhatott meg fia a család fiúági részesedésében.

Hasonló döntést hozott az apai önértékében megbántott árapataki Geréb János is, amikor Brassóban bérelt házában 1707-ben megírta végrendeletét. Az életében szerzett javainak öröklésével kapcsolatban meghagyta: „A leányomnak, az hol mi illeti, adják ki az ősből, de a lelemésből neki semmit sem hagyok, mivel hivattam, mikor beszorulék Brassóba, de nem jöve bé, azért neki semmit sem hagyok; az őst tőle el nem vehetem”, így csupán a szerzett javak kiadásával bízta meg a testamentumos urakat.⁴⁷

⁴² ET. 1. köt. 175–179.

⁴³ SzOkl. 2. köt. 120.

⁴⁴ Cseréi: *A Magyar és Székely*, 92.

⁴⁵ ET. 1. köt. 186, 187.

⁴⁶ Werbőczy: *Hármaskönyv*, im.

⁴⁷ ET. 1. köt. 345.

A gyermeknek örökségből való kitagadása természetesen mindkét fél (apa és anya) részéről egyaránt megtörténhetett. Henter Erzsébet Boér Istvánné 1666 telén keltezett végrendeletében bodoki örökségét szíve szerint leánya ellenében fiaira, Boér Györgyre, Dánielre és Istvánra hagyta volna, hiszen azok őt nyomorúságában, betegségében eltartották. De mivel öröksége „nem magam acquisitumom és örökösöm” így leányát ki nem tagadhatta. Végső döntése alapján leánya: „az örökséghez addig ne nyúlhasson, amíg tartásának díját le nem teszi”. A továbbiakban azt is megtudjuk, hogy bár fiútestvérei kínálták Dósa Margitot, Ince Bálintnét, tartsa ő is anyját, de az még „a falu marhájáért” sem vállalta volna anyja gondozását.⁴⁸

Ha az apa még életében nem osztozott meg gyermekeivel az ősi vagyon felett, halála után a feleség azt özvegyi jussként örökölte. 1587-ben Baróti Mihály nemes udvarházát minden jószágával: „jámbor házastársának, Bojér Katának és árváinak” hagyta.⁴⁹ Simon Ferenc második felesége is megmaradhatott a székely örökségben, ám „valamihelyt én meghalok (ti. Simon Ferenc), mindgyárást az székbe” menjen az asszony és megítéltesse, mennyi illeti az árván maradt leányát, azt mindjárt leírják, s jogilag felesége jussától elküldöntsék.⁵⁰

Az apa holtá után az özvegygel gyermekei az ingó-javakban nem osztozhattak. Részt csupán annak fegyvereiből, lóra való szerszámaiból valamint könyveiből kérhettek, ugyanis „oly kiválasztott eszközök és segítségek lévén ezek, melyek által, vagy az vitézi dolgoknak gyakorlásában, vagy a tudományoknak tanulásában atyjok becsületét fenn szokták tartani az jó fiak, annak holtá után is.”⁵¹

Végrendelezőink – néhány kivétellel – bár a hadköteles székelyek soraiból kerültek ki, mégis különösnek találjuk, hogy a társadalmi rangot is képviselő legfontosabb eszközökről, a fegyverről, de a ló és lószerszámokról alig hagyatkoztak. Valószínű, hogy a titulust is szimbolizáló, esetenként féltve őrzött fegyvereiket, idejekorán, azaz még életükben szétosztották fiaik vagy arra méltónak tartott barátaik, hűséges embereik között.

A végrendelező férfiak közül kevesen, a női végrendelezők közül pedig senki nem rendelkezett fegyverei felől. Ezeket elsősorban a fiak majd a közeli atyafiak kaphatták kezükhez, de azok kerülhettek egy-egy jó barát vagy megtisztelt személy birtokába is. Az eszterneki Székely András, aki 1581 őszén az oroszországi Pskov alatti táborban halála előtti napokban írta végrendeletét, s akinek „maradéki nem maradtak”, aranyos-ezüstös szablyáját, ezüstös-aranyos csákányát, aranyos pallosát otthon maradt öccseire testálta. A viselős szablyát, fegyverét, az ujjas páncélt az őt hűségesen kísérő szolgálai ölthették magukra. Aranyos pallosát pedig Székely Mózes, Erdély későbbi fejedelme (1603) vehette magához. Az étfalvi Bakcsi István fiai apjuktól egy „markolatján ezüst vesszővel tekert szablyát”, egy pallost és egy hegyes tört, valamint pisztolyt örökölték. A dálnoki Székely István meghagyta, hogy „katona szerszáma”, ezüstös kardja nagyobbik fiáé legyen, aki, ha időközben meghalna, azt a „maradék fiai” köthessék fel oldalukra. Gyermekei nem lévén a zabolai Mikes II. Mihálynak katona szerszámaikat testvéreire vagy a Mikes nevet viselő atyafiaira testálta.

Ló és lószerszám nélkül a nemes és lófő székely hadba nem indulhatott. Az 1635. évi, I. Rákóczi György rendeletére készített székely katonai összeírás alapján Háromszéken a 6960 hadviselő székely közül, a nemesek soraiba 474, a lófők közé pedig 2964 családfő tar-

⁴⁸ ET. 1. köt. 218.

⁴⁹ ET. 1. köt. 71.

⁵⁰ ET. 1. köt. 215.

⁵¹ Cserei: *A Magyar és Székely*, 256.

tozott.⁵² Meglepő, hogy mégis milyen kevesen tértek ki végrendeletükben a ló és lószerszám örökítésére, hasonlóan a fegyverekhez.

Idősebb Aszalós Imre tíz öreg lovat szerszámostól fiai Mihály és János valamint felesége között osztott szét, azzal a kikötéssel, hogy a csikókat a fiai örököljék.⁵³ Varga Péter kézdivásárhelyi írásában pedig arról olvashatunk, hogy bár van egy fia, János, mégis kevés lóállományát feleségére és leányaira hagyja: „Vagyon egy harmadfű ló csikóm, azt hagyom külön az leányok ruházatára. Item vagyon két lovam, azokat hagyom az gazdám asszony-nak és az leányoknak, de így, hogy az kanca legyen az külön az gazdám asszony számára”.⁵⁴

Zabolai Mikes II. Mihály, a későbbi guberniumi tanácsos lovait és díszes lószerszámait – gyermekei nem lévén – testvéreinek és atyafiainak rendeli: „Az jobbik paripámot a király adta, lóra való szerszámot, kardot, pallost és azon kívül az széles rostélyos lóra való szerszámot az király adta, és az aranyos rojtos veres angliai két cafrang is legyen páncélommal, karvasommal Mikes Kelemen uramé, az ezüst és köves kengyelem is nyergestől ő kegyelméé, az egyéb lovaimmal, az hátasokkal és katona szerszámimmal osztozzanak Mikes János, Tamás és Thordai János öcsém”.⁵⁵

Zabolai Mikes I. Kelemen a székelyek generálisa és ítélőmestere miután fiát, Mihályt kielégítette a „lovas jussból”, az erdélyi főnemesek és barátai közül „Teleki Mihály úrnak” hagyta a nagy kék iramló paripát, Naláczai Istvánnak a szürke paripát, a másikat Székely Lászlónak. Sógorának, Kálnoki Sámuelnek pedig a fehér sörényű, farkú fakó gyermeklovat. De jutott ló, csikó, kanca, szekeres ló a ménesből az öt hűségesen szolgáló embereinek, az inasoknak és a szolgáltnak is.

Gyermektelen házaspár esetében a férj és a feleség kihalása után utóörökösök megnevezésére került sor. Ilyenkor a család vagyona a legközelebbi, elsősorban a férfitörökös kezébe jutott. Ezt jól szemlélteti a zabolai Mikes II. Mihály ítélőmester végrendelete, amelyet 1658-ban hadba indulása előtt írt, bár még fiatalon. Háromszék főkapitányaként, mielőtt II. Rákóczi György hadához felzárkózott volna csapatával, amely Havaselvét, a hűbéresét igyekezett megvédeni a támadó török seregek ellenében, végrendeletében így fogalmazott: „fel kötvén kardomat, szintén kengyelben akarám lábaimat tennem: halandóságomra tekintvem édes feleségemet [Paczolai Borbálát], öcséimet [Mikes János és Zsigmondot], s hűgaimat [Mikes Ilonát és Annát] úgy akarom elhadni, hogy holtom után egy más között versengés ne legyen” az örökség felől. Bár vagyonát feleségének, Paczolai Borbálának hagyta, de figyelmeztette, hogy azokat az ő nemzetségétől „el ne fatealhassa, donálhassa, testálhassa”.⁵⁶ Halála esetén azok szálljanak vissza a Mikes atyafiakra. Sőt, ha öccse is fiú utódok nélkül halna el, a jószág más, a „Mikes néven levő egy testvér atyafiaira vagy azoknak férfi magzatjokra” szálljon. A sors végül Mikes megérzése szerint alakult, gyermekei nem lévén a vagyon vérségi atyafiaira szállott.

Gyermektelen maradt az alsócsernátoni Bernáld János nemesember is. 1586 karácsony táján fogalmazott végrendeletében olvashatjuk: „ha én nékem holtom történnék, valameddig az én feleségem Morgondai Borbála asszony az én nevemet viseli ebben az én meg nevezett alsó-csernátoni udvarházamban, és ahhoz való minden örökségekben és minden jószágimban, melyek itt Kézdiszékben vannak, szabadon benne lakhasék, és mind addig bírhasa és minden hasznát vehesse, az én meg nevezett öcsém Bernáld János semmi okon

⁵² Tüdős S.: *Erdélyi*, 91.

⁵³ ET: I. 237.

⁵⁴ ET: I. 122.

⁵⁵ ET. 1. köt. 192.

⁵⁶ ET. 1. köt. 190.

azonban mind addig meg ne háboríthassa, se ne bántsa, hanem békecségesen bírni hagyja ... Az én meg nevezett feleségemet, ángyát tartozzék oltalmazni benne, és az, mikor az én nevemet meg akarja változtatni és Isten szerencsét bírna neki, akkor ország törvénye szerint, az mi az én feleségem igazsága az jószágból jegyruháját fizesse meg neki, bocsássa békével, tisztességgel és annak utána nyúlhasson vagy Bernáld János öcsém vagy az ő maradéki a feljel megírt udvarházamhoz, hozzávaló örökségéhez”.⁵⁷

A magvaszakadt székely örökségének sorsát főként a 16. században uralkodó fejedelmek igyekeztek védeni, természetesen jól meggondolt érdekből. Hiszen azokat az életben maradt atyafiai birtokukba vették, s ezzel az örökséggel anyagilag támogatva érezhették magukat a katonai szolgálattal járó terhek vállalásában. Ezt biztosította I. Rákóczi György 1636. január 30-án, Szamosújváron kelt kiváltságlevelében is, ahol, mint írja: „az összes székelyeknek azt a kiváltságot adja, hogy közöttük magszakadás ezentúl magtalan halál esetén sem állhat be, sőt a magvaszakadt javai sem a kincstárra, hanem annak mindkét ágon való rokonaira szálljanak által”.⁵⁸

A székelyek régi törvénye értelmében: „Valamely ember vérgyökér valamely örökségben, abban időmúlás nincsen, mivel a vér atyafiak között a Decretum szerint idő múlás nem lehet”⁵⁹. Vérségi örökös vagy más-ági örökös hiányában a falu az örökséget eladásra kínálhatta.

Az eddigiekben a „törzsökös örökség” háramlásáról szoltunk. Azoknak a vagyonáról, akik a falutagság legtermészetesebb formájában, a beleszületésben éltek „egy családban esetleg nagycsaládban rokoni bokorban, az egynevűek szomszédságában, a familia nevét viselő utcában vagy tizedben. Örök nyugalomra is gyakran az ő temetőrészükbe tért meg az, aki törzsökösként élte le életét” idézzük Imreh István sorait.⁶⁰

De mi történt akkor, amikor a székely örökségből „kiholt az *falus ember*”? Atyafiai nem maradván a „kiüresedett” székely örökség vásárlásában elővételi jogot elsősorban a szomszédok élveztek, majd úgy került sor a falubéliekre. Pontosabban az örökség csak arra szállhatott, aki székely volt, ezzel biztosítva továbbra is az ősi vagyon egységben maradását. Az ajánlatra a törvény rendelete alapján 15 napon belül kellett felelni. Ha az örökösök nélkül maradt bennvaló így sem talált vásárlóra, akkor a falu közös tulajdonába jutott. Azt sem fejedelemnek, sem nemesembernek vagy idegennek nem állt jogában eltulajdonítani vagy megvásárolni. A törvény előírása szerint: „Ha valamely örököt el adnak, és a kit illetve, meg nem kínálnak véle, ha ellene mond 15-öd napig várják meg véle, ha megveheti az örökséget, adják neki: ha pedig meg nem veheti, vagy a kínáláskor ellen nem mond, adják annak, a ki az árát letészi, s az után az atyafi ne perelhessen érette”.⁶¹ Ám a királyi jognak a székelyek közé való bevitelét után az elárult, magvaszakadt székely örökséget a szomszéd vagy a falustárs csak akkor kérhette, vehette kézhez, ha az székely jogon bírt jószág volt, ugyanis a királyi adomány révén nyert, magvaszakadt örökség a fiskusra szállt vissza.⁶²

Így tehát a székely örökségben a magszakadást követően nem volt keresete a fiskusnak.⁶³ E sajtóságos törvény alapján élhetett és maradhatott egységben évszázadokon át a közösség vagyona, s őrizhette meg régi szokásait. E decretum hatotta át a székely ren-

⁵⁷ ET. 1. köt. 70.

⁵⁸ SzOkl. 8. köt. 373.

⁵⁹ SzOkl. 2. köt. 121.

⁶⁰ Imreh István: *A törvényhozó székely falu*. Bukarest, 1983. 46–47.

⁶¹ SzOkl. II. 121.

⁶² Elekes: *Szemelvények*, 119.

⁶³ Cserei: *Magyar és Székely*, 258.

dek életét, s tükröződött vissza a hétköznapi életet szabályozó falutörvényekben is. Gyergyóújfalu 1581-ben keltezett faluvégzésében ezzel kapcsolatban a következőket olvashatjuk: „Mivelhogy a falunak végzése volt még a régi székely szabadság idejében is, hogy senki a falu határában, mezőn, falun is, falu híre nélkül örökséget ne foglaljon magának, hanem falutól kövesse, ha az teljes falunak adhatója léssen, meglássák azt a helyet, de a falu engedelmiből örökösítse, de ha csak maga gondolatjából megyen rá, a falunak vesszen minden marhája, az örökség is, ennek pedig mindenkor három törvénnyel való tilalma volt, ebben pedig a teljes falu előtt lött törvény, mind a hütös bírakkal együtt a három törvény ellen három tilalman, azaz 9 girán marad az az ember, hogy az falu végezésének engedetlen volt”⁶⁴. Vonatkozott e törvény az úgy nevezett előkelőkre, a nemesekre is, mert abban a faluban, ahol sem öröksége, sem illetősége annak nem volt, a falu lakosságának beleegyezése nélkül senki oda nem szállhatott, mondja ki az 1466. évi zabolai országgyűlés végzése.

A székelyföldi „örök birtok” sajátossága közé tartozott még az is, hogy a *vérségi jusst* a közösség vagyonszövetségétől külön álló, a közföldek rendjébe ugyan nem sorolható tulajdonként kezelték. E megoldás lényegét abban kell keresni, hogy „a székely nemzet által megszerzett székely földnek (székely nemzeti vagyonnak) „a kihalt székely által bírt része atyafiára, azaz a székely nemzetre szálljon vissza”⁶⁵. Ez az elgondolás figyelhető meg Werbőczy Hármaskönyvének III. része 4. címében.

Mint azt már említettük, az 1555-ben Székelyudvarhelyen megtartott nemzeti gyűlésen a székelyek különálló törvénye 30. pontjában kimondja, hogy „a székely ember örökségét semmiképpen el nem vesztheti, ha a fejét hitelenségért elvesztené is, hanem atyafiára marad”.⁶⁶ Az apáról fiúra szálló ősi örökség bizonyos szempontból még a törvény előtt is védhető volt. Így amennyiben az örökös székelyt „véren találják” (gyilkosság) vagy „marhát fognak kezén” (tolvajlás), büntetése fejében először szerzett javaitól, „marhájától” fosztják meg, majd csak annak utána nyúlhatnak atyai örökségéhez. Ám ha se marhája, se öröksége nem volt, végül a fejéhez is hozzá nyúlhattak.⁶⁷

A váltságokkal telített 16. századi székely társadalomban a bíraskodás terén is felbomlott a régi rend és szokás, mint arra már a fiúsított leány esetében is hivatkoztunk. Példa erre tehát, hogy míg a régi rendtartás értelmében, a *vétségbe esett* közszekegy örökségét el nem veszíthette⁶⁸, addig a János Zsigmond idejében hatalomhoz juttatott királybírók önkényes intézkedései nyomán a törvényt megszegő székely öröksége zálog alá kerülhetett. Java részét a vagyonnak a királyi hivatalnoki hatáskörrel felruházott királybíró kisajátíthatta magának, ezáltal tovább gyarapítva javadalmazását. Eljárásával az örökségét veszített közszekegy létalapjában ingott meg. Ennek következtében gyakran kényszerült magát jobbágysorba adni a vétségbe esett székely.⁶⁹

A székely örökség védelmét szolgálta még az 1555. évi nemzeti gyűlés azon határozata, amelyben elrendelték, hogy: „Valamely faluban a fő embernek vagy lófőnek öröksége, a falu ellen is, a kinek pedig ott közöttök öröke nincsen, ellenek ott örököt nem vehet. Ha ki vett

⁶⁴ Imreh: *Törvénykező*, 278.

⁶⁵ Elekes: *Szemelvények*, 118.

⁶⁶ SzOkl. 2. köt. 121.

⁶⁷ SzOkl. 2. köt. 124.

⁶⁸ 1555. évi Constitutio 30. pontja: „Székely Ember örökségét semmiképpen el nem vesztheti, ha a’ Fejét hitelenségért el ne vesztené is, hanem atyafiára marad”. Kilyéni Székely: *A nemes Székely*, 43–44.

⁶⁹ Demény: *Székely felkelések*, 55.

volna is, ha ki akarják vetni, 32 esztendeig kivethetik”.⁷⁰ Ha azonban a falu 32 esztendő leforgása után is megtúrta az idegent a székely örökségben, s ez idő alatt az örökösök sem jelentkeztek, továbbra is megmaradhatott a faluban, s nyerhette el idővel a falu tagságát. Erről a jelenségről gyakran olvasni, főként a korabeli peres ügyek kapcsán. 1589-ben a sepsimartonosi Gárfi Istvánék perük alkalmával épp azt bizonyították, hogy a vitás föld őstől maradt, s azt „32 esztendőnél több vagyon, miolta békességesen bírták és időt is töltöttek benne”.⁷¹

A falu közföldjétől ugyan különálló részként kezelték a székely örökséget, de az örökös, ha más faluba származott, annak földjeit a falu határából ki nem „bírhatta”, ezzel is védve a faluhoz tartozó birtokok egységét. Vonatkozott ez elsősorban a „fiúleányra,” akit ha „más faluba találják férjhez vinni, a falu, melyből ötet elvitték, meg nem engedi, hogy az ő atyának öröksége után szakasztott nyíl földeket azon faluból kibírhasa.”⁷²

A székely örökség sajátos jogi helyzete – mint arra már a bevezető sorokban is utaltam – ezáltal került egyre válságosabb állapotba. Végül az 1557., majd az 1562. évi országgyűlési határozat mért döntő csapást a székely faluközösségre, ugyanis „addig a falu közössége rendelkezett majdnem olyan mértékben, mint maga az örökös, hiszen a nyilas-osztás rendje még mindig érvénybe volt. Ez az ősi székely jog gördítette századokon át a legnagyobb nehézséget a hűbéri viszonyok kiteljesedésének útjában a Székelyföldön. Elzárta annak lehetőségét, hogy a kincstár kezébe székely birtokok jussanak, amelyek eladományozásával a nemesi birtokok és a hűbéri birtokviszonyok teret nyerhettek volna a székely faluközösség rovására”.⁷³

A végrendeletek külön csoportját alkotják azok, amelyekben a véghagyakozó nem jelölte meg a fő- vagy oldalági örökösöt. Többségük beéri ingóságai felsorolásával, s ha volt, az adások névsorát is hozzácsatolta. A végrendeletek ezen típusa azért válhatott gyakorivá, mert mind a véghagyakozó, mind az örökösök egyaránt ismerték a javak elosztásának törvényes rendjét. Rétyi Simon György „halálos ágyán” írt végrendelete tulajdonképpen adósainak felsorolását képezi.⁷⁴ Özvegy Fejes Istvánné, Dorottya bár még jó egészségben volt, végrendeletében részletesen összeírta alsócernátoni jószágát, a szántóföldjeit, szénarétjeit és a hozzá tartozó erdőrészeket.⁷⁵ Hasonlóképpen járt el dálnoki Farkas Ferenc is, aki „reá nézendő javairól”, földjeiről és a templombéli álló helyeiről, valamint adósságáról részletes leírást készített, anélkül hogy az örökösök nevét megemlítette volna.⁷⁶

A végrendeletek között olyan okiratokra is bukkanhatunk, amelyek a véghagyakozó földjeinek vagy az általa *zálogba* vett javak felsorolását tartalmazzák. Ilyenkor pontos leírását olvashatjuk annak, hogy a zálogba bírt föld kitől származott, milyen értékkel bírt, hol terült el, esetenként milyen nagyságú területről van szó. Ezek a végrendeletek egyben a hitelbe adás gyakori jelenségéről, az ingatlanok mozgásáról is szólnak. Bár ezt Werbőczy „kárhuzatos és üdvösséggel ellenkező dolog”-nak bélyegezte, a birtokok zálogba adása továbbra is életben maradt. Rendelkezésével a törvényhozó esetleg a jelenség korlátozását

⁷⁰ SzOkl. 2. köt. 123.

⁷¹ Imreh-Pataki: *A székely falu*, 148.

⁷² Cserei: *Magyar és Székely*, 82.

⁷³ Cserei: *Magyar és Székely*, 82.

⁷⁴ ET. 1. köt. 81.

⁷⁵ ET. 1. köt. 82.

⁷⁶ ET. 1. köt. 197.

remélhette, de azt megszüntetni nem tudta, hiszen ez továbbra is megmaradt, mint a feudálizmuskori (ősiség) földforgalom egyik szokásosan jól működő formája.⁷⁷

A pénzen megváltott vagy zálogba vetett birtok képezhetette az ősi, az atyai örökség részét. Esetenként lehetett a végrendelező életében szerzett vagyon, amellyel szabadon rendelkezhetett. Az ősi örökség eladása éppúgy, mint annak zálogba adása szigorú feltételekhez volt kötve, hiszen attól a hadviselő székelység léte volt biztosítva. Az 1650. évi országgyűlés XXIX. artikulusa szerint a hadban szolgáló ember (a nemességen kívül) amennyiben el akarná zálogosítani örökségét, „adja hírré a tiszteknek: kik kimenvén és occulálván a helyet, valóra szerént engedjék meg eladását, bocsássák kézbe az emptornak, de ha találának olyyak, kik tisztek hírek nélkül alkalmat celebrálnának, in hoc casu” pénzüket veszítsék el.

Jogi szempontból a zálogba vetett vagy adott föld örökölheto, az idő múlása alá nem tartozó vagyonként jelent meg.⁷⁸ A zálogos jószág elsősorban mindig arra szállott, akinek a végrendelező levelében a nevét feltüntette. A férj amennyiben végrendeletében nem említette feleségének nevét, más örökös hiányában azt a feleség csak özvegyisége idejére vehette kezébe.

Néhány végrendeletből az is kiderült, hogy az örökhagyó a hitelekből élete során tetemes vagyonra tett szert. A felsőcsernátoni Rákosi Gergely végrendeletének jegyzéke, amely kihagyásokkal 1599-től 1608-ig terjedt, több mint 122 zálogost említ kilenc faluból, akik neki zálogos földjeik kiváltása fejében kisebb-nagyobb összeggel tartoztak.⁷⁹ A kézdivásárhelyi Szász Ferenc végrendeletében felsorolt zálogosok 100 forintnál is nagyobb összeggel tartoztak földjeik kiváltása fejében.⁸⁰ Idősebb Aszalos Imrének zálogosai pedig 1825 forintra válhatták meg szántójukat.⁸¹ Ma már nehéz volna eldönteni, hogy az említett hitelezők mennyire végeztek „kegyeletes munkát” felebarátaikkal szemben, vagy éltek vissza helyzeti előnyükkel uzsorások gyanánt.

Más volt azoknak az örökösöknek a helyzete, akik zálogba adott javakat örököltek, s azok kiváltásával kellett bajoskodniuk. A lécfalvi Bodor Márton végrendelete valóságos inventárium, amely a következő címet is viselhetné: „Mely földeim zálogon vagy örök áron, hol és mind vadnak”. A feltüntetett összegek alapján számításaim szerint a zálogba adott földek összege meghaladta a 263 forintot. Az egyik földcskékjét pedig egy „hitvány fa szablyáért” volt kénytelen elzálogosítani.⁸² Számos végrendelező csupán adósainak jegyzékét hagyta örökül a hátramaradó atyafiaknak. Kézdivásárhelyi Aszalos Imre 158 tételben sorolta fel az adósok nevét és adósságuk természetét. Az 1825 forintot érő zálogos földek mellett adósi még tartoztak 383 forintra, 254 oroszlanos tallérral valamint 37 öregtallérral.⁸³

A végrendeletekben a család tulajdonában lévő *fontos okiratok* tételes felsorolásával nem találkozunk. A birtokadományokat, a meglévő jószágokat igazoló levelek, a nemesi címet igazoló címeres vagy armális levelek sorsáról bár nem olvashatunk, de öröklésüknek megvolt a maga törvényes rendje. Erről az Approbata a következőket írja: „...meghalván a nemes ember, azon vármegyéknek, vagy székeknek tisztei pecsételjék el a leveleket mindjárt, és eltemetvén a nemes embert, annak adják kezébe, a kit de jure regni⁸⁴ illet a levéltar-

⁷⁷ Werbőczy: *Hármaskönyv*, I. rész, 81 cím, 157–159.

⁷⁸ SzOKl. 2. köt. 121.

⁷⁹ ET. 1. köt. 85.

⁸⁰ ET. 1. köt. 114.

⁸¹ ET. 1. köt. 229.

⁸² ET. 1. köt. 114.

⁸³ ET. 1. köt. 229.

⁸⁴ az ország törvényénél fogva

tás; de úgy, hogy megesküdjék erős hittel a relicta,⁸⁵ hogy a levelekben nem occultált⁸⁶ sem egy, sem más úton el nem vesztett, sem enyiszott. Ennekelőtte meghalt nemeseknek relictái is, mind pedig a kiknek leveleit ebben a disturbiumban,⁸⁷ vagy akár mikor az előtt is hatalmasul elvették volna, recqiráltatván⁸⁸ vármegyéknek és székelyeknek tisztei által, tartozzanak praescripto juramento mediante⁸⁹ megadni a haereseknek, s legitimus successoroknak. Ezek ellen cselekedőkön azon kiment tisztek statim et defacto⁹⁰ tegyenek executiót az 1653. esztendőbéli part. 4. tit. art. I sententiának tenora⁹¹ szerint⁹². Ezzel a problémával kellett szembesülnie Mikes Mihály özvegye Paczolai Borbálának, akit férje halála után a már említett I. Mikes Kelemen a családi levelek ki nem adása végett perbe fogott.

I. Mikes Kelemen, a gyermektelenül elhunyt Mikes Mihály özvegyétől tehát jog szerint kérte a levelek kiadását, hiszen „de jure regni” őt illeti a levéltartás. Idézünk leveléből: „a mi képpen Mikes Kelemen atyánkfia panaszából is értjük, kinek is levelei néhai Mikes Mihály relictája kezénél lévén, nem akarja kezéből azon atyánkfiának kiadni: végeztük azért kegyelmes urunk, hogy három hónapra post expirationem praesentis diaetae,⁹³ tartozzék a relicta fide mediante⁹⁴ mindenféle Mikes Mihály leveleit producálni⁹⁵ ítélőmester atyánkfiái elejekbe: és ha kiket in originalibus kell kiadni, azokat in originalibus; ha kiket in paribus, azokat in paribus⁹⁶ adjanak ki (...); sőt ezen articulus értessék in genere⁹⁷ minde- nekre, ha pedig nem (adja ki T. S. K.) az olyanok ellen requirálván a tiszteket, a beszterczei articulus szerént exequáltassék exclusis omnibus juridicis remediis a poena⁹⁸ ... rajtok exequálják.”⁹⁹

Az önálló erdélyi fejedelemség létrejöttétől a fejedelmek a kancellárián egyéb adományokhoz hasonlóan személyre vagy közösségre szóló címeres oklevelet is kiállítottak. A címeres levél egy-egy família nemességének jogbiztosító iratává válva, azt a család mindvégig féltve őrizte. A nemesi oklevél szövegét általában egy címerpajzsban foglalt címerkép díszítette, amely annak művészi értéke mellett az írástudatlanok számára érthetővé tette a szövegben foglaltakat.

A székelység nemesi státusával kapcsolatban tudni kell, hogy kezdetben a székelységhez tartozás nemesi állapotot jelentett, még ha az általa lakott területet nem királyi vagy fejedelmi kiváltságlevél alapján kapta, hanem mint ősfoglaló. A rendi besorolás végleges formában vagyonjogi és hadi szempont alapján a 15. században különült el.

A hadviselő társadalom legfelsőbb rétegét a *főemberek* (nemes, nemzeti, egregius) képezték, akik általában a saját birtokukon éltek. Az önálló erdélyi fejedelemség korában

⁸⁵ özvegy

⁸⁶ rejtett

⁸⁷ zavarban

⁸⁸ megkerestetvén

⁸⁹ előírt eskü mellett

⁹⁰ azonnal és tényleg végrehajtást

⁹¹ ítélet tartalma

⁹² MTT. 1. köt. 321.

⁹³ jelen országgyűlés bevezetése után

⁹⁴ özvegy eskü mellett

⁹⁵ előmutatni

⁹⁶ eredetiben, párban

⁹⁷ általában

⁹⁸ hajtassék fel minden jogorvoslat kizárásával a büntetés

⁹⁹ MTT. 1. köt. 321–322.

a nemesek közé tartozott az, ki származásánál és birtokánál (*possessio*) fogva mentes volt a pénzben vagy természetben való kötelezettség alól, beleértve az egyházi tizedet is. Köteles volt viszont személyes hadi szolgálatot teljesíteni. Hadfelkelés idején: „Az főnépek is az ő rendeknek és állapotjuknak mivolta szerént, ki három lóval, ki négyvel, ki ötten, légyenek készen jó szerrel”, vagyis páncéllal, sisakkal, pajzzsal, kopjával hadakozó képen induljanak, hangzik az 1562. évi segesvári országgyűlés határozata.¹⁰⁰

A következő társadalmi csoportot a *lófők*, az úgy nevezett *primipilusok* alkották (mely hasonlatos volt a magyar köznemességhez). Székelyföldön a már említett országgyűlés határozata értelmében a *lófők* is nemeseknek számítottak. Nemesi státusuk bizonyítékát a székely katonai összeírásban, a lustrában rögzítették. Az előírás szerint mindannyian: „Hadakozóképpen jó móddal készen légyenek mindenkor ... minden lófő az ő lófőségéről az mű parancsolatunkra és országunk szükségére, valamikor kelletendének, egy egy lóval indulhassanak; kik egy hónapon az ő költségeken éljenek...”.¹⁰¹

Megkülönböztetéssel élt itt is a jobbággal bíró és a lófőséget viselő nemes. Előbbiek rendszeresen királyi vagy fejedelmi kiváltságlevelek birtokosai voltak „*egregius et generosus*”, (vitézlő és nemzetes) megszólítással élhettek. Ezzel szemben a lustrában is feltüntetett *lófők* más titulussal, mint „*nobilis, egregi*” nem élhettek, a „*generosus*”-t soha nem írták neveik mellé.

A székelyföldi nemesség életformája, a „székely örökség” biztosította személyi szabadsággal, a személyes katonai kötelezettséggel, a már említett országgyűlés végzése után a jobbágytartás feltételeivel végül megegyezett a 16. század végi, 17. század eleji erdélyi nemességével.

Fontosnak tartjuk azonban kiemelni, hogy a székelyföldi nemesek, akik rangjukat az említett kiváltságos helyzetüknek köszönhették, elsősorban az ottani viszony és normák szerint voltak vagyonosak. Tulajdonuk néhány kivétellel alig volt több egy-egy falu birtoklásánál vagy kevés számú jobbágnál. Közülük csupán néhány familia bírt vármegyei birtokkal, s a fejedelemség vezető köreibbe is aránylag kevesen jutottak be (Apor, Béli, Lázár, Tholdalagi).

A székely nemesi rendbe való bekerülés feltételei az 1562. évi felkelés leverése után megváltoztak. A fejedelem különböző intézkedései következtében már nemcsak a vagyoni alap, de a kiemelkedő harci cselekedet is eldönthette a székely rendi besorolását. János Zsigmond, még inkább a Báthoryak idejében így szaporodott a címeres levéllel rendelkező, a vitézséggel kivívott primorok száma. Ráadásul már nemcsak egyéni, de egész közösségeket felölölő nemesítő levelek kiállítására is sor került. Példák egész sorát említhetnénk, de közülük álljon itt a sepsimartonosi Nagy Gergely lófő sorsa is, aki adományát Bethlen Gábornótól azáltal nyerte el, hogy megmentette a csatában az uzoni Béli Kelemen háromszéki főkapitány életét. Nagy Gergely segítségére sietvén, s a főkapitányt üldöző rácot levágván, Béli Kelemen által lovas hadnaggyá tétetett. Javaslatára a fejedelem mind magát Nagy Gergelyt és testvéreit: Tamást, Györgyöt és Pált, mind fiait, Gábert, Pétert és Ambrust, valamint Nagy Tamás fiát, Demetert nemesi címerrel ruházta föl; ezeknek örökségeit és háza-it Martonoson és Feltorján minden adózástól mentesítette.¹⁰²

A különleges katonai érdemekkel nyert címeres levél címerpajzsán általában kezében kivont kardot tartó állat vagy emberfigurát, esetenként lovon ülő, lábon álló vitézt stb. ábrázoltak.

¹⁰⁰ SzOkl. 2. köt. 163.

¹⁰¹ SzOkl. 2. 163.

¹⁰² SzOkl. 4. köt. 105–109.

A kiemelkedő harci cselekedet mellett a nemesi oklevél megszerzésére más típusú teljesítmény is feljogosíthatta kérelmezőjét. Ezek közé tartozott az írástudás, az úgy nevezett *írásos munka* mint a fejedelmi kancellária írnoka, levélkereső, hites jegyző, provizor vagy az egyház szolgálatában, a vallásügy terén szerzett érdemek.

Az írástudással kiérdemelt nemesi levél címerpajzsán leggyakrabban az író toll sematikus ábrázolása (lúd, daru vagy más madártoll) található, amelyet egy-egy állatfigura (oroszlán, darumadár, sas, griff, galamb stb.) vagy emberalak tart a kezében. A nagyajtai Donáth család címerének címerpajzsában a fehér lovon ülő, kivont kardot tartó magyar vitéz attribútuma mellett a sisakdísz koronáján nyugvó páncélos kar író tollat tart. A Donáthok közül valószínű III. János tűnt ki írástudásával, aki 1628–1629-ben állandó portai követ volt. Így kerülhetett címerük kiegészítéséként az író toll a sisakdíszre.¹⁰³ „Dicséretes papi erényeiért s a tudományokban való jártasságáért” nyerte a felsőrákosi unitárius pap, Köpeczi Nagy György címeres levelét 1607. május 25-én, amikor Rákóczi Zsigmond fejedelem őt címerhasználatára is feljogosította. Címerében az égszínkéék pajzs zöld dombján egy papi öltözetben, fedetlen fővel, bal kezében veres bőrbe kötött, arany kulccsal zárt könyvet tartó alak áll.¹⁰⁴

Értéke, súlya, jelentősége volt tehát egy-egy ilyen címeres nemesi vagy armális levélnek. Vigyázták is annak módja s rendje szerint, hogy a családfő halála után az továbbra is a „haereseknek s legitimus succesoroknak” a kezén megmaradhasson.

Az önálló törvényeik szerint élő székelység múltjának e részlete bemutatása után lezárásként álljanak itt Jakab Elek fentiekre vonatkozó, méltató sorai: „Vigasztaló a közszerencsétlenségek között látni a székely községek kebli ügyeinek önkormányzati joguk keretében igazi gyakorlati érzéssel intézését. Ősi szokásaikat helyhatósági szabályokká foglalták össze, ... a községi életnek oly szervezetet adtak, hogy koruknak és vezérlő férfiainak becsületére váltak”.¹⁰⁵

¹⁰³ Bíró Vencel: *Erdély követei a portán*. Cluj-Kolozsvár, 1921. 121, 122.

¹⁰⁴ Pálmay József: *Háromszék vármegye nemes családjai*. Sepsiszentgyörgy, 2000. 324, 325.

¹⁰⁵ Imreh: *Törvénykező*, 41.

„Nekünk Mohács kell”

B. Szabó János: A mohácsi csata Corvina Tudástár. Budapest, 2006. 180 oldal

A mohácsi csata a nemzeti köztudat szerves részét képezte és képezi ma is. Már a kortársak is sorsfordító eseményként tekintettek az ütközetre, s magyarázatot kerestek arra, hogy milyen tényezők vezethettek el a katasztrofális vereséghez s ezzel együtt a középkori Magyar Királyság bukásához. A 19. századtól kezdődően a magyar történetírás az adott korszaknak megfelelően hol pozitivistá, hol nacionalista, hol pedig „osztályharcos” szempontból értékelte az eseményeket, és keresett válaszokat nemegyszer saját korának neuralgikus kérdéseire is ezekben. A „magas tudomány” körein kívül is felbukkant, illetve felbukkan ma is a mohácsi tragédia. Gondoljunk csak az ismertetés címűül választott Ady Endre idézetre vagy Kellér Dezsőnek a hatvanas években elhangzott híres kabaré konferan-szára. A téma utolsó nagy s nem csak a tudományos közvélemény érdeklődését maga-rá vonó feldolgozása azonban három évtizeddel ezelőtt történt. Az, hogy azóta nem került sor újabb szintézis elkészítésére véleményem szerint két okra vezethető vissza. Egyrészt a rendszerváltást követően mind a történész szakma, mind pedig a közvélemény figyelme és érdeklődése olyan latens, ki nem beszélt témák felé fordult, mint a 20. század nagy magyar eseményei, tragédiái: a trianoni béke vagy az 1956. évi forradalom és szabadságharc. Másrészt a csata 450. évfordulóján három elismert történész is – Nemeskürthy István, Perjés Géza és Szakály Ferenc – közreadott egy-egy monog-ráfiát, amelyekből három egymással szem-benálló elméletet ismerhettek meg az ér-deklődők. A történész szakma talán meg is elégedett ezzel, hiszen ki-ki vérmérséklet-ének és habitusának megfelelően a munkák

valamelyikében megtalálhatta a számára legmegfelelőbb választ a mohácsi katasztró-fa okairól és hatásairól. Három évtizednek kellett tehát eltelti ahhoz, hogy egy hadtör-ténész és egy kiadó – a 480. évforduló ap-propóján – újragondolásra érdemesnek talál-ja a témát.

Milyen módon kívánja ezt megvalósítani B. Szabó János? Saját megfogalmazása szer-int a „háború logikája” mentén haladva ke-resi a történetek minél hitelesebb rekonst-rukciójához vezető utat. Ennek megfelelően a kismonográfia elsősorban a hadtörténeti szempontokat figyelembe véve íródott, ha-sonlóan a már 2004-ben és egy esztendővel később a Hadtörténelmi Közlemények ha-sábjain közreadott résztanulmányokhoz. Emellett azonban a szerző az események jobb megértésének érdekében a korra vo-natkozó diplomácia-, politika- és gazdaság-történeti kutatások eredményeit is felhasználja. Ez a széles „látómező” teszi lehetővé és – nem utolsósorban – hitelessé a Moh-ács-diskurzusban toposszá csontosodott megállapításokkal szembenálló vélemények fogalmazását több esetben is. Vegyük tehát számba, hogy B. Szabó János milyen új eredményekre jutott többéves kutatómun-kája során.

Az első fejezet az Oszmán Birodalom és a Magyar Királyság politikai és katonai ere-jét, lehetőségét, valamint az 1520 és 1526 között eltelt időszak eseményeit vázolja fel. Elemzésének négy eleme is kiemelés és megfontolást érdemel. Egyrészt a szerző új-raértelmezi a Perjés Géza által kidolgozott „szülejmáni-ajánlatot”. Kubinyi András ku-tatási eredményét veszi át, amikor kifejti, hogy Behrám császár fogságát nem a szultá-ni üzenet tartalma váltotta ki, hiszen egy-részt a portyázó csapatok átengedése Ausztria irányába már korábban is szerepelt a magyar-oszmán szerződésekben. Másrészt az adófizetés követeléséről hírt adó források

késeiek, s más esetekben is kétséges hitelességük. B. Szabó János érvelése szerint a fegyverszünet meghosszabbításáról tárgyaló szultáni követet azért tartotta vissza a magyar király, mivel elméletileg az egész keresztény világot képviselte ezeken a tárgyalásokon, s a végső döntés meghozatala előtt elküldte megbízottait más királyi udvarokba is, hogy tájékozódjanak egy esetleges oszmánellenes szövetség lehetőségeiről.

Az 1521. évi szultáni hadjárat bemutatásánál a szerző figyelmet szentel a két haderő eltérő mozgósítási gyakorlatának. Elemzése szerint a támadó fél számára az itt lévő fázistolódás is komoly előnyt jelentett, hiszen az Oszmán Birodalomban a hadjáratot megelőző év végén lehetőség volt az előző évi termés felhalmozására. Ezzel szemben, ahogyan Kubinyi András korábban rámutatott, a Magyar Királyság általában késő tavasszal értesült a fenyegetésről, és csak az azévi bevételeire és terményeire támaszkodhatott.

A hasonlóan érdekesítő és újra átgondolandó téma a fekete sereg nimbuszába vetett olthatatlan hit. Generációk egész sora nőtt fel azon a tételen, amely párhuzamot vont e zsoldos hadsereg feloszlata vagy helyesebben felmorzsolása és a mohácsi csatavesztés között, s így mindkettő mögött a nagyurak ármányát vélték felfedezni. Tény, hogy a fekete sereg a kortársak körében is elismerést váltott ki, sőt 1597-ben a Német-római Birodalom rendjeihez benyújtott császári előterjesztés is I. Mátyás király katonáival példálózott, amikor jelentős töröksegély megszavazását kérte. A szerző azonban kifejti, hogy egy zsoldoshadsereg fenntartását a Magyar Királyság jövedelmei lehetetlenné tették, hiszen a mátyási időszak kemény adóztatása sem fedezhette zsoldjukat. Így jelentős részben a katonákat maga a háború tartotta el. A király halála után beköszöntött békeidőszak pedig magával hozta a csapatok elbocsátását. II. Ulászló trónra léptével a királyság lehetőségeit és adottságait szem előtt tartva szervezték át a magyar hadügyet. Az ország nem maradt

azonban állandóan fegyverben tartott mezei hadak nélkül, hiszen a zsoldossereget felváltották az ország vezető tisztségviselőinek egész évben szolgáló bandériumai. Ezek létszáma az 1498: XXI. tc. alapján 2600 főt tett ki, ami európai összehasonlításban is jelentősnek mondható.

A Magyar Királyság Mohácsot megelőző külpolitikai légüres térbe kerülését a magyar történettudomány részletesen vizsgálta és elemezte. B. Szabó János ezen kutatások eredményeinek rövid felvázolása mellett számot ad II. Lajosnak a többi királysághoz fűződő viszonyáról. Míg azonban a horvát és szlavón nemesek némelykor „különutas” politikája ismert a magyar történészek számára, addig a Cseh Királyság belpolitikai helyzete és az ottani rendek viselkedése uralkodókkal és ezzel szoros összefüggésben az oszmán előretörés veszélyével szemben több újdonsággal is szolgál.

A Szerző a kisonográfia második részében az 1526. évi hadjárat „paramétereit” adja meg. A mindenkori hadtörténetírás nagy „illuzionista száma” a szembenálló hadseregek létszámának meghatározása. A magyar romantikus történetírás sem kerülte el a mítoszteremtést ezen a téren, hiszen a szultáni had erejét 150 000, illetve 300 000 főre taksálta, ezzel is hangsúlyozva a magyar sereg küzdelmének reménytelenségét. Ezen feltevésekkel szemben B. Szabó János az egykorú források felhasználásával újra bebizonyította, hogy a magyarországi hadjáratra vonult oszmán hadsereg létszáma 60 000–70 000 katona lehetett.

Részadatok aprólékos és szisztematikus összeállításából kapunk képet a magyar sereg erejéről is. A kisonográfának ez a része két szempontból is kiemelést érdemel. Egyrészt betekintést enged az állandó és egységes hadseregek megjelenését megelőző magyarországi keresztény táborok színes világába. II. Lajos seregében is egyaránt találunk zsoldosokat, bandederális és végvári katonaságot, felkelt nemeseket, valamint fegyverbe szólított parasztokat. Ezek harcértékét – hasonlóan az oszmán vagy más euró-

pai haderőhöz – igen különbözőnek tekintjük.

Másrészt a szerző számítása szerint is a magyar haderő összlétszáma hozzávetőlegesen 27 000 főt tett ki. Az eddigi történeti munkákban is hasonló adatot találhatunk – 25 000 katonát. Egyes szerzők azonban II. Lajos hadseregének a létszámában is a hanyatlás jeleit vélték felfedezni, hiszen például Ludovicus Tubero dalmát történetíró feljegyzése szerint a Magyar Királyságban ekkoriban közel 60 000 jó nemes teljesített lovon szolgálatot. B. Szabó János azonban nagyon helyesen egykori európai példákat felsorakoztatva bizonyítja, hogy a csatatéren felsorakozott magyar had létszámát tekintve nem maradt el a 16. század eleji Francia Királyság vagy Német-római Birodalom hadserege mögött. Hozzá kell tennem, hogy a Magyar Királyság területén a 17. század második felében – Raimondo Montecuccoli szervezőmunkájának köszönhetően – épült ki az a logisztikai rendszer, amely akár 50 000 vagy 80 000 fős sereg ellátására alkalmas volt.

Nagyon érdekes és elgondolkodtató a katonák fegyverzetével foglalkozó alfejezet is, hiszen a magyar történetírás ezen a téren is lemaradásunkat hangsúlyozta az oszmán haderővel szemben, a már említett ok miatt. B. Szabó János azonban azt igyekszik bizonyítani ezzel szemben, hogy az oszmánok elleni harc sajátosságai megkövetelték, hogy a magyar sereg létszámához viszonyítva a kézi lőfegyverrel felszereltek aránya meghaladja a 16. század elejének európai átlagát. Ez az állítás nemcsak a mohácsi ütközetről, de az úgynevezett hadügyi forradalomról alkotott eddigi elképzeléseket is újragondolásra ösztönzi.

A kismonográfia harmadik része a csata közvetlen előzményeit és lezajlását tárgyalja. Az eddigiekhez hasonlóan B. Szabó János itt is érdekes és megfontolandó újdonosságok sorát vonultatja fel. Egyrészt ő sem kerül ki vagy kerülheti meg azt a kérdést, amelynek vitája a mai napig sem jutott nyugvópontra: hol zajlott le valójában a csa-

ta? A helyszínt a „hivatalosan elfogadottól” délebbre és nyugatabbra helyezi, a Majs környéki lankákra. Véleménye szerint az ottani domborzati viszonyok adnak magyarázatot a Brodarics István által leírt magyar hadrendre. Ezzel összefüggésben tagadja, hogy a magyar hadvezetésnek ne lett volna terve a csata megvívására. Szerinte Tomoriék maximálisan igyekeztek kihasználni a rendkívül behatárolt lehetőségeiket, bár a Dráva vonalának feladását elhibázott döntésnek tartja. Ezen túlmenően azonban a magyar hadvezérek egy, a környezeti viszonyokat is figyelembe vevő rugalmas csatarendet alakítottak ki, amely mind az eredményes védekezést, mind az ellentámadást lehetővé tette. A szerző rávilágít arra, hogy Tomori Pál és Szapolyai György augusztus 29-ének délutánján azért javasoltak mégis támadást, mert reményei szerint ezzel a felvonuló ruméliai hadakat a többi egység harctérre érkezése előtt szétverhették. A magyar jobbszárny rohamának az összeomlása, Báli bég bekerítő csapatainak támadása, valamint az anatóliai és a szultáni seregtetek megjelenése a csatatéren együttesen katasztrofális vereséghez vezetett, s II. Lajos és majdnem teljes hadának pusztulását idézte elő.

B. Szabó János végül a csatához kapcsolódó tévhitek cáfolatát adja. A magyar történetírás megcsontosodott toposzai közé tartozik az az állítás, miszerint a mohácsi vagy majsai csatamezőn csak a magyar haderő kisebbik része volt jelen. A szerző rávilágít arra, hogy Frangepán Kristóf bán horvátországi serege közel sem számlált annyi katonát, mint ahogyan azt feltételezték. Szapolyai János erdélyi hada pedig jó esetben is csak 15 000 főnyi lehetett.

A csatával foglalkozó történészek mind-egyikét mágnesként vonzotta az a kérdés, hogy az erdélyi vajda miért késett el a csatából. A szerző újra bebizonyítja, hogy Szapolyai az egymásnak ellentmondó parancsok miatt s nem önös érdekből (a királyi címért) nem jutott el a királyi táborba. Hasonló részletességgel járja körül az ural-

kode halálának körülményeit. Elveti azt a Szerémi György által leírt hallomást is, miszerint II. Lajost Szapolyai György ölte volna meg, s a király menekülés közben vízbefulladását tartja elfogadhatónak.

B. Szabó János kismonográfiája élvezetes, olvasmányos stílusban, több új kutatási eredményt felvonultatva meséli el a magyar történelem e sorsfordító eseményét.

BAGI ZOLTÁN

A helytörténet helye

Németh Ildikó: *Sopron középfokú és középszintű iskolái a 19. században.*

Dissertationes Soproniensis 1.

Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, Sopron, 2005. 239 oldal

A szóban forgó munka a városi tárgyat bevallottan a helytörténet módszertani eszköztárával igyekszik megközelíteni. Azzal az eszköztárral tehát, mely legrégebb óta mutatja, de legalábbis ígéri magát alkalmasnak a városok történelmének megragadására. A helytörténet – minden kétségen felül tiszteletreméltó – célját így fogalmaznám meg: a (viszonylag kicsiny) hely azonosítása, érthetővé tétele az időben, méghozzá olyanformán, hogy a helytörténész olvasóit és történetének szereplőit egyaránt úgy képzei el, mint akik a szerzőhöz hasonlóan maguk is az adott hely által azonosítják önmagukat, és végül az olvasóknak, a szereplőknek, valamint a szerzőnek e közösségére sugárzik át az a egyszerűség, amelyet a helytörténész kimutat a múlttól. Kevésbé pontosan: a helytörténet lokális kötődést teremt, kifejez és erősít.¹

Németh Ildikó munkája kétségkívül ezeknek az elvárásoknak kíván megfelelni, ám a recenzens semmilyen értelemben nem tartja magát soproninak, így aligha alkalmas arra, hogy ebből a nézőpontból tegye

mérlegre a kötetet. Megfelelőbbnek érzi magát azonban arra, hogy megítélje, vajon teljesíti-e a mű a helytörténet másodlagos célját, vagy talán helyesebb inkább a helytörténész céljáról beszélni: meg tudja-e győzni a történészeket arról, hogy munkája számot tarthat a „tudományos közösség” figyelmére. A vállalkozás roppant nehéz. Amikor ugyanis az előbb a történettudósok közösségét emlegettem, akaratlanul is szétválasztottam azokat, akik eleve tagjai ennek, azoktól, akiknek legfeljebb esélyük van a bekerülésre, és bizony automatikusan az utóbbi csoportba soroltam a helytörténészeket. A lokális és a makroszintű kettősségét ugyanis legtöbbször (és minden alap nélkül) amatőr és profi ellentétéként értelmezi a „szakma”.² Ebből a bizonyosan indokolatlan, de mindenképpen létező karanténból kell a helytörténésznek minden egyes munkájával újra és újra kitörnie, ha szakmai elismerésre vágyik. A recenzens azt tekinteli feladatának, hogy megmutassa, mi módon igyekszik ebbe az irányba Németh Ildikó könyve, és eljárásának mik a következményei.

A kötet szélesen értelmezi tárgyát, Sopron középfokú iskoláinak történetét: középfokúnak vagy középszintűnek tekint minden olyan oktatási formát, melynek előfeltétele az elemi iskola abszolválása, nem csak a felsőfokú oktatásra jogosító képzéseket. Így például éppúgy tárgyalja az iparoktatást, mint a gimnáziumi képzést. Az első blokk a képzés kereteit megszabó, országos szintű törvényi, rendeleti, illetve tantervi szabályozást tekinti át az első *Ratio Educationistól* egészen a 20. század elejéig. Nem marad el Sopron „általános” 19. századi történetének ismertetése sem, amely mellől sosem hiányzik a hírnevesebb soproniak névének felsorolása, kiegészülve Sopron város

¹ Amikor így beszélünk a helytörténetről, megengedhetetlenül megfedkezünk arról, hogy a saját történetét létrehívó helyi társadalom korántsem vélekedik feltétlenül egységesen arról, hogy mit jelent nekik a kötődés az adott helyhez. A helytörténeteket bátran értelmezhetnénk úgy is, mint eltérő érdekeknek a múltért folyó versenyét. Erre hívja fel a figyelmet az új-angliai Stockbridge városkájának példáját elemezve Kurtz, Matthew: *Remembering the Town Body: Methodology and the Work of Local History*. *Journal of Historical Geography*, vol. 28. (2002) no. 1. 42–62.

² Vö.: Benda Gyula: *A helytörténetírás feladatai*. Korall, 6. évf. (2005) 21–22. sz. 5–6.

nyelvi, felekezeti, foglalkozási és alfabetizációs leíró statisztikájával. Ezt követi a „fő-rész”, a soproni intézmények története a gimnáziumoktól kezdve, az iparisiskolákon át, a nőnevelő- és magánintézetekig. Ahelyett, hogy követnénk az egyes iskolák történetének fordulatait, vegyünk példaként egyetlen intézményt, az evangélikus liceumot, hogy bemutassuk a történetét tartalmazó elbeszélés struktúráját, és ezzel érzékelhetővé váljék, mi fontos a szerző számára. A szerző tárgyalja (egy-egy sorszám egy-egy bekezdést jelöl): 1. az alapítás időpontját; 2. az iskola dunántúli egyedülállóságát; 3. Farkas Ádám rektorságát, azon belül az oktatott tárgyakat, gróf Niczky Kristóf tanterületi főigazgató látogatását, az *I. Ratio* alapján kidolgozott tanterv bevezetését; 4. Wietoris Jonathán rektorságát, ezen belül a jeles tanárokat, a később nagyívű pályát befutó tanulókat; 5. Kralovánszky Endre rektorságát, ezen belül egy realisabb tanterv bevezetését, reformintézkedéseket, a „központi” evangélikus tanterv elutasítását; 6. a reformkort megelőző időszak történéseit, a később nagyívű pályát befutó tanulókat, a rektorválasztás szabályainak változását, új épület építésének megkezdését és így tovább. Nagyon hasonló felépítésű elbeszélések szólnak a többi iskoláról is. A különbség legfeljebb az, hogy minél magasabb szinten képez egy intézmény, annál részletesebb a bemutatás, több az ismert adat, és természetesen ahogy egyre alacsonyabb szintű intézmények történetére tér a szerző, úgy rövidülnek, majd tűnnek el fokozatosan a jelentős karriert befutó diákok névsorai.

Mennyiben lépnek túl ezek az intézménytörténetek a már létező soproni szakirodalmon? Amennyiben a szerző olyan levéltári anyagot is feldolgoz, amelyre a korábbi szerzők figyelme nem terjedt ki, és ez nem kevés. A hozadék azonban inkább mennyiségi, mintsem minőségi jellegű, mivel hiányzik vagy csak nagyon halványan jelenik meg az az igény, hogy városi szinten értelmezze az egyes iskolákban zajló eseményeket, így a kötet jórészt egymás mellé

illesztett, „régimódi” (bár bővített) iskola-történetek sorozata, és nem tár fel merőben új jelentéseket.

Milyen sajátosságai tűnnek elő az egy-egy iskolát önálló világokként felfogó szövegeknek? Németh Ildikó a kronológiai renddel szigorúan tartva magát – melyen belül a szakaszolást részben a nemzeti makrotörténet, részben az iskolai intézménytörténet fordulópontjainak (például új igazgatók) segítségével végzi – alkotja meg az iskola leíró jellegű történetét. Az iskolai hatalomgyakorlás által megszabott keretet a szerző láthatólag ugyancsak a hatalmi oldal történetével tölti meg: az igazgatók, tanfelügyelők (hivatalos) döntéseiről szól többnyire a valamiféle előrehaladást, felhalmozódást ábrázoló történet. Emellett azért az iskola „kisembereiről” is olvashatunk a munkában: minden korszakban megkapjuk a jeles diákok listáját.

Aligha tévedek nagyot, ha úgy értelmezem ezt a képletet, hogy a szerző az oktatástörténet „rég” paradigmája mentén gondolkodik kutatása tárgyáról: az iskola a közjót szolgálja, ezért azt kell megmutatni, hogyan terjed ki ez a közjó, hogyan gyarapszik, javul, erősödik az egyes intézmény vagy az oktatott tananyag, és ebben a folyamatban természetesen a rendszer irányítóinak jut aktív szerep, azaz rájuk érdemes figyelni, nem az oktatási javakat csak passzívan befogadó tanulókra.³ És talán akkor sem tévedek, ha azt állítom, hogy ez a – legtöbbször csak egyszerűen neveléstörténet néven emlegetett – paradigma voltaképp a nemzeti politikátörténet-írás módszereinek alkalmazása az oktatás jelenségére, ahol az iskolát és közösségét feleltetik meg a nemzetnek. Ez az eljárás igen alkalmasnak tűnik

³ Lásd: Sasfi Csaba: *Az oktatás társadalomtörténete. Oktatás és társadalom kölcsönhatásának történeti vizsgálata*. In: Kövér György (szerk.): *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Társadalomtörténeti tanulmányok*. Budapest, 2006. 512.

arra, hogy a helytörténet elérje elsődleges célját, kitermelje, megerősítse a közösség önazonosságát, ugyanis a helytörténethez hasonlóan a nemzeti történetírás „működésének” is éppúgy sajátása, hogy – feltételezés szerint – a szerző, az olvasó és a szereplő egyazon közösséghez tartozik.

E paradigmához azonban látszólag teljességgel hozzáilleszhetetlen az elbeszélésben a diákoknak juttatott jelentékeny szerep, hisz ez azt kell jelentse, hogy nem a rendszer bővülése, hanem az azon belüli különbségek, a tanulóknak az oktatási javakból való részesedésének egyenlőtlenségei érdeklik a kutatót, ami a társadalomtörténezszekre jellemző. Ám a megemlített személyek valójában nem iskolai teljesítményükkel, sőt még csak nem is iskoláskori életük teljesítményével érdemelték ki a szerepeltetést, hanem felnőttkori pályafutásukkal, annak a karriernek a kiválóságával, amit később befutottak. Olyan embereket sorol fel a szerző tehát, akik országosan is híressé váltak, azaz részét alkotják a nemzeti történetírás által kialakított kánonnak, ők azok, akikkel a soproniak a nemzet előtt büszkélkedhetnek. A híres diákok sora összességében az adott iskolának a nemzeti történelemhez való hozzájárulásának nagyságát jelzi.

Miként kívánja tehát a könyv megmutatni, hogy a történettudomány számára releváns eredményeket közöl? Egyrészt a nemzeti politikatörténet-írást tekinti annak a mintának, mely megadja, hogyan alkossa meg egy intézmény történelmét, másrészt igyekszik igazolni (a híres embereket tartalmazó névtárakkal), hogy a kötetben elmesélt történetek nemcsak a nemzeti történelem mintájára születtek, hanem egyenesen annak részeit képezik.

Ezt a helytörténeti gyakorlatot azonban a társadalomtörténeti horizontú helytörténeti programok hevesen vitatják. Ez a legkésőbb Tagányi Károlytól induló és egészen

napjainkig kitartó kritikai áramlat⁴ éppen a helytörténetnek a nemzeti politikatörténethez való „törleszkedését” tagadta meg, mi több, olykor valósággal gúnyolódott rajta. Minden bizonnyal az egyik bíráló, Mályusz Elemér fejt ki mindezt a leghatásosabban: a mezőkeresztesi csatának semmi köze nincs Mezőkeresztes történetéhez.⁵ Azaz egy falu története nem háborúk – valamint „nagy emberek” és hivatalok – története (ennek felel meg Németh Ildikónál az iskolatörténetek mesélésének módja), de nem is a nemzeti történelemnek az a része, melyben a falu neve felbukkan (ezt a szerepet töltik be Németh Ildikónál a kiemelkedő tanulók névsorai). Mint Mályusz mondja, Mezőkeresztes lakóinak nem volt szerepe abban, hogy a csata ott, akkor és az ismert eredménnyel menjen végbe, és még következménye sem nagyon volt a harcnak a falusiakra nézve, mert a lakott területtől hosszú kilométerekre zajlott a harc. Ha átfogalmazzuk ezt a gondolatot: a helytörténet számára azért rossz minta a nemzeti politikatörténet-írás, mert az szükségképp olyan tárgyat ad a historikusnak, mely nem játszott szerepet a helyiek életében.

Én a magam részéről azonban nem mernék ilyen merészen fogalmazni, főleg nem egy 19. századi városlakókról szóló szöveg kapcsán, hiszen addigra már a nemzeteket „feltalálták”, azaz a nemzeti tudat nagyon is

⁴ Ebből többet ismertet Csíky Balázs: *A helytörténetírás szerepe a XXI. században*. In: Pásztori Bernadett – Radnai Márton (szerk.): *Pro Scientia Aranyérmesek VII. konferenciája*. Gödöllő, 2004. Budapest, 2004. 11–12., illetve újabban kiegészült a következő művel: Benda: *A helytörténetírás feladatai*, i. m.

⁵ Mályusz Elemér: *Falutörténet*. In: Mályusz Elemér: *Klió szolgálatában. Válogatott történelmi tanulmányok*. Szerk.: Soós István. Budapest, 2003. [1929.] (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 30.) 516. – Ugyanerről szól a szóregi csata és a Csongrád megyeiek viszonyában Mályusz Elemér: *A helytörténeti kutatás feladatai*. In: Mályusz Elemér: *Klió szolgálatában*, [1923–1924] 496.

része lehetett a soproniak életének. Inkább egy egészen pragmatikus érvet kívánok kifejteni, mely amellet szól, hogy a helytörténet inkább a társadalomtörténet felé orientálódjék. Jelentős különbség van ugyanis abban, amit a nemzeti történetírás, és amit a társadalomtörténet kínál a helytörténetnek, illetve vár el attól. A politikátörténet – durva leegyszerűsítéssel – az udvar, majd a miniszterelnöki palota mikrotörténéseivel foglalja el magát. Ebbe a képbe a politikátörténeti mintára megírt helytörténet (vagy épp egy iskola története) semmi módon nem illeszthető bele, mert legjobb esetben is csak annyi köze van a két történetnek egymáshoz, hogy a központban született döntéseket helyi szinten végre kell(ene) hajtani. A nemzeti és a helyi történelem közös pontjait kereső történetírás pedig meddő: ennek művelői csak egy – helytörténészek közreműködése nélkül létrejött – kész ismeretanyagból válogatnak. A társadalomtörténeti háttérű helytörténeti programok viszont kivétel nélkül valamilyen összeadható tudás megteremtésére kívánják sarkallni a kutatókat, melyből – természetesen a távoli jövőben – kikerekedhet majd egy kép az egészről. Kár lenne túlzottan bízunk abban, hogy ha követjük ezeknek a programoknak az utasításait, akkor az eredmények valóban területileg összehajthatók lesznek, vagy ha mégis, akkor valaki tényleg összesíteni fogja. A lényeg inkább az, hogy amíg a hivatásos történetírás egyik (nagyobb) felének, a politikátörténetnek még elvi szinten sincs szüksége a helytörténet létezésére, addig a társadalomtörténet úgy gondolkodik a helyi szinten „megtermelt” történelemről, mint saját történetírásának építőkövéről, alapanyagáról. Összegezve: a helytörténetnek felfogásom szerint akkor van esélye kitörnie szorult helyzetéből, ha társadalomtörténetivé válik.

Németh Ildikó könyvének utolsó – megítélésem szerint legérdekesebb – szaka-

za⁶ meg is kísérli társadalomtörténeti szemmel vizsgálni a soproni iskoláztatást. Most már az iskolarendszer „kisemberei” (a tanulók és a tanárok), valamint az oktatásból való részesedés különbségei kerülnek figyelem középpontjába: a tanári társadalomról, valamint – az iskolai értesítők összeállításaira támaszkodva – a diákok vallási, nyelvi és lakóhelyi viszonyairól olvashatunk statisztikai leírást. Sajnos azonban csak négy, érettségig adó iskola adataival ismerkedhetünk meg a vizsgált korszak végéről, melyek egymással való összevetését sem viszi következetesen véghez a szerző. Emellett az iskolai társadalomra vonatkozó adatokat nem hasonlítja össze az egész vagy az egész fiatalok soproni társadalom megoszlásával, így még csak hipotézisszerű választ sem olvashatunk arra a kérdésre, amely talán a legizgalmasabb problémája a soproni oktatás társadalomtörténetének: vajon volt-e különbség a soproni evangélikus és katolikus közösség iskolázási esélyei között?

Azonban még ebbe a statisztikai részbe is belopakodik egy, a társadalomtörténeti nézőponttól teljesen idegen elem, a „nagyemberek” kultusza, amely megváltoztatja a vizsgálat érvényességi körét. A tanárok vizsgálata ugyanis egy ötvenfős, Németh Ildikó által reprezentatívnak nevezett minta kialakításával kezdődött. De ez a minta valójában nem a soproni tanári társadalom egészét képviseli, mert ebbe az ötven főbe a szerző szándékosan a legnagyobb karriert befutó tanárokat vette fel. És nem véletlenül esett a szerző választása a statisztikailag leírt négy középiskolára sem: „Úgy gondolom, hogy az országos vonzáskörzetű középiskolák (a gimnáziumok és a főreáliskola) *méltóképpen* [kiemelés tőlem – B. D.] reprezentálják az iskolaváros Sopron vonzáskörzetét.” (92. old.) Itt sem az volt tehát a cél,

⁶ Sajnos ennek a résznek az adatai ellenőrizhetetlenek az olvasó számára, mert az utolsó néhány tucat végjegyzet – nyilván technikai malőr folytán – egyszerűen hiányzik a kötetből.

hogyan a mintára számított eredmények érvényesek legyenek az egész sokaságra, vagyis hogy statisztikailag reprezentatív legyen. A tanári és középiskolai mintának a szerző szerint egyaránt abban az értelemben kell képviselnie a város egészét, mondhatni a soproniságot, hogy annak méltóságát, összemzetit jelentőségét fejezze ki. A kötet így

végző soron arra hívja fel a figyelmet, hogy Sopron iskolaközpontként mennyiben járult hozzá ahhoz, amit nemzeti történelemnek szokás nevezni.

BOLGÁR DÁNIEL

Végek dicsérete

Vicze Károly: „Az vég Temesvárbán ...”
Szórvány Alapítvány.
Temesvár, 2006.

Szomszédvárunk, Temesvár már földrajzi helyzeténél fogva is a szegedi közönség megkülönböztetett figyelmére tarthat igényt. Annál megalapozottabb ez a figyelem, ha tekintetbe vesszük azt a köztudomású tényt, hogy a város és vidéke, a Temesköz évszázadok óta a Kárpát-medence etnikai térképének egyik legszínesebb szeglete, hiszen magyarok, románok, németek és szerbek tudhatják otthonuknak. A gazdag történelem, a különböző kultúrák egymás mellett éléséből fakadó tarka néprajzi tájkép alapján kézenfekvő volna, hogy a térség a tudományos kutatás különös figyelmének örvendjen határainkon innen és túl egyaránt. A valóság azonban egészen mást mutat. A trianoni döntést követően a politika narkotikumai által megmérgezett tudományos légkör nem kedvezett a megalapozott, együttműködésen és kölcsönös elfogadáson alapuló munkának, a pillanatnyi érdek felülírta (felülírja?) a józan megfontolás és a közös érdek szabályait. Nem csoda tehát, ha ilyen körülmények között nem dúskálunk a Temesközre és magára Temesvárra vonatkozó igényes és a modernkori tudományosság elvárásainak megfelelő történeti munkákban. Éppen ezért figyelemreméltó és örvendetes Vicze Károly összefoglaló műve, melyre már régóta vártak a térség története iránt érdeklődők.

A könyv magját egy 2003-as dolgozat alkotja, mely a *Törökvilág Temesvárott* címet viselte. Bizonyára ennek köszönhető, hogy a kiadvány leghangsúlyosabb, egyben legigényesebb részei magával a temesvári várral és annak a török hódoltság korában betöltött szerepével foglalkoznak. A könyv szerkezete is ezt a megfontolást támasztja

alá, hiszen a szerző külön tárgyalja a vár és a város történetét.

Az első rész, mely a „Temesvár várának története” címet viseli, a földrajzban is járatos történész megalapozottságával tárja elénk a vár históriáját az ókortól a Habsburg uralomig. Különösen itt, a régi térképek kritikus szemléletű ismertetése és az egykori és mai helyszínek összevetése közepette tűnik áldásosnak a szerző alapos helyismerete, mely nem kis mértékben növeli a munka hitelességét. Az ókor és a koraközépkor tárgyalása során felvillan a kutatást akadályozó nehézség, a források hiányossága. Újabb kútfő híján az eddigi ismeretek összegzéséről lehet tehát csupán szó, ám Temesvár városának alapos ismerete újra és újra a szerző segítségére siet: az írott emlékek alapján azonosított helyszínek plasztikus ábrázolása, a régészeti eredmények pontos feltüntetése gazdagítja a fejezetet. Szembeszökő azonban, hogy – nyilvánvalóan a felhasznált középkori források és a döntően dualizmuskori feldolgozások nyomán – a vár középkori történetének bemutatása egészen Hunyadi János koráig szinte kizárólag a királyi látogatások listázására korlátozódik. A Hunyadiak uralmától a török hódoltság koráig tartó időszakot elemző fejezetre szintén jellemző a korábbi tudományos eredmények szintézisére és kritikai elemzésére törekvő szemléletmód. A magyar történeti kutatás és a történelem mint iskolai tantárgy oktatása során különös figyelemmel kezelt, „sarokkönek” tekinthető események ebben a részben hangsúlyos elemként lépnek színre: a szerző figyelmének középpontjában nyilvánvalóan a Dózsa György nevéhez kötődő háború és a korszakot lezáró mohácsi csata áll. Mindez rendjén is volna, ha nem szembesülnénk azzal a sajnálatos ténnyel, hogy a sorok közül régiről ismert, mára már talajukat veszített toposzok köszönnek vissza: Dózsa a nép dicső

hőseként, Szapolyai János pedig Mohács, egyben a Magyar Királyság árulójaként kerül reflektorfénybe. A szerző vártörténeti összefoglalója a középkort maga mögött hagyva részletesen taglalja Temesvár török ostromait az oszmán hódítás korában. Mindezt kortárs elbeszélők alapján teszi, különösen nagy figyelmet szentelve Evlia Cselebinek,¹ akitől számos ponton a szükségesnél talán bővebben is idéz. Az első részt a temesvári vár 18–19. századi történetének összefoglalása zárja, melyben a 19. századi magyar nyelvű hadtörténeti és általános történeti feldolgozások mellett szemezgethetünk a témát kutató román történészek és mérnökök eredményeiből is.

A könyv legkiemelkedőbb része kétségkívül a „Törökvilág Temesvárott” című második rész, melyben a szerző a történeti előzmények és a török berendezkedés vázlatos bemutatásából kiindulva valóban alapos képet rajzol az Oszmán Birodalom részévé vált temesvári vidék életéről. A szisztematikusan végigvezetett kortörténeti ábrázolás kiterjed a birtokviszonyok változására, a gazdaság és a közigazgatás átstrukturálására, valamint a kulturális, vallási és demográfiai átrendeződés, nem utolsósorban pedig a hadászat kérdéseire is. Az utóbbi témakör mélyreható társadalmi és igazgatási összefüggéseivel egységben tárja fel a török hadviselés temesvári jellemvonásait, így a temesi török haderő bemutatásán keresztül bepillantást nyerünk az Oszmán Birodalom hadviselésébe is. A temesvári „törökvilágot” bemutató rész a könyv összességét tekintve gazdagabb forrásokban, ám a hivatkozásokban továbbra is a feldolgozások dominálnak. A szerző nyilvánvalóan szembesült az azzal a problémával, mely továbbra is számos nehézséget vet fel a korszak kutatását illetően: a források töredezettségével. A török kori Temesvár történetének feltárása során felvetődő talán legfájóbb hiányosság a kor-

szakból fennmaradt, azonban teljes egészében még fel nem dolgozott *tahrir defterek* kényszerű nélkülözése. A kincstári lajstromok mellett azonban akad még más forrás is a korszakra vonatkozóan, amelyek alaposabb kiaknázása talán egyensúlyt képezhetett volna a román és magyar történészek feldolgozásaiból merített bőséges idézetekkel és summázásokkal szemben. Mindemellett a szerző javára írható az a kritikus szemléletmód, amellyel az összefoglaló munkákat kezeli, bátran ütköztetve is az egyes téziseket. A második rész tizenegyedik fejezete lazábban kötődik az előzőekhez, ugyanis két önálló, azonban mindenképpen figyelemreméltó témát dolgoz fel Dzsáfer pasa krónikája alapján. Dzsáfer 1687-től volt a temesi villájet pasája, tehát igen mozgalmas korszakot fed le uralmának elbeszélése, bőséges forrásként szolgálva a kutatók számára. Talán nem lett volna haszontalan utána járni az eredeti krónikának, hiszen a szerző által használt Szentkláray-féle változat „szabad előadásban” elhangzó, erősen historizáló stílusban íródott kivonata² nem feltétlenül válik a fejezet hitelességének javára. A Szentkláray által feldolgozott szöveg tulajdonképpen Repiczky János fordítása, melyet a 19. század elején készített az MTA leteti gyűjteményében őrzött műről (Török F. 60.). A kivonatolásból a zentai csatára vonatkozó részlet nyomtatásban külön is megjelent, amelyből megállapítható, hogy Repiczky bonyolult és nehézkesen adta vissza a török szöveget. A fordítónak ugyanakkor helytelen névazonosításai is vannak, hiszen egy Ignad (talán Ignác) nevű tolmácsot és árulót a híres Ungnad-család leszármá-

¹ Evlia Cselebi török világotutató magyarországi utazásai (1660–1664). Kiadta: dr. Karácson Imre. Budapest, 1904.

² Szentkláray Jenő: *Dzsáfer temesvári pasa*. Századok, 47. (1913) 1. sz. 12–25. A krónika teljes szövege német fordításban jelent meg 1981-ben, érdemes lett volna inkább ezt használni: *Der Löwe von Temeswar. Erinnerungen an Ca'fer Pascha den Älteren, aufgezeichnet von seinem Siegelbewahrer 'Ali*. Hrgs. Kreutel, Richard F.–Teply, Karl. Graz–Wien–Köln, 1981.

zöttjának tekint. Mindezek természetesen a recenzált kötet hitelét is befolyásolják.

A második részt záró 17. század végi temesvári körkép jelentősen hozzájárul ahhoz, hogy az olvasó minél teljesebben idézhesse fel maga előtt Temesvár török arcát. Itt kortárs szemlélők leírásából szemezgethetünk, egészen pontosan Evlia Cselebiéből és Ottendorf Henrikéből. A két szemtanú elbeszélését korabeli térképek, továbbá a Borovszky- és Szentkláray-monográfiák³ információi egészítik ki. Nagyra becsülendő az a buzgalom, amellyel a szerző a forrásokban előforduló helyszínek azonosítására törekszik. A mai utcahálózattal történő folyamatos egyeztetés vezérfonalként szolgál a Temesvárat ismerő olvasó számára, és élményt nyújt a gazdag történelemmel rendelkező városokban szívesen bolyongó utazó számára is.

A könyv harmadik része „Temesvár a kétfejű sas országában” címmel a visszafoglaló háborúk során utolsóként elhódított Temesköz Habsburg-kori történetét állítja középpontba. Alapvetően a már jól ismert Borovszky- és a Szentkláray-monográfiák alapján íródott szisztematikus áttekintés ez, mely felvillantja a Temes-vidék 18–19. századi történetének meghatározó eseményeit, mindamelllett az előző részben már megismert struktúrát követve ismerteti a térségben lezajló gazdasági, demográfiai változásokat, valamint nyomon követi a városi közigazgatás és városfejlődés nevezetes eseményeit. A szerző különös figyelmet szentel a Temesköz mai arculatát is meghatározó császári telepítések történetének, aminek során – kissé talán túl hevesen – a magyarság háttérbeszorulásáért felelős császári népességpolitikát ostorozza. A műben nem utójára sejlik fel a „magyarvilág” és a pros-

peritás sírásójaként aposztrofált császárság gondolata. A szerző a Temesvidék gazdaságára, ezen belül a lakosságra rótt terhekre vonatkozóan is felpanaszolja Bécs destruktív politikáját – jóllehet nem hallgatja el a Habsburgok által kezdeményezett fejlesztések áldásos hatásait sem. A 18–19. századi temesi körképet ismét színes epizódok egészítik ki – így például önálló fejezetben ismerkedhetünk meg Végvár (eredetileg Rittberg) történetével, valamint az 1848–1849-es szabadságharc temesi eseményeivel is. Ez utóbbi annál inkább értékelendő, hiszen a 19. századi Temesvár története – valószínűleg a terjedelmi korlátok miatt – kissé vázlatos formát öltött. Ez a megállapítás vonatkozik a századvég történetére is, melyből csupán Temesvár modern várossá válásának érzékletes bemutatása emelkedik ki. Vicze Károly munkáját az 1867-es kiegyezéstől az első világháború végéig tartó időszakot felölelő rövid összefoglaló zárja. Ebben az esetben is jellemző a városfejlődés meghatározó eseményeinek megjelenítése, amelyek mellett úgyszólván eltörpül a világháború és temesi vonatkozású következményeinek igencsak tartózkodó elbeszélése. A korszak bemutatásából egyedül Geml József, a „magyarvilág” utolsó temesvári polgármesterének visszaemlékezései⁴ emelkednek ki, a szemtanú tollából származó értékes kiegészítésekkel tarkítva a fejezetet. Sajnos a város 1920 utáni történetéről még vázlatosan sem értesülhetünk. Való igaz, a 20. század már igen messzire visz a török hódoltság korától, pedig ez az időszak is joggal tarthatna igényt érdeklődésünkre.

A mű egészét tekintve szembeszökő az a stilisztikai és tartalmi szempontból is kifogásolható tény, hogy a történeti feldolgozásokból merített idézetek talán gyakrabban fordulnak elő a kelleténél. Különösen gyakran köszönnek vissza dualizmuskori összefoglalások, melyeket helyenként – elsősor-

³ Borovszky Samu (szerk.): *Temes vármegye és Temesvár. Magyarország vármegyéi és városai. Temes vármegye.* Budapest, é. n.; Szentkláray Jenő: *Újabb részletek a délmagyarországi török hódoltság történetéhez.* Budapest, 1917.

⁴ Geml József: *Emlékiratok polgármesteri működésem idejéből (1914. VI. 15. – 1919. IX. 4.).* Temesvár, é. n.

ban a középkort feldolgozó részben – szegedi és romániai történészek tanulmányai egészítenek ki. Mindazonáltal a szerző szakirodalmi tájékozottsága vitán fölüli áll, sőt kifejezetten előremozdítónak mondható az a szemléletmód, ahogyan érintkezésbe hozza a magyar és a román tudományos élet egymástól elszigetelt eredményeit. Szintén pozitívumként értékelhető a forrásként használt munkák alapvetően kritikus kezelése, valamint a tudományos kutatásban vitapontként jelentkező kérdések megvilágítása. A bőséges szakirodalomban történő tájékozódást megkönnyíthette volna egy irodalomjegyzék. Ellenben igen gazdag a könyv illusztráció-gyűjteménye, melyben különösen a figyelmesen összeválogatott, a könyvben tárgyalt valamennyi korszakhoz illeszkedő térképek egészítik ki az olvasás élményét.

Vicze Károly könyve, az élő temesvári magyar történetírás szép példája, mindenképpen méltó a figyelemre, hiszen hiánypótló munkáról van szó: magyar nyelven hosszú idő óta ez az első mű, amely átfogó

képet rajzol Temesvár városáról. Közérthető stílusával, széles látószögű ábrázolásmódjával betekintést enged a hétköznapi érdeklődő számára Temesvár történetének legmeghatározóbb korszakaiba, egyben kiindulási pontként szolgálhat a tudományos igényű olvasó számára is. Felhívja a figyelmet a helytörténeti kutatások jelentőségére, hiszen éppen a Temesközhez hasonló, országhatárok által szétszabdalt és a közelmúlt sérelmein alig-alig átvergődő régiók térségében jut különösen fontos szerep a település és a kistérség történetét középpontba állító kutatásoknak, amelyekből kiindulva nagyobb földrajzi-történeti egységek alaposabb megismerése válik lehetővé. Mind ebben rendkívül nagy szerep jut a nemzetközi síkon megvalósuló múhelymunkának, amelyre Szeged és Temesvár viszonylatában már volt példa. Mindannyiunk számára áldásos volna, ha a párbeszédnek lenne folytatása!

CZIRÁKI ZSUZSANNA

Iszlám – cseh kontextusban

Miloš Mendel–Bronislav Ostřanský–
Tomáš Rataj: *Islám v srdci Evropy.
Vlivy islamské civilizace na dějiny
a současnost českých zemí, Academia,
Praha, 2007. 499 oldal*

Az alábbiakban bemutatandó kötet tulajdonképpen kiegészített, új kutatási eredményekkel bővített és némileg aktualizált változata a neves iranista, Jiří Bečka, valamint Miloš Mendel professzorok 1999-ben megjelent, hasonló című kötetének. Kettejük írásai mellett e kötet Tomáš Rataj, Bronislav Ostřanský és Zdeněk Vojtíšek szövegeivel bővült ki. A könyv érdemi része Miloš Mendel, illetve a történész–levéltáros Tomáš Rataj munkája.

Azt hiszem, mindenképpen nagyra értékelendő munkával állunk szemben, hiszen az iszlámmal kapcsolatban mindig sok az olyan tévhit, amit el kell oszlatni, illetve az olyan bizonytalanság, információs hézag, amit megbízható tudásanyaggal kell pótolni. Nos, az átadni kívánt tudás mennyisége és mélysége kétségtelenül mind az öt szerző esetében hatalmas, ami mindenkinél a maga szakterületét illeti, de sajnos ez nem kelt megfelelő összhatást. A szerkesztés során sajnos nem sikerült maradéktalanul érvényesíteni egyfajta egységes koncepciót, amit egy többszerzős kötet megkíván. A fejezetek inkább önálló szövegekként működnek.

A könyv hét fejezetre oszlik, a bevezető és az első két fejezet (*Az iszlám helye az európai történelemben, A xenofóbia csapdájában*), illetve az ötödik (*Muszlim vallási közösségek Csehszlovákiában*) Miloš Mendel írása, a harmadik és a negyedik (*Az iszlám megjelenése Csehország történelmében és kultúrájában, „Mi” és „ők” az iszlámról szóló középkori és kora újkori cseh forrásokban*) Tomáš Ratajé, a hatodik pedig (*Az iszlám Európa szívében, saját korrunkban*) Bronislav Ostřanský munkája.

A másik két, fent említett szerző írásaival – egy-egy alfejezet formájában – a harmadik, illetve az ötödik fejezetekben találkozhatunk.

Mendel, bevezetésében – melynek címe *Csehország és az „iszlám veszély”* – erős kritikával illeti a csehek megalapozatlan magabiztosságát, sőt önhittségét, mely évszázadok óta azt a hitet táplálja és örökíti generációról generációra, hogy e nemzet Európa lüktető szíve, pótolhatatlan és egyben tökéletes. Mind bevezető soraiban, mind pedig fejezeteiben elutasítja a csehek efajta világszemléletét. Továbbá cseppet sem hízelgőek az általánosságban az európai kultúrára – mellyel együvé tartozónak tünteti fel az amerikai kultúrát is – vonatkozó sorai. Bevezetőjéből nyilvánvalóvá válik, hogy jelen kötettel a szerzők – elsősorban Mendel – minden kétséget szeretnének eloszlatni afelől, hogy az iszlám mindig is hozzá tartozott és hozzá is fog tartozni az európai, így a cseh kultúrához. Ezt a jelenséget, melyet euroiszlámnak neveznek, és melynek kifejtése a könyv alapvető célkitűzése, valóban nehéz lenne megcáfolni. Úgy tűnik azonban, hogy megmagyarázni és megszületését, illetve fejlődését felvázolni is nehéz a fent említett egységes szerkesztői koncepció híján.

Sajnálatos, hogy Mendelnek az iszlám európai kontextusban való fontosságát taglaló fejezete került a kötet elejére. Noha ez a kezdés a könyv célkitűzésének megfelelő – „megágyaz” az utána következő gondolatoknak –, hiányzik belőle a következetesség. A szerző igyekszik bizonygatni az iszlám világ mindenütt jelenvalóságát, de olykor megfeledkezik arról, melyik korszakban is jár. A kora újkor és a legújabb kor közötti ugrálások – akár egymást követő mondatokban is – nem feltétlenül azt közvetítik az olvasó felé, hogy amiről török dűlasként és keresztények elhurcolásaként hallott, az

nem más, mint kultúrák találkozása és kölcsönös egymásra hatása, hanem talán inkább azt, hogy a szerző nem tudja, hogyan szeretné meggyőzni olvasóit a fent említett állítás helyességéről. Kétségtelenül fontos fogalmakkal ismertet meg minket, mint a *devsirme* és a török katonai tisztségek, de eldönthetetlen, hogy pusztán eseménytörténetet, eszmetörténetet vagy hadtörténetet ír. Néha kimondottan politikai pamfletbe csap át, és nem kis lelkesedéssel írja le véleményét olykor Irak 2003-ban kezdődött megszállásáról, olykor a hidegháború közeli keleti vonatkozásairól. Amennyiben ezeket az információkat egy egyenesebb vonalú, logikus egészé sikerült volna alakítani, bizonyára meggyőző szöveg jött volna létre. Így azonban komoly kihívás elé állították azokat az olvasókat, akik a könyv olvasását az első oldalon kezdik.

Mendel két, bevezető jellegű fejezete után kezdődik a könyv tisztán cseh kultúrkörbe ágyazott része, ami már logikusabb, átláthatóbb gondolatmenetet követ. A következő két fejezet szerzője Tomáš Rataj, aki korábban már egy önálló kötetben¹ is foglalkozott a kora újkori, törökökről szóló, cseh nyelvű szövegek, illetve bármely török témájú cseh nyomdatermékek elemzésével.

Első fejezete általános képet ad az iszlám csehországi jelenlétéről, kezdve a 9. századi ócseh források bemutatásával, egészen az iszlámnak a 20. századi cseh szépirodalomban és hétköznapi életben való megjelenéséig. Kronologikusan haladva tárja fel, hogy mi az, amit egy átlagos cseh ember az adott korban tudhatott az iszlámról. Krónikákat, útleírásokat, újsághíreket, színdarabokat és tudományos (orvostani, matematikai, fizikai, filozófiai, vallási) kérdéseket tárgyaló írásokat használ fel forrásként, valamint a 19–20. századi résznél cseh költők, prózaírók munkáit említi meg. Számos forrást használ, és számtalant csak cím szerint említi meg. Ez egyrészt izgalmas, és valóban hitelesen mutatja ki azt a fejlődési

ívet, melynek a végén ott áll a ma embere, hátulütője viszont, hogy egyik forrás elemzésében sem tud kellőképpen elmélyedni. De a szerzőnek valószínűleg nem is volt célja, hogy szövegében a mélyreható elemzések domináljanak, inkább az átfogó korszék megrajzolását helyezte előtérbe. Logikus keretbe foglalva, forrásokkal kellő mértékben alátámasztva, kimondottan élvezetesen tárja elének a 16–17. századi „török háborúk” cseh olvasatát. Külön fejezetet szentel Comenius törökökről alkotott véleményének, ami stílusosan elvezeti az olvasót a barokk kor megváltozott törökképéhez, majd tovább, egészen a cseh romantika koráig, Julius Zeyerig és a nála ismertebb Jaroslav Vrchlický verseiig.

Tomáš Rataj első, adatokban talán túlságosan is gazdag fejezete után következik a könyv legélvezetesebb része, melyben a „mi” és az „ők”, tehát a másság, az idegenység kérdéseit vizsgálja Rataj. Fejezetében egy pillanatra sem távolodik el az alapkonceptiótól, melyre mondanivalóját építi. Ez nem más, mint a „mi”–„ők”, azaz a keresztény–iszlám szembenállás, amit nézete szerint nem lehet eredendőnek tartani. Az általános megközelítés mégis az, hogy ezt az ellentétet mint ősidők óta létező viszonyt elfogadjuk. Rataj e fejezetben két ettől eltérő alternatívát javasol, egyrészt a keresztény és mohamedán vallású lakosság által közösen lakott területek társadalmi–vallási viszonyainak tüzetesebb vizsgálatát (ez a közép-korban lehet a Pireneusi félsziget vagy például Ciprus, az újkorban pedig a Balkán), másrészt az említett szembenállás kialakulását. A szerző többször hangsúlyozza, hogy az európaiaknak le kell vetniük az ún. „civilizációs szemüveget”, hogy tisztán láthassák a múlt – és ezáltal a jelen – eseményeit.

A két kultúra szembenállását, illetve szembekerülését Rataj nagyon sok oldalról, ismét rengeteg forrás megszólaltatásával elemzi, kezdve az alapfogalmak – mint az orientálistika, Orient ↔ Okcident – magyarázatával. Rőgtön az elején felteszi a kér-

¹ *České země ve stínu pŭlměšice*. Praha, 2002.

dést, vajon miért vált fontossá Napóleon egyiptomi hadjárata idején, hogy a „Kelet”-ről a lehető legtöbb ismeretet szerezzék meg az európaiak. Talán „a tudás, hatalom” elv alapján kívánták kontrollálni a Keletet? Vagy a „másik világ” tudományos-kulturális eredményeinek a keresztény kultúrába való integrálása lett volna a cél? A válaszok lehetősége igen széles skálán mozog, amit a szerző nagyon hatásosan érzékeltet. Hangsúlyozza, hogy a másság, idegenség fogalmának megalkotását az önkép, az identitás kialakulása kell, hogy megelőzze. E két fogalomról csak együtt, egy viszonyrendszerben lehet beszélni, hiszen ahhoz, hogy meg tudjuk állapítani, kik „ők”, tudnunk kell, hogy kik vagyunk mi magunk. Ez a megközelítés rengeteg izgalmas kérdést vet fel, melyek messzire vezethetnek, de a szerző ügyesen tartja magát a maga által megszabott keretekhez.

A fejezetben használt forrásanyag olykor egybevág az előző fejezetével, azzal a különbséggel, hogy itt előtérbe kerülnek a nagyobb számban, mondhatni „publicisztikai” céllal megjelentetett könyvek, újságok, és kimaradnak a szűk, tudós körökben íródott tudományos munkák, melyek a fenti kérdésekkel kapcsolatban irrelevánsak. A már ismerős forrásokat ezúttal valamivel alaposabban ismerhetjük meg, és a kérdéskörben járatlan olvasó is árnyalt képet kaphat arról, hogy mit jelenthetett az adott korban kereszténynek, európainak, csehnek és ezeken a csoportokon kívül állónak lenni. A „mi” és „ők” fogalmait Rataj cseh források alapján bontja szét a közeli (német és magyar területeken tartózkodó) és a távoli „idegenek” (Közel-Keleten élők) meghatározására. A csehek „idegenekhez” kapcsolódó viszonyrendszerét, illetve önmeghatározásukat a következőkben állapítja meg: a „közeli idegenekkel” szemben a csehek mint cseh keresztények határozzák meg önmagukat, míg a távoliakkal szemben az egész kereszténységhez tartozó, kevésbé jelentős népcsoportként, hangsúlyozva a kereszténység mint vallási univerzum jelentőségét. Ez esetben tehát

hátterbe szorul a nemzeti, és előtérbe kerül a vallási hovatartozás kérdése. Mindez a 14. és talán az azt megelőző századokra vonatkozik, de valamelyest megváltozott – a nemzeti érzés javára – a huszita időkben, és még nagyobb változáson ment keresztül a mohácsi vész után, amikor a „török pogányok” földrajzilag még közelebb kerültek a csehekhez. A 16–17. századi források némelyikében, nevezetesen a naplókban, krónikákban már nem találkozunk a kollektív, monarchiához való tartozást tükröző indentitásformával, csupán az önálló, cseh önmeghatározással. Ez természetesen teljesen elmentmond a korabeli újságok által közvetített kollektív keresztény, de elsősorban monarchiaközpontú önképnek.

A fejezet a 17. századi szövegek elemzésével, illetve egy jól megírt összefoglalóval zárul. Ebben a zárszóban Rataj hangsúlyozza, hogy a leírtakra pusztán a fenti kérdéskörben folyó diskurzusok felvázolásaként tekint. A másság, idegenség kapcsán felállított kategóriákat mint kapaszkodókat kezeli az iszlámról egy adott időben alkotott tudás eredetének a megismeréséhez. Cseh szempontból a legnagyobb váltást az idegen/elenség fogalmának meghatározásában a közép és a kora újkor között látja, mikor a távoli idegen az „ország falai” alatt álló török veszéllyé változott.

A könyv további részében az olvasó – hirtelen váltás után – legújabb és jelen kori kontextusban íródott fejezeteket talál. Miloš Mendel újabb fejezete a muszlimok csehországi hitközösségének történetét dolgozza fel, megalakulásától, a 20. század '30-as éveinek közepétől a 21. század elejéig. Tulajdonképpen lépésről lépésre ismerteti a közösség létrejöttének és fennmaradásának körülményeit, kálváriáját. Egy kikeresztelkedett, tizenéves fiú 1949–1950-es években írott leveleit idézve érzékelteti, hogy az iszlám világa iránti vonzalom az e kultúráról alig valamiképp tudó emberekben milyen ellenérzéseket kelt. Ezt a gondolatot viszi tovább a következő, záró fejezet szerzője, Bronislav Ostránský is. Ő azzal a megsok-

szorozódott érdeklődéssel foglalkozik, ami az utóbbi években az iszlám világot övezi. Fejezete tulajdonképpen egyenes folytatása Mendelének. A manapság oly divatos témát a cseh hétköznapi kontextusában tárgyalja, a mai csehországi muszlim közösségek mindennapjait mutatva be. Majd kitér e közösség legfontosabb sajtóbeli megjelenéseire, úgy saját publikációikra, mint a róluk és általában az iszlámról szóló, a média által közvetített képre. Komoly kritikával illeti a manapság oly gyakori „félhíreket” és álhíreket, melyek háttérismeretek hiányában az iszlám világ ellen hangolnak.

Visszatérve a bevezetőben megfogalmazott gondolatokhoz, a kötet kétségtelenül hasznos összefoglaló a témában, de Tomáš

Rataj fejezeteit leszámítva sajnos nem igazán több ennél. A fejezetek többségére inkább az egy szempontú – iszlám szempontú – megközelítés jellemző, ami nem mond el lent a könyv célkitűzésének, de kissé beszűkíti a diskurzus lehetőségét. A szerzők olyan tudásanyagot adnak át, ami a ma embere számára nélkülözhetetlen, illetve talán olyan kérdésekre irányítják rá a hétköznapi ember figyelmét – hiszen a könyvet nyilvánvalóan nem szakembereknek, hanem széles olvasóközönségnek szánták –, melyeket egyébként pusztán újsághíreként kezel és sokszor téves kontextusban értelmez.

DEMMELNÉ KISS CSILLA

Az 1664. évi szentgotthárdi csata nemzetközi vonatkozásai magyar szemmel

Tóth Ferenc: Saint-Gotthard 1664. Une bataille européenne. Charles Lavauzelle, Paris, 2007. 167 oldal

Tóth Ferenc könyve az 1664. évi szentgotthárdi csatáról mindenképpen egyedülállónak számít, mert francia nyelven írta franciáknak. Ebben segítette kiváló francia nyelvtudása, amelyet a szegedi történelem-francia szak elvégzése után a párizsi *Sorbonne* egyetemen eltöltött idő során tökéletesített. Francia doktorátusi értekezését a magyar emigrációnak a 18. századi Franciaországba történő társadalmi beilleszkedéséről írta.

A könyvhöz Jean Bérenger írt előszót, aki hangsúlyozza, hogy a szentgotthárdi csatáról még egyetlen francia nyelvű tanulmány sem született. Ezért javasolta Tóth Ferencnek, hogy írjon egy hiánypótló művet, akit a fentiek felül még kiváló helyismerete is alkalmassá tett a feladatra, ugyanis Szentgotthárdon született. Tóth Ferenc 2004-ben tudományos ülést szervezett a csatáról, ezután biztatta a francia történetészt a szerzőt könyve megírására. A magyar-francia kapcsolatokat jól ismerő Bérenger a szentgotthárdi csatára nemcsak katonai szempontból tekint, hanem megvizsgálja annak hosszú távú politikai kihatásait is. Úgy véli, hogy a szentgotthárdi csata olyan téma, ami a magyaroknak a mai napig lelkiismereti problémákat okoz. Azt nehezményezik, hogy a törökök leverésére siető francia és német szövetségesek gyorsan visszavonultak, miután taktikai és lélektani győzelmet arattak az oszmánok felett. A magyarok meg vannak győződve arról, hogy a visszavonuló török hadsereget üldözni kellett volna és véghez vinni a felszabadító háborút. Éppen ezért neheztelnek a Habsburgokra, mert alig tíz nappal a fényes győzelem után a császári rezidens, Simon Reniger

Vasváron a nagyvezírrrel elfogadtatta a „szégyenletesnek” nevezett vasvári békét. Bérenger szerint érthető, hogy a magyarok úgy érezték, hogy a vasvári béke megkötésével a bécsi udvar elárulta őket, azonban úgy véli, hogy ennek Bécs részéről megfelelő okai voltak. Jean Bérenger előszavát azzal zárja, hogy Tóth Ferenc új könyve jól mutatja be, mennyire nehéz egy koalíciós hadseregnek hatékonyan betöltenie küldetését, mennyi bátorság és lemondás szükséges a terepen az akadályok leküzdéséhez.

Tóth Ferenc megemlíti, hogy már a csata helyszíne körül is tapasztalható némi bizonytalanság. A csatával kapcsolatban leggyakrabban Szentgotthárdra asszociálnak, de az valójában egy Nagyfalva nevű helység mellett zajlott le, amelyet ma Mogersdorfnak hívnak, és Ausztriában található. A szerző hangsúlyozza, hogy könyvének fő célja az, hogy bemutassa azokat az eseményeket, amelyek elvezettek a szentgotthárdi csatához, valamint európai viszonylatban meghatározza a csata jelentőségét.

A mű hat fő fejezetre tagolódik. A szerző az első fejezetben a szentgotthárdi csata előtti nemzetközi kapcsolatokat elemzi. Külön alfejezet mutatja be Magyarországra török elleni harcait egészen a 15. századig visszanyúlóan, röviden ismerteti az Oszmán Birodalom helyzetét a Köprülük korában, bemutatja a francia külpolitika folyamatosságát és változásait, és elemzi az ifjú Lipót császár uralkodásának kezdeti nehézségeit. Tóth Ferenc figyelemreméltó módon külön rész szentel a kora újkori sokat vitatott francia-oszmán kapcsolatoknak. Megállapítja, hogy ekkor a két nagyhatalom kapcsolatát változékonyság és fordulatok jellemezték. Az I. Ferenc francia király alatt megkezdődött aktív katonai együttműködés periódusa után a 17. század első felétől agresszívabb francia külpolitikai időszak kezdődött az oszmá-

nokkal szemben. A francia–oszmán kapcsolatok igazi romlása azonban a candiai háborúhoz köthető. A konfliktus kirobbanása után Franciaországot arra kérték, nyújtson segítséget a Velencei Köztársaságnak, azonban a franciák csupán néhány hadihajót küldtek Krétára. Mazarin bíboros sok pénzt fordított a törökök elleni háború előkészületeire, 1661-ben bekövetkezett halálakor kétszázezer frankot (*livres*) hagyott egy jövedő keresztes hadjárat céljaira. 1660-ban egy hatezer fős önkéntes francia hadtest indult Krétára, hogy felszabadítsa az oszmánok által elfoglalt erődöt, de ez kudarcra végződött. Mivel Köprülü tudomást szerzett az ottani francia nagykövet, Jean de La Haye-Vantelet és a velenceiek közti titkos levelezésről, majd pedig Franciaország segítséget nyújtott Candiának, egy évre a Hét Toronyba záratta a francia nagykövetet, aki 1661-ben tért vissza Franciaországba. Egészen 1665-ig Isztambulban nem volt betöltve a nagyköveti állás.

A következő alfejezetben Tóth Ferenc a francia külpolitika folyamatosságára és változásaira hívja fel a figyelmet. Megemlíti, hogy Mazarin bíboros európai politikájával a béke helyreállítására törekedett, amit a vesztfáliai (1648) és pireneusi (1659) békekötés is tanúsít. A két béke után kialakult helyzetben csupán Franciaország képes új háborúkat indítani, neki van lehetősége a kezdeményezést magához ragadni és Európa döntőbírájaként fellépni. Franciaország hatalmas hadsereggel rendelkezett, amelyet Le Tellier szervezett újjá, és olyan kiváló tábornokok vezettek, mint Condé és Turenne. A Colbert révén megteremtett stabil gazdaság pedig lehetőséget teremtett az ifjú XIV. Lajosnak a nagyszabású katonai tervek előkészítésére és végrehajtására. Valójában Mazarin „békepolitikája” a háború előkészítését szolgálta. A francia külpolitika egyik fő törekvése a királyné, Mária Terézia örökösödési jogának biztosítása volt a IV. Fülöp halálát követő spanyol örökösödési kérdésben. Költséges háborúk helyett Franciaország a nagyság (*grandeur*) és a megfélemlí-

tés politikáját követte a diplomáciai incidenseket követő fontos akcióik révén, vagy pedig azért, hogy csapatokat küldtek a francia király katonai hatalmának érzékeltetéséért.

Az első fejezetet az I. Lipótról szóló alfejezet zárja. Tóth Ferenc kiemeli, hogy Lipót eredetileg mély vallásossága miatt egyházi pályára szánták. Lipótnak uralkodása kezdetén több problémával kellett szembenéznie: nem volt nagykorú, és a Habsburg-ház gazdaságilag nagyon nehéz helyzetben volt. Külön problémát jelentett a keleti határok védelme a Köprülü hatalomra jutása után megújult Oszmán Birodalom ellenében.

A könyv első része széleskörű áttekintést ad a szentgotthárdi csatában érdekelt felek csata előtti állapotáról, a hadjárat előtti külpolitikai helyzetről. Az első fejezet ismeretében sokkal könnyebben megérthetjük a résztvevő felek motivációit, céljait. A szerző nagyfokú jártasságáról is tanúbizonyságot tett az egyetemes történelem körében. Nemhiába írta Jean Bérenger bevezetőjében, hogy Tóth Ferenc elsősorban egyetemes történész, akit ezen belül különösen a hadtörténet érdekel.

A szerző könyve második fejezetét teljes egészében Raimondo Montecuccolinak szenteli, akit érezhetően nagyra tart, a francia csapatok főparancsnokával, Coligny-val szemben általában Montecuccoli döntéseit helyesli. Ugyanakkor mindez a szerző erényeként is felfogható, mert bár könyvét franciáknak szánja, mégsem elfogult velük szemben. Úgy vélem azonban, hogy az egyébként jól felépített szerkezetű könyvben Montecuccoli katonai és politikai jelentőségének megvonását módszertanilag helyesebb lett volna a könyv végére, a csata eseményeinek ismertetése utánra hagyni. Ugyanez vonatkozik arra az alfejezetre is, amely Montecuccoli katonai koncepcióját ismerteti, amely a szerző szerint három forrásból táplálkozik: katonai tapasztalatából, kora nagy hadvezéreinek szellemi örökségéből és a reneszánsz Itália humanista gondolkodásából.

A könyv harmadik fő része az 1663–1664. évi magyarországi hadjáratokkal foglalkozik. A bevezetőben a szerző leszögezi, hogy 1661–1662 után megromlott a viszony a magyar rendek és a bécsi udvar között. A császári csapatok eredménytelensége Erdélyben, a katonáknak a civil lakossággal szembeni kegyetlenkedései, valamint az ellenreformáció túlkapasai nagyban hozzájárultak I. Lipót és kormánya népszerűtlenségéhez. 1662-ben Pozsonyban új országgyűlés kezdődött, és kívánatos lett volna a császár, valamint a magyar rendek közötti megegyezés. Montecuccoli 1662-es hadjáratának kudarca és anyagi nehézségek miatt a bécsi udvar béketárgyalásokat kezdett a törökökkel, azonban meglepő módon hónapokig haboztak, és olyan lassan reagáltak a Porta követeléseivel, illetve békefeltételeivel kapcsolatban, hogy a Porta 1663. április 12-én támadást indított. Az új török nagyvezír, Fázil Ahmed pasa 1663. évi magyarországi hadjárata egy új esetleges törökelleni európai koalíció létrejöttét igyekezett megakadályozni. Másik célja stratégiaileg fontos erődök megszerzése volt a Bécs elleni döntő hadjárat előkészületeihez.

A harmadik fejezeten belüli harmadik alfejezet Érsekújvár török bevételét mutatja be. A csapatok magyarországi élelmiszerellátása és az anyagi nehézségek miatt a bécsi udvar Montecuccoli javaslatára védekező stratégiát folytatott. Az oszmán hadsereg 1663. június végén érkezett Budára, és ahelyett, hogy egyenesen Bécs ellen vonult volna, a nagyvezír úgy döntött, hogy megrohmozza Érsekújvár, amely negyven napi ostrom után szeptember 25-én elesett.

A harmadik fejezeten belüli ötödik alfejezet a szerző Zrínyi téli hadjáratát ismerteti. A terve az volt, hogy megtámadja a Dráva mentén elhelyezkedő török várakat, s lerombolja a stratégiaileg rendkívül nagy jelentőségű eszéki hidat. A hadjárat fő célja a kanizsai vár ostromának előkészítése volt. 25 000 főnyi serege magyar, horvát, császári és a Rajnai Szövetség csapataiból állt,

nagy részét gyalogság tette ki. A csapatok 1664. január 21-én egyesültek – létszámát tekintve közepes nagyságú nemzetközi hadsereg jött létre. Zrínyi és csapatai rendkívüli katonai sikereket értek el a téli hadjárat során. Eredeti módon lerombolták a hat kilométer hosszú eszéki hidat – a jeges folyón a híd alá égő rőzsét raktak a katonák, a híd két nap és két éjjel égett.

A harmadik fejezetben a szerző szintén alaposan áttekinti a csatát közvetlenül megelőző eseményeket, most már a magyarországi hadszíntér fejleményeire koncentrálva, de ugyancsak széleskörű nemzetközi tekintettel. Talán ott marad némi hiányérzete az olvasónak, hogy Tóth Ferenc nem aknázza ki kellően azt a lehetőséget, amelyet az utóbbi időben felgyorsult sajtókutatás eredményei kínálnak. A 17. század volt az újságok létrejöttének forradalmi évszázada, valóságos információrobbanás zajlott le ezen a területen. Bőséges magyar és nemzetközi szakirodalom foglalkozik a témával, talán érdemes lett volna alaposabban elemezni a csata előtti sajtóvisszhangot a török háború kapcsán.

A negyedik fejezet a Magyarországra vonult nemzetközi hadsereget analizálja, annak belső összetételét, hadvezetési problémáit és immár a fő ütközet előtti első összecsapásokat. A keresztény hadsereg összesen 90 000 főből állt, ami hatalmasnak tekinthető a korabeli, általában 20 000 főt meg nem haladó hadseregekhez képest. Ebből 51 000 volt császári katona (36 000 gyalogos és 1500 lovas), 15 000 katona a birodalmi hercegektől, 4000 a brandenburgi, bajor és szász választófejedelemtől, 7000 katona Hohenlohe gróf parancsnoksága alatt a Rajnai Szövetségtől érkezett, és 6000 főt tett ki XIV. Lajos expedíciós hadteste.

A keresztény csapatok elrendezését Montecuccoli irányította, az egyes hadtestek vezetői azonban nem mindig értettek vele egyet. Különösen Coligny-Saligny gróf, aki azzal vádolta memoárjaiban az itáliai hadvezért, hogy saját hadseregét igyekezett más

csapatok kárára megvédeni, és hogy feláldozta szövetségeseit. Montecuccoli azonban az egyes csapatok valóságos értékéből kiindulva úgynevezett vegyes csatarendet alkalmazott, aminek hatékonyságát már a harmincéves háború során is megtapasztalta. Ez a taktika keveri a gyalogságot és a lovasságot úgy, hogy a csata legnehezebb pillanataiban ebből előnyt szerezhessenek. Montecuccoli az oldalszárnyon helyezte el a tapasztalt katonákat, mivel szerinte itt dől el a csata sikere vagy kudarca. Ezért a császár csapatait és a franciákat az oldalszárnyon helyezte el, míg a birodalmi csapatokat középen, ahol kevesebb a félnivaló. Tóth Ferenc ezt ésszerű elrendezésnek tartja, amit az események igazoltak is. Szerinte Coligny-Saligny gróf kettős nyelvezetet használ: amikor a veszteségeket írja le, a keresztény hadsereg veszteségeiről beszél, amikor viszont a győzelemről, akkor mindig a francia hadsereg győzelmét emeli ki.

Az ötödik fejezet szól magáról az 1664. augusztus 1-jén vívott szentgotthárdi csatáról. A csata reggel kilenctől délután négyig tartott. A támadás első fővonala 10 gyalogsági zászlóaljából (lándzsások és muskétások) és 13 lovasszázadból állt négyszögletes, vegyes alakzatban, ahol a gyalogságot védte a lovasság. A császári tüzérség pedig követte a csapatokat, de csak akkor kezdett tüzelni, amikor azok elérték a folyót. A török védelem központja a 8–10 köralakú árokkal védett hídfőállásnál volt. A francia roham hatására a török védelem összeomlott, a sebtében összetakolt híd összedőlt, a menekülő társaikat a megáradt folyóba taszították, egymás hegyén-hátán, egymást letaposva menekültek, belefulladtak a folyóba. Coligny leírása szerint már nem lehetett látni a vizet, csupán egy úszó tetemet: egy emberi testekből, lovakból, fegyverekből álló összekeveredett tömeget. A győztes keresztény támadás akkor érte el a csúcspontját, amikor elérték a folyópartot: ekkor a muskétások elkezdtek löni a folyóba menekülőket,

rövidesen a tüzérség is megérkezett, és löni kezdett, az egész folyó vérfolyammá vált.

Az ötödik fejezet utolsó alfejezetének Tóth Ferenc a szemléletes „pürroszi győzelem” címet adta. Ebben különböző forrásokra hivatkozva megvonja a résztvevő felek veszteségeinek a mérlegét. Montecuccoli a szentgotthárdi csatában megölt törökök számát 15–16 000-re teszi, míg a keresztény hadseregét 1500–2000-re. Újabb tudományos becslések alapján a szövetségesek vesztesége körülbelül 5–6000 fő, míg a törököké 7–8000 fő. A török veszteség azonban az elit, azaz a legjobb janicsár és szpáhi csapatokat érintette, amivel gyakorlatilag lefejezték ezt a katonai óriást. Tóth Ferenc elemzése szerint a logisztikai nehézségek és a csata befejezetlen jellege ellenére 1664. augusztus 1-je igazi stratégiai győzelem a török hadsereg felett, amelynek három oka volt: a természetes védelmi vonal (Rába) jó kiválasztása, a nemzetközi csapatok közötti jó együttműködés és a nyugati haditechnika, illetve taktika fölénye. Montecuccoli elrendezése helyesnek bizonyult: az erős oldalszárnyak védtek a gyenge centrumot. A keresztény hadsereg katonai fölénye az oszmánnal szemben azon alapult, hogy a hadviselés forradalma átalakította a nagy európai hadseregeket, különösen a 17. század folyamán. Komoly szerepet játszott a francia és császári csapatok jó szervezethez és fegyelméhez, a gyalogság és a lovasság együttműködése, a roham és a tűz alternatív alkalmazása, amely megduplázta a hatékonyságot a csata legdöntőbb pillanataiban.

Az ötödik fejezetben Tóth Ferenc kiváló hadtörténelmi érzékkel írja le a csata különböző eseményeit, elemzi a hadmozdulatok hatásait a csata végkimenetel szempontjából, feltárja a két fél elkövetett hibáit, majd következtetéseit beilleszti a 17. században végbement „hadügyi forradalom” rendszerébe. A szerző egész műve során érezhető elfogultság vonul végig Montecuccolival szemben, nem hívja fel az olvasó figyelmét,

hogy a generális több hibát is elkövetett a csata során: A főhadiszállásáról nem látta be az egész terepet (a folyókanyart), ezért oldalról várta a támadást, és oda helyezte a legtapasztaltabb csapatokat, míg a gyengén felszerelt, tapasztalatlan újoncokat – a birodalmiakat – középre, ahonnan nem várta a támadást.

Az utolsó, hatodik fejezetben Tóth Ferenc a szentgotthárdi csata európai kihatásait vizsgálja meg, jelentős részt szentelve benne a vasvári békének és az ennek következtében kirobbant magyar felkelésnek. A magyar történetírásban a vasvári békét a „szégyenletes” jelzővel illetik, hiszen a bécsi kormány a lehető leggyorsabban békét akart kötni a törökökkel. Ennek okai Tóth Ferenc elemzése szerint a következők: az élelmiszerellátási problémák éhezéssel fenyegették a legyengült császári sereget, a német hercegek és a francia király átmeneti katonai segítsége azzal a veszéllyel fenyegett, hogy Montecuccoli hadserege magára marad a nagy létszámú török sereggel szemben. Külpolitikailag a spanyol örökség kérdése újabb európai válság lehetőségét vetette fel, amelynek során a Habsburg-ház és Franciaország ellentétes oldalra kerül.

A hatodik fejezeten belüli harmadik alfejezetben a szerző a csata európai visszhangját tekinti át, országokra lebontva, ami könnyen áttekinthetővé teszi ezt az alfejezetet. A magyarországi török háború eseményei a korszak újságjainak címlapján jelentek meg, ezenkívül számos röpirat, nyomtatvány stb. is terjesztette a jó hírt Németországban, Hollandiában, Itáliában és Franciaországban. Amíg a csata híre általában elterjedt, addig a vasvári béke megkötése csak szeptember vége felé vált ismertté, és általános felháborodást keltett. Európával ellentétben a Fényes Portánál hiányzott a szentgotthárdi csata visszhangja. Például Abdi pasa krónikás, aki megírta az Oszmán Birodalom történetét 1648 és 1682 között, egyáltalán nem említi a csatát! A szerző ebben a fejezetben is részletesebben elemez-

hette volna a korabeli híralapú sajtóorgánumokat, több konkrét példát említhetett volna az újságok, röpiratok, rölapok, periodikák, vásári kiadványok hatalmas tömegéből. Ezt a hiányt viszont ellensúlyozzák a jól kiválasztott irodalmi, költészeti példák.

A könyv utolsó alfejezetében Tóth Ferenc azt vizsgálja, hogy milyen nyomot hagyott a szentgotthárdi csata Európa kulturális örökségében. Nagyfaluban (Mogersdorf) keresztény szimbólumok idézik a csata emlékét. Szentgotthárdon a templom belsejét díszítő 18. századi freskók teszik halhatatlanná a csatát, a városi színház kapuját díszítő dombormű szintén az ütközetet ábrázolja.

A könyvben függelék is található a csatáról szóló beszámolókkal, az elesett és megsebesült francia önkéntesek névsorával vagy éppen francia jegyzék a vasvári békeszerződésről. A kötetet gazdag, változatos képanyag is kiegészíti (térképek, csataábrázolások, hadrendek, táborok, fegyverek ábrázolásai, illetve a szentgotthárdi csata mai emlékhelyeiről szóló felvételek). A metszetek azonban szinte kivétel nélkül a budapesti Hadtörténelmi Múzeum anyagából valók, talán érdemes lett volna egyéb helyeken is felkutatni az ütközetről szóló metszeteket. (A 4-es számú, később készült, erősen idealizált festmény nem egészen illik az egyébként változatos ábraanyagba.)

A kötetet forrásjegyzék és bibliográfia zárja. A szerző párizsi és bécsi levéltárak anyagát használta, s nagyon gazdag szakirodalmat dolgozott fel.

Tóth Ferenc könyve kiváló és hiánypótló alkotás. A könyv szerkezeti felépítése nagyon világos, érthető. Az egész könyv stílusa olvasmányos, ami a témában nem különösebben járatos olvasók számára is könnyen érthetővé teszi. Nagyon gyakoriak a korabeli forrásokból, szemtanúktól származó idézetek, amelyek megvilágítják a csata különböző szereplőinek szempontjait, élményeit. Mindenképpen nagy pozitívuma a műnek, hogy az eseményeket mindvégig európai

összefüggésrendszerbe helyezi, nem abból kiragadva világítja meg. Bemutatja az előzményeket a résztvevő felekre lebontva, a nemzetközi politikai helyzetet, a korabeli hadvezetést, részletesen ismerteti a csatát, majd elemzi a békekötést, a csata európai kihatásait. A könyv feldolgozása a róla szóló ismertetést íróknak sok örömet szerzett, az

esetenkénti kritikai észrevételek csupán a jobbítás szándékával és a recenzens feladatköréből adódóan íródtak. Mindenképpen érdemes lenne a könyvet magyarul is megjelentetni.

KOVÁCS ZSOLT

Mind magyar, mind horvát

A Zrínyiek a magyar és a horvát történetében. Szerk.: Bene Sándor – Hausner Gábor. Zrínyi Kiadó, Budapest, 2007. 392 oldal

A már küllemre is nagyon mutatós tanulmánykötet, amelynek ötlete – a szerkesztők, Bene Sándor és Hausner Gábor előszava szerint – már 2000-ben megszületett, végül csak évekkel később (az OTKA és a Zrínyi Kiadó támogatásával) valósulhatott meg. Mivel a Zrínyi családdal foglalkozó kutatás mind Horvátországban, mind pedig Magyarországon rendkívül széles körű, a kötet szerkesztői azt a célt tűzték ki, hogy a Zrínyi család történetéről mint „komplex jelenség”-ről a két ország kutatóinak (négy horvát és nyolc magyar kutató vett részt a munkában) bevonásával egy az eddigieknél teljesebb képet rajzoljanak. A tanulmánykötet, ahogy a könyv borítóján is olvasható, egy hősgaléria, amelyben a család híres és kevésbé ismert alakjai elevenednek meg.

A kötet létrejöttéért is rendkívül figyelemreméltó, mert a közös munka utat nyithat a két nemzet kutatói számára az együttműködés felé. A Zrínyiek a 19–20. századi romantikus szemléletű történetírás révén mind a horvát, mind pedig a magyar nemzet identitás-alkotásában emblematisz szerepet játszottak. Mindkét nemzet kialakított a maga számára egy képet a családról, annak neves tagjairól, de az adott kor történelmi és politikai viszonyai közepette – sajnálatos, de érthető módon – a két ország kutatói általában figyelmen kívül hagyták a másik fél kérdésfeltevéseit, megközelítésmódját, kutatási eredményeit. Erre már a szerkesztők is felhívják a figyelmet az előszóban, s a kötet több szerzője is igyekszik historiográfiai kitekintést adni saját nemzetére Zrínyi-kutatásáról, annak sajátosságairól.

Az együttgondolkodásra szerencsés teret a horvát–magyar Zrínyi család története, mert tagjai horvátnak és magyarnak vallották magukat. Az eddigi nemzeti történetírások kisajátító látásmódjai és a másikénak akár ellent is mondó eredményei egy ilyen közös munka révén feloldhatók. Miután a „Zrínyi-jelenség” számtalan lojalitás- és identitás-kérdést vet fel, ahhoz, hogy minél objektívebb, széles alapokon nyugvó, teljesebb képet kaphassunk a mindkét oldal számára nemzeti hősöket felvonultató családról és a korról, amiben éltek, szükség van az együttműködésre, egymás eredményeinek elismerésére. Sajnos nem hagyható figyelmen kívül, hogy ennek a megvalósulásához megfelelő politikai környezetre van szükség.

A Zrínyiek élete, tevékenysége önmagában is lehetőséget ad az eltérő megközelítési módok további árnyalására. A kötet összeállítói több tudományterület (történettudomány, irodalomtörténet, művészettörténet) képviselőit hívták meg a közös munkára, ami még érzékletesebbé teszi a „komplexitás” jelentését.

Hősgalériát felvonultató történeti megközelítésű tanulmányok – tartva a kronológiai sorrendet – adják a kötet első részének vázát, amely munkákhoz szervesen kapcsolódnak a családdhoz, családtagokhoz kötődő irodalomtörténeti, illetve művészettörténeti értekezések. A Zrínyi család ősei, a brebiri Subics nemzetség középkori történetét tárgyalja Damir Karbić tanulmánya (*A brebiri Subicsok az örökös báni cím elvesztéséig (1322)* 15–38. old.). A szerző bevezetéképpen egy rövid, de átfogó horvát historiográfiai kitekintést ad arról, hogy évszázadok során miként változott a Subicsok megítélése, a „zsarnokok” kora hogyan vált „a horvát történelem egyik legdicsebb időszaká”-vá. (15–16. old.) A szerző, ha a jegyzetapparátus ezt kevésbé tükrözi is, egy mondat erejé-

ig utal a magyar középkorkutatás eredményeire: „a magyar történetírás nem foglalkozott külön a Subicsokkal, de jelentősen hozzájárult működésük korának egészében történő jobb megértéséhez.” (16. old.)

Karbić a horvát történetírást értékelve hangsúlyozza, még mindig túlsúlyban van a Subicsok dinasztikus politikájának bemutatása, ugyanakkor jelentős források elhanyagolása folytán nyitott kérdések maradtak történetiükkel kapcsolatban. Tanulmányában ezekre reflektálva ad újabb eseménytörténeti rekonstrukciót. A korábbi véleményeket értékelve, értelmezve tárgyalja például a Subicsok által is viselt ispán cím 12–13. században bekövetkező terminológiai váltását, annak körülményeit, a nemzetségen belül kibontakozó hatalmi harcot, amit összeköt a nemzetségi szerkezetnek a szűkebb agnátus rendszerébe való átalakulása. Ezzel együtt, illetve ezt követően részletesen taglalja a Subicsok birtokgyarapodásait, háborúit, politikai szerepvállalásukat és súlyukat a Magyar és a Horvát Királyságban. A tanulmány második felében pedig a nemzetség két jelentős alakjának, I. Pálnak (1270–1312) és II. Mladennek (1312–1322) az életútját, uralmát mutatja be. A szinte korlátlan hatalom birtoklásától (1277-re valamennyi tengermelléki dalmát város felett hatalmat gyakoroltak, az 1280-as évek elejére a középkori Horvátország nagy része a hatalmuk alatt állt), ami egyben a magyar királyi hatalom gyengeségét is tükrözte, eljutottak az Anjou uralkodók idején II. Mladen báni tisztségből való leváltásáig (1322) és a Subicsok hatalmának gyengüléséig, ezzel együtt pedig a királyi befolyás horvátországi növekedéséig.

A Zrínyi család kora újkori történetébe Pálffy Géza *Egy horvát–magyar főúri család a Habsburg Monarchia nemzetek feletti arisztokráciájában* című tanulmánya (39–65. old.) vezet be bennünket. Karbićhoz hasonlóan Pálffy is felvonultatja a kapcsolódó jegyzetekben az elmúlt másfél évszázad Zrínyiekkel kapcsolatos forráskiadásait, monográfiáit, tanulmányait (az utóbbi-

akat a teljesség igénye nélkül) (60. old. 1–4. jegyzet). Tanulmányának középpontjában a két legismertebb családtag, a szigetvári Zrínyi Miklós és dédunokája, a költő Zrínyi Miklós alakja áll. A szerző egészen új megközelítéssel, a magyar történetírásban újszerű összefüggésben tárgyalja a két férfi életének szakaszait, kapcsolataikat és tevékenységüket. Felhívja a figyelmet arra, hogy az osztrák, német és cseh kutatók már az elmúlt két évtizedben bizonyították, hogy a Habsburg Monarchia arisztokráciájának egy-egy tagja esetében több különböző lojalitásról és identitásról lehet és kell is beszélni. Ez a társadalmi csoport határokat átívelő rokoni, gazdasági, politikai kapcsolatai és érdekei révén alkotta a Monarchia ún. „nemzetek feletti arisztokráciáját”, ami – Pálffy meghatározását használva – a Monarchia összetartó erejévé vált. A szerző úgy tekint a Zrínyiekre, mint ennek az arisztokráciának a képviselőire, és arra keresi a választ, hogy milyen helyet foglaltak el ebben a körben, a Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia politikai elitjében. Pálffy szerint a Zrínyiek példája hozzásegíthet bennünket „a Magyar Királyság eddig nem elég gondosan feltérképezett kora újkori működésének megértéséhez és egy realisabb 16–17. századi Magyar- és Horvátország-kép megrajzolásához”.

A szerző bemutatja, hogy a Zrínyiek családi kapcsolatrendszerük, katonai és politikai pályafutásuk révén milyen módon váltak a horvát és a magyar elit tagjaivá, és hogyan lettek a Monarchiát „összetartó” arisztokrácia részei. Személyükben a különböző lojalitások és identitások természetesen gyakran összeütközésbe kerültek (például ha egyidejűleg voltak a Habsburg kormányzat vagy hadsereg tisztviselői és egyben országos és rendi főméltóságok betöltői, továbbá saját birtokaik védelmezői stb.), de nem zárták ki egymást. Rendkívül izgalmas kérdés, hogy egyáltalán miért volt fontos és hogyan lehetett mindezt – lojalitást és patriotizmust – összeegyeztetni.

A költő Zrínyi Miklós esetében Pálffy néhány, a 19–20. század romantikus történetírásának máig fennálló és a köztudatba is erősen beépült megállapítását is helyre teszi: 1. 1663 őszén Zrínyi Miklós nem volt a Magyar Királyság katonai főhadparancsnoka, hanem „I. Lipót megbízásából a beteg Wesselényi Ferenc nádor katonai hatáskörét a Dunántúlon ellátó országos főkapitány” (55. old.); 2. az 1664-es téli hadjárat nem Zrínyi magánakciója volt, hanem folyamatosan az Udvari Haditanáccsal egyeztetve cselekedett; 3. Zrínyi nem gondolkodott egy a Habsburg Monarchiától elszakadó, független Magyar Királyságban, sem önálló magyar nemzeti hadseregben, de természetesen minél nagyobb önállóságot kívánt a királyság számára; az állandó hadsereg felállításának gondolata pedig a határvédelem modernizációjával köthető össze.

A „hősgaléria” első szoros értelemben vett életrajza, Bessenyi József *Szigetvári Zrínyi Miklós* című tanulmánya a hagyományos történetírás folytatásának tekinthető. (67–86. old.) Követve az életpályáját, szerepet kap a tanulmányban Zrínyi IV. Miklós kevésbé ismert ifjúkora. A köztudatban szigetvári hősként emlegetett nemes katona alakját némileg árnyalni tudja a szerző, hiszen Zrínyt az 1526-ot követő időszak belső háborúinak „kíméletlen résztvevője”-ként és „birtokszerző”-ként emlegeti. (68. old.) A katonai és politikai karrier lépcsőfokainak, a birtokgyarapítás körülményeinek felvázolását követően, amely mögött tekintélyes kutatómunka áll, Bessenyi munkásságát ismerve érthető módon nagy hangsúlyt kap annak a politikának a bemutatása, amelyet Zrínyi a két király, Szapolyai János és I. Ferdinánd viszálya idején folytatott. A tanulmány nagy részét pedig Szigetvár 1566. évi ostromának és elestének érzékeltes megrajzolása teszi ki. Az események leírása közepette a szerző említést tesz arról, hogy a Habsburgok Bécs védelmét tartották szem előtt (86. old.), azonban az udvar politikájának kibontása kevésbé kap teret az írásban.

A két nagyhírű Zrínyi mellett ezidáig a horvát történetírásban is, de a magyarban mindenképpen háttérbe szorultak szigetvári Zrínyi Miklós közvetlen leszármazottai: fia, IV. György (1549–1603) és unokája, V. György (1599–1626). Nataša Štefanec tanulmányának (IV. és V. *Zrínyi György*, 87–112. old.) köszönhetően az elődhez képest nem kevésbé jelentős két Zrínyi kerülhetett a figyelem központjába. Külön öröm, hogy a téma szakértőjétől magyar nyelven is olvashatunk. Miután a 16. században a Subics-Zrínyiek a Magyar Királyság egyik legnagyobb főúri nemzetségévé emelkedtek, nem kis feladatnak bizonyult a megszerzett hatalom megtartása, illetve növelése. Ez pedig elsősorban Zrínyi IV. Györgyre hárult, aki harminchét éven keresztül volt a család feje. A szerző az ő életének, tevékenységének bemutatásával együtt, azzal párhuzamosan kitér a báni tisztséget is betöltő fiú, V. György szerepére is. Felhívja a figyelmet arra, hogy a viszonylag fiatalon (27 évesen) elhunyt Zrínyi V. Györgyről keveset tud a szakirodalom, a téma további kutatást és a meglévő, de nagyon szerteágazó források rendszerezését igényli.

A Zrínyieknél a birtokok megtartását és a további birtokszerezéseket preferáló birtokigazgatási tevékenységének bemutatása mellett a családon belüli szerepvállalásokra is kitér a szerző. IV. György halálát követően VI. Miklósrá hárult a birtokigazgatás terhe, a fiatalabb fiút, V. Györgyöt pedig elsősorban katonaként ismerjük, és csak bátyja 1625-ben bekövetkezett halála után vált a birtokok igazi irányítójává. A hatalmas Zrínyi-birtok megosztása már kettejük idejében felmerült, de erre a következő nemzedék, György fiai, Péter és VII. Miklós idején került sor.

A továbbiakban Štefanec azt tárgyalja, hogy a családnak a birtokokból befolyó jövedelmeken túl milyen bevételi forrásai voltak. A legálisnak tekintett kereskedelmen, útvám szedésen, bányászon, pénzverésen (1529-től) kívül a Zrínyiek bekapcsolódtak a velencei és más hajók fosztogatásába is, ezt

pedig erkölcsileg azzal próbálták igazolni, hogy a köztársaság valójában az oszmánoknak szállított árut. A család mindennapjaihoz tartozott az állandó háborús helyzethez igazodva a katonáskodás: kerületi és végvidéki főkapitányokként teljesítettek szolgálatot a végeken, de a báni tisztség viselését kevésbé tartották „kifizetődőnek” az időszakban. A jelentős magánhadsereggel is rendelkező két György katonai tevékenysége alatt a katonáskodásban, illetve a Bécshez való viszonyukban változás ment végbe: míg V. György idején a hadakozás az udvartól eléggé függetlenül ment végbe, addig „V. György alatt érezhető a Zrínyiek fokozottabb engedelmessége és felelőssége az udvar irányába”. (95. old.) Ez beleilleszkedik abba a folyamatba, amelynek során a Habsburgok joghatósága fokozatosan megszilárdult a Magyar Királyság felett.

A Zrínyiek gazdasági és katonai tevékenysége mellett a tanulmányban jelentős helyet kap a szellemi élet, a kultúra területén való szerepvállalásuk. A kor szokásainak megfelelően a fiatal Zrínyi fiúk is valószínűsíthetően külföldi tanulmányutakon vettek részt, majd családfelekként jelentős mecénási tevékenységet folytattak. Külön fejezetben tesz említést Štefanec a birtokokon folytatott építkezésekről és az ugyancsak a birtokokon helyet kapó könyvnyomtatás támogatásáról. A tanulmány utolsó fejezetében pedig a Zrínyiek vallási irányultságáról esik szó, hogy miként és milyen körülmények között kell értelmezni IV. György protestantizmusát, illetve V. György katolicizmusát.

Bitskey István és a horvát szerzőpáros, Zrinka Blažević és Suzana Coha tanulmányai ugyan illeszkednek a kronológiai sorrendbe, de a Zrínyi család következő generációjának híres testvérpárját saját műveiken keresztül mutatják be. Bitskey tanulmányának (*Virtus és poézis. Önszemlélet és nemzettudat Zrínyi Miklós műveiben*, 113–136. old.) középpontjában a költő Zrínyi Miklós személye és az írásaiban megfogalmazott önszemlélet és nemzettudat vizsgálata áll. Azt a Zrínyi-értékrendet próbálja

megvilágítani a szerző, ami képes volt a sokoldalúan művelt 17. századi főúr jellemvonásait és ugyancsak sokrétű tevékenységét harmonikus egységbe rendezni. Zrínyinek a szerző által felvonultatott és bőségesen idézett irodalmi, hadtudományi művei, de magánlevelei is egy, már a korban toposszá vált kettős hivatástudatról vallanak: hadvezérnek és költőnek lenni. Zrínyi önreprezentációjában a virtus a központi kategória, az „okos vitézség”. (123. old.) Ez lett értékrendjének alapja és önjellemzésének kulcsfogalma, Bitskey tanulmányában ennek tartalmát, sokrétűségét igyekszik kibontani.

Az önreprezentáció részeként a nemzeti önszemlélet feltárása a következő megvizsgálandó kérdés a szerző számára. Felmerül, hogy miután a Zrínyi testvérek egyszerre vallották magukat horvátnak és magyarnak, milyen közösségi identitás határozta meg Zrínyi Miklós szereptudatát, és hogy ezt a közösséget – Zrínyi szemlélete szerint – milyen kohéziós tényezők formálták eggyé. Ehhez kapcsolódva Bitskey kitér annak vizsgálatára, hogy Zrínyi – főként utolsó művében, *Az Török affium ellen való orvosságban* – milyen képet alkot más népekről. A szerző azért tartja fontosnak ennek vizsgálatát, mert „az idegenkép mindig tükörkép is, nemcsak a bemutatás tárgyáról, hanem a bemutató személyiségéről, önképéről, másokkal szemben támasztott igényéről is árulkodik.” (130. old.) Az önmagukban is értékes írásokat magában foglaló tanulmánykötetet még érdekesebbé és figyelemre méltóbbá teszi, hogy több esetben a látszólag egymástól távol eső dolgozatok reflektálnak egymásra. Pálffy Géza fentebb említett munkája a Habsburg Monarchia arisztokráciájába tartozó Zrínyi Miklós személyét a többféle lojalitás és többféle identitás oldaláról közelíti meg, ugyanakkor Bitskey magának Zrínyinek a személyéből kiindulva mutatja be, hogy ez a vitathatatlan többféleség mégiscsak eggyé válik a hadvezér és költő önszemléletében.

Zrinka Blažević és Suzana Coha: *Zrínyi Péter – a hősteremtés irodalmi modelljei és stratégiái* (137–164. old.) című tanulmányának első része a költő Zrínyi Miklós kiemelkedő jelentőségű művéhez, az *Adriai tengernek Syrenaia*-hoz tér vissza, hogy bemutassa a kor kultúrpolitikai hátterét, a közösséget, amelyhez a szerző szólni kívánt, és a mű szimbólumrendszerét. Már önmagában is jelképes értelmű, hogy a politikai mozgósítás programját hordozó munka horvát adaptációját (mert nem egyszerűen fordításról van szó!) Zrínyi Péter készítette el. Blažević és Coha a két mű vizsgálatával azt igyekeznek feltárni, hogy azok miképpen reprezentálják a befogadó közösségek (magyar és horvát) különbözőségeiből és a szerzők eltérő politikai és kulturális szerepvállalásából adódó eltéréseket.

A tanulmány második fele már elsősorban Zrínyi Péter személyével, illetve a körülötte és a Frangepán Ferenc alakja körül kialakult mítoszokkal foglalkozik. Amíg a magyar szakirodalomban és a köztudatban is többnyire vértanúként, nemzeti hősként tűnnek fel, a horvát nyelvű korabeli irodalom nem sajnálkozott a halálukon, abban „az események logikus végkimenetelét és a résztvevők által megszolgált büntetést” látták. (145. old.) A tanulmány ezen részében (II–IV. alfejezet) Blažević és Coha napjainkig menően végigkísérik azt a folyamatot, amelynek során a 19. században megjelenő Zrínyi–Frangepán hőskultusz megerősödött és az éppen regnáló politikai ideológiák eszközüvé vált. Ezzel együtt pedig betekintést kapunk a horvát irodalomtörténetbe is.

A kötet soron következő három tanulmánya egy újabb egységet képez, a Zrínyi család következő nemzedékének fiait és nagyhírű lányát mutatják be. Hausner Gábor a költő Zrínyi Miklós fiának, Zrínyi Ádámnak sokat ígérő, de rövid életútját ismerteti (*Zrínyi Ádám* 165–180. old.). Az apa 1664-ben bekövetkezett halála után árván maradt Ádám nevelése és a birtokok igazgatása az anyára, Löbl Mária Zsófia grófnőre maradt. Zrínyi Ádám Bécsben ki-

tűnő oktatásban részesült, és bejáratos volt az udvarba. A törökellenes harcok családi hagyományának követőjeként pedig fiatalon bekapcsolódott a küzdelmekbe, a visszafogó háborúkból a császári hadsereg tisztjeként, alezredeseként ért el sikereket, ám 1691-ben a szalánkeméni csatában életét vesztette. Mivel utód nélkül halt meg, az udvar kihaltak nyilvánította a család fiú ágát, ezzel birtokaik visszaszálltak az uralkodóra. Azonban ekkor még élt a kivégzett Zrínyi Péter fia, Zrínyi János Antal – bár a király örökös fogságában. Az ő tragikus sorsáról Varga J. János ír tanulmányában (*Zrínyi János Antal, a király foglya*, 207–218. old.). Zrínyi János Antal élete is alakulhatott volna olyan reményteljesen, mint unokafivéréé, hiszen – bár a családot az apa kivégzését követően birtokaik elvesztése is sújtotta – I. Lipót gyámsága alatt tanulhatott Prágában, majd a császári-királyi hadsereg tisztje lett. A bizalmatlanság és a gyanú árnyéka azonban mindvégig körülvette, ráadásul testvére Thököly Imre felesége lett. Majdhogynem törvényszerű, hogy 1683-ban, amikor az oszmán sereg Bécsset ostromolta, éppen ez a fiatalember keveredett felségárulási ügybe. Varga J. János tanulmánya körüljárja az 1683. év eseményeit, sorra veszi a rendkívül hiányos forrásanyag tanulságait, és arra keresi a választ, hogy Zrínyi János Antal bűnös volt-e, vagy a körülmények áldozata lett.

A magyar történetírás az előbbi két Zrínyi fiúnál jelentősen több figyelmet szentelt Zrínyi Ilona személyének. R. Várkonyi Ágnes munkássága során több monográfiájában és tanulmányában foglalkozott eddig is Zrínyi Ilona alakjával, a jelen tanulmány (*Zrínyi Ilona*, 181–218. old.) pedig a grófnő életéről és tevékenységéről való eddigi kutatások összegzésének is tekinthető. Zrínyi Ilona híres-hírhedt apa gyermekeként és híres-hírhedt főurak asszonyaként tragédiák sorát élte meg, és saját tetteivel, jellemével, egész életével ott hagyta nyomát történelmünkben. R. Várkonyi Ágnes felteszi a „valójában ki volt Zrínyi Ilona?” kérdést, és en-

nek megválaszolására fogja össze az eddig összegyűlt jelentős mennyiségű forrásanyagot. Bár az elmúlt évtized történeti kutatásainak témafelvetései javitanak a helyzeten, a szerző véleménye szerint a kor nőalakjai méltatlanul háttérbe szorultak történetírásunkban. R. Várkonyi Ágnes Zrínyi Ilona alakjának megrajzolását születési körülményeinek felvázolásával, a születési éve körüli bizonytalanság aprólékos ismertetésével kezdi, majd rendkívül érzékletes módon mutatja be a lányt, a fejedelemasszonyt és Munkács védelmezőjét. A gyermek- és ifjúkor bemutatása kapcsán feltűnik az otthoni környezet, a művelt és többnyelvű család szinte idilli légköre, majd a tragikus sorsú apa és testvérek alakja is. Mindeközben R. Várkonyi Ágnes megrajzolja magát a korszakot is, a főúri családok udvarait, azok rendjét, házasságkötési szokásait, melyek természetesen a Zrínyiek életét is meghatározták. Zrínyi Ilona élete fordulópontjainak háttérében pedig felvillannak a magyar történelem sorsfordító eseményei is, amelyek jelentősen befolyásolták az ő személyes életét.

Kilépve a hősgalériából, a kötet első részének utolsó tanulmánya a képzőművészet oldaláról közelíti meg a már sokat emlegetett „Zrínyi-jelenséget”. Tüskés Gábor *A szigetvári és a költő Zrínyi Miklós képi ábrázolásai* (219–268. old.) című munkájának középpontjába ismételtelen a két leghíresebb Zrínyit állítja, de egy, az eddigiektől nagyon is eltérő aspektusból közelít hozzájuk, a róluk készült képi ábrázolások bemutatása és elemzése révén. A szerző nem pusztán művészettörténeti leírását adja a tanulmányban is helyet kapó alkotásoknak, hanem bemutatja magának a Zrínyi-ikonográfiának a történetét, szakaszait is. Ez a munka is szervesen kapcsolódik a kötet korábbi történeti, irodalomtörténeti tanulmányaihoz, hiszen ezzel az ikonográfiai vizsgálattal ő is a Zrínyi-kultusz változásának a problematikáját járja körül. Ahogy a korábbi tanulmányok is bemutatták, hogy a Zrínyi hősök miként váltak az adott kor ideológiáját,

a politikai környezetet, a történelmi helyzetet tükröző eszközökké, úgy Tüskés Gábor mindezt a képi ábrázolások formai és funkcionális változásain keresztül tárja fel. A feldolgozott gazdag és formailag is változatos anyag a kortárs ábrázolásoktól a 20. századi alkotásokig terjed.

A tanulmánykötet különálló részét képezi a függelék, amely három forrásszöveget tartalmaz. Ezek bevezetéseként itt kapott helyet Bene Sándor *A Zrínyiek: egy család-történet története* (271–319. old.) című tanulmánya, amelynek első része a forrásként közölt Marcus Forstall-féle családtörténetet (*Marcus Forstall: A Zrínyi grófok hősi családjának története* 321–378. old.) és létrejöttének körülményeit mutatja be. A *Stemmatographia* (családfaleírás) írására megbízást adó Zrínyi Miklós kapcsán a szerző azzal foglalkozik, hogy a genealógiának milyen identitásképző funkciója van. Az, hogy milyen ősök kapnak helyet a családfán, megmutatja, hogy Zrínyi „személyiségének melyek azok az alapvonásai, amelyekre nem akar okszerű magyarázatot adni sem magának, sem másnak”. (272. old.) A családtörténet megvalósulását befolyásoló tényezők között szerepel Zrínyi Miklós „nosztalgikus heroizmusa”, vonzódása a vert hősközhöz, továbbá a család, a nemzetség és a nemzet 17. század közepi összetett viszonya (horvát származás, Habsburgokhoz lojális Zrínyiek, államjogi lojalitás a Magyar Korona irányába, Subics eredet kérdése). Mindezt tovább árnyalja a korban kibontakozó korai nacionalizmus. A felmerülő problémákra pedig a *Stemmatographia* „sajátos, invenciózus, olykor szellemes” válaszokat ad. A tanulmány első részében kapott helyet a családtörténet szerzőjének, a „forró fejű ír” szerzetesnek, Marcus Forstallnak az életútja és – a kutatók számára régről ismert – ún. Forstall-anyag tartalmának bemutatása is. A kutatás azonban eddig nem foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy a Zrínyiek a családtörténet megírásával/megíratásával mit is akartak elérni, ahogy nem vizsgálták Forstall művét a műfaji tradíció irodalomtörténeti

összefüggéseiben sem. Bene Sándor ismer-teti a családtörténet megvalósulás előtti tervezetét is, majd bemutatja a *stematographia* kritériumainak változását, műfaji megerősödésének folyamatát, amit erősen befolyásolt a humanista filológia forráskritikai módszerének fejlődése. A szerző kitér arra is, hogy mindennek nincs magyar hagyománya. „Annál, ami benne van a *Stematographiában*, talán csak az az izgalmasabb, ami hiányzik belőle.” (291. old.) Erről és ennek okairól pedig az első rész utolsó fejezetében olvashatunk.

A tanulmány második felében a szerző kissé szokatlan módon, de indokoltan napjainktól kezdve kronológiailag visszafelé haladva vizsgálja a Zrínyi-stematographia recepcióját, és azt a pontot keresi, amikor „a horvát és a magyar kulturális – majd később politikai – emlékezet elválása bekövetkezett”. (294. old.) A következőkben rövid összefoglalót ad arról, miként vált a genealógia „a 17–18. század folyamán szisztematizált új „államtudomány” diplomáciai és aktuálpolitikai szempontból is hasznosítható elemévé”. (304. old.) Befejezésésképpen pedig áttekinti, hogy a 20. századi politika miként használta fel a Zrínyi-genealógiát.

Mindezek után pedig egy értelmezést kapunk arra, hogy mit is jelenthetett a Zrínyiek számára a „mind magyar, mind horvát” kifejezés.

Az ötlet és a közös munka eredményeképpen tartalmilag nagyon gazdag munka került napvilágra. Talán nem is szabadna megjegyezni néhány formai kívánnivalót, amelyek a kötet érdemeiből nem vonnak le, ugyanakkor egy ilyen reprezentatív munka megkívánja, hogy minél kevesebb elütés legyen benne. Az olvasók dolgát pedig jelentősen könnyítette volna, ha egységesítik a tanulmányok hivatkozási rendszerét. A mind a szakma, mind pedig a szélesebb olvasóközönség számára is értékes tanulmánykötetet olvasva kifejezetten izgalmas és gondolatébresztő, hogy ugyanazt a problémakört eltérő nemzetiségű és különböző tudományterületen működő, más-más történetírói hagyományt követő kutatók járják körül írásaikban. Csak remélni lehet, hogy a későbbiekben is – talán éppen ennek a munkának az indíttatására – sok hasonló tanulmánykötet kerül az olvasók kezébe.

TÓTH HAJNALKA

Politikai kommunikáció a 16–17. századi Európában

Luise Schorn-Schütte (Hrsg.): Aspekte der politischen Kommunikation im Europa des 16. und 17. Jahrhunderts (=Historische Zeitschrift, Beiheft 39). R. Oldenburg Verlag, München, 2004. 386 oldal

Az elmúlt évtized folyamán a kora újkori történeti kutatás is több szemléletváltáson ment keresztül: a politikatörténet dominanciája után a történeti társadalomtudomány meghatározó jellege is lecsengett, hogy többek között az „új eszmetörténet” egy differenciált formája kapjon ismét nagyobb teret.¹ Ennek keretében került előtérbe az a tudományterület, mely a politikai rendszerek történetét és működését a „politikai kommunikáció” formáinak elemzésén keresztül kívánja megérteni.

A „kommunikáció” fogalmát és a témában rejlő lehetőségeket a kora újkori történettudomány tehát már megközelítőleg egy évtizede felfedezte magának. Azóta a „kommunikáció” már ezen a kutatási területen is integráló és nagy témaköröket magába olvasztó kategóriává vált. A széleskörű alkalmazás ellenére a kommunikáció kérdéskörét hagyományosan két másik fogalomkörhöz szokták kapcsolni: egyrészt a nyilvánosság/nyilvános vélemény és az ehhez kapcsolódó médiumok (például a tájékoztatásra/befolyásolásra bevetett eszközök), másrészt az infrastruktúra (különösen a posta), és ezáltal a tér és idő felgyorsult áthatolásának kérdéséhez.

Az utóbbi években számos munka igyekezett konkrétan az abszolutizmus specifikus kommunikációs struktúráját megra-

gadni.² Ezek közül néhány, többek között a *Historische Zeitschrift* bemutatásra kerülő kötete is a 16–17. századi „politikai kommunikáció” kérdéseivel foglalkozik.

A kilenc tanulmányt tartalmazó kötet azokat a politikai teóriákat és eszméket világitja meg, melyekkel a kora újkori államrendszerek saját létezésüket próbálták alátámasztani, illetve legitimálni. Az egyes részek különös figyelmet szentelnek a teóriák gyökereinek, kialakulásának és változásainak bemutatására.

Két alapvető törekvés fűzi össze a tanulmányokat: Egyrészt csatlakoznak a kora újkori kutatások és azon belül is leginkább a politikai kommunikációtörténet azon ágához, mely kétségre vonja, hogy az abszolutizmusnak a történelemkönyvekben évtizedek óta megtalálható klasszikus rendszere ilyen formában („*Mythos Absolutismus*”) létezett.³ Az újabb kutatások és a kötet kilenc tanulmánya is a kora újkori uralkodói rendszereket magukat legitimizáló és kommunikáló hatalmakként vizsgálja. A kötetben szereplő cikkek másik közös vonása, hogy a modernnek vélt politikai eszméket, mint a republikanizmus vagy az ellenállási jog, kiragadják a 19. és 20. századi vetületekből és saját időbeli kontextusukba helyezik. A kötet szerzői ezeknek, a 16–17. században időszerűtlennek vélt eszméknek szentelik figyelmüket, a jelenségeket széles európai összefüggésben vizsgálják, és a kortársak révén bírják „bemutatkozásra”.

¹ A jelenlegi kutatásokról rövid áttekintést ad: SCHORN-SCHÜTTE, Luise: *Neue Geistesgeschichte*. In: Günther Lottes/ Joachim Eibach (Hrsg.): *Kompass der Geisteswissenschaft. Ein Handbuch*. Göttingen, 2002. 270–280.

² Német összefüggésben Gestrich, Andreas: „Absolutismus und Öffentlichkeit: Politische Kommunikation in Deutschland zu Beginn des 18. Jahrhunderts”, Göttingen 1994. című munkája volt az elsők között a legmeghatározóbb.

³ Lásd ehhez: DUCHHARDT, Heinz: *Die Absolutismusdebatte – eine Antipolemik*. *Historische Zeitung*, 275. (2002) 323–332.

A kötetnek, bár összességében európai összefüggéseket vizsgál, bizonyos szempontból mégis van a német városokra koncentrálnó súlypontja; nemcsak azért, mivel több tanulmány is utal és hivatkozik rájuk, hanem mert *Wolfgang Mager* ezzel foglalkozó cikke, terjedelmét tekintve a kötet mintegy harmadát teszi ki, és ezzel domináns szerepet tölt be.

Mager tézise szerint „a modern republikanizmus előmodern gyökerei”-ről, vagyis egy kora újkori „republikanizmus előtti republikanizmusról” nem lehet beszélni, mivel nem voltak általánosan rögzített szabadságjogok, sem (törvényhozó, végrehajtó, igazságszolgáltató hatalmakra történő) hatalommegosztás, de nem volt szavazati alapon nyugvó képviselőtestület sem, a legkevésbé pedig (az észak-itáliai polgárhumanizmushoz hasonló) polgári érzület/ szellem kialakítására irányuló kezdeményezések. (83. old.)

Mager szerint elsősorban a konszenzusos uralom („*konsensgestützte Herrschaft*”) létezését és jellegét kellene az egyeduralkodással („*Einherrschaft*”) szemben megragadni és bemutatni, melynek lényegét a következőképpen foglalja össze: „Míg a fejlődési udvarban minden pillantás az uralkodóra szegeződött, addig a városházán az uralkodás több vállon nyugodott: az ivók és a céhek gyülekezőházai voltak a hatalom mellékközpontjai.” (121–122. old.) Hogy ez republikanizmusnak nevezendő-e, a szerző szerint megegyezés kérdése. Mager a szövetségi elvet, (Otto von Guericke után) a városfejlődés központi tényezőjeként vizsgálja. A pozitív republikánus elvek kialakulását csak a francia és az amerikai forradalmak eszmei alapjának tekinti, és ennek az értelmezésmódnak a tükrében elemzi a városköztársaságok működését és létezését, aminek fényében az egész német várostörténeti kutatás kritikus átgondolást igényelne.

A 16–17. század fordulóján a republikanizmus körül forgó angol vita, melyet *Ronald G. Asch* a kötet második tanulmányában felvázol, alátámasztja Mager téziseit. Az

angol kutatás, mely I. Erzsébet uralkodását illetően azt hangsúlyozza, hogy Anglia köztársaság és monarchia volt egyszerre, a királyi hatalom korlátozottságát támasztja alá, vagyis azt, hogy konszenzusos, tehát megegyezés eredménye. Asch bemutatja, hogy ezt a „keverék-uralmat” a 17. század első felében sem vonták kétségbe, még azok a szerzők sem, akik a király koncentrált hatalomigényét védtek. A tanulmány azt taglalja, hogy mennyiben lehet ezeket az ellentéteket két különböző politikai nyelv (egy politikai–teológiai és egy politikai–jogi) kifejeződésének értékelni.

Asch igyekszik bemutatni, hogy az ellenállási jog körüli angol viták mennyiben kapcsolódtak a Német-római Birodalombeliékhöz, és mennyiben hatottak egymásra. Hogy ez Johannes Althusius politikai felfogására is hatott – az emdeni nagy jelentőségű pozíciója és a Birodalom reformvitáiban elfoglalt álláspontja alapján (melyek újra és újra az ellenállási és a jogos (ön)védelem kérdése körül forognak) –, a szerző szerint nem meglepő.

Hogy milyen intenzív hatást gyakorolt a *politica* különösen a 17. századi Skóciában, arról nem szól a kutatás.

Ezt pótolja *Robert von Friedeburg* tanulmánya, mely a német rendi ellenállási jognak a skótokra gyakorolt hatásait, folyamatát és nehézségeit mint kora újkori jelenségeket ismerteti. Friedeburg szerint bár a skót legitimitási vita keretfeltételei nagyban különböztek a birodalmiétól, Althusius „*Politica*”-ja központi helyet foglalt el a vitában. Althusius törekvéseinek átértelmezésével új eszmék születtek, melyek kölcsönös elismerést nyertek: a keverék-alkotmánytípusokkal történő uralkodókorlátozás problematikája jelentette ebben az esetben a kapcsot; Friedeburg tanulmánya tehát a politikai kommunikáció európai dimenzióinak egy bizonyítékát prezentálja.

A kötet harmadik, *Luisse Schorn-Schütte* tollából származó tanulmánya szerint a „három-rend-ideológia” újrakedése révén a politikai kommunikáció egy teljesen új vál-

tozata született meg, mely a *politica* egy önálló formájaként, *politica christianaként* létezett. *Schorn-Schütte* a *politica christiana* koncepcióját a 16–17. századi keresztény Európa alapjaként mutatja be, mely a szerző szerint „az uralkodók és az alattvalók egy specifikusan összekapcsolódó egymásmellettségét” hordozta magában (197. old.). A szerző csatlakozik a Herbert H. Rowen által már 1966-ban megfogalmazott felvetéshez, mely szerint a monarchia és a köztársaság csak utólagos projekció révén váltak ellentétes fogalmakká, és a monarchikus és köztársasági elemek a kora újkori uralmi rendszerekben még összefonódtak. A felvetéssel kapcsolatban – ahogy azt *Schorn-Schütte* is kifogásolja –, mindenesetre fennáll az a probléma, hogy a „republikánus” fogalomnak nincs egyértelmű definíciója.

Thomas Maissen és *Martin von Gelderen* a republikanizmus európai dimenzióit mutatják be; az előbbi a németalföld és a svájci kantoni szövetség közötti kölcsönhatását, az utóbbi a német és a németalföldi viszonyok tekintetében. Mindkettőjük meggyőzően ragadja meg és mutatja be a köztársaság tipikus kora újkori elemeit.

Maissen szerint létezett az európai politikai rendszernek egy republikánus variánsa, melynek egyik jellegzetességéként a „nem-monarchikus” külpolitikát említi. Ezen az alapon kibővíti a kora újkori republikanizmus körüli történettudományi vitát: számára a republikanizmus már ott is létezik, ahol még nincs rögzített alkotmánya, hanem magát például a külpolitikai tárgyalásokban még csak most készíti elő. Ennek jele lehet a cikk szerint a külpolitikai szereplők közötti politikai kommunikáció megváltozása. *Maissen* hangsúlyozza továbbá, hogy a köztársaságok – melyek XIV. Lajos uralkodása idején a „fenyegetettség korát” élik – a monarchikus jellegű népjog szerint mérettettek, és nem a modern értelemben vett „demokratikus republikanizmus” jegyében. Kiemeli azt is, hogy a köztársaságok kormányzata tulajdonképpen „felsőbbégi és elit” kidolgozású

volt (281. old.), akkor is, ha a köztársasági eszmék implicitte és mintegy akaratlanul is szabadságészméket tartalmaztak.

Van Gelderen a res-publika-értelmezés német-németalföldi politikai kommunikációban bekövetkező változásait vázolja fel *H. Grotius*, *J. Althusius*, *H. Arnisaeus* és *B. Keckermann* felvetései alapján, vagyis annak a humanista tradíciónak a jegyében, melyben a korabeli republikanizmus működött. A tanulmány rávilágít, hogy az észak-európai későhumanizmushoz való közös kötődések ellenére minden politikai iskola önálló politikai nyelveket és szisztematikákat fejlesztett ki és használt. *Maissen*hez hasonlóan, de tőle függetlenül *Gelderen* is hangsúlyozza, hogy a szuverenitás székhelyének kérdése az alkotmányforma körüli vitát is befolyásolta. *Gelderen* szerint ennek eredményeképpen *res-publica-mixta*-koncepciók jöttek létre, melyek ugyan hivatkoztak egymásra, de lényegükben eltértek egymástól. A német vita számára a politikai abszolútizmus maradt domináns, széles gyűjtőszóra alatt pedig különböző uralkodói tervezetek találkoztak.

Michael G. Müller a kora újkori vallás-politikai konfliktusain és megoldási kísérletein keresztül a lengyel-litván politikai és republikánus gondolkodásba kíván betekintést nyújtani. A kortársak szemében a lengyel nemesi köztársaság kora újkori köztársaságnak számított; sajátos *res publica mixtának*, melyben a választó királyság és a rendi parlament összekapcsolódott. A tézis, melyet *Müller* a lengyel vita vizsgálata közben fejteget, egyrészt abból indul ki, hogy a 16. század végi türelmi politika az alkotmányos modellek politikai kommunikációban történő előnyben részesítése révén kerül előtérbe, másrészt pedig azt taglalja, hogy a katolikus reform érvényesülése a 17. század elejétől fogva nem konfesszionális megszállásulásként értékelendő. Ennek az ellentmondásnak a magyarázatát, *Müller* javasolta szerint, abban a szerepben kell keresni, melyet a res-publika-értelmezés (egyrészt a vallási konfliktus enyhítésében, másrészt a

rendi integrációban) a 17. század kezdete óta betöltött.

Pierangelo Schiera munkájában az államérdek körüli olasz vita gyökereit, ennek a 17. század végi Német-római-Birodalomra gyakorolt jelentős hatásait, az „államérdek, viselkedés és melankólia” összefüggéseit vizsgálja fel. A tanulmány révén felmerül a szisztematikus, összehasonlító kutatások szükségessége, melyek a regionális összevetést kiegyensúlyoznák.

Wolfgang E. J. Weber egy, a 16–17. századi német politikatudomány által kifejlesztett, eddig azonban alig ismert(etett) koncepciót mutat be a „hivatásos politikusokról” (*Politicus*). Weber szerint a terjedelmes *politicus*-irat bizonyítja, hogy a 16–17. századi politikai kommunikáció része volt egy praktikus „kísérőtudomány” kialakulása, melyen keresztül egy új foglalkozáskör próbált magának érvényt szerezni: a *politicus*, vagyis a politikai tanácsadó. A *politicus* közreműködése a földesúr vagy a városi tanácsok határozatainak szakmai megalapozottságát volt hivatott szolgálni, illetve azt, hogy a meghozott döntések a felsőbb hatalom és az alattvalók javát szolgálják. A tanulmány szerint ezzel szoros összefüggésben alakult ki a fejedelem bírálásának/ kritikájának joga és a felsőbb világi hatalom tanácsokkal való ellátásának szükségességére irányuló jog, illetve az ezekhez fűződő teóriák. Eszerint a politikai kommunikáció tudós képviselői – Weber olvasatában – eddig még nem kellően ismert és hangsúlyozott mértékben kooperáltak egymással. Hogy ez, mint ahogy azt Weber véli, a professzionalizálási törekvések kudarcaként értékelendő-e, vitatható. A tanulmányban ismertetett koncepció eddig több okból sem tudott érvényt szerezni magának. Ilyen ok többek között az utolsó

részben felvetett politikus- és rendszerkritikus elemek sora.

A kötet tanulmányai arra próbálnak rámutatni, hogy csak felületes szemrevételezés révén juthat az ember olyan feltevésekre, hogy a modern kor politikai eszméinek megfelelőit a 16–17. században kell keresni, vagy hogy a politikai gondolkodás a köztársaságok esetében vagy a rendi ellenállási jog szintjén is ugyanazon az alapon nyugszik, mint a monarchiák, és ugyanazokkal a korabeli kategóriákkal élt, mint azok.

Az egyén szabadságára vagy a hatalom megosztására irányuló törekvések, a modern politikai gondolkodás alap gondolatai csak a 18. században bukkannak fel. Ezekkel a felismerésekkel a kötet fontos irányt mutat, de számos vitaalapot jelentő kérdést is felvet. Az elsők között az a kérdés várhat megválaszolásra, hogy a 16–17. század teóriáiban impliciten megtalálható dinamikus elemek mennyire váltak hatékonyá a 18. századra és azt követően. A monarchikus és köztársasági elemek viszonya is inkább csak tematizált, mintsem kifejtett a tanulmányokban, hiszen kézenfekvő marad, hogy (ahogy elsősorban Maissen bemutatja) a köztársasági uralmat, ha – úgy, mint a Németalföldön vagy a svájci kantonrendszerben – állami formát ölt, a monarchiák nem ismerik el saját értékrendjük szerinti állami formának, hanem idegennek és illetéketlennek tekintik.

A kötet név-, országnév-, helységnév- és tárgymutatóval rendelkezik, ami nagymértékben megkönnyíti használatát és áttekinthetőségét.

VARSÁNYI KRISZTINA

Számunk szerzői

ALBERT ANDRÁS	történész-lelkész, Tápszentmiklós
ALMÁSI GÁBOR	történész, Budapest
BAGI ZOLTÁN	történész-levéltáros, Csongrád Megyei Levéltár, Szeged
BENDA BORBÁLA	történész, Budapest
BOLGÁR DÁNIEL	történész, Budapest
CZIRÁKI ZSUZSANNA	Ph.D. hallgató SZTE, Szeged
DÁVID PÉTER	magyar–történelem szakos középiskolai tanár, Gyula
DEMMELNÉ KISS CSILLA	történész-bohemista, Budapest
ERDAL ÇOBAN	történész-hungarológus, Ankarai Egyetem
KÁRMÁN GÁBOR	történész, Budapest–Lipce
KEREKES DÓRA	történész, Budapest
KOVÁCS ZSOLT	Ph.D. hallgató ELTE, Budapest
LUCIAN HÖLSCHER	történész, Ruhr-Universität Bochum
PAPP SÁNDOR	történész, SZTE–KRE, Szeged–Budapest
TÓTH HAJNALKA	Ph.D. hallgató SZTE, Szeged
TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ	történész, SZTE, Szeged
VARSÁNYI KRISZTINA	Ph.D. hallgató ELTE, Budapest

A fordításokat BARNA JÓZSEF és KISANTAL TAMÁS készítették

Contents

Essays

- GÁBOR ALMÁSI
The Prospects of Religious Heterodoxy in the Sixteenth Century: Andreas Dudith and Confessionalization 5
- BORBÁLA BENDA
A Manor House as Reflected in a Contemporary Menu (Csejte, November 1, 1623–August 31, 1625) 24
- PÉTER DÁVID
George Bánffy of Losoncz, the Governor of Transylvania 47
- GÁBOR KÁRMÁN
An Attempt at Foreign Policy on Mystical Foundations? The Bengt Skytte's Journey to the Rákóczi in 1651–1652 65
- HAJNALKA TÓTH
Additions to the Operations of the Turkish Army in Hungary in 1683 (from the Letters of Vice General Ferenc Gyöngyösi Nagy) 83
- SÁNDOR LÁSZLÓ TÓTH
Turkish Garrisons in Ottoman Hungary as Reflected in a German Register from 1576/1590 99

Workshop

- ANDRÁS ALBERT
Wolffianism in Transylvania 129
- DÓRA KEREKES
Traditional Empire – Modern Empire (The Ottoman Empire in the First Half of the 17th Century) 140

Theory and method

- LUCIAN HÖLSCHER
The New Annalistic: The Sketch of a Theory of History (Translated by Tamás Kisantal) 158

Sources

- ERDAL ÇOBAN
An Ethnic Group from the Balkans in the Koppány Sanjak: the Vlachs (on the Basis of Turkish Registers from 1570) 173

Beyond our borders

- We lived our Hungarian identity on the borderline of reality and fantasy. Interview with Transylvanian Historian Kinga Tüdös S. 191

A Selected Bibliography of the Works of Kinga Tüdős S.	203
KINGA TÜDŐS S.	
Handing Down the Székely Legacy: Testaments from the 16th and 17th centuries	205
<i>Reviews</i>	
„We Need Mohács”	
<i>(János B. Szabó: A mohácsi csata Corvina Tudástár, Budapest, 2006.)</i>	
ZOLTÁN BAGI	223
The Place of Local History	
<i>(Ildikó Németh: Sopron középfokú és középszintű iskolái a 19. században. Dissertationes Soproniensis 1. Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, Sopron, 2005.)</i>	
DÁNIEL BOLGÁR	227
The Praise of the Border Lands	
<i>(Károly Vicze: „Az vég Temesvárbán ...” Szórvány Alapítvány. Temesvár, 2006.)</i>	
ZSUZSANNA CZIRÁKI	232
The Islam – in a Czech Context	
<i>(Miloš Mendel, Bronislav Ostránský, Tomáš Rataj: Islám v srdci Evropy. Vlivy islamské civilizace na dějiny a současnost českých zemí, Academia, Praha, 2007.)</i>	
CSILLA DEMMELNÉ KISS	236
The 1664 Battle of Szentgotthárd in an International Context as Seen from Hungary	
<i>(Ferenc Tóth: Saint-Gotthard 1664. Une bataille européenne. Charles Lavauzelle, Paris, 2007.)</i>	
ZSOLT KOVÁCS	240
Both Hungarian and Croatian	
<i>(A Zrínyiek a magyar és a horvát históriában. Eds.: Sándor Bene–Gábor Hausner. Zrínyi Kiadó, Budapest, 2007.)</i>	
HAJNALKA TÓTH	246
Political Communication in 16th and 17th-century Europe	
<i>(Luise Schorn-Schütte [Eds.]: Aspekte der politischen Kommunikation im Europa des 16. und 17. Jahrhunderts [=Historische Zeitschrift, Beiheft 39]. R. Oldenburg Verlag, München, 2004.)</i>	
KRISZTINA VARSÁNYI	253
<i>Authors</i>	257

Az Aetas 2009. évi előfizetői felhívása

A jövő évben a következő tematikus számaink jelennek meg:

Batthyány Lajos gróf – első miniszterelnökünk, 20. századi magyar történet, 18–19. századi európai és magyarországi történeti problémák, Bor és közösség.

Interjú közlünk Urbán Aladárral, Papp Gyulával (Franciaország) és Jacques-Guy Petit-vel.

Eddigi gyakorlatunkhoz híven a 2009-es évfolyamra is kedvezményt biztosítunk előfizető olvasóinknak:

Éves előfizetői ár: 3600 Ft (tartalmazza a postaköltséget)

Egy számot megrendelőknél: 900 Ft + postaköltség

Egy szám könyvesbolti ára: 1000 Ft

A folyóirat előfizethető az e számhoz mellékelt csekkszelvényen, illetve megrendelhető a kiadó e-mail és postai címén. Korábbi számainkat (postaköltség felszámolásával) a szerkesztőség címén szintén meg lehet rendelni.

Az előző évhez hasonlóan az idei évben is átutalhatja jövedelemadójának 1%-át egy olyan egyesületnek, alapítványnak stb., amelyet arra érdemesnek tart. Folyóiratunk szerkesztői azzal a tiszteletteljes kéréssel fordulnak Önhöz, hogy ha támogatásra méltónak tartja folyóiratunkat, válassza az AETAS-t. Ezúton is köszönjük eddigi támogatásukat.

Ha az idei évben is az AETAS támogatása mellett dönt, akkor tölts ki részünkre az APEH-től kapott rendelkező nyilatkozatot.

Adószámunk: **19079581-2-06**

Nagyon köszönjük Olvasóink eddigi támogatását és érdeklődését.

Reméljük, hogy erre a jövőben is számíthatunk.

Aetas Könyv- és Lapkiadó Egyesület
6701 Szeged, Pf. 1179
<http://www.aetas.hu>
aetas@mail.u-szeged.hu

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal. Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

*

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé. Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén.

A folyóirat előfizetési díja egy évre 2400 Ft+postaköltség.
A lap ára egy szám megrendelése esetén 600 Ft+postaköltség,
könyvesboltban 800 Ft.

*

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest: Teleki Téka, VIII. ker., Bródy Sándor u. 46.;
Kis Magister Könyvkereskedés, V. ker., Magyar u. 40.;
Magiszter Könyvesbolt, V. ker., Városház utca;
Írók Boltja, VI. ker., Parnasszus Kft., Andrásy út 45.;
ELTE BTK könyvtár, VIII. ker., Múzeum krt. 6–8.;
Gondolat Könyvesház, X. ker., Károlyi Mihály u. 16.;
Könyvtárellátó Kht., XIII. ker., Váci út 19.

Szeged: Katedrális Bt., Sík Sándor Könyvesbolt, Oskola u. 27.;
Könyv- és Jegyzetbolt, Vitéz u.;
Egyetemi könyvtár, Petőfi S. sgt.

Miskolc: Fókusz Könyvesbolt, Pátria üzletház;
Bibliofil Kft., Kazinczy Könyvesbolt, Széchenyi u. 33.

Pécs: PTE Iskolaszövetkezet Könyvesbolt, Ifjúság út 6.;
PTE Társadalomtudományi Szakkönyvtár, Rókus u. 2.

*

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület
6701 Szeged, Pf. 1179.

e-mail: aetas@mail.u-szeged.hu

<http://www.aetas.hu>

Felelős kiadó: Deák Ágnes

Olvasószerkesztő: Horváthné Szélpál Mária

Szerkesztőségi titkár: Tóth Hajnalka

Telefon: 70/247-0459

A borítót tervezte: Annus Gábor

Nyomdai munkálatok: E-press Kft., Szeged.

ISSN 0237-7934

Bolti ár: 800,- Ft
Előfizetőknek: 600,- Ft

Skytte meglehetősen hosszú ideig tartózkodott Erdélyben: november elején érkezett, és csak február végén hagyta el a fejedelemséget, mert ekkorra érkezett meg a szultántól a számára kért útlevel, hogy Konstantinápolyba mehessen. Még Brassóban volt, amikor elérte Rákóczi Zsigmond halálának híre: a fejedelem öccse február 4-én halt meg himlőben. Skytte Havasalföld felé indult tovább, és Târgovitében találkozott Matei Basarab vajdával, aki pompásan fogadta, és kaftánnal ajándékozta meg, ám alighanem csalódást okozott a háborús készülődésre számító svéd követnek. A vajda ugyanis kifejtette, hogy ők csak békét akarnak, vagy esetleg egy, az Oszmán Birodalom ellen folytatott háborút, melynek egyetlen akadálya, hogy a *Rzeczpospolita* és a kozákok inkább egymással hadakoznak, és nincs olyan vezető, aki összefogná a törökellenes erőket.

Konstantinápolyba érkezvén újabb politikus okozott csalódást Skyttének. Rákóczival szemben – aki bizonygatta neki, hogy az Ausztriai Ház és az Oszmán Birodalom közt nemsokára háború várható – Franciaország portai követe, Jean De la Haye-Vantelet semmiféle török háborús szándékról nem tudott, sem a Habsburgok, sem a *Rzeczpospolita* ellenében.

Kármán Gábor tanulmányát számunk 65–82. oldalán olvashatják.
